UNITED STATES
HOLOCAUST
MEMORIAL
MUSEUM

Ukrainian Museum-Archives of Cleveland
Displaced Persons Camp Rare Book Collection

Item in Public Domain or an Orphan Work:

The United States Holocaust Memorial Museum Library respects the copyright and other intellectual property rights associated with the materials in its collection and makes good faith efforts to locate copyright owners. According to the Library's knowledge, the Library may make this title publicly available for reasons including but not limited to: the title is in the public domain or the title is an orphan work for which no current copyright holder can be identified. If you hold an active copyright to this work – or if you know who does – please contact the USHMM Library by phone at 202-479-9717, or by email at reference@ushmm.org.

2441

УЛАС САМЧУК

OST

Євген Чикатило

УЛАС САМЧУК

OST

РОМАН

У 3 ТОМАХ

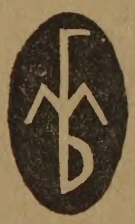

ВИДАННЯ МИХАЙЛА БОРЕЦЬКОГО

РЕҐЕНСБУРҐ 1948

УКРАЇНСЬКИЙ МУЗЕЙ - АРХІВ, Inc.

Клівленд.

Головн. Інвентар ч. 20630

Видано в співпраці з Видавничою
Комісією Мистецького Українського Руху
Літературний редактор проф. Михайло Орест
Мистецьке оформлення Я. Гніздовського
Авторські права застережено

Authorized by Publ. Control Information Control Division 1—IV 1947

Druck: Mittelbayerische Zeitung, Regensburg

ТОМ ПЕРШИЙ

МОРОЗІВ ХУТІР

У 3-ох ЧАСТИНАХ

Вопроси же его Іисусъ, глаголя: что ти єсть имя; Онъ же рече: легеонъ: яко бѣси мнози внидоша вонъ. И моляху его, да не повелитъ имъ въ бездну ити. Бѣ же ту стадо свиней много пасомо въ горѣ: и моляху его, да повелитъ имъ въ ты внити, и повелѣ имъ. Изшедше же бѣси отъ человѣка, внидоша во свинія: и устремися стадо по брегу въ єзеро, и истопе.

Від Луки, гл. 8/30-33/

I

В перерві перед останньою лекцією Василь Мороз сидів на передостанній лавиці першого ряду і старанно „повторяв Центральний край". Перед ним стоїть ще пять лавиць, і на першій з них сидить двоє дівчат. Одна з них зветься Ала.

Андрій Книш, прозваний „білим кликом", з вихрястим на чолі рудуватим волоссям, з блискучими, повними бісиків очима, стоїть за Василем, смикає його за лікоть і шепче: Алочка!

Василь не звертає на це уваги. Обома долонями закрив уха, приплющив очі. Він не хоче нічого чути й нічого бачити. В його уяві „Центральний край": Москва, Ярославль, Твєрь, Волга, Ока — городи, „замечательниє торговлей", і ріки, „ізобілующіє водами" — темні, дрімучі бори — далекі, широкі, зелені чи білі простори.

Але Андрій — цей дідько, цей збиточник —

скубає і скубає його то за рукав, то за волосся, і все те саме: — Алочка! Василю! Алочка!

— Геть! — виривається з Василя сердито, але він не відриває від книжки погляду, хоча Андріїв шепіт на нього діє і він виразно вичуває, що його щоки горять і, напевно, червоніють. Йому соромно і разом боляче.

— Геть, кажу тобі! — викрикує Василь. Але Андрій ще швидше замолов: Алочка, Алочка, Алочка... Це чує майже ціла кляса, і навіть сама Ала на передній лавці помітно почервоніла.

Василь раптом хапає чорнилицю, що стоїть перед ним, і жбурляє нею в Андрія. Але той встигає ухилитися, чорнилиця летить та вдаряє в карту Европейської Росії, що висить за катедрою на стіні.

Удар був міцний і щирий. Чорнилиця розсипається на кусники, карта оздоблюється кількома, повними експресії, чорними місцями, і найбільше з них геть чисто змазує Центральний край, що над ним так старанно працює Василь Мороз.

Кляса ахнула. Шум раптом замовк. Всі встали. Сидів тільки Василь, що широко відкритими очима дивився на свій вчинок і не міг промовити слова. Це ти! — викрикнув він і несамовито кинувся на Андрія. Андрій зірвався, Василь за ним, хлопці Андрія притримали, і Василь, з нестримом хижака, впав на свою жертву.

На помості, з диким янчанням, вертівся сплітoк двох хлопців, над ними купчились розогнені учні, з карти Росії повільно стікали чорні сльози, в коридорі дзвонив дзвінок. Двері відчиняються, і на порозі, з ґльобом у руці зявляється точний, грізний Афоген Васильович Левицький — учитель історії й географії, а одночасно директор Канівської міської двоклясової школи.

Товстий, круглий, на коротких ногах, оздоблений блискучою лисиною, з вічно горіючими, синіми очима, у свойому незмінному віцмундирі і з тим ґльобом у правиці, він нагадує бога-громовержця.

Картина, яка встала перед його бистрим, звичним, учительським зором, своїм розмахом і ефектом переходила межі всіх, до цього часу знаних такого роду явищ, і Афоген Васильович вибухнув зі всією, йому властивою, силою: Ето что?

Чистий, дзвінкий, високий тенор Афогена Васильовича одним звуком втишує бурю. Учні метнулись на свої місця. На спустілій середині кляси червоні, розпатлані і засапані стоять Василь з Андрієм. Афоген Васильович робить кілька бистрих кроків, минає обох хлопців і його зір впирається в карту Росії.

— Кто ето сделал? — падає чітке, виразне і убійно рішуче питання. Глибока, мов океан, мовчанка була на це відповіддю. І сталося неймовірне: Андрій і Василь спочатку один на одного поглянули, потім обидва підходять і з лютим плачем кричать: Це я!

— Брешеш! — кричить на Андрія Василь і вже готовий знов кинутись на нього. — Це я!

— Ти сам брешеш! Всі бачили, що це я! — злісно реве Андрій.

— За дверь! За дверь! Оба! После урока явіться у меня в канцелярії! — виривається з уст директора, а ґльоб землі в його правиці накреслює в повітрі несподівані й різкі лінії. Хлопці з місця кидаються до дверей, а Афоген Васильович, звільнившись від земної кулі, схвильовано і грізно заходив по клясі між рядами лавиць.

— Прахвости! — повторяв він при кожному звороті, підходив до карти, дивився повними гні-

ву очима, дмухав на плями. — Прахвости! Вони не тямлять, що такої карти не дістанеш тепер за ніякі гроші. Хто це зробив? — звернувся він до всієї кляси.

Глибинна, непрозорна мовчанка. На нього дивляться пара тузенів зніяковілих очей, але нічиї уста не ворушаться. Афоген Васильович своїм товстим куцим пальцем тикнув на першого учня: — Мироне! Хто це зробив?

Мирон трагічно заскочений. Він зривається, і його маленькі, темні очі швидко заморгали. — Я... Я... Я! Я... нет... Я нічого... Я ходив до вітру...

— Нос витрі! — командує директор. — Врать ти умєєш, а вот паслушаєм, что ти скажеш нам о Центральном крає.

Вклепався, — подумав його сусід по лавиці, вдоволений, що саме в цей момент не він, а Мирон попав на зуб. Мирон уже стоїть під фатальною картою, його перелякані очі чогось на ній шукають, уста тремтять, голос затинається, а слова, що він силує вийти назовні, якось зриваються і тікають назад. — Центральний край... Центральний край — ето центральний край Європейськой Росії... і став.

— Знаєм! Дальше! — невмолимо жене у прірву бідного Мирона чіткий тенор Афогена Васильовича. — Что там імєєтся?

— Там імєєтся... Там єсть большой ґород Москва... Ето большой, замєчательний своєй торговлєй, ґород...

— Ти всьо тарґовать! — перебиває його директор. — Из какіх ґуберній?

— Курская! — непевно наважується Мирон.

— Сам ти Курская. К тому єще ворона, — цвигає його директор.

— Воронєжская... — бурмоче Мирон і тикає пальцем по карті.

— Не пачкай єйо! — крикнув різко директор, і Мирон відірвав палець, ніби від гарячого, зовсім не помітивши, що він дійсно розводив далі чорнильні плями. Долоня його вже чорна. Від схвилювання Мирон підтирає ніс, і кляса вибухає реготом. Під носом у нього з'явились чорні, товсті вуса. Це вплинуло навіть на лютого Афогена Васильовича, що негайно посилає Мирона на місце і викликає того, що найбільше реготався — Миронового сусіда Зарудного.

Але той швидко, мов кулемет, затарахкотів: Центральний край — ето центральний край Європейской Росії. Вон складається з такіх губерній: Курская, Воронєжская, Орловская, Тульская, Рязанская, Твєрская, Московская і Ярославская. Москва — серце Росії, главний город центрального края. Достопрімєчатєльностю Москви єсть Кремль. Кремль — ето сєрце Москви. Там знаходітся Грановітая палата, в которой коронуются рускіє царі. В Кремлє єщо єсть цар-пушка і царколокол, а у воротах єво находітся Іверская ікона Божої матері. Там хоронятся знамена, добитиє на войнах храбрими рускими войскамі над її історическіми врагами — турками, горцами, поляками і французами...

— Досить! Сідай! — вирікає Афоген Васильович, бо він уже знає, що Зарудний вивчив усе слово в слово. На обличчі в нього з'явилась нарешті усмішка. Він ще викликає Лободу, Боровика; ті оповідають про ріки, про ліси, про промисел і культуру. І коли весь Центральний край був у такий спосіб обговорений, Афоген Васильович підійшов до катедри, простягнув свою руку, взяв ґльоб, подивився на нього згори, крутнув його вказівним пальцем лівої руки і, зиркнувши на клясу, почав: Перед тим, як перейти до дальшої частини нашої батьківщини — так званого Хлі-

боробського краю, я дозволю собі, хлопці, показати вам наочно, в якому співвідношенні знаходиться наша держава до решти земної плянети. Ось у моїх руках наша земля, — і він ще раз крутнув її пальцем лівої руки, а при цьому підступив ближче до передніх лавиць.

— Тут ось бачимо наш континент, Европу, — і він тим самим пальцем виписав над ґльобом невеликий овальчик. — Тут далі, творячи ніби продовження нашого континенту, знаходиться величезний континент — Азія, — і Афоген Васильович ствердив свої слова відповідним рухом пальця. — Далі, ось тут бачимо Африку — цей знаний, екзотичний центр нашої плянети. З другого боку, отут під нами, — Афоген Васильович навіть тупнув ногою, — поклалась, ніби двоє крил одного птаха, далека нам Америка, а тут ось закинута між острови та острівці Океанії лежить скромна, майже забута Австралія.

— Ці п'ять континентів землі пов'язані між собою не тільки тим фактом, що всі вони знаходяться на тій самій плянеті, але ще й багатьома дуже важливими чинниками, що творять, так би мовити, цілу нашу плянету живим, усвідомленим і підпорядкованим певним законам, організмом.

Ця ось куля землі, — продовжує Афоген Васильович і підносить ту кулю у своїй правиці, ніби священик під час служби свою чашу, — поділена не тільки на континенти, так би мовити, природні, Богом положені межі, але вона поділена також границями, що їх поклала премудрість та сила людська. Це є так звані держави, чи нації — народи, чи їх союзи, які творять певну форму свого буття. І що воно так є, то треба знати не тільки географію своєї держави, себто не тільки те, що та держава має у своїх границях,

але також треба знати, яке відношення має та держава до решти світу, що її оточує.

— Вже сама ця, безмежно разів зменшена копія землі каже нам досить багато. Бачимо тут Европу, бачимо границі европейських держав і вже з цього можемо створити в своїй уяві загальний образ справи. І коли ми зробимо певні, цілком поверхові порівняння, то ми, росіяни, будемо бачити, що наше місце на землі є не те останнє і не те найменше.

Бачимо, — продовжує Афоген Васильович, — що наша держава, займаючи велетенську більшість европейського континенту, врізується в колосальну Азію і відтинає від неї огромну частину; тим самим вона, наша Росія, кладе собою, так би мовити, міст між двома океанами: тут на заході — Атлантійським, там на сході — Тихим. Зуб, що творить ніби закінчення Европи і де знаходиться Румунія, Австрія, Сербія і т. д., це лише, з перспективи лету історії, ніщо інше, як вступ, початок, переднє слово до тієї великої, змістовної і складної державної системи, якою є наша прекрасна батьківщина, Російська імперія, від Вержболова на заході починаючи і Владивостоком на сході кінчаючи.

Ці свої слова Афоген Васильович вимовляє не вперше. Він вимовляв її багато разів, багато років і знає їх напам'ять, як знає все, що має на собі. Багато мешканців цього містечка і його околиць протягом кількох років слухали, чули і усвідомлювали ті слова. Про це вже свідчить вік цієї людини, її зовнішність, її велика лисина, її сивастий волос, її пооране зморшками чоло.

Але цього дня Року Божого 1918 ті слова промовляються з винятковою увагою і незвичною теплотою. Афоген Васильович старанно готувався до цього моменту. Перед тим він довший час

ходив по своєму кабінеті, думав, морщив чоло, віддмухувався. Інколи його очі зненацька ставали вогкими. Він тоді ступав ще твердіше своїми міцними, куцими ногами, і думка його бажала вирватись, мов орел, замкнений у залізній клітці.

І яка шкода, що вже на порозі до місця здійснення його задуму, він наштовхнувся на таку несподіванку, і яка шкода, що саме ця лекція мусіла бути дещо притушкована цим досить прикрим інцидентом.

Бо треба знати, що Афоген Васильович — людина поважна, по-своєму велика, цілком і до кінця порядна та винятково заслужена. І коли він так говорив до цих ось малих громадян свого міста, його погляд за звичкою падав на те місце стіни, де ще до цього часу помітно два великі біліші чотирикутники. Ще не дуже давно на тих місцях знаходилися два кольорові портрети — Його Імператорської величности Государя і Самодержця всієї Росії Миколи II та його достойної супруги Государині Імператриці Олександри Федорівни. Зараз їх там немає. Шкільний сторож Парфен старанно виніс їх на шкільне горище, і вони вже стоять там, хоча ще є сама Росія, ще вчать її географію, ще бігають здовж і впоперек поїзди. І коли Афоген Васильович бачить ті порожні місця, коли він читає газети, коли вчувається в настрій довкілля, йому робиться досить ніяково, навіть інколи страшно і тому саме йому хочеться до когось промовити такими словами, що повинні впасти в самий центр людської душі. Але що він не державний муж, не народній трибун, не генерал і не міністр, він говорить до тих, що його чують. Він тільки скромний учитель.

Василь і Андрій опинилися за дверима. Вони ще встигли вловити тільки оте „прахвости",

що було, так би мовити, останнім ствердженням їх вчинку, і ось біля них — лише порожнеча коридору. В клясах ідуть заняття. Вони гудуть тим знаним для хлопців гомоном, коли то багато різніх голосів зливаються в один розбитий тон, коли викрикують викладачі, коли падає крейда, коли вибухає сміх.

Хлопці відразу рішають продовжувати свою несподівану мандрівку далі. Коридор для них ніяке місце перебування. Навинеться котрийсь з учителів, буде питати, будуть непотрібні слова. Цілком розумно уникнути зайвого зацікавлення. І ось вони вже на ґанку школи, на тому саме знаному ґанку з оббитими цементованими сходами, з яких поволі, але виразно вилазять окремі цеглини.

Само „учіліще" має всього один поверх, але воно довге, біле і міцно збудоване з чергою високих і вузьких „казьонних" вікон. Перед вікнами город, і відгороджений він від вулиці Київської добрим, чавунним парканом. В городі клюмби з відцвілими айстрами, стеблини культивованих рож, посохле бадилля мальв і зовсім змерзлих жоржин. Ще не так давно здовж чавунного паркана горіли стрільчасті різнобарвні мальви, внизу по землі, мов огонь, палали кущі настурцій, стояли, мов у вазах, барвисті купи культивованого маку. Нині прорвалася сюди осінь, все стоптала, кинула сірість і вогкість і пішла в незнане. До всього сіє осінній дощ, з неба до землі спустилась мжичка, і жовте листя каштанів, лип і плакучої верби щільно липне до соковито мокрої землі. Кілька лавиць стоять без ужитку, хоч ще не так давно на них завжди можна було бачити когось із людей.

Позаду за школою старий, білий, барокковий Успенський собор, старі масивні липи, каштани,

акації. Зараз за собором — зарва „підстінок" з виглядом на низину Дніпра, на полтавський бік. Круті, глибокі, зарослі кущами вулички, озерце лимарка, в'юнкий потік, лати білого піску, купки червоної лози і сірий, сталевий відблиск води, оповитої туманом. Внизу праворуч купчиться стомлена, невиразних барв Варшавка, порізана вуличками, хатки з городами Полтавської вулиці, зарослий вільхами потік Дунаєць і далеко, туманно виривається з простору гора Московка. Бані Спаської церкви витикаються з гущавини, ніби завішені серпанком, купи старих лип; широка дорога виривається з-під їх верхів і тікає в туман, де ледве, ледве помітний беріг зливається з водою і творить далеч простору. Велика, залита калюжами ярмаркова площа розкинулася свавільно на всі боки. Її буди химерно повтикалися здовж Полтавської вулиці, що ніби соромиться такого сусідства і стрімко, наполегливо, кострубато і бурхливо тікає до Дніпра, перетинає його дерев'яним плавучим мостом і зникає на сході — там, де зовсім у сірому, інколи виринає двінниця села Ліпляви.

Неба нема, натомість непрозора туманність, що весь час спадає дрібними краплями води. Лист могутніх дерев летить вниз круто і нагло. Камені хідникових плит блищать. Кілька ворон бовваніють на хрестах собору.

Хлопцям це дуже імпонує. То є справжність природи, належна і визначена для погарку шкільної науки. Так буває кожного року саме в цю пору, і їм здається, що це найкращий час, кращий за травень, за сонце, за блакить — сірий, мудрий початок, відблиск води і заникаючого літа, що все ще тримається своїми міцними рештками в листі лип та білих ягодах ягіднику.

Хлопці негайно знаходять себе. Викинуті, во-

ни не падають. Їм уже хочеться кричати по-новому. Ось вони зриваються і біжать вичовганими хідниками до собору. Їх не проймає дощ, вони не звертають уваги на ніякі краєвиди. В Андрія нагло виникає думка, що варто їм побувати на дзвіниці. Василь негайно пристає на його рішення. Дзвіниця, розуміється, замкнута старим тяжким, іржавим замком, а ключ від нього хорониться у суворого титаря Хоми, але хлопці не вважають ні на замки, ні на ключі. Старий, крислатий каштан, що випадково виріс перед вікнами дзвіниці, допоможе їм виконати задум — і вони дряпаються по мокрому стовбурі, підпихають один одного і по часі, замурзані, зелені і мокрі, вони вже стоять у вікнах першого поверху, посилають у простір викрики і раптом бачать щось для себе нове і захоплююче. Василю! — репетує Андрій. — Глянь!

Василь кидається до переднього вікна і бачить: вулицею Київською між будинками і деревами проходить великий, довгий похід людей під парасолями і без парасолів. Видно якісь прапори. Ось вони співають марш, якусь поривну пісню. Вони йдуть від Базарної площі в напрямку Ситників. Хлопці тиснуть голови до вузьких щілин між грубезними мурами. — Біжімо! — викрикує Василь — і вже в ту саму мить вони вириваються з вікна і тим самим шляхом, складним і невигідним, спускаються до землі.

Як легко в таких випадках забути за вельмишановного Афогена Васильовича. Хлопці, як тільки їх ноги торкнулися твердого ґрунту, з місця, не оглядаючись, починають бігти по-під залізною огорожею і старим пошкодженим муром, і, коли б на них хто дивився ззаду, міг би переконатися, що їх ноги не торкаються землі. Вони летять, як летять птахи. Ще момент — і вони можуть піднестися. Голови їх задивлені вгору.

Нерівність цегляного хідника зникає. Бризки води з калюжок порскають на всі боки. І ось вони на вулиці, врізаються в гущу натовпу і вже йдуть з усіма, задоволені, що бачать щось, чого до цього часу не бачили.

Перед міською управою всі зупиняються. Натовп наростає. Добродій у сірому вояцькому одязі виходить на якесь підвищення. Всі погляди звернені на вояка.

— Громадяни! — чують хлопці десь згори зпонад голів тих, що стоять перед ними. Вони мусять шукати для себе вигіднішого місця, щоб не тільки чути, але й бачити. Що це власне діється? Про що ті люди будуть в такий дощ говорити? Чого вони взагалі сюди зібралися.

А промовець говорить. Ось він уже розійшовся. Він уже кричить. Ось у його руках прапор з якимись дивними барвами. Ні Василь, ні Андрій до цього часу ще такого не бачили. Вони чують щось про якусь Україну. Мовляв, Московщина її гнобила. Згадує чомусь Шевченка, що отам за містом на горі похований. Потрясає прапором синьої і жовтої барви. Каже, що тепер ми вільні, що Україна . . .

Так багато голосних, сердитих слів, і хлопці з такою цікавістю їх слухають. І ось між людьми вони бачать знаного їм Яшку. — Яшко! Гей! — гукає до нього Василь. — Ходи сюди! Яшка підходить. Він більший за хлопців, він уже торгує і все знає. — Ну, що ти хоч? — питає Яшка. Питає зовсім поважно, ніби він пан великий.

— Що то за люди? — питає його Василь. — Ці? — перепитує Яшка, ніби тут мають бути ще якісь інші. — Та певно, — каже Василь. — То . . . То українці, — каже Яшка і відразу додає. — Вони хочуть за буржуїв . . .

Василь і Андрій задоволені. Яшка все знає. О,

яка в них чорна одежа, а ті он мають вишиті сорочки. Спереду перед міською управою повісили навіть Шевченка у вінках. Це дуже цікаво. І хлопці не можуть утихомиритись. Вони забігають з боків, лізуть попід ногами, вилазять на вищі місця...

Але раптом один з них пригадує, що вже напевно скінчилась лекція і вони вже повинні були бути в кабінеті Афогена Васильовича. Від цієї згадки робиться нудно, серце боляче стискається, вони тихо повідомляють один одного про цей сумний факт і, висмикнувшися з юрми, спішать назад по болоті; але на цей раз бігти доводиться під гору, а до всього не на демонстрацію, а до кабінету Афогена Васильовича.

По дорозі вони зустрічають своїх товаришів. — Морозе! Скорше! кричать на хлопців. — „Так-Скать" уже пішов. Так-Скать — це і є Афоген Васильович. А що він „пішов", це також відоме. Василь і Андрій уже знають, куди він пішов. І коли вони видряпались нагору до школи, то скрізь було вже тихо. І серед цієї тиші, з тяжким, тривожним серцем обидва грішники вступають у кабінет свого грізного директора.

Увійшли. Зупинились біля дверей і ні кроку далі. Черевики їх зовсім розквашені. Обличчя їх розмальовані брудним. Волосся розпатлане. На них з усіх боків дивляться старі картини, географічні і ботанічні карти, портрети. Афоген Васильович сидить за своїм столом, озброєний велетенським олівцем.

— Ну? — каже він коротко і байдуже. — Що скажете?

— Нічого, — кажуть обидва враз.

— А ти, Мороз? Що скажеш? Тобі не соромно?

Василько мовчить.

А ще такого порядного батька син, — каже докірливо директор. — Мороз! Пам'ятай, що твій

батько Іван Мороз також тут учився. І пам'ятай, що він офіцер армії його імператорської величности, — каже він, а в голосі у нього нема вже тієї суворости, а скорше якась скарга, чи жаль.

Хлопці дивляться на нього здивовано. Такого вони не сподівались.

— Тут ось від Тані записка. Тебе кличуть додому. Можете йти обидва. Більше вас не потребую.

— Я . . . я можу йти . . . до-дому? — обережно перепитує Василь, бо йому рішуче не віриться.

— Чого мнешся? Як тебе вчили? Питай сміло! Не з'їм! — викрикує Афоген Васильович. — Не маєш чого боятися. Можеш іти до-дому, але післязавтра мусиш бути в клясі. Зрозумів?

Хлопці сторч вилітають із директорської і зупиняються лише біля свого мешкання, на так званому Причілку. І аж тут Василь згадав, що вони ж не забрали своїх книжок. — Андрію! — просить Василь. — Біжи, забери мої книжки! Я тебе прошу . . .

— А ти знаєш? — ледве може вимовити Андрій. — Їй-Богу, не брешу! Він плакав! Бий мене грім, що він плакав, — впевняє Андрій. — Скнара! — каже презирливо Василь. — Йому шкода тієї дурної карти . . .

II

— Тьотю Клаво! Я їду! — кричить Василь ще на порозі свого мешкання, хоча він нікуди не їде, а всього тільки йде.

— Куди їдеш? — дивується господиня, що саме готовить обід.

— Їду, їду, їду! Їду до дому! — співає Василь і при тому крутиться довкруги столу.— Кличе тіт-

ка Таня. Мене кличе тітка Таня! Їду, їду, їду! Чи думаєте, тьотю, що у нас щось сталося?

Дуже швидке збирання, все хватається, на бігу ковтається кілька ложок страви. Тітка мусить бігати разом з ним. Фізика. Українська мова. Русскій язик. Спів. Природознавство. — А де рогатка? Де, тітко, рогатка? Ні, ні, ні! Я їсти не хочу! — викрикує Василь і вже на бігу натягає свою мокру шапку, все ще з тими самими плямами зеленого бруду на щоці. — До побачення! Післязавтра назад!

На дворі дощ. Скрізь мокро і порожньо, мабуть близько вечір. Василь розігнався по Полтавській і раптом зупинився. Десь там вгорі над Каневом в бік Степанців загриміло. Ще раз і ще раз. Василь пізнає, що це не грім, що це десь б'ють з гармат, і ці звуки наповнюють його дуже виразним, збудливим, ніби сильна музика, піднесенням. Він зривається знов і вже бігом біжить вниз Полтавською, здовж ярмаркової площі, до Дніпра.

Проходячи мостом, Василь не може відмовити собі, щоб не зупинитися на деякий час і не подивитись у глибину своєї близької, знайомої, могутньої ріки. Далі зорить у далечінь, не бачить ніякого кінця, чує гарматні перегроми, повертає обличчя на Канів, бачить гори зарослі і забудовані, верхів'я дерев, вежі храмів, барвисті стріхи будинків. — Ах, Боже! — виривається з Василя. Він хоче сказати значно більше, але нема ніяких таких слів, щоб сказали якраз те, що треба.

Йде далі мостом, пересікає під гарматну гру свою ріку, маса води непомітно пливе, сичить дощик, шумлять осокори, що стоять отам далі, на полтавському березі. Був-був-бу! — чути ті самі, поривні звуки. Оглядається, далеко на обрії, на західньому боці бачить купу дерев, ніби висад,

і, здається, за тими деревами саме стоять ті гармати, що стріляють.

Переходить міст. Дорога на Ліпляву виложена деревом. Вечоріє. Доходить до стежки через луг, що веде на решітки, минає її, щоб по короткому часі зійти на другу стежку через потік і кладку поміж кущами червоної лози. Потік хвилясто прорізує просторий луг і веде до Морозового хутора. На Василя насуваються страхи. Темно. Десь тут напевно літає і квилить душа Максима-вішальника, про яку стільки наслухався. По тілі Василька проходить мороз, він нижиться, збільшує крок і біжить, біжить вперед. Не треба оглядатись. Швидше пролетіти це паршиве місце.

Але найгірше — це перехрестя. Василькові робиться зовсім недобре. Кілька кроків вперед і ось те місце, кілька верб уряд, калюжа, ноги попадають просто у воду, розноситься плюскіт, за спину хтось напевно хватає, Василько робить найбільше зусилля і біжить, біжить.

Перейдено. Перехрестя вже за плечима і лишилось далеко. Спереду вже свій, знаний луг з кущами сріблистих верб, де влітку стільки барвистих квітів, що цілий луг видається одним безмежним квітником. Спереду вже чути собачий гавкіт, що доноситься з хуторів.

Там — також під пагорбком, над самим лугом, ніби на березі великого озера, Морозів хутір. Білий, довгий, під зеленою бляхою, будинок, за ним — розлогий сад з липами, яворами, овочевими деревами, обведений живоплотом і ялинами, що вічно шумлять. За будинком ліворуч двір — з клунями, стайнями, повітками. При в'їзді до хутора дві височезні, гостроверхі тополі, а перед самим будинком потужний вал густого бузку.

Як приємно і радісно підходити до цього місця на землі! Василько вже не раз це пережив. А за-

раз йому здається, що він виривається з якогось мокрого, темнющого підземелля і біжить туди, де всемогутній дід, де тітка Таня і так багато світла, тепла та різних добрих-предобрих речей.

Вже здалека видно, що головний будинок хутора ясно освітлений. Це річ зовсім незвична. Тітка Таня, що не має досить нафти, робить таке неспроста. Світло світиться і в великій кімнаті, і в малому передпокої, і навіть у вічно замкненій, найбільшій кімнаті, яку в Морозів називають „гостинна". І що ж це може дійсно бути? — думає Василько. А може щось лихого, а він так даремно тішиться.

Лякається цієї думки, гонить її віддразу. Не може бути. Тітка Таня і дід уже знають, що роблять. Василько пружить майже останні свої зусилля, з нього вже тече так само піт, як з неба дощ, і все це змішується за коміром, на устах, на бровах. Натомість язик у роті не повертається, так там висохло.

І зненацька проти нього біжить Кудлай. Це ціла гора — той „собарно", як на нього іноді любить казати Омелянчиха. Він наскочив на Василя з розгону і мало не повалив. — Кудлай! — викрикує Василько в темноті, але він йому, тому собаці, від душі вдячний, бо це ж вже шматок дому. Це тепле, живе єство, що вміє живо і сильно любити. Ось вони вже біжать разом у браму, між тополями, біжать калюжами попід бозом до заднього кухонного входу. Ще кільканадцять швидких кроків — і вони вже в кухні.

Першою зустрічає його Горпина. Завжди обдріпана, у старій, земляної барви, спідниці, вона сьогодні одягла нову запаску. Василько нагадує топленика, якого тількищо витягнули з води, але йому не дають відсапнути.—Василько прийшов!— крикнула Горпина до розчиненої пілки дверей

передпокою, і звідти вже біжить довгонога, радісна і збуджена Таня, ніби вона щойно була в танці, швидко цілує Василька, з місця зриває з нього мокре пальтечко, поспіхом пригладжує його волосся. Василько все ще нічого не знає. Таня веде його за руку, ніби він сам не потрапить ходити, йдуть через передпокій, через вітальню, яка до цього часу була вічно замкнута і ще зараз відгонить пусткою; відчиняються двері до гостинної і . . . о, Боже!

— Це він, Іване, — каже сяюча, радісна Таня. І Василько, осліплений яскравим світлом, приголомшений такою кількістю людей, бачив тільки, що назустріч йому з обтягнутого доморобним полотном м'якого крісла встав велетенський мужчина, підступив до нього, взяв, ніби малого, на руки, підняв і міцно, міцно кілька разів поцілував його в мокрі уста і щоки. Ті поцілунки були несподівані, вони були колючі, а головне якісь дуже і дуже дивні. Василько вже догадався. Це був його батько.

— Тату! — сказав Василько. — Сину! — ще раз підняв його батько, обняв і повів до гурту. І тут Василько попав у різні обійми. Дядько Петро з Києва і . . . ще один, високий, костистий, з великим носом, у чорному. Василько на хвилинку зупиняється. — Не пізнаєш? — питає високий добродій. — Та це ж дядько Сопрон, — каже батько, і Василько згадав, що це той самий з Сибіру, що має тих Володю, Сашу, Федю, з якими він листується, але яких ніколи ще не бачив.

А який урочистий, величний сьогодні дід! Він надягнув свій довгополий сурдут, старанно розчесав своє біле волосся, свою велику бороду. Він он сидить, ніби князь на троні, і посміхається. Василько поцілував його руку, а дід погладив

його, як звичайно, по голові. І після того Василько засоромився і швидко зник за дверима.

Він побіг до кімнати Тані, де звичайно мешкав. Був сильно зворушений і не знав, за що взятися. Чотири роки минуло, як востаннє бачив батька. Спомин лишився досить гострий, бо пам'ятає до найменшої дрібнички, як батько відходив на войну. Пізніше він часто бачив його на фотографіях і на портреті, що його зробив дядько Петро. На ньому батько високий, барчистий, з твердою еспанською бородою, з міцним сокирою носом, одягнений у захистну воєнну одіж, з золотими погонами на плечах. Це і був той офіцер „його імператорської величности", як казав Афоген Васильович.

Незабором прибігла тітка Таня і забрала Василька назад. — Ну, чого соромишся, — казала тітка. — Тож тато приїхав. І дядьки . . .

— То він уже такий, — казав Іван Мороз, коли тільки Василько вимкнув з гостинної. На його обличчі радість і щастя. — А скільки це вже років має твій? — звернувся він до брата Петра.

— Так само дванадцять, — усміхнено відповів Петро. — Ходить до першої гімназії, до третьї кляси і босячить на Шулявці. Воюють. Б'ються напропале. Поділились на гайдамаків і червоних, а оце раз приходить з отакенським шликом і здоровенним на лобі ґудзем.

— А як же твої сибіряки? — каже Іван до Сопрона.

— О! У мене їх цілий полк! Три хлопці і двоє дівчат . . .

— Сопрон у нас з розмахом, — каже Петро.

— Ну, як звичайно сибіряк, — каже Іван.

— Ти б їх хоч раз привіз — побачити, — заговорив старий, дебелий батько, чи краще дід, Григор Мороз, що сидить у великому фотелі і на

цей раз навіть чомусь курить, хоча до цього часу він майже ніколи не курив на людях. Обличчя його округле, грубувате, з міцним, м'язистим носом. Очі вложені глибоко під чоло і прикриті стрішкою густих волохатих брів.

— Привезу. Ось тільки мине революція, — каже Сопрон. — Володя вже тепер хотів їхати. Кінчає гімназію.

— То він уже нашого Андрія випередив, — каже Григор.

— У нас не було перерви. Але мені трохи тяжкувато їх усіх вчити.

— В Сибірі? І тяжкувато? — здивувався Петро.

— Я дістаю всього сто двадцять рублів. А три душі челяді, двір, господарство. Все йде, як то кажуть, на вогонь.

Сопрон найвищий за всіх. Він не скінчив школи і став машиністом-залізничником. Служив спочатку, перед війною в Саратові, але як збільшилась його родина, перевівся до Хабаровську, щоб дістати більший „оклад". Водив Транссибірський експрес.

Не встигли привітатися свої, як почали з'їжджатися покликані з приводу такого важливого випадку гості. Таня послала коні по свою приятельку Мар'яну Лоханську з Канева, а з нею також прибув знаний навкруги капітан Водяний. І Лоханська, і Водяний — цікаві молоді люди, приятелі Татяни ще з Петрограду. Перша — товаришка по університету, другий — добрий старий знайомий, кавалір і ґвардієць, герой війни, відзначений Георгієм за хоробрість та добру службу цареві й батьківщині. Лоханська — дочка лікаря з Канева, Водяний — син дячка з Андрушів, з тих самих Андрушів, з яких походить також старий Григор.

— А! Іван Григорович! — викрикнув Водяний,

коли побачив таке несподіване товариство. — Це вже чогось варте. — Міцно трикратно цілуються. Мар'яна також сильно здивована. — Невже Іван Григорович? — каже вона і так само сердечно його вітає. Вітаються всі. Сопрон також дуже рідкий гість.

— Прошу всіх — хто де може — сідати! — каже Таня.

Мар'яна підсідає до Івана. — Ну, так, Іване Григоровичу, оповідайте, — швидко каже вона, а її прекрасні карі, великі очі горять цікавістю.

— Дуже багато оповідати, — каже Іван.

— Ну, як же там у тій Германії? У нас же тепер також німці. Ні. Краще на вас надивитися. Так вас давно ми тут не бачили, а стільки передумали. Ми вас уже поховали. Де ж так довго не давати про себе ніяких вісток!

— З полону не завжди вдається відразу подати вістку, — каже Іван.

— Але це ж тривало! Десь біля року. Бідна Таня, вона у вас герой. Трималася, мов капітан корабля.

Розмова швидко перекидається з теми на тему. Водяний повідомив, що у Василькові роззброїли німців. — А сьогодні отуди десь над вечір бухкали, — говорить старий Григор.

— Це все Тараща. На них німці наперли і вони хотіли переправитись через Дніпро. Все йде повним ходом.

— А як ваш шановний батько? — питає Мар'яну Петро.

— Нічого. Дякую. Все своє. Приймає пацієнтів і політикує. Для нього тільки „учредітельное собраніє".

— Кінець з тим „собранієм" — каже Сопрон. — В Петрограді вже давно Ленін—Троцький.

— Для мого батька це імена порожні, — каже Мар'яна.

— А що це була за така маніфестація в Каневі? — питає Мар'яна Водяного.

— Самостійники, — каже коротко Водяний. Іван виявляє зацікавлення. То й тут також вони є? Я думав — тільки в Києві.

— О! Поживемо — побачимо, — каже на це Петро. — Але ось цікаво, як це той Ленін прийшов до влади?

— А! Це було ясно, — каже на це Сопрон.

— Кажеш, ясно? — дивується Петро.

— А хто ж це такий, той Ленін? — питає старий Григор.

— А, це старий революціонер. Поміщик десь звідти, з Саратовщини — каже Петро. — А чому ти думаєш, що все було ясне? — звертається знов до Сопрона.

— Бо Керенський прийшов до нас передчасно, — коротко кидає Сопрон.

— А що це значить?

— А те, мій брате, що Росія на демократію ніяк не готова. Сотні літ деспотії — і зненацька демократія. Це все одно, що спустити собаку, що ціле своє життя був прив'язаний.

— А чого ж той Ленін хоче? — питає повільно старий.

— Диктатури робітничої кляси, — каже Сопрон.

— Якось я того не дуже второпаю, — каже на це старий.

— Робітнича кляса, — каже Петро. — Все робітники. Вони мають диктувати. Пролетаріят, як це у них тепер кажуть.

— Ну, а як же так: одним усю власть у руки? — каже далі старий.

— Ну, так, як і до цього часу було, — загово-

рив Сопрон. — Тільки до цього часу владу тримали верхні кляси.

— А тепер, виходить, будуть нижні, — каже старий.

Іван при цьому мовчить. Він уже в Росії пару тижнів, був і в Києві, але покищо для нього дуже багато в цьому невиразного.

— Хто був нічим, той буде всім, — каже задоволено Петро. — Як у Євангелії.

— Ну, ну! Побачимо, — говорить спокійно старий. — Я тільки не завжди довіряю тим, що були нічим. Людина, що не потрапить вибитись . . .

— Тату,— каже Сопрон.— А хіба ви не знаєте, як то з нами було?

— А все таки ми ось не на останньому місці,— відповідає на це старий.

— А нащо взагалі та революція? — питає Іван — так тільки, аби щось сказати.

— Революція була потрібна, — каже Петро. — Передовсім велика нерівність. Далі візьмімо ту саму земельну справу. А найважніше — страшна відсталість від решти Європи. Ми тут чванимося, що маємо ті простори, але своєї фабрики автомобілів ще не маємо. В Америці вже давно їздять автомобілями, а у нас як були воли — так і зістались. Які у нас, візьмімо, дороги? А залізниці? Коли нам треба дістатися до залізниці . . . Самі знаєте, як то є.

— Але хіба цього не можна було без революції? — вставляє слово Мар'яна.

— Ну, Мар'яно Миколаївно, — каже ґалянтно Петро. — Очевидно. Але у нас, як знаєте, без революції не потрапили навіть цього часу обстригти бороди.

— То це ж у росіян, — каже Мар'яна.

— А у нас же хто задає тон? Не ті самі росі-

яни? — каже Петро. — Зате ось тепер приходять українці.

— Ну, от . . . Хочуть зненацька ділитися. Жили, жили разом, — каже Мар'яна, — і раптом ділитися. Дуже дивно. Почули б ви, що каже наш добрячий Афоген Васильович.

— А, це жарт, — каже поблажливо Сопрон. — Романтика.

— Ну, Сопроне, — зауважує на це Петро. — Романтика часом може стати й неромантикою.

— Ніколи, ніколи, я тобі кажу! Ніколи! — рішуче заговорив Сопрон і навіть досадно повернувся назад, відкинувши рухом голови свій великий чуб.

— Е! Я так думаю, що у нас в Росії місця досить для всіх, — зазначив старий Григор. — І нащо там його ділитися. Але нема в нас доброго хазяїна. Росіянин не вміє вести хазяйства, а це головне.

— Ах, — каже Петро. — Ти, Сопроне, кажеш — ніколи. Росія — твір непевний. На нього складалась зброя, нагай і кайдани, а це якраз делікатні складники. А що ти зробиш, наприклад, з тією могилою, що отам у нас над Дріпром? Там лежить динаміт, і спробуй його порушити. Цар ставив варту — помогло?

— Шевченко наш! — твердо сказав Сопрон, зрозумівши, про що Петро говорить.

— Ти це знаєш краще — наш чи не наш. Государ імператор ставив над ним все таки варту. Цікаво, для чого. А чого то він висилає того свого кріпачка в ту пустиню? Щоб возвести в пророки. Тут і є та карколомна нелогічність. Наш і не наш! Тут, друзі мої, взагалі нелогічність в ідейній суті нашої держави. Чому, ставити на могилі варту, як над скарбом яким. Люди ж це бачать. А далі? Заборона живого слова — це заборона живого життя, а все що живе — живе, і ніяк його не заборо-

ниш. Чому не дати йому спокійно лежати в сирій землі, яка була, без сумніву, і його землею.

— То ти за розподіл? — питає з серцем Сопрон.

— Я цього ще не кажу, — каже Петро. — Росія сама жене до того. І зажене, — закінчує рішуче.

— Чудні діла твої, Господи, сказав тарган, що попав під решето. І дірок багато, і вилізти годі, — зазначив Іван.

— Ось прийде Ленін і він знайде вихід, — каже Сопрон і продовжує далі: Я знаю тільки одно: мусимо втримати єдність. За всяку ціну . . . А що випустили того Петлюру, це, по-моєму, велика хиба.

Не всі розуміли, де то і як то випустили того Петлюру, але не хотіли розводити теми.

Збоку, благорозсудливо і благопристойно, не втручаючись особливо до розмови, сидів і курив цигарку капітан Водяний. Його бистрі чорні очі пильно вдивлялися в обличчя кожного розмовця. Ніхто не звертав на нього особливої уваги, хоча саме він належав до тих, хто „все знає і все сам бачив", бо ще недавно був у Петрограді і служив чи не в самому Волинському полку ґвардії, що саме революцію заварював. За ним гналися десь там, над Невою матроси і, приставивши до носа бравнінґ, здирали з нього його капітанські погони, а на додаток до цього, як нагороду за свої труди, звільнили його від золотого годинника. Це був перший, можна сказати, хрищенник революції, перша риска рівняння, а він сидить мовчазний, мов риба, майже байдужий, гордий і недоступний, і ніхто ще не може сказати, що саме діється в його буйній, міцно замкнутій душі.

Таня перша звернулась до нього. Мовляв, приятель і друг, а мовчить.

— А ось ви, Миколо Івановичу, так і не висловили своєї думки, — сказала зачіпно вона.

Голови повернулися в бік Миколи Івановича. Його кострубато, дещо монгольське, мужнє й виразне обличчя опинилося в центрі зору тузеня очей.

Капітан перш за все посміхнувся. Докладніще — його широкий з тонкими губами і чорними короткими вусами рот зробив не менш широку й тонку усмішку. — По-моєму, друзі, щоб „музикантом бить, так надобно уменьє", як казав один соловей одним музикантам. А я належу до тих, що такого „уменья" якраз не посідають. Знаю, чого вчили: командувати, маршувати, стріляти. Але революцію робити наше прекрасне „атєчество" нас не вчило. У моїх ухах все звучить знані столипінські слова: „вам, ґаспада, нужни бальшіє потрясєнія, а нам — бальшая Росія". І коли почали полювати на „пагончікі" і коли мені за них давали нюхати револьвера, я їх зняв і віддав. Нате і тіштеся. З цього часу я перестав бути „русскім офіцером". Дуже бо російський народ не злюбив своїх російських погонів, а моєму другові, що не досить зрозумів свій чудовий народ і пробував обстоювати честь російського офіцера, зняли також „паґончікі", але разом з його власною шкірою під ними. І сьогодні я вже ясно знаю: „бальшіє патрясенія начались".

Слова ці впали, можна сказати, несподівано. Всі замовкли. Водяний вийняв цигарничку з тонкими, довгими папіросами і звернувся до Тані: Дозволите?

— Дякую, — каже Таня. — Я вже давно не курю.

Тоді він подав цигарничку мужчинам, але всі, за винятком Сопрона, також відмовились. Водяний закурив сам. Цигарка в його устах стреміла звично й допасовано. Пальці правої його руки

енерґійно робили своє діло. Дим пружною струмкою виривався з-під його вусів.

З мови Водяного всі зрозуміли, що ніхто з них не знає, що саме тепер діється, чого вони всі разом і кожний зокрема хочуть, до чого властиво воно йде. Розгортається і набирає розгону страшна, незбагнута сила, без початку і кінця, без напрямку і без завдання. Темнота, що розправляє чорні крила над всесвітом і готова його закрити від обличчя сонця.

Це відчування виразно торкнуло уяву більшости присутніх, а дехто з них чітко, майже намацально вичув приявність суті того, що діється. Щоб затерти це враження, змінили мову. Старий казав, що все ще добре, що війна скінчились, що колотнеча мине і люди підуть своєю дорогою. Іван оповів про свою одіссею. Всі слухали про чужу і далеку країну, про її звички і порядки. Видавалося, що це було незмірно далеко, можливо навіть далі, ніж Сибір, а в кожному разі той світ був зовсім інший і відмінний.

Появився ще раз Василько. Він уже зовсім переодягнений, має на собі новий матроський костюмчик, якого він уже давно не вдягав, щоки його розчервонілись, очі горять і сяють. Мар'яна встала і взяла Василька за руку. — Ну, Васильку? Тішишся?

Василько ніяковіє, а дядько Петро йому помагає: — Стріляти вмієш?

— Певно, — відповідає Василько.

— Ось як приїде Михайло . . . той тебе дечого навчить. А як там Афоген Васильович? ще живий і здоровий? — питає далі дядько Петро.

— Мгу, — підтверджує Василько.

Всі зацікавлені. — А направду, як там наш хоробрий Афоген Васильович? — питає піднесено Іван.

— Завжди той самий, — каже Мар'яна. — Незмінний, твердий, точний. Заходить інколи до нас і каже до батька: Миколо Степановичу! Посудіть самі. Як можу викладати історію Греції малоросійським язиком. Мені вже скоро шість десятків буде. Плаче! Плаче старий! А тепер у нас новий комісар — самостійник страшний. Якийсь студент.

— Як то? то й тут уже по-українськи? — дивується Іван.

— Ще тільки українська мова — каже Василько. — І то хлопці не хтять.

Сопрон відвертається, старий мовчить і посміхається, Петро міркує. Капітан Водяний штивно тримає голову і також посміхається. Його ще не приношений офіцерський мундир лежить на ньому певно й гідно. Масивні золочені, з двоголовими орлами ґудзики всі на своїх місцях. Бракує тільки злощасних пагонів, які втратив там, разом з золотим годинником.

Міцні, барчисті люди, кроєні з доброго матеріялу, не дуже плекані, але роблені рукою майстра, що знає своє ремесло. Кожний з них творить заокруглену цілість. Навіть не можна напевно сказати, що Петро є рідний брат Сопрона — такі вони різні, і тільки досвідчене око помітить між ними багато спільного. Вони однаково нахиляють голову, руки їх при розмові роблять подібні рухи, те саме помітне в модуляції їх мови, співу, кашлю. Здається, ті люди росли в різних земних широтах і зріли в різних температурах. Такі у них різні погляди, смаки і вподобання. Але все таки вони походять з одного кореня. Вони тільки постійно розходились по різних місцях, жили один від одного далеко, знаходились у відмінних середовищах.

І ось вони знов разом. На дворі дощ і революція, але тут у них ясно, тепло й приємно. Зі стін

дивляться на них картини, портрети, звичні, знані, свої речі. Всі кімнати заповнені мистецькими речами. Про це подбав Петро, що є професором Київської художньої академії. Тут цілі збірки праць його самого, його товаришів і його учнів. Є тут і речі видатні. Ось шкіц Рєпіна, що мандруючи по Дніпру, побував у так званій Лісничівці графа Демідова, а також у Морозів. Є тут Серов, Їжакевич, Красіцький. Там, у кабінеті Івана, над столом портрет покійної жінки Іванової Марусі — у барвистій плахті, з вінком на голові.

Все це рідні, знані, близькі предмети. Той самий поміст, стеля, стіни. Ті самі витоптані пороги. Так саме звисає зі стелі лямпа.

Таня просить перейти до їдальні. Всі встають, переходять через вітальню і передпокій в невеликий коридор, звідки двері ведуть ліворуч до просторої їдальні з одним величезним вікном. Іван і Сопрон оглядають кімнату. Все, як було. Широкий і довгий стіл посередині. Ті самі куверти й порцеляна. Той самий білий настільник. На столі у такій самій черзі стоять пляшки, знайомі карафки, склянки і чарки.

І так само сідають до столу. На першому місці — старий. Далі — Сопрон і Петро, напроти молодші. Зараз перевага мужчин. Тільки Мар'яна сідає між Петром та Іваном, бо Таня мусить постійно слідкувати за кухнею. І навіть так само через мале віконце подають до їдальні з кухні повні вази, і роблять це ті самі руки старої Омелянчихи.

І от усі за столом. Поволі зводиться могутня постать діда. У Морозів є звичаєм, що у святочних моментах гостей вітає старий. Великою костистою рукою старий тримає свою стару, окремо для нього збережену, гранчасту чарку. Низьким, трохи старечим голосом, він починає: — То вже

так годиться і так велить старий, добрий звичай, що ні одне діло не може бути ділом, коли, як то кажуть, не буде з нього могоричу. „Ястіє і пітіє вєсєліє Русі єсть" — каже наш літописець, а це велике діло.

— А у нас зараз велике діло. Не стає навіть потрібних слів, щоб як слід про це сказати. Ось була велика війна. І були ми розкидані по широкому світі. І було у нас тут, на цьому хуторі всяково. Але ми чекали, вірили, надіялись. Все ми думали, що війна скінчиться, що люди наші вернуться додому. Просили Бога, щоб охоронив і залишив нас при житті. І от, дяка Всевишньому, все сталось добре. Всі мої сини живі, здорові, і моє серце від цього радіє. Тепер треба знов починати життя і за це, діти мої, підношу мою чарку...

Випили. Випили мовчки. Забряжчали скло й порцеляна. На обличчях — приємне, напружене зворушення. Сусіди перекидаються словами. Іван вичуває щастя, бо йому ніяк не віриться, що він ось тут між своїми, між дорогими людьми, за рідним столом. Сопрон також піднесений. — Ну, — каже він! — Дорога моя з Сибіру сюди не була легенькою. Але я постановив: або тепер, або ніколи. А так, чогось тягнуло, ніби чулося, що там щось має бути.

Особливо щаслива Таня. Її змужніле обличчя горить зворушенням. Блискучі, сині, щирі очі яскраво й пророчисто сміються. Вона така міцна, звучна, рівна. Так дуже багато в ній життя! Вона має вигляд людини, яка все, що від неї вимагалось, виконала чесно і солідно і тепер має вільні руки.

Говорили й інші, встав Сопрон, навіть пару слів проговорив Іван, що засадничо не любив ні-

яких офіційних слів. А головне — всі щиро, від душі і серця розмовляли, сміялись, пили нові і нові тости, а потім все перейшло, як це годиться, на веселу пісню.

І байдуже, що тут же, на досяг руки — густа, аж синя, ніч, що в шиби бубонить дощ. Тут ось довкруги все добре, все своє і на місці. Нема про що зайво турбуватися.

Василько сидить, як звичайно у таких випадках, на другому кінці столу проти діда. Він дивиться на все широкими, трошки сп'янілими очима. Йому страшно весело і зовсім не віриться, що ще цього самого дня він був десь там у школі, що мав ту дивну пригоду, що біг темним лугом і переживав безліч страхів. Він слідкує за всіма, до його вух долітають з усіх боків уривки слів. Він також гарно бачить, що панна Мар'яна дуже сьогодні весела, що вона часто заливається дзвінким сміхом, відкидає назад голову, а її буйне, мідяної барви, кучеряве волосся нагадує вогонь. А батько також веселий і сміється. Він підливає собі і Мар'яні, щось шепче їй на вухо, та знов реготить, і при тому Василькові робиться трошки недобре. Він раптом пригадує чомусь свою матір, такою, як завжди бачить на тому портреті, що висить у батьковому кабінеті. Іншої він і не пам'ятає, але та „Маруся" з портрету зараз стає перед ним, мов жива, і він чує, що на його очі спливають сльози.

А он там батько, думає Василько, і він сидить біля зовсім чужої жінки, що зветься не Маруся, а Мар'яна, а у неї очі горять, ніби у вовчиці.

Ось дядько Петро, весь червоний, з м'ясистим, як у діда, носом і з короткими темнорусими вусами, підносить високо чарку, широкі його груди випинаються, червоні, повні уста сміються, блискучі, випнуті темносині очі горять. — Мар'яно Миколаївно! П'ю за барву ваших кіс і ваших

очей — мою улюблену барву. Не гаразд тепер згадувати, але чи пам'ятаєте, як ми купалися в Дніпрі — ви ще щиглик малий, я з вас малював якусь діяну? Я хотів би, друзі мої, щоб ми могли і після цієї війни ще і ще пожити собі на радість, на березі того самого Дніпра лежати в його пахучому піску і малювати наших жінок для виставок у Венеції ... — і Петро вихилив свою чарку, а Мар'яна його поцілувала.

На столі появилися голубці з пшоном і шкварками. Появилася кишка, начинена гречаною кашою і кров'ю. Появилися вареники у добрій, густій сметані. Появився щупак фаршований. Знані, свої, гострі, соковиті— міцні і ситі потрави. В цій їжі вичувається древність і приносить вона людині пишне здоров'я.

— Ех, кишка! — сказав Іван, накладаючи на тарілку підсмаженої до чорного, улюбленої страви. — Ні, я вам скажу! Після німецької букви — як не кажіть. Країна наша невичерпна. От була, здається, війна, а що тут десь помітно ... А там голод ...

— У нас, браття, не було і бути не може ніякого голоду.

— Німці годували нас бруквою й деревом,— казав Іван. — І я бачив німця, що мені казав: я ошінь лібіль рускій чоловек — простой человек. А я б тому добродієві порадив би сісти за наш стіл, особливо коли при ньому начальником штабу є така ось наша сестричка Таня. Таню! Випʼємо! — на ціле горло говорив Іван.

— За твоє, Іване, здоров'я! —зірвалася зі свого місця Таня і підбігла до Івана. За нею встали решта братів, за ними — всі. Залишився сидіти лише старий. Всі обнялися, цілувалися, випивали рука з руки, а потім усі заплескали.

Таня була дуже ефектною. Свіжість її облич-

ча вражала. Старий випив також чарку і сказав:
— Нічого. Ми тут з Танею давали собі раду. Вона варта бути жінкою порядного мужа.

— За Таню! — вирвалось у Сопрона.

— За Таню! — викрикнули всі гості.

— За Таню! — впав окремий голос Василя.

Таня сиділа радісна й сяюча. Всі випили за її здоров'я. Василько й собі випив, очі його посоловіли, він кинувся до тітки, міцно її обняв і так само поцілував.

— То ти вже п'яний, — сказала Таня.

— Певно, — казав Василько і, відірвавшись від тітки, почав крутитись по кімнаті. Всі з нього сміються. Схоплюється Мар'яна і підбігає до нього. — Танцюймо разом! — каже вона до Василька. — Ні! Я сам! — відповів він і крутився далі. Таня наблизилась до нього. — Ти, Василю, нечемний. Дамам не можна відмовляти. — Мені все можна. Я п'яний! — каже Василько, хапає Таню і починає з нею крутитися. Потім сіли на місце.

— Ми з Васильком пережили найчорніші дні війни, — сказала Таня.

— Панове! А де наш Кандор? — запитався Іван.

Це питання торкнулося всіх. Де ж дійсно Кандор? — спитало багато очей.

— Застудився, бідняга, і лежить, — відповіла Таня. — Завтра зайдемо до нього.

Було повно, шумно. Встали від столу, розбрелися по кімнатах. Іванові хотілося бачити кожний кутик. Випите впливало на нього, і кожна дрібничка, навіть якийнебудь чайник у кухні говорив до нього своєрідною мовою. „Здоров! Ти мене ще пам'ятаєш? — казала кожна річ. У своїй великій кімнаті, так званому кабинеті, Іван не знав, як себе поводити. Передовсім той з дрібничками; ріг тура, мушля на попіл, приладдя до пи-

сання. Витертий одинокий шкіряний фотель — близький і свій. Столи, стільці, його ліжко, застелене так само, з тією самою білою прикривкою, а над ним — краєвид Куїнджі. А найголовніше — портрет Марусі. Іван якось уникав зустрічі з ним, але уникнути взагалі не було можливости. Коли він підійшов до портрета, що майже на цілий зріст людини велично висів між двома вікнами над письмовим, то в той самий момент увійшли сюди Таня і Мар'яна. Мар'яна розігналась до Івана, Іван зробив рух повороту, і Мар'яна зупинилась. Це була дуже коротка мить, але вона затямилась усім. Іван був зворушений.

Потім зібралися знов у гостинній. Мар'яна хотіла танцювати. Таня мусить заграти пару вальсів, а Іван хай пригадає собі давні часи, коли то він так добре танцював. Мар'яна і Таня взяли його під руки, і всі троє вийшли до гостинної.

За вікном чорна, брудна, тривожна ніч. Її гущу протинає ряд світляних стовпів, що падають з великих вікон морозівського дому. Світло падає на знищені клюмби, засохле бадилля квітів, на кущі бозу біля паркана і навіть сягає до ряду молодих ялинок, що ділять в'їздову вуличку від краю поля, за яким починяється великий, дніпровий луг.

Довколо хутора глибока, строжка, здається, готова до якогось вибуху, тиша. Лише дощ, що безвольно спадає згори з густої, чорної порожнечі, творить легкий, підступний шерех. І старий, неспокійний кудлай нервово бігає під дощем від повітки над погребом до в'їздової брами і назад. У брамі він зупиняється і бреше в бік Ліпляви. Гамір, що виривається з дому разом зі світлом, перебиває його настрій, і він, кинувши кілька поглядів на вікна, вертається з трохи легшим серцем до своєї буди.

III

Вже багато років не було на Морозівському хуторі цього звичного родинного гамору. Багато років було тут зовсім тихо. Вікна багатьох кімнат були постійно закриті віконницями. Гостинна кімната була зовсім замкнена, і все, що стояло в ній, було завішено намітками з селянського доморобного полотна.

В перших днях початку війни Івана, як офіцера артилерії в запасі, було негайно покликано до армії. Спочатку прийшло від нього кілька листів з різніх місць західнього краю, але потім раптом все затихло і, здавалось, він канув у воду. Він мав нещастя належати до армії Самсонова, що загинула у знаній мазурській кампанії, спричиненої протинаступом Гінденбурґа.

Петро не був мобілізований, бо він викладає в Київській Академії Мистецтв, дуже рідко мав нагоду бувати на хуторі. Сопрон перевівся вже тоді до Хабаровську і про виїзд до дому в такий час і при такій віддалі він не міг і мріяти. На другому році війни Таня вступила на медичний факультет Петроградського університету. Це, розуміється, не було якраз до речі, однак на цім наполягав сам старий Григор і іншої ради не було. Андрій учився в черкаській клясичній гімназії.

На хуторі лишився старий з Кандором, Омелянчихою і молодою службою. Йому помагали з Ліпляви, особливо стриєчний брат покійної Григорової жінки Катерини — Микита Боровик зі своєю дочкою Наталкою.

На хуторі в ті часи було завжди тінно, навіть коли світило сонце. Особливо, коли не було вісток від Івана — головного спадкоємця хутора. У Морозів не має звички виявляти свої почуття назовні. Все у них закрите на замки терпеливости.

Старий Григор був між людьми, але ніхто не бачив, щоб він якось особливо занепадав духом, і ніхто не чув від нього зайвих слів. Зробився тільки більше мовчазним. Раніше він любив, як збереться відповідне товариство, проявити себе. Тепер завжди мовчав. Ходив, як звичайно, до церкви, як звичайно, суворо постив, як звичайно ґовів, сповідався і брав раз на рік святе причастя, але поза тим — все, як було. І тільки дома, у своїй комірці (мешкав у комірці, між коміркою на харчі і великою кімнатою з входом із кухні), коли зіставався сам, брав до рук свою улюблену Біблію і завжди з неї читав. Тут також курив свою цигарку, бо на людях уже не курив багато років. І тут також читав листи „від дітей", що приходили з далеких і ближчих міст імперії.

Першою вернулась на хутір Таня. Вона не могла далі лишатись далеко від дому у такий тяжкий час. Вона писала батькові: „Як собі, тату, хочете, я мушу вернутись додому. Медицина моя не втече, а як я тільки подумаю, що ви там самі, на мене находить страх і сором. Ні. Я вертаюсь!" І вона дійсно вернулась. Після зимового семестру шістнадцятого року приїхала на хутір і тут уже залишилась. Головне — Василько. Він потребував справжньої жіночої опіки. Як і ціле, велике хазяйство, що саме перед війною набрало справжнього розмаху.

Влітку був удома також брат Андрій. Його цікавили більше книжки, але це нічого не значило, і він повинен був ціле літо від світання до пізньої ночі бути на господарстві. Він сильно ріс, був справжній Мороз, подібний до матері, що була з роду Боровиків, міцний, розмашний, твердий юнак. Після роботи на полі він ще встигав перечитувати „Братів Карамазових", Дантову „Божественну комедію", „Одіссею". Любив клясичну,

давню поезію. Вчив греку й латину, читав уже в оригіналі „Фавста", хоча з допомогою словника.

З початком сімнадцятого року на хутір нагло прибув Петро. За останні роки він дещо змінився. Раніш він мав міцну, круглу, рудувату борідку. Тепер борідка пішла в офіру моди, лишився тільки з вусиками, які також старанно стриглись. В одязі зайшла також переміна. Свій літний солом'яний бриль, а взимку чорний, крисатий фетровий капелюх замінив він на звичайну, сірої барви, кепку.

Чого він прибув на хутір? Появився він не сам, а й привіз з собою цілий віз своїх і не своїх картин. Старий і Таня перелякались: де вони те все складуть? Нічого. Петро знайде для всього місце. Дещо з того він розмістив по стінах усіх кімнат, а решту зложив у шафі, і поставив у великій Івановій кімнаті — збоку, зараз від входу. Йому видавалося, що тихий хутір значно безпечніший, ніж шумливе Брест-Литовське шосе в Києві. Тому він і запакував ті свої скарби аж сюди.

Інколи на хутір приїжджали до Тані її приятельки. Найчастіше Мар'яна Лоханська — міцна, дещо округла, повна життя і соків панна з огненним кучерявим волоссям, що запліталось у дві товсті коси. Вона була також студентка медицини. Через неї саме Таня пішла на медицину. У Морозів не заведено було займатись такими науками. У них переважно мистецтво й господарство. Медицина — це щось далеке і незвичне. Але вони робили все добре, за що лиш брались, тому і Таня виявила себе цілком на місці. Шкода тільки, що довелося скоро вернутись назад.

Літом заїжджали на хутір також приятелі Андрія. Тоді робилось навіть шумно. Інколи ходили на Дніпро, веслувалися, ловили в затоках, при нічних огнях щупаків, залицялися, а при тому

співали. Таня й Мар'яна брали в цьому близьку участь, а серцем усього був Андрій.

Роки спливали туго, повільно. Восени шістнадцятого року прийшла нарешті від Івана перша вістка. Був у Німеччині в полоні. У Морозів це наробило багато шуму, бо доходили вже вістки, що там велика недостача харчів. З хутора щомісяця — бо більше не дозволялось — висилався п'ятифунтовий пакунок. Але головне, що він живе, що він є. Вістка про це полетіла негайно в усі кінці Росії і долетіла аж до Хабаровську.

З фронту доходили разючі, часом страшні вісті. Хоробрі руські армії йшли не тільки вперед. Після Львова, Кракова і мадярських рівнин прийшли волинські болота. Німці ламали залізні фронти і тиснули на них, ніби страшний прес. І раптом зовсім несподівано революція. Що сталося? Ніхто такого не чекав. Навіть Таня й Мар'яна, що були в тому злонещасному Петрограді, навіть вони були заскочені. Так. Вони щось там чули. Були колеґи, які про щось натякали. Шептали про якісь там таємні гуртки, знаходились такі, що пристрасно нападали на царський лад, на царицю, згадували ім'я Распутіна, нарікали на фронтові непорядки, на зраду генералів і навіть самого воєнного міністра Мясоєдова. Але все те ніяк не була ще революція. Фронт стояв на місці, ходили поїзди, стояли численні запасні полки, на складах лежали гори продуктів, одягу, амуніції. Велетенські резерви всього того знаходилось по всіх закутках імперії.

А все таки революція. В Петрограді повстали ґвардійські полки. Пішли бурхливі маніфестації. Заговорили про прибуття в запльомбованому вагоні якогось Леніна. На фронті — тисячі аґітаторів, потворились солдатські комітети, взяли „на

штики" офіцерів і по фронту покотилось: далой війну! Додому!

По всіх дорогах, по станціях, по містах і містечках, по прифронтових селах загула революція. Її виття відчули всі. Це була голодна, спрагла крови вовчиця, що довго чекала на свій час. Мільйони людей затремтіли жагою протесту. Проти вікового рабства. Проти нерівности. Проти гноблення почувань. Проти війни. Проти царя і царського ладу. І всім водило одно найістотніше, ніколи і ніким ще не збагнуте російське „нічаво".

Несподівано, як і все, що в цей час творилося, на Морозівському хуторі знов засвітились усі світла. Сірого, мокрого листопадового дня 1918 року на хутір прибувають брати Морози. І то всі троє разом. Сопрон, Петро і Іван. Вони з'їхалися також випадково у Києві у Петра. Звідсіль рушили на рідний хутір. Бракувало тільки Андрія, але і без нього радість була несказанна, неописанна. Хтось великий з Божою силою зірвав над хутором чорну завісу, запалали вогні і рознісся могутній гимн життя.

І от рано, на другий день, у неділю Іван Мороз вперше по довгому часі прокинувся знов у своїй хазяйській кімнаті, на своєму просторому, міцному, дубовому ліжку. Перший погляд упав на стелю. Трохи задимлена, у кутах — нитки павутиння. Далі погляд сповзає по стінах, густо завішених Петровим добром. Чого тут тільки нема. Краєвиди рік, міст, Києва. Жанрові сцени. Портрети, а між ними портрет Марусі на першому місці і зображення його самого на задній стіні, напроти письмового стола. Над самим ліжком в темнуватих тонах — „На Івана Купайла" Куїнджі. Таємнича ніч, далекі яскраві вогні, дівчата у стрічках та вінках, побравшись за руки, танцюють довкола багаття. Збоку відблискує, вкрита лілеями річка,

а над усім косаті верби, і стрункі тополі, таємнича, хвилююча густота.

І все довкруги своє, знане, приємне. Навіть той визувак під ліжком, навіть та попільниця на столі. І як довго до цього йшлося, які були хвилясті, нерівні дороги! В ухах все ще шум брудних, мокрих, холодних, завошілих станцій. Скільки днів, ночей, ранків. І нарешті Київ, гостина у Петра, незвичайний шум, якийсь ще не чуваний розгін, добровільці, на Хрещатику червоні штани і німецькі ковані чоботи. Бурхливі, повні крику ночі, шум музики, кабарети, бурхливі трійки по Бібіковському, трибарвні прапори і оголошення в незвичній мові...

Київ. Як він страшно змінився. Прозоре, соняшне місто, з виразом півдня, а одночасно з надихом древньої мудрости, що застигла на всіх горах, на привітних, білих, веселих храмах. Там тепер зовсім чужі люди — стрижені й голені якимись іншими голярами, дами з якоюсь незвичною посмішкою і в широких завуальованих капелюхах. Загнані візники з завжди замисленими рисаками і завжди захльостаними болотом бричками. Авта з написами великими літерами, з прапорцями спереду та шоферами в кубанках. І що це за дивна така піна розбурханого моря?

А далі довга, нелегка дорога в товаристві братів до хутора. Це те нарешті найважніше. Кожне село зворушувало його. Бо знову те саме — села, люди, природа. А Дніпро! Та чудова, широка й свавільна ріка. Старий провінціональний пароплав повільно пливе, ті самі береги, скелі, ліси, зарви і острови з кущами сріблистої верби, що тепер уже обсипали своє срібло і стали наскрізь прозорими.

А остання дорога до хутора. Він дивився перед собою, але бачив усе довкруги. І те, що тепер є,

і те, що було, і навіть, здається, те, що бути має. Кожний стовп, стріха, зворот вулиці, стара верба, несподіваний собака, вибоїна на дорозі, ширінь лугів, шум вітру і сухого бадилля — все це вникає десь до серця, і підносить захват. На кожному перехресті хочеться зупинитися, дивитись у небо, бачити там живого Бога і проказувати нову молитву.

І ось уже дома. Не має ніякого більше сумніву. Можна простягнути руку і переконатися, що це так... Тільки ряд ялин за вікнами значно повищав, тільки молоді горіхи стали вже не такими молодими, тільки якісь нові бур'яни в кущах бозу, тільки Кудлай стовстів, та скудлатів, тільки бляха на даху місцями вкрилась іржею, тільки від стін де-не-де відколупалися шматки тинку. А можливо, що все те було і раніш...

І після того Іван вдруге поволі народжується, шукає і знаходить себе у власному ліжку, дивиться довкруги старим, досвідченим для цього довкілля оком. Добре, що це не звичайний гарний сон, а справжня гарна дійсність. І, можливо, він буде тут завжди і тут закінчить колись своє земне буття. Він уже має досить за собою світа, хвилювань, гострих переживань, людей і подій. Залишається з повною силою взятися за плуг, нажити нові мозолі, вставати з сонцем, лягати з темнотою, їсти добрий, міцний, житній хліб, пити свіже молоко, ходити звичними полями та лугами, вмиватись росою і вдихати повними грудьми благодать свіжого повітря поля, лугу, лісу.

Усміхнувся. Підносить догори руку. Вона біла, майже прозора, з довгими кістлявими пальцями. Скільки років вона дармувала без справжньої роботи? Розглядає її і дивується — так дивно все це створене. Вставати!

Біля постелі на стільці — його колишній

святочний одяг бурої краски. Лежить біла накрохмалена сорочка, на ній комірець, на помості чисті, дещо пім'яті черевики. Лежачи Іван мацає матерію одягу. Стільки років він десь лежав, але зовсім у порядку. Встає, надягає білизну, зворушується її дотиками, взуває ті самі черевики, що взував їх багато років перед тим; ось вони знов на ногах, вільно і м'яко ворушаться пальці, відчувається тепло і чистота скарпеток.

Сопрон все ще спить богатирським сном на канапі. Вона для нього коротка, тому приставлено два стільці... Рука вправо, рука вліво, ніс догори, вуса догори. Ця людина звикла до великого кроку. Він не сидів, як Іван за дротами, він шугав на експресі через сибірські простори. Батьківщиною для нього не тільки цей хутір, він чується дома там, де знаходиться. Тому він зараз і спить. Тому, можливо, не зробили на нього такого враження слова старого Григора: — Ну, хлопці! Лягайте. Завтра встаємо о сьомій. Молебень буде. Мусимо бути всі в соборі...

— Сопроне! — гукає Іван, але на того цей вигук не діє. Іван чується бадьорим, дарма, що спав мало, на душі легко, настрій піднятий. Поглянув у дзеркало і бачить рудувату щетину, яку треба здмухнути з того міцного підборіддя. Виймає свою, привезену бритву „Золінґен" куплену в Сосновці на Горішньому Шлезьку, бадьоро намилює підборіддя, при тому посвистує, відхиляє вікно, щоб впустити повітря, і дивиться на горобців, що іноді шмигають попід вікнами, ховаючись від дощу, розглядає верхи ялин, що повільно шумлять і хитаються, чує гамір десь з подвір'я, стукіт у кухні і навіть дзвінкий сміх свого сина, що також встиг уже встати і щось там робить на кухні з Танею. Таня. Знов її голос. Носив її в споминах, як дорогоцінність, читав писані її рукою від цілої

родини листівки в Сосновці, в Ґляйвіці, в копальні Кастен-Центрум, в бараках, де спали. Вона вже, напевно, готує сніданок і при тому співає „Віють вітри, віють буйні" — свою улюблену пісню.

Десять-п'ятнадцять хвилин — і твердий, плечастий мужчина, що має за плечима тридцять вісім років, готовий з ніг до голови. Краватка зав'язана рівно, туго і певно, волося чітко розділене проділом і пригладжене щіткою. Піджак застебнутий на всі ґудзики. Став і звисока дивиться на Сопрона.

— Вставай! Ну! — і злегка штовхнув брата під бік. Той прокинувся відразу. — Що! — вирвалось йому спросоня... — Нічого. Тільки вже сьома минула...

— Ах! — покликнув Сопрон і без слова, без спротиву, без чухання і позіхання зірвався з канапи, а його довгі ноги стали п'ятами на голому помості... — Кажеш, уже сьома? — поспіхом говорить Сопрон.

— А батько? Хто поганяє?

— Я. Але ти можеш бути спокійний. Це станеться за годину. Йду до стайні.

І Іван вийшов. Сопрон ще чув його голос: — Добридень, татуню! Добридень, Василю! Що там решта? — Йому відповіли і словами і сміхом.

В кухні Іван натягнув на голову кепку. Широким, твердим кроком вийшов на подвір'я. Сховзаючись по мокрій стежці, він дійшов до шопи. Тут уже рух. Під повіткою дві брички, шлеї почеплені, біля бричок батько та син Кандора Дмитро. — Добридень! — сказав Іван. — Здоров, Дмитре? Як там батькові?

— Дай-бо! Та нічо... Кашляють.

Іван пішов до стайні. Він уже знає, що коні опорані. Це було трохи запізно на порядного господаря. Шість їх, темногніді, дві сиві кобили. Не

можна назвати їх „стаєнними". Звичайні, костисті, широкозаді коняки, чималого зросту, без всякого расового пашпорту. Старий Мороз не вміє „форсити" кіньми. Кінь у нього не на око, а для плуга, жниварки, воза... Старий не вміє робити гонору — хай його роблять кращі і багатші.

Іван увійшов між коней, звичною рукою поплескав їх по задах... — Неех! Ти! Мишатий... Це ще той самий? — питає він батька, знаючи, що той його зрозуміє. Батько щось там робить, не дивиться в його бік. — Той! Молодших усіх забрали... На мобілізацію. По сто карбованців дістав за штуку. Забрали четверо, — каже між іншим і з перервами старий.

—Треба б на них трохи стерва, — каже Іван.

— Обійдеться... Ось уже були тут у мене... Ледве відкупився від німоти... Хотіли забрати. Та й наша Татяна деколи мусить з ними морочитись. Ці дві пари підуть до запряжки, — вказав старий. — Я беру ці, ти ті...

І це все. Зрозуміло. Іван ще тільки заглянув до жолоба. Потім вийшов і обтрясав з піджака соломини... — В такому до коней не ходять, — докинув старий йому вслід.

Іван розуміє, що мова про його одяг. Батько, як батько... Той самий, що колись, що від початку. На ньому старий, неозначеної барви кашкет, полатаний кобеняк і старі чоботи. Борода його розвівається. Він майже суворий. У нього всі члени в русі. Він знає, що там лежить, а що там. Знає, що куди треба, і робить все напомацки, відчиняє, зачиняє, стукає, інколи бурчить під ніс, Бог і чорт чергуються, під ногами вештаються кури — завада і кара всіх порядних господарів: „оте паскудство, щоб воно виздихало".

Кури на нього не ображаються. Вони навіть не дуже його бояться, бо поки він зайшов до маґази-

ну, щоб узяти пару гарнців вівса, туди вже встиг пролізти великий, огненної барви півень, який відразу опинився на купі пашні і зчинив там неімовірний репіт, закликаючи на бенкет усю свою численну родину... — А киш! Щоб ти здох! — кидається на нього старий; півень встигає підстрибнути саме в той момент, як товстий березовий деркач шумом падає якраз на місце його бенкетування.

То нічого. Півень забуває образу в ту саму мить, як тільки доривається до нової купи зерна. Зрештою, він здається і не пробував ображатися на цю звичайну і зовсім маленьку пересварку, що так доповнює співжиття цих двох володарів. То — бородата людина, а я — чубатий півень. Кожний на свойому місці. Виконуємо приписані ролі...

Іван обійшов короварню, свинюшник... Все, що там є живого, вже ремиґає. Пара тузенів корів червоної масти і не менше білих свиней займається своєю щоденною роботою... Їсть... Все їсть... Ті якусь пашу — сіно з молодим очеретом, ті щось рідке, — помиї з ґрисом та картоплею; підтикана вище колін Горпина носить цебри, Дмитро — оберемки сіна, між усім тим бігає сюди і туди запаморочений, з виразом господаря Кудлай. Інколи він пробує пару разів кудись у безвість послати кілька своїх собачих слів. Але він уже досить набрехався за своє життя і тому робить це не так з бажання чи потреби, як просто з довголітньої звички.

Над усім осінь. Сіра і мокра. В її атмосфері вичувається, як кажуть сентиментальні люди, тоска, але тут на цьому дворі ніякої тоски не помічається. Просто осінь і все. Сіє з брудного неба дрібний і набридливий дощ, з жердини на жердину мовчки і зщулено перешмигують горобці, інколи десь у тумані несподівано крякне ворона, вітер

робить невеличке хвилювання в саду, між ялинами та у верхах стрімчастих високих топіль при виїзді з хутора. І це все.

За півгодини всі в їдальні. Довгий, широкий господарський стіл прикритий скатертиною доморобного старосвітського полотна. На столі склянки з чаєм, масло, печене м'ясо і білий, свіжий хліб. На першому місці Василь. Він старанно розчесаний, чистий, застебнутий на всі ґузики. Дід не любить розхрістаних. Трошки порядку не зашкодить. Дід, який він не є селюх, що ніколи не був в ніякому війську, любить, щоб було струнко. Так йому подобається... — Сиди, сиди, — сказав він онукові, коли застав його на свойому місці. Старий все одно ніколи не снідає перед церквою. Він ще має досить заняття. Одягнутись, причесатись, почиститись. Ніхто йому цього не зробить, бо не жадає ні від кого допомоги. Нащо йому! Має, дяка Богу, свої руки...

Тут також Петро, Водяний, панна Мар'яна і Сопрон... Татяна тут і там. Господиня ніколи не має часу для гостей. Молодиці, що їх має до помочі, пораються на кухні. Там тепер ціла фабрика. Все там у русі, дарма що рання година. Окремо старша Омелянчиха готує глечик з „коливом", здоровенний кіш з паляницями та кілька воскових, суканих руками свіч. Буде молебень і парастас...

Петро, з розстебнутим коміром і волоссям, сьогодні вже не запорожець, а... Рембрандт. Тут він справжній художник. Він знає, що й до чого, очі його приплющені, мов у ласого кота, товсті міцні уста, як звичайно, блищать. Він п'є чай, склянку за склянкою, відкраює товсто хліб, мастить його щедро маслом, крає розмашним кроєм рожеву смажену свинячу спину і все то старанно вкладає до себе. Це значить Петро їсть — на здо-

ров'я йому. Священнодіє... Він уже трохи тяжкий, підборіддя його спочиває на м'якій подушці з товщу, потилиця прибрала два поверхи...

Сопрон, довгий, худий і костистий, їсть мовчки і дивиться гостро вперед. Великий, з тонкими устами рот широко відкривається й закривається. До нього вкладають відразу цілий окраєць хліба з м'ясом, вуса кілька разів сюди-туди мигнуть, і костиста довга рука знову підносить кусник хліба. Він одягнутий, як звичайно після роботи. На ньому лежить якийсь своєрідний бруд. Це бруд машини, копіт, що вжерся в пори його шкіри, олива, якою він насякнув, мов еспанська сардинка.

Мар'яна Миколаївна трохи зблідла. Вона невиспана. Під очима помітні лілові підтінки. Волосся стоїть буйною піною і видається, ніби воно кучеряве. Гарне волосся, її заслужена гордість, каштанове з мідяним відливом... Його тяжко уняти в якусь косу, і тому воно творить два спадаючі по спині потоки у вигляді двох недбало зібганих кудель. Вона одягнута в блюзку з білого серпанку, через яку просвічується мереживо сорочки, і в тісну, довгу, чорну спідницю. Ця мода трохи застаріла, але вона їй підходить, робить її старшою і поважнішою, майже дамою — ролю, яку Мар'яна охоче б відогравала.

З вечора, чи краще над ранок, пішовши з Татяною спати, вони лягли не відразу. Ще довго гомоніли, сміялися здушеним сміхом, щипали себе. — Таню, — казала Мар'яна. — Як прикро... Стільки мужчин і яких мужчин, а ми мусимо самі спати... — ця мова кінчається довгим, дрібним, лоскотливим сміхом. Сміються обидві, бо обидві себе розуміють. Сміх їх — це вияв їх найглибшого жіночого єства. Здоровий, ясний, пестливий і маючий вияв. Тепер вони за столом, обидві ніби не пам'ятають вчорашніх насторів. Очі Мар'яни при-

щулені і сонно-теплі. Нечувану приємність творить її розливання чаю, а ще більшу декому, — ніби в тій лагідній і простій церемонії вона пропонує частинку своєї пахучої жіночої ласки.

Чи всі мущини це розуміють. Ось тут поруч капітан Водяний, найпізніший гість, теж не зовсім у формі, з поблідним виразним лицем. Його кантясті форми спокушають мистецьке око Петра і він уже пропонує „мазнути" з нього портрет. Це варто праці; особливо, коли б схопити погляд тих чорних, з антрацитовим відблиском зіниць. Це командир, без сумніву... Шкода, що зняли з нього ті фатальні погони і загнали з Петрограду назад до дяківської хати якихсь там Андрушів. Овоч імперського древа життя, виросли́й у буйних травах Дніпровських лугів під оксамитним небом чудової Малоросії, „ґдє всьо обільєм дишет", читач Достоєвського і Турґенєва, обожнювач графа Толстого, нащадок Пушкінської „Полтави" — „казак на сєвєр дєржіт путь", той самий, що не хоче ніде відпічнути, коли йому доручено завести донос „на гетьмана-злодєя".

Персти його округлих рук вказують, що він родився бути воїном. В ньому грає кров великого Могола. Древня кров, спокійна, мов метал, але так само, як метал, тверда і неугинна.

Татяна їде також до церкви. Омелянчиха заступить її дома. Варять великий обід, бо після церкви можуть приїхати ще інші гості. Це не дуже добре, що Татяна мусить все здати на інших — чи потраплять вони зробити все, як треба. Вона вже чверть години повчає Уляну і Маланку, що куди, що до чого, як зробити те, як інше. Показує, говорить, приносить.. Але чи буде все так, як бути має? Проте вона мусить везти до церкви парастас. Так уже заведено. Господиня дому мусить бути при тому. Колись це робила покійна ма-

ма, пізніше покійна Маруся, тепер це увійшло в її обов'язок. Треба бути при богослужбі, треба годувати коливом жебраків, роздати їм хліб і пироги.

До кухні вже прийшов Дмитро. — Готово, — каже він. Це значить, що коні запряжені і чекають. Старий, як за годинником, виходить зі своєї комірки. Він не каже нічого, але всі бачать, що і в нього все готове. За нього говорить його стародавній сурдут, його новий, темнозеленої барви кашкет, його намазані дьогтем чоботи. У цім одязі вже кілька десятків років бачать його в церкві. Сам Бог знає його тільки в цьому вигляді. Його широкі і довгі брови насуплені, і всім відомо чому. Сини його ще не готові. Іншим разом він би їм щось сказав, але тепер вони гості, та ще й виняткові. Він говорить тільки поглядом та бровами.

Цього також вистарчило. Не думайте, що його тут бояться. Ні. Але Сопрон заметушився, швидко натягає свою залізничну „шинелю", всі встають, підтягаються, востаннє зачісуються. Василь з криком „ура" стрімголов біжить на двір, а з кухні армія молодиць на чолі з Татяною виносять лозинові білі кошики, наповнені книшами і прикриті старими, вишитими доморобними настільниками.

Татяна несе опішнянський глечик, блискучий і розмальований квітами та птахами. У ньому варений риж з медовим розтоком, що зветься коливо. В руках у Тані загорнуті в білий папір три воскові свічки.

Виходять, виходять і виходять. Всі виходять. На подвір'ї перед порогом — дві запряжки. Бричка і звичайна кара, вимощена горохвяною соломою і прикрита строкатими килимками. До бички пішов старий. Перш за все оглянув упряжу. Нічого. Дещо підправив, вийняв батіг і глянув на небо. — Здається, трохи розпогодилось... Сідаєм!

— кинув між іншим, не оглядаючись. Але це звучить, ніби він командує полком кінноти. Він не цікавиться, хто і де сідає. Це вже не його діло. Сам він, великий і розвальний, уже сидить на козлах брички, і біля нього може приміститися хіба Василь. Більше місця він біля себе не лишає.

І всі сідають. Все, ніби за розкладом. Таня сідає до діда. До неї підсідає Петро й Водяний. Іван бере віжки другої запряжки. З ним їде Сопрон і Мар'яна. — Можу я з вами? — чує Іван її голос. Вона лишає місце ззаду і пересідає наперед. Ззаду зістається сам Сопрон. Мар'яна гукає на Василя: — Вальку! Сюди! До нас... — Ні. Василь вже умостився біля діда. Він навіть не відповідає, а тільки швидко обертається і киває рукою. Кудлай бігає між возами, похитує товстим хвостом і дивиться на всіх поважним і нездивованим поглядом. — Ні. Я мушу перекочувати, — каже Петро. — Треба задля блага ближніх потрудитися... — І він повільно і обережно злазить з брички і з крехтінням вилазить на віз Сопрона. — Їдемо, брате! — каже він, опинившись на горохвяному сидінні.

Бричка вже рушила. — Вьйо! — стьобнув Іван по конях. Вже давно не тримав він у руках віжок. Це відразу помічається. Він їх тримає обома руками, ніби якусь дорогоцінність, хоча його темногніді коні і не думають поводитись якось непристойно. Вони рушили воза і потягнули його з невеликого косорога, притримуючи, щоб не котився навально. Віз, а особливо висока, на ресорах бричка, досить таки нахиляються набік. Мар'яна притримується за рукав Івана. Всі нахиляються вліво. Бричка вже доїжджає до звороту при виїзді з хутора... При брамі п'ять молодих тополь, три праворуч і дві ліворуч; легкі, колись на зелено фарбовані ворота відчинені і ніколи не за-

чиняються. Далі мала, вузька, на дві колії дорожина на Ліпляву і в поля в напрямку півночі, а спереду луг... Від самої брами починається той луг і простягається ген аж мало не до Дніпра — з невеличкими перебоями, пагорками з піску або острівцями, зарослими кущами верболозу. Весною, коли Дніпро розливається, вода доходить мало не під самий хутір, а бувають такі роки, що і під самий хутір, аж по дорогу. Тоді з вікон Морозового дому видно широчезне плесо води, втикане то тут, то там почорнілими острівцями верби. До Канева їздять тоді човнами і роблять це не часто і не кожний, бо переїзд у такий час через Дніпро вимагає всебічної зручности.

Зараз луг сірий і спорожнілий. Навіть череди худоби, що звичайно бродять по нім осінньої пори, тепер зникли. Дощ. Кому хочеться в такий час виганяти на двір навіть худобину...

На щастя дощ трохи ущух. Над головами, і то досить низько, з великим розмахом женуться величезні кусні чорних хмарин. Їх напрямок — схід... Вітер дме з-за Дніпра, десь з тих гір, які зараз майже закрилися поволокою туманної мжички. Інколи намагається прорватися сонце і, коли це йому вдається, воно нашвидку кидає на мокру землю купу змученого світла. Так і помітно, що призначення його не перемогти, а тільки подражнити. Чорні тіні хмарин, мов рухливі ліси, проповзають по сонячних плямах і пливуть, пливуть певно і невідхильно. Вусате кволе світило над землею борсається у валунах, ніби золотий футбольний м'яч.

Яка радість їхати отак до церкви! Бувало, Василь не міг дочекатися тієї хвилини, коли можна було одягнутися в нову, чорну, оксамитну блюзку, підперезатися широким, блискучим шкіряним поясом з великою мідяною бляхою, на якій

витиснуто великий двоголовий орел. Особливо це приємно на весні і влітку, а найприємніше на Великдень, під час „проводів" або не Зелені святки. Їдеться святочно. Коні біжать вільно, граючись, пофоркуючи ніздрями. Колеса рівномірно котяться по м'якому піску. Справа і зліва заквітчаний луг, маленькі вогкуваті вибоїни, на яких віз злегка нахиляється, інколи трапляються калюжі з брудною водою, вимощені вербовим хворостом. Коні тоді зменшують хід, ступають повільно і обережно, входять по коліна у воду і бризкають нею на всі боки. Колеса також входять у воду майже по маточини. Василь нагинається за драбину і дивиться, як вода стікає по обручах, а після, коли віз поволі виїжджає на сухе, за колесами лишаються на піску дві довгі брудні смужки.

Все це Василь пам'ятає і все це подобається йому. І коли він ще бавився малим на свойому подвір'ї, то любив повторяти собі якраз цю їзду до церкви. Брав возика і їздив довкруги, вибираючи навмисне по можливості гіршу дорогу. Особливо імпонувало йому, коли падав дощ і по дворі стояли калюжі...

І не тільки Василеві подобалася їзда. Подобалася вона всім, навіть дідові. Всі в цей час відчували святочність і внутрішню погідливість.

Зараз, правда, не їдеться особливо добре. Довготривалий дощ обернув дорогу в болото. Це ще добре, що вона з піску, що пісок пропускає швидко воду, що вбита вона колесами. Але місцями, де були невеликі калюжі, зараз цілі ставки, і коні мають досить клопоту, поки перетягнуть свій тягар через такі перешкоди. Маленькі заточки біля острівців, що влітку майже висихають, тепер знов поповніли, поробились майже озерами, і над ними видно людей, які щось там роблять. Всі знають, що це дрібні рибалки, які сидять там з вудицями

без огляду на час і погоду. Інколи там трапляються порядні коропи, а в більших затоках можна інколи піймати навіть щупака.

Їдеться лугом з початку до села Ліпляви, але після, перед селом, на перехресті повертається вправо до переїзду через Дніпро. Вже здалека чути з того берега гуди великого дзвону канівського собору. І коли весна, коли сонце сходить десь там ззаду, за широкими осокорами, коли навкруги свіжо, коли в траві і кущах переливається сяйвом сонця роса, коли пахнуть медяники і повійка, коли з боку Дніпра подихає свіжістю могутньої ріки — о, тоді робиться на душі тепло, тихо, свіжо і світло. Хочеться їхати і хочеться молитись.. За все, що бачать очі, що чують вуха, ніздрі, кінчики нервів на руках, на цілому тілі. Все те підносить і звеличує...

І зараз з невідомого постають частково ці почуття. І зараз з протилежного боку чути удари великого дзвону канівського собору. Ті самі звуки, того самого дзвону, що його чули впродовж багатьох років. Дід Мороз знає ті звуки, його сини знають їх також, його внук чує їх так само... Ті звуки впоїлись у мозок, кров і саму душу... І ось, коли по довших роках, Іван чує їх знову, нерви його насторожились і по цілому тілі пробігла дрож. Він нічого нікому не сказав. Він тільки стрепенувся, на очах його появилось світло, чолом промайнула ясність. У думці зі швидкістю кінокартини пролетіли спогади дитинства. Приємні, яскраві і соковиті спогади.

Петро натомість не мовчав. — Отут, — казав він, — я не раз вистоював годинами. Сопроне! Чи ж не разюче видовище!... Або: — Сопроне! Глянь! Чи пізнаєш? — Сопрон криво і стримано посміхався і бурчав: — Емгу! Там ми лазили за качками!... Пам'ятаєш? — Іван чує ці речі, дивить-

ся вперед, мовчить і теж посміхається. За нього говорить Мар'яна: — Що й казать! Щипають за душу сентиментики...

— Вас ні, Мар'яно Миколаївно? — питає Петро...

— Мене? Я тутешня... Звикла... Мене цікавлять інші пікантерії...

— Шоколядки, — кидає Сопрон...

— Сопроне Григоровичу... Ій-богу, бити буду!

— Як подужаєте — бийте, але за що?

— За образу жіночої чести...

— В такому разі пардон! Підношу руки...

— Милую. Опускайте руки, але більше так не висловлюйтесь, коли з вами говорить поважна дівчина, поважним тоном.

— І що це за пікантерії поважної дівчини? — питає Петро.

— Сучасні, сьогоднішні... Ви вже відшуміли... Серця ваші мовчать... Я ще трохи непевна, чи мовчить серце Петра Григоровича... Він же мистець...

— Серце мистця завжди мовчить... Тільки посміхається. Мене цікавить серце сучасної дівчини.

— Про такі речі можна сказати тільки піснею, але не тут, а тільки в присмерку, тільки отам, над Дніпром, під осокорами... І ще краще під місяцем і найкраще в човні... Зрозуміли?

— Так. Прекрасно. Але ви поставили неймовірні і майже недосяжні умови. Треба чекати принаймні до весни. І так чотири роки чекалось...

— З огляду на це вимоги можна зменшити. Більше фантазії, більше чуття, і все буде гаразд. Я вам скажу, що інколи після вечірні десь у соборному саду, десь у старій альтанці, під шелест сухого листя... Любов — Божа річ. Вона ходить скрізь... Я, знаєте, люблю такі місця. У старих парках, темний закуток, круглий кам'яний стіл,

статуя невідомої богині, розкидане листя... Я сердечно люблю такі місця. Інколи на камені бачиш вирізьблено: М. і Б. І от розгадай, що було за тими літерами.

Іван слухає ті слова, посміхається, як посміхаються дорослі люди з дитячих витівок. Як дивно. Йому також приходять на думку різні нісенітниці. Йому вони навіть подобаються. І такі ось спогади, і темні парки, і сухий лист осени. Але ще не було випадку, щоб він такі думки висловив вголос. Це у нього не вийшло б. В його устах це видавалося б смішно...

На бричці йде також розмова. — Ви так мені і не сказали... Як там у вас? — питає Таня у Водяного.

— Себто? Де у нас, Татяно Григорівно?...

— Ну, у вас, дома...

— Дома у нас було б усе гаразд... Тільки... — і він перервав думку.

— Тільки?

— Мій брат... Уявіть... Мій брат пішов у повстання.

— Федір?

— Він.

— В яке повстання? Тепер?

— Ви хіба нічого не знаєте?

— Ну, хто тепер розбере... Я навіть не знаю, яка у нас влада... Ну, хто тепер направду в Києві? Невже гетьман... Хто він? З ким? Проти кого? Я нічого не розберу...

— Це таки досить тяжка математика... У Києві був гетьман... Називається він Павло Скоропадський...

— Ах, цей!... Наш?

— Цей, цей.

— А тепер?

— Тепер зробили проти нього повстання.

— Хто?

— Ну, хто! Як вам сказати... Мій брат... І є такі ще...

— Але тим повстанням напевно хтось керує. Так же не може.

— Певно... Повстання проти німців... І коли б не німці, може був би і той гетьман. Він навіть уже пішов на союз...

— З ким?

— З генералами... На єдину і неділиму... Оголосив федерацію... І все могло б бути. Властиво федерація по-моєму може бути. Україна з Росією була і могла би бути далі. Не все одно...

— Я вже мабуть рік не мала в руках газети. Я нічого не розумію... Хто, з ким, проти кого... Я тільки чую: Керенський, Ленін, Петлюра, Грушевський... Грушевський — це здається той історик... Це з ним носиться Андрій. Бородатий такий... У Києві дім має... Цікаві типи... Я вам, Миколо Івановичу, скажу: для мене революція — то хаос... Страшний і нерозумний... Я одного разу пробувала читати про французьку революцію — і такий самий хаос. Я цікавилась Марією Антуанеттою. Мене цікавила ця постать. Жінка, в революції... Це дійсно... Потім у Петрограді мені попала книжка якоїсь Колонтай... Це жах! Вона нам, жінкам, радить жити так званою „вільною любов'ю". Себто, не треба ніякого шлюбу... Це може бути?

— Глупота! — буркнув Водяний.

— Ви так думаєте?

— Так.

— Може бути. Я уявляю собі таке життя... Без шлюбу... І на що тоді сходитися взагалі?... Вона приводить приклад звірини... Але я не можу допустити, що я і звірина — те саме. Взагалі на світі є різні вподобання. Я тільки не можу збагнути,

як можна такі ось речі рекомендувати для молоді. Більше: для практики, для публіки, для удержавлення... Вони ніби проти християнського шлюбу. Я цікава знати, що може шкодити їм християнський шлюб? Тож у тому стільки краси, поезії, традиція... І взагалі. Хіба християнство конечно треба переслідувати? Ви, напевно, вірите в Бога...

— Вірю!

— Я так і знала. Ваш батько — духовний...

— Ні. Це не тому. Мій батько тільки дячок.

— А чому?

— Це досить довго казати.

— Потрудіться, потрудіться, Миколо Івановичу... Я цікава.

— Вірую, Господи, і ісповідую, яко ти єси воістину Христос, син Бога живого... Ви чуєте ці слова?

— Ну?

— Вслухайтеся в їх звучання. „Син Бога живого".

— Вас дуже цікаво слухати. Вчора ви висловилися блискуче. Мені інколи приходять такі думки: ми стоїмо на якійсь грані. Всьому приходить якийсь кінець.

— Якийсь кінець, але не кінець... Ми росіяни, тільки почали сумніватися. Навіть сумніваємось, чи є Бог. Це тільки сумнів, але ми віруємо. В душі ми вічно віруємо. Ми не можемо без віри. Віра у нас буде вічно. Навіть в атеїзм... Я вам кажу: у нас нема атеїстів. У нас є віруючі в атеїзм, а ті люди страшно небезпечні, бо вони фанатики. Ті, що кажуть „вірую", є люди спокійні. Ті, що мовчать, це — збайдужілі; але найнебезпечніші ті, що кажуть „не вірю". Особливо ті, що кажуть: „вірю тільки в розум людини". Це зовсім сфанатизовані індивідуми. І не дай Бог, щоб вони взяли в руки владу.

- Чому не дай Бог?

— Бо вони будуть переслідувати невіруючих. Це нові християне. Потече ще раз кров в ім'я Христа. Вони будуть гнати тих, що кажуть „вірую", але в дійсності вони переслідуватимуть невіруючих...

— Думаєте, що ми невіруючі? Я теж кажу, що я вірую...

— Так. Ви спокійно слухаєте, коли вам хтось каже: не вірю... Навіть коли у нас кажуть: немає Бога... Ви зовсім його за те не переслідуєте. Ви тільки посміхаєтесь і знизуєте плечем. Чи не так?

— Ну, а що ж я маю з такими робити? Це справа сумління...

— Але не так вам скаже атеїст. Він скаже: тим, що ви вірите, ви підтримуєте релігію. Релігія — це опіюм для народу. Попи — це народні експлуататори... Тому ви не маєте права вірити... З вами на Сибір...

— По-моєму людина має право жити, як їй подобається... Але з вірою краще жити, як без віри. В християнстві. Ми родимось, нас христять духом святим. Це символ. Нам дають щось святе в уста, в серце. Після нам кажуть: любіться, любіть ближнього... Хіба це кепська річ — любити ближнього?

— Очевидно, кепська. Особливо, коли ближній має мільйон, а інший хтось не має...

— Миколо Івановичу! Це ваша думка?

— Хіба я сказав, що моя. Я такого не сказав і не скажу. Хочете знати чому?

— Навіть дуже.

— А тому, що я не заздрю тим, що мають мільйон. Ви чули цю пісеньку:

Буржуй без разсужденья,
Давай-ка міліони!

— Цікаво, що вони зроблять з тими мільйонами, коли відберуть їх від буржуя, — говорила Таня задумано і цілком поважно.

— Проп'ють! — коротко відповів Водяний. — В тім то й справа.

— Мільйон не проп'ють, — каже Таня.

— Не мільйон, а більйон. — повільно обертається на своїх козлах і говорить байдужим голосом старий Мороз. — Проп'ють каналії — і після того знов обертається до коней...

— Цікаво, — каже Таня. — Дуже цікаво.

— Дуже цікаво, — повторює Водяний.

Василь на козлах сидить мовчки, але він слухає. Йому не дуже, а навіть безмірно цікаво. Водяний взагалі його інтересує. Він капітан, військовий. Він був у Петрограді, а Петроград — це місце, де жив цар. Він увесь час щось хоче запитати, але не відважується. Наступила коротенька павза. Василя ніби щось укололо. Він обертається і швидко питає: Миколо Івановичу? Ви були в Петрограді?

— Був, Васю.

— А ви бачили царя?

— Бачив.

— А який цар?

— Великий! — Тут Водяний ужив підступу. Він знає, з ким розмовляє.

— А ви проти царя, чи за ним?

— Не против і не за... Я був невтральний.

— А у нас є Яшка. Він каже: цар був сволоч. Він переслідував жидів... Це правда, що цар переслідував жидів?

— Наш цар, друже мій молодий, нікого не переслідував. Наш цар був... Як тобі сказати — ревматик... Він мав духовий ревматизм Він був цар, але і не цар. Він ніби когось переслідував,

але він нікого не переслідував. Росія, братику, управлялась ревматичною душею.

Цього Василь не зрозумів, але не відважувався розпитувати далі. Можливо Водяний навмисне відповів йому так. Василеві тільки заімпонувало, що з ним так говорять — поважно і солідно. Водяний йому подобається. Тані він подобається також. Він це бачить. Він може дійсно подобатись. Людина з головою, що й казати.

Бричка гойдається на вибоїнах. Тікають верби і кущі верболозу. Наближаються дуби і осокори. Великі дуби і великі осокори. Далі Дніпро. Над ним чорні хмарини і вітер, що летить з заходу. Удари дзвону замовкли. Наганяють гурти людей — мущин і жінок. — Дай-бо! чується повсякчасно. — Драствуйте! Минають і минають, не швидко, легким, байдужим трусячком. Колеса м'яко котяться, западають сюди, западають туди. Іван при цьому думає: які то дороги в Німеччині, а які у нас. Сором! Просто сором... Але йому чомусь подобаються ці свої м'які дороги. Вони дуже близькі серцю, і хоч колеса по них біжать нерівно, однак почуваєшся весело і приємно.

IV

Великий собор, з великими вікнами, великими образами з життя Ісуса, з величезними зображеннями святих князів Володимира, Бориса і Гліба, княгині Ольги, святих Антонія і Феодосія печерських, мальованих під візантійський стиль — був наповнений рівним і розливним співом Херувимської, коли родина Морозів увійшла до його середини. Густий і пахучий кадильний дим здіймався з вівтаря за монументальним іконостасом, на якому, ніби в золотому серпанку, сяяли ризи ікон, освічені безліччю палаючих свічок.

Багато золота, світла, пахощів, багато барв.

Над усім звисало величезне, химерно скомпоноване, золочене панікадило з палаючими жовтими восковими свічами. Свіжі, соковиті голоси хористів, баси вперемішку з сопранами, переливаючись і розливаючись широкими каскадами, здіймалися під саме всипане золотими зорями небо храму, на якому шестикрилі херувими і серафими оточували величезний і маєстатичний образ благословлячого Бога-Саваофа.

Іван Мороз ніколи не забуде цього потрясаючого моменту. Він був у цьому храмі не раз, безліч разів, у різні часи. Був дитиною, на руках у матері, розглядав велич і незрозумілість цього простору, бував розбещеним школярем-хлопчиськом, що, начитавшись деяких книжок, починав блюзнити і химерити, був підлітком і парубком, коли його погляд слідкував за гарненькими дівочими личками, бував блискучим офіцером у новім одностороі з брязкучими острогами. Знає він цей храм, цей настрій, ці стіни і мальовання на них. Все знає і тому якраз, що знає, він був до глибини душі потрясений, вступаючи під його склепіння цього осіннього, сірого дня.

Як він сам змінився. Він щойно зараз помічає цю свою зміну. Де поділась його гордовита певність — міцного, багатого, гарного парубка, коли то за ним слідкували погляди всіх красунь містечка, коли він байдуже, з легкою ігноранцією вступав до цього храму і хрестився, не здіймаючи рукавички, притримуючи свою офіцерську шабельку? Нині все таке минулося. Він увійшов просто, схвильовано, дещо похилившись наперед. Він має на собі звичайний, не зовсім модний цивільний одяг. Руки його без рукавичок. Обличчя його поблідле, щоки запалі, ніс, великий і гострий, випинається наперед... Щось трагічне лежить на тому обличчі і не цікавлять його більше земні

людські городощі. Серце його наповнене трепетом і захопленням з усього, що бачать очі і чують вуха.

Увійшов старий Мороз, Петро, Сопрон, Водяний, Татяна, Мар'яна... Всі увійшли і, здається, в цьому просторі появилось щось таке, що повинно заповнити його якимсь особливим змістом. Старий Мороз одразу, як і завжди, як і звичайно, пішов на лівий крилас і зайняв там своє місце за низьким, солідним парапетом біля ікони Матері Божої Скорблящої, перед якою з боку від глядача горить потрійна червона лямпадка. Старий співає. Він тут співає вже кілька десятків років. Він знає цілу богослужбу напам'ять. Голос у нього низький, був соковитий, але тепер він уже стратив свій тон і багато своєї сили.

Татяна понесла свої коші в лівий кут, де стоять сестриці соборні, де лишають усі парастасні дари — якраз під тією ж іконою Матері Божої Скорблящої. Там вона поставила і свій кіш з глечиком та книшами. Засвітила над ним три воскові свічі, купила кілька офірних свічок у церкві, понесла їх і повтикала в різних місцях перед різними іконами. Перед Ісусом Спасителем, перед Матір'ю Божою, перед престолом, що стоїть серед церкви, і нарешті перед Миколою-угодником.

Решта товариства зісталася позаду, гуртом стоячи зараз при вході до храму. Всі вони розуміли, що їх поява не лишиться непомітною. Надто знають всіх їх довкруги і надто велику несподіванку принесли вони з собою. Іван Мороз, Сопрон Мороз, Петро Мороз... Хто з ними не розмовляв, хто не бував на їх хуторі, не мав з ними того, чи іншого інтересу. Багато знало також, що Івана вже немає, що він загинув. Всі знали, що Сопрон у Сибірі, і коли він тут, то це ніщо інше, як чудо,

особливо під цей час. Всі знали,що Петро — це знаменитість, і поява його в такому, як Канів, містечку не була звичайною, буденною справою. По службі до нього відразу підійдуть найповажніші громадяни містечка — міський лікар, суддя, директор школи, аптекар...
З ним приїжджали колись столичні гості, відомі художники, фотографи, журналісти... Так само і Водяний, цей блискучий капітан ґвардії, майже необмежений володар романтичних красунь, гість усіх вечорів, де збиралося краще товариство. Ні, він не порожній балакун і не патентований льовеляс, Дон-Жуан. Він поважний і солідний офіцер армії, який зробив свою кар'єру не завдяки зв'язкам чи протекції, а виключно завдяки своїй здібності і сумлінному виконанню обов'язку.

У церкві багато людей. Поява Морозів примусила майже всіх захвилюватись. Голови почали повертатися, погляди все більше і більше скеровуються в їх бік, якісь шепоти пішли по церкві. Але Морози стоять байдуже і звичайно, і коли хтось із них щось у собі переживає, то ті пережиття мають зовсім інший зміст, ніж пережиття цих, що тут стоять. Іван, наприклад, зовсім заполонений своїми хвилюючими споминами. Він дивиться на стіни храму, він розглядається, мов малий хлопчина, на всі боки, він вдивляється в нові, незнайомі обличчя і багато з них тільки по певному часі починає пригадувати. Інші знов пригадуються дуже швидко і дуже яскраво. Ось, наприклад, чорний, з еспанською борідкою різник, що завжди купував у них свині, і говорив напів по-російському, присюсюкуючи. Або той он Федір, якого чомусь назвали Беззубим, якого він знає ще з тих часів, коли ходив до школи. Він постарів, посивів, зігнувся, але як виразно пригадує Іван його, коли він ще був молодим гордовитим па-

рубком з пишним чубом і широким ґумовим поясом, яким підперізував чорну, вишиту на кацапський лад сорочку.

Але найголовніше, що бачить Іван, це — його колишні вчителі, а між ними головний — Афоген Васильович. О, ті стоять просто і не оглядаються. Їм не личить якесь там оглядання, але Іван знає, що той Афоген Васильович переживає. Так само і батько Мар'яни Миколаївни — доктор Микола Степанович Лоханський — високий, розвальний, з пишними рудуватими кучерявими патлами, в широкому сірому, перешитому з військових шинелів, пальті. Він уже відчув присутність Морозів. Він уже знає, що хтось тут є такий, що варто звернути на них увагу. Ще вчора з вечора він щось відчув, коли приїхали коні по Мар'яну. І це напружує його увагу і непокоїть його цікавість.

Афоген Васильович стоїть певно, твердо на своїх коротких, дещо розставлених ногах у м'яких стоптаних черевиках. На ньому тяжка, чорна, з великим каракулевим коміром, шуба. Вона вже не нова, має за собою чимало цікавіших, ніж теперішні, років, комір її вже потертий і місцями засмальцьований тим солідним трудовим потом, властивим для людей віку і стану Афогена Васильовича.

Пізнає Іван також свого протоієрея о. Методія. Ось він вийшов з чашею святих дарів. Яке воно все знайоме і те саме. Той самий голос, ті самі слова. „І аще причасник мя преїме і лобзаніє ті дам нє, яко Іуда, а яко разбойнік"... „Тіло Христове приїміте, источника безсмертного вкусіте" — співає хор другого лівого криласу, і між тим хором зовсім виразно Іван пізнає бас свого батька. І диякон о. Дам'ян зі своїм басилом — „Пакі і пакі миром Господу помолімся"... — Господи помилуй! — вторує знаний хор. „Соприсвятим, бла-

гім і животворящим твоїм духом Господу помолімся! — Бас його гуде по цілому собору, мов дзвін, знаний бас, вібруючий, масивний...

Служба тягнеться. Василь уже непокоїться. Він уже хотів би піти кудись — він уже знає куди... Знайти свого Андрія Книша або когось іншого і розповісти їм усе, що пережив. Це ж мусить бути дуже цікаво, коли всі його товариші і та сама злонещасна Алочка довідаються, що у нього тепер є батько, що приїхали до нього його дядьки, що дядько Сопрон приїхав аж із Сибіру, що прибув відомий усім дядько Петро... Все це треба дуже швидко комусь розповісти, але йому ж не випадає залишити всіх своїх і бігти за хлопцями. Треба витримати, додержати характеру. Він стоїть і безконечно розглядається то на людей, то на свого батька. Йому безмежно цікаво, яке враження викликала поява його батька і що про це думають люди. Також йому цікаво, що думає батько. Він споглядає на нього крадькома збоку, бачить його характерний профіль і робиться йому невимовно приємно, що він, той он великий мужчина, його батько. Йому хочеться бути ніжним і слухняним, як цього вимагають старіші люди від таких, як він, при таких якраз нагодах.

Служба поволі кінчається. Довга, урочиста, православна служба. На дзвіниці б'є дзвін, люди христяться, деякі підходять цілувати ікону, протоієрей з дияконом і дячком виходять нашвидку відправляти молебні, лишається тільки лівий хор, люди виходять і виходять.

Морози виходять також, і вже на широких витоптаних сходах до них підходять знайомі. — А! Іване Григоровичу!... А! Сопроне Григоровичу! — Вітання і вітання. Обіймаються, трикратно цілуються, зупиняють рух людей. А одночасно повільно відступають, сходина по сходині, вниз. Тут

на них налітає в своїй шубі Афоген Васильович! — А! Іван Ґріґорвіч? Как? Ви? Вас віжу? — Кинулися в такі захоплені обійми, що здавалось — хтось живим з них не вийде. Але нічого. Обидва живі і обидва сяють. Іван також розгорівся. — Ну, не думав! — каже Афоген Васильович... — От так-так! От так радість вашому старикові...

Налітає, мов буря, Микола Степанович. — Здраствуйте, Іване Григоровичу! — басить він на цілу площу. Обійми його не менше небезпечні, ніж Афогена Васильовича. Він зайнявся Петром Григоровичем. Любить малярство і політику, а Петро Григорович прибув з Києве, з місця головних подій. Він бере його під руку і тягне вбік. Афоген Васильович тримається Івана. Софрона обсіли інші. Афоген Васильович широко ступає побіч Івана — один низький і грубий, другий високий і тонкий... Низький і грубий, захлинаючись, оповідає. — От так-так! От так- так! Наш час рясніє на несподіванки, так сказать... Але ви маєте прекрасного сина. Це між іншим... Ваш Василь. Чудо. Прекрасний математик. Полетаєв не нахвалиться. Але вчора втяв мені штуку. Жбурнув чорнилицю і цілковито запоганив мою карту Европейської Росії. Я був лютий, мов леопард. Я, так-скать, весь тепер занурений у політику... Ну, подумайте... Читали ви оце? — і він тикнув пальцем на зелений папір, приліплений на брамі собору. Перед ним стояв гурт людей, всі уважно читали.

— Ні. Цікаво, що там? — каже Іван. Підходять і здалека читають. — Це якийсь універсал до українського народу. Так і так, мовляв. Над нашою землею, нашою батьківщиною запанував наш ворог, німецький імперіялізм. Щоб краще цією землею владувати, німці поставили собі прислужника в особі гетьмана Павла Скоропадського.

Чи знаєте ви, що нам приніс той гетьман? Тюрми, арешти, карні відділи, нагаї гайдуків. Український народ зробив повстання... і т. д., і т. д... Повстання вдалося, німці тікають, гетьман утік, і нині в столиці України влада директорії...

— Ну, що ви скажете? — швидко питає Афоген Васильович. — Каналії! — не чекає він на відповідь. — Каналії! Хто вони такі, ті директори? Винниченко? Той гнилий літератор зі своїми проститутками? Петлюра? Чули ви коли такого? Хто він, що він? Кажуть, візник з Полтавського передмістя. А чули ви такого Макаренка, Швеця, Андрієвського? Вони всі там підписані, ті самостійні панове. Директори! Прийшли ділити нам нашу Росію. Дозвольте! Яким правом? То ви наперед спитайте, чи хочемо ми ділитися? Спитайте нашого селянина, мене, робітника... Хто, звідки? Росію, братику мій, ділити — це значить відкривати той простір усій шантрапі, з цілого світу. А потім — що скаже історія? Що скаже великий гетьман Хмельницький? Що скаже Петро Великий, Катерина Велика? Скільки було пролито крови! І я вас питаю: яке ми, тепер живучі, маємо право ділити те, що створили наші великі предки, наші великі гетьмани, царі? Я питаю! Це значить — повторюється зрада Мазепи. Значить, Пушкін не досить ще розторощив цю гадину, яка ось вилазить і сичить наново... Шевченко! Це він, і положили його отам, під нашим порогом, можна сказати, на видноті... Ка-на-лії, так-скать! — і Афоген Васильович зупинився. Він не знаходив більше слів. Повз них проходять люди і деякі з них зупиняються. Вони слухають свого Афогена Васильовича і посміхаються. Всім відомо, що Афоген Васильович не спить і не їсть. Ціла його бурхлива і працьовита істота направлена проти

ненависних сепаратистів. Він готовий їх розтоптати своїм м'яким розбитим шляпаком.

Іван іде побіч нього зовсім спокійний і майже індиферентний. Ось до нього протискається якийсь дядько у свиті, і Іван пізнає в ньому свого родича по матірній лінії — селянина з Ліпляви.

— О! Здоров, Іване! — родич кидається йому в обійми. Міцно чоломкаються. Дядько весь радіє, з його сірих очей виступають сльози. — Дайбо, дядьку, Микито! Як маєтесь?

— Ну, так що? Прийшов? — каже дядько Микита.

— Та прийшов, — відповідає спокійно Іван.

— Ну, і як там? — і дядько Микита махнув неозначено рукою — отже, в широкому світі.

— Та... Хто зна... Тепер ось не розберусь.

— Та... Революція! — каже дядько Микита. — Царя скинули, слобода... Тепер ось і роблять що хочуть... Порядку нема...

Вмішується Афоген Васильович: — А хіба не краще було при царі?

— Та хто воно його розбере, Афоне Васильовичу... Для нас покищо однаково... Був цар — нема царя... Революція, так революція... Нас з мужика не зсадять... Хто не прийде, то не скаже на, а дай!...

Йдуть все далі, вниз, до місця, де стоять вози. Воно під великими акаціями, що ростуть здовж старого муру і влітку творять прекрасну тінь. Зараз вони не дають ніякої тіні, але за старим звичаєм тут стоїть пара десятків підвод з різних околиць.

За Іваном Григоровичем і вчителем ідуть Петро Григорович і доктор. Доктор повільно дириґує перед собою своїми великими і довгими руками. З-під його густих і рудих вусів виривається басові речення. — Зрозуміло, — каже він. — Ми

в Росії не можемо нічого кращого сподіватися. Хіба гіршого. Єдиним рятунком могло бути „учредітєльноє собраніє", але це тепер абсолютно безнадійна справа. Ми голосували переважно за есерів. Я вже тоді казав: есери нічого не зроблять. Соціялізм наш єдиний рятунок, бо життя при соціялізмі пішло б правильною дорогою. Нема еґоїзму, нема експлуатації людини людиною, нема безробіття, нема панів і не панів — і ось вам ідеал життя. Ні? Я тільки дивуюсь, як есери можуть не виграти з цими ідеями. У Петрограді Керенський літає, мов метелик, а тим часом Ленін... Ви ж, Петре Григоровичу, без сумніву, знаєте, хто такий Ленін. Ленін, Троцький, Бухарін, Каменєв... То це ж та ліва фракція соціял-демократів, які домагаються революційного, так би мовити, переходу від нашого півфевдального порядку до комуністичного соціялізму. Комуна! Диктатура пролетаріяту... Я вже починаю боятися за себе. Я є буржуй — небуржуй, але при такій диктатурі... Хто знає... Я маю шафу, комору, піяніно, бібліотеку, моя дочка грає вальси, я маю білі руки... Я починаю поважно боятися... Ну, а як по-вашому? Ви-ж, так би мовити, з центру...

— Дорогий докторе! Я, признатися, в тому ані же не розумію, — каже Петро. — Я хотів розібратися, але бачу, що таки не розберусь. Ви, бачу, краще поінформовані тут, ніж я в Києві. У Києві ви тільки й бачите: офіцери, трійки, марші, оркестри, кабарети... Що зараз там? Може уже потоп... Бо я думаю, що не тільки Бог Ізраїля, але і наш Бог може погніватися кінець-кінцем за таке потворне стовпотворення... Та ось читайте: директорія...

— Це вони, мабуть, вичитали, що і в Франції сто чи двісті років перед цим була директорія... Я не розумію, чому революцію роблять не так з

потреби, як з романтики... Ну, а скажіть мені поважно, Петре Григоровичу... Чи вірите ви в ту самостійну?

— Страшне питання, — каже Петро. — Художникові на таке ніяково і відповідати.

—Ну, але все таки... Таж це страшно цікаво... Ми ж з вами також українці. Мій рід з козаків і якийсь мій предок був курінним лоханського куреня... І от ми не рішені. Я сам... Не знаю... Ну, не знаю... Вбийте мене... Я не бачу, як це зробити... Ну як? Народ наш... Та що тут казати... Коли будуть вибирати між Петлюрою і Леніном, то, розуміється, виберуть Леніна. Це ж ясно.

—Бо Ленін все дає, — каже Петро.

— Ленін все дає, — повторяє Микола Степанович. — Все! Бери! Це твоє. Тож як тільки прийде Ленін... Я навіть боюся такої думки. Ні. Ми заскочені. Революція нас заскочила. Ми не знаємо, що має бути з нами. Україна? Росія? Демократія? Диктатура? Я демократ, я соціяліст... Я голосував за соціял-революціонерів. Я хотів би, щоб була свобода. Я хотів би, щоб селяни дістали землю. Я хотів би свободи слова, друку, думки, як в Америці. Я хотів би, щоб у нас не було пашпортів. Я хотів би, щоб не було політичних в'язнів. Я хотів би, щоб скасувати кару смерти... Це мої ідеали, і я дивуюся, що не всі так думають. Ленін, наприклад, проголошує диктатуру пролетаріяту. Вже проголошує. Це значить — все пролетаріят. Коли ти не пролетар — ти ніщо. Ну, прошу вас... Скільки в нас у Каневі тих пролетарів? Є кілька десятків голодранців, але які то, прошу вас, пролетарі. І їм має бути дана влада, вся влада? Я цього не розумію...

Обидва весь час вітаються, весь час підносять капелюхи. Доктор Лоханський не дивиться, хто його вітає. Він уже звик до того, бо його знає

кожний громадянин містечка. Він тільки автоматично підносить свій зім'ятий широкий чорний капелюх або підносить тільки руку.

На вулицях, не дивлячись на погоду, багато людей. Багато сірих вояцьких одностроїв, багато бувших фронтовиків. Це люди, що довший час були десь на якомусь фронті — на заході, на півночі, на Кавказі, в Румунії, полонені з різних полонів, колишні офіцери і теперішні українські вояки повстанської армії Директорії. Всі вони мають той самий вигляд. Однострої їх мають уже схимерований, зіндивідуалізований крій, допасований до вподоби і смаку кожного власника. Кашкети, чи краще кепки, стратили свою основну форму. Чоботи, мундури і шинелі переважно перешиті на власне вподобання, їх матеріял не дуже доброї якости, офіцерські мундури прибрали вигляд якихсь дивовижних френчів з величезними кишенями, штани переважно з крилатими ґаліфе, і чим ті крила ширші, чим халяви вужчі, тим самим збільшується їх елеґанція. Чоботи тонкої роботи з м'якими холявами, по можності ляковані або жовті, творять останній крик моди щодо взуття.

Появилися нові вояки — останнє видання — з армії Директорії. У сірих, нових шинелях, з білими начерезпліч шкіряними поясами, які притримують ладівниці з набоями. На головах у них французької форми шоломи. Інколи на шоломах вимальовані ті самі знаки, яких ще не всі розуміють, які можна бачити на грошах — „карбованцях" і „осиках", як їх називають. Знаки у вигляді тризуба. — Що це за знак? — питають інколи доктора Лоханського, який мусить усе знати. — Це знак України. Тризуб, — просто і ясно каже доктор. — Тризуб? А де він взявся, той тризуб? Звідки його викопали? І „вообще" ті ук-

раїнці все видумують... І карбованці, і вояків, і тризуб, і барви синю та жовту — синє небо, а жовта пшениця, як пояснюють вчені громадяни. А вояки їх — дивись — все, як треба, і зброю носять, і кавалерія, яку вони називають „кіннота". На все мають свої, нові, видумані, нечувані слова. „Гармата, кулемет, курінь"... І команду також видумали. „Струнко! Право-руч! Ліво-руч! Кроком руш!"... І хочеться їм то все видумувати, коли все те є по-руськи, добре, ясно і зрозуміло. І дивно також, що вояки їх говорять по-українському. Вояк, як вояк, а говорить не по-руському.

Всі ці речі дивують не тільки перекупок і довколишніх міщан. Дивні вони для всіх. Дивні вони і докторові Лоханському, і навіть Іванові Морозові. А вже найбільше дивує це Афогена Васильовича. Лоханський, чи Іван дивляться на те мовчки, спокійно, трошки поблажливо, трошки іронічно, але Афоген Васильович без перерви вибухає: — Струнко? Какоє струнко? На что струнко! Смірна — і конець! По-старому, по-настоящому! — А коли Афоген Васильович проходив біля „уєздного управленія" і побачив на ньому жовто-синій прапор та побачив синю вивіску з жовтим написом „Повітова Управа", він вибухнув просто тут, просто на вулиці, просто на очах усіх. — Что! — скрикнув добрячий Афоген Васильович. — І кто ето видумал? Какая там управа? Что за управа? Позор! — Люди, що це бачили, добродушно посміхалися. Ніхто йому не перечив. Тільки один, якраз з тих нових „козаків", підійшов до нього і зовсім поважно почав йому роз'ясняти: — То, пане добродію, український напис, української державної установи... Ви також українець...

— Я? — вирівнявся на весь свій куций зріст Афоген Васильович, показуючи вказівним пальцем правої руки на своє серце.

— Так.

— Я? Українець? — викрикнув він ще на одну ноту вище. Козак поважно притакнув головою.

— Ні-каг-да! Слишітє? Ні-каг-да! Я только малорос! Самий настоящий! А ето там, — вказав він тим самим пальцем на напис, — наш позор!

І після цього Афоген Васильович обернувся, сплюнув і швидко, швидко подався геть, майже побіг, бо пішов тут не можна сказати. На вулицях свого містечка він чувся так, як може чутися зацькований вовк у рідкому лісі. Він тут родився. Він тут виріс. Він прожив тут понад півсотню років свого життя. Він знає тут кожного собаку. Всі, що тут чогось навчилися, завдячують це тільки йому. Він насаджував знання історії свого народу. При його посередництві професор Іловайський розповів кожному, що він, звідки він, хто він. Він, Афоген Васильович, відкривав кожному очі на простори його батьківщини. Дивіться, яка та батьківщина, казав Афоген Васильович. Яка простора, які ріки течуть у ній, які гори стоять у ній, які міста побудовані у ній, які люди, народи, звичаї, побут. Про все говорив Афоген Васильович оцим своїм людям. Довго, вперто, з року на рік говорив і не втомлювався, що мусить безнастанно повторяти. І не було в містечку людей, які б не цінили Афогена Васильовича. Всі при зустрічі його вітали. Поліційний пристав віддавав йому шану нарівні з протоієреєм та генералами. Він був тут влада, цар, закон... Розуміється, в заступництві...

І от прийшли якісь чужі люди, що роблять оці непорядки. Ти, кажуть йому, українець. Ставай, мовляв „струнко" і читай оті „оголошення". А дозвольте, яким правом ви це робите? Цього права якраз ніхто не питав. Робив кожний, що знав і як знав... Афоген Васильович йде, Афоген

Васильович бачить, Афоген Васильович не розуміє.

З цього приводу і того самого дня, вже зовсім при возі, на якому Петро Мороз приїхав до церкви, шановний доктор міста Канева Микола Степанович Лоханський з завзяттям говорив своїм соковитим басом: — Так! Ми, росіяни, заскочені! Триста років чекали ми цього моменту і все таки заскочені. А це значить: ми, росіяни, не вміємо бути до чогось готові. І чим більше ми будемо до чогось готуватись, тим далі будемо від завершення. Така вже наша природа...

Петро Григорович слухає його обома вухами, дарма, що навкруги люди, шум, що він вітається і з ним вітаються, що приходять і відходять нові знайомі, що десь у місті оркестра виграє військовий марш, що вулицею проходять парадним маршем якісь військові люди, а на Дніпрі гуде гудок пароплава.

Треба чекати, аж поки не прийде Таня зі своїми порожніми глечиком і кошиками. Вона тількищо роздала подачу бідним і жебракам. Перед собором на сходах сидять ті люди довгою чергою, простягають свої брудні долоні і викрикують: — Дайте Христа ради! Пожертвуйте бідному, безногому каліці!... Господь Бог вас не оставить! Мати Бога Вишнього за вас заступиться!

Слова ці не звучать зворушливо, вони знані від правіку. Але коли Таня проходить біля тих людей, їй здається, що якраз через них мусить говорити сам Бог. Їй робиться соромно. Вона виймає дрібні гроші, вона розламує білий хліб, вона частує їх коливом зі свого глечика. І всі вони по черзі їй дякують і дивляться на неї знизу вгору і згадують знов Бога... Вічного Спасителя...

Чарівна співгра висот і низин. Велетенські колони храму на горі з виглядом на безграничну

далечінь, по якій лягла свавільна велична ріка. Храм білий, просторий і маєстатний. Стоячи на його паперті, можна бачити землю і небо, між якими рухаються люди, машини і все інше, що може рухатись.

З цієї гори, з паперті білого храму видно, як на всі боки розходяться люди, які недавно тут були і тут молилися. Видно також ціле містечко, частини його нерівних вулиць, видно на них маленьких людей; одні йдуть вниз у напрямку дніпрового мосту, а другі — напроти них у напрямку міста... І видно маленькі сірі колони маршуючих зі зброєю і з прапором, і видно маленьких кіннотчиків, що переганяють колони.

Найбільше людей рухається в напрямку мосту. Між ними помітно також підводи, що їдуть обережно до Дніпра і там зупиняються. Маленький муравлиний світ купчиться перед величезним плесом ріки, по якій поволі рухаються маленькі кораблики; з них іде дим. Ось між тими возами з'явилися дві підводи, що їдуть разом. Це, безперечно, поїхали додому Морози. На їх возах помітно багато дрібненьких людей. Ось вони зупинились перед мостом. Хтось кудись злазить, біжить у напрямку будки біля мосту, інші махають якимись білими цяточками. Маленькі кораблики з кучерявим димком зупиняються. Видно, як ворушиться муравлище, як воно поволі посувається наперед, як люди йдуть на міст, як підводи посуваються по мосту, як деякий час усе ніби втихомирюється, щоб одразу, цілою купкою, майже непомітно почати віддалятися від чорного краю берега...

І все далі й далі пливуть малі точки по широкому плесі води. І все більше віддаляються вони від очей і меншають до нерозпізнання. Маленькі кораблики хоробро прокладають свою дорогу, а

над ними в'ється чорним вусом дим, рваний інколи поривами вітру. На воді лишаються тільки довгі смуги, що постійно розширяються на подобу величезної крокви. Потім усе зливається з протилежним берегом, все зникає під тінню осокорів, що темними групами стоять здовж води.

А ріка пливе собі далі. Гладінь її води — спочатку темна, далі сіра, ще далі біла — простягається ген туди, десь на південь. Вона пішла і пішла між нерівними і поморщеними берегами. Чорні лати великих хмарин скісно пливуть над водою — нижче, нижче, і нарешті торкаються своїми сподами блискучої смуги ріки.

Храм на горі стоїть сам-один. Ніхто вже з людей не турбує його портика. Його великі, тяжкі дубові з різьбою двері зачинені і замкнені. Образ Успіння над портиком самітно дивиться вперед. Дзвони на дзвіниці висять тихо, непорушно, байдуже. Все навкруги мовчить...

А вітер віє, шумить і гонить хмари, і турбує дерева, і зриває ще десь з гілок окремі жовтобрудні листки, щоб кинути їх додолу, щоб їх втоптали колись у землю. Так іде життя. На землі, у воді, в небі, в душах людей, у клітинах рослин. Велике, відважне і, мабуть, потрібне...

Третя година по обіді. В будинку Морозів знов гамірно. До останніх днів це було тихе, закинуте місце, в якому, здавалося, ніхто не жиє. Правда, з димаря над зеленою покрівлею постійно здіймався дим, з воріт садиби, щоправда, відходило дві свіжі колії від коліс возів, на вікнах, правда, були відкриті віконниці. Всі ці ознаки стверджували, що будинок ще живе, що в ньому ще б'ється живчик. І коли приглянутись ближче, можна було ствердити, що там є також живі люди і тварини. Три молодиці, постійно зайняті, відчиняли то зачиняли двері, вносили чи виносили якісь ре-

чі, два парубки проходили в різних напрямках по дворі, і видно було, що проходили вони не для своєї приємности, а виконували цілком конкретне завдання. Сюди і туди бігав старий Кудлай — щось нюхав, чимсь турбувався. В кухні на теплому припічку лежав великий і сірий, мов скульптура, кіт. Його ніхто не турбував і нерви його були цілком у порядку.

Біля третьої години повернулися Морози з церкви. Товариство їх збільшилось. Доктор Лоханський ледве чи зрушився б зі свого місця, але задля такого важного випадку він рішився поїхати. Він і його шановна дружина — Марія Олександрівна. Татяна хотіла конечно забрати ще і їх молодшу дочку Ольгу, але Марія Олександрівна заперечила. — Ні. Досить, що вже Мар'яна з нами. Ольга має зістатись дома...

Марія Олександрівна — поважна, солідна, з пишними грудьми дама. Її слово, завжди слово. Микола Степанович, хоча і досить добре виконує почесну ролю голови родини, однак Марія Олександрівна мужньо і благородно утримує цілком свої позиції господині, матері і першої порадниці. Ні, Миколо Степановичу! Я думаю... — І виходить на її думку. Так було і сьогодні, хоч Ольга дуже хотіла їхати і хоча Микола Степанович нічого проти того не мав. Він взагалі за „повну свободу" діяння для своїх дітей. — Я тримаюся засади: не обмежувати людину в її початках, — казав він. Марія Олександрівна відповідала: — Милий Миколо Степановичу! Теоретично це може й гарно, але в практиці — це нонсенс... — І був нонсенс.

Прибув також на Морозівський хутір сам Афоген Васильович Левицький. Не сам, а також із дружиною, і також солідною дамою, з Наталією Петрівною... Наталія Петрівна, можливо, ще

солідніша за Марію Олександрівну. Чим? Не тільки виглядом, окулярами в чорній раковій оправі, чорним вуалем і пишним котиковим пальтом, але і загальною пошаною, що віддається їй, дамі міста і добродійці. Треба знати, що Наталя Петрівна утримує найкращий сальон міста. Треба також знати, що у Наталі Петрівни завжди зупиняються найпочесніші гості міста. Не шкодить знати, що без Наталі Петрівни не обходяться ніякі доброчинні підприємства міста. Хоча сама Наталя Петрівна тримається досить відокремлено, навіть можна сказати, гордо, не особливо братчикується з кожним і з усіма. Вона також дещо вища ростом за свого благородного мужа і багато перевищує його вродою. Свого часу Наталія Петрівна уважалась за досить оригінальну красуню з огляду на її великі темні очі, які проте довелося прикрити окулярами і тим самим заховати їх від світу.

Такі ось гості, крім уже нам знаних, прибули на хутір Мороза. Таня Морозівна має досить складне завдання. Це вже не тільки „свої", це вже справжні „гості" і, можна сказати, виняткові. Це нічого, що Марія Олександрівна тільки дружина міського доктора, а Наталя Петрівна — тільки дружина учителя вищої початкової школи. Важно те, що ті, без великих титулів дами є загально шановані і загально признані. Свого часу вони бували на балях навіть у князя Кочубея. І коли вони погодились заїхати на хутір Морозів, це з їх боку неймовірна ласка. Таня мусить обернутись. На стіл вивалюється порцеляна, кришталь, срібло, найкращі серветки. Стіл мусить сяяти всіма барвами веселки. І страви мусять бути до всього допасовані. Не кишка і не смажена капуста, а смажені кури зі сметановою підливою, а курячий бульйон, а десерти і компоти, а кава,

торти і свіжі овочі. І п'ється при тому також не самогон, навіть заправлений, навіть „первак", а вино — добре, справжнє кримське, з-перед війни старанно бережене для виняткових подій у житті хутора.

Це виняткове завдання в теперішні дні. Виняткове і майже непосильне, але воно виконане. Татяна вривається до кухні, мов чудова буря. Вона лишає всіх — їх там досить, вона біжить до вітальні. Так. Стіл — великий, гордий і блискучий. Струнко стоять порцеляна і кришталь, ніжно делікатно лежать згорнуті білі серветки, рівно, мов під шнурок, стоять темно-вишневі стільці. Раз, два, три... дванадцять... Гаразд! Дванадцять кувертів, як шроту. За всім стоїть Омелянчиха і скромно посміхається тонкими, зморщеними устами. Вона вже, Богу дякувати, дещо на свойому віці бачила. Знає, як, що і до чого...

А гості, як гості... Вони вистояли в церкві, вони довго і старанно молились і ще більше гуторили. Знана недільна втома і знаний голод — здоровий і міцний, мов добрий напій, від якого крутиться голова і болить шкура. Їх настрій знаний — швидше до чарки горілки, до шматка ковбаси і чорного хліба — випити і закусити, раз, другий, третій, щоб одразу зашуміло в мозку, щоб по всьому тілу розлилося п'янюче тепло, щоб захотілося ще більше все те, що стоїть, поїдати, поїдати і смакувати...

Так воно і є. Особливо молоді мужчини дуже ретельно пильнують тих добрих звичок. Вони входять з дамами, вони їх роздягають, розсаджують, цілують в ручку, нахиляються, відхиляються, але разом з тим то один, то другий підходить до буфету, де окремо стоять кусник порядної шинки, кілька покраяних огірків, пара кілець ковбаски, а найголовніше — карафа, майже сулія, товс-

та, висока і простора, а в ній — так, на половину — звичайна, біла, чиста... І кілька великих, гранчастих чарок біля неї. Це, так би мовити, для мужчин... Окремо. Це їх, і дами тут не можуть нічого вдіяти... І коли Сопрон Григорович поклонився раз, другий і третій цій карафці, він вертається до дам з такою палкою усмішкою, що направду можна в ній розтопитися. Те саме стосується і до Петра Григоровича, і до Водяного, і навіть Івана Григоровича. Микола Степанович і Афоген Васильович також не відважуються порушити цієї благородної звички предків. І треба віддати справедливість, Афоген Васильович гідно і солідно виконав традиційний, предківський заповіт. Випив раз, крякнув, похвалив. Випив другий, мотнув головою. Випив третій, не випустив ніякого звука, сягнув по шматок ковбаси з огірком, заповнив старанно рот і промимрив: — Да. Здорово! — і, тільки відійшовши до мужчин, що купчились у вітальні біля дам, він уже заговорив (звичайно не для дам): — І от ті сучі сини, українці, хочуть нам забрати нашу прекрасну руську традицію...

— Яку? Яку? — делікатно і обережно, нагинаючись, мов лоза над сторчаном, питає Сопрон.

— Яку? А от! — вказує він перстом на буфет.

— Буфет? — питає Сопрон. — Не дамо! Не дамо! Буфет наш... Нікому не дамо. Зрештою кожний українець любить також випити.

— Українець? — високо і різко перечить Афоген Васильович. — Любить, правильно... Але що?

— Горілку, Афогене Васильовичу... Звичайну собі горілку

— Брагу! От що... — перечить Афоген Васильович.

— Ні-і! Брагу п'є руський, — протягло, з виг-

лядом знавця, майже співчутливо вимовляє Сопрон.

— Так, брагу п'є руський, — вміщався до розмови і Микола Степанович, виконавши свій обов'язок біля буфету. Його бас ще спотужнів. — Я, — каже він, — коли був... — але його перериває поява у вітальні старого Мороза... Він тільки-що увійшов, бо треба було наперед полагодити все на дворі. Помічається стареча втома і своєрідна блідість, яка ледве проникає до ока спостерігача. Майже все обличчя його вкрите заростом, і незначні голі місця на вилицях мають майже ту саму барву, що і волосся. Всі знають, що господар ще нічого, за своїм недільним звичаєм, не їв.

— Григоре Івановичу! Чарочку, чарочку, — звернувся до нього Афоген Васильович.

— Чарочку так, але перш за все, Афогене Васильовичу, плоть вимагає свого. Думаю, що наша Омелянчиха почастує нас добрим борщиком... А потім уже і дай Боже! — І він досить незграбно повернувся біля своїх гостей і звернувся до пань. — Шановні мої пані! Не погордуйте нашою скромною гостиною. Просю ласкаво далі!...

Петро та Іван повторили слова батька. Всі встали. Зашумів шовк дамських одягів. Петро подав руку Наталі Петрівні, Іван — Марії Олександрівні. Решта йшли, як хто уважав за краще. Старий Мороз зайняв своє чільне місце. Від нього вправо і вліво засідали гості. Омелянчиха внесла вази з бульйоном. Всі почали наповняти свої тарелі янтарно-жовтою пахучою рідиною, і тільки один старий Мороз дістав окремо порядну тарілку доброго борщу зі сметаною.

Це була неймовірна річ. Це був просто визив. З цього приводу розпочалася дискусія, і відкрив її, як і треба було сподіватися, шановний Афоген Васильович. Він звернувся до Татяни, а що його

очі вже світилися делікатним огником, тому і розмова його була насичена відповідним запалом. Запинаючи під шиєю серветку і вдивляючись у бульйон, він сказав просто: — Наша шановна Тетяна Григорівна рішила почастувати нас по-французькому. Хвалю. Культуру французів ціню дуже. Але коли я дивлюся на ці дві... Як тут вам краще сказати... на ці два витвори культури, цей ось борщ і цей ось бульйон... Дозвольте! Чому, так-скать, бульйон, а не борщ?

— Але, Афогене Васильовичу, — звернулась до нього Наталія Петрівна з виразним докором.

— Пардон! Я тут тільки підведу підсумки. Ні, ні, ні! Прошу хвилинку уваги. Я тільки хочу підсумки... Бульйон! Прекрасна річ, чудова... Який аромат! Хвала і шана... Але я до борщу маю особливі нахили. Я вам кажу: о-соб-ли-ві... Тааак! Борщ із сметаною... Це поезія. Справжня гоголівська, малоросійська ніч... Запахи, смак! Коли б я бачив кольонську воду з написом „малоросійська ніч", то я б уважав — це назва не для якоїсь води, а якраз для борщу... Так! Борщеві дати таку назву, а до всього — позолочену етикету! Мене іноді цікавить: хто міг бути винахідником борщу?

— Українці, кинув через стіл Петро.

— Лож єсть... Його видумали ми, молороси, — рішуче заперечив Афоген Васильович...

— А скажіть, Афогене Васильовичу, — звернулась до нього його сусідка Мар'яна. — Чи це правда, що якийсь ваш родич є українським письменником?

— Нечуй-Левицький. Є такий, — майже суворо відізвався Афоген Васильович.

— І що ж ви на те?

— Я? Я його ніколи не читав... І не буду! — твердо сказав він, сьорбаючи бульйон.

— А чи хтось між нами читав його взагалі? — звернувся з питанням до всіх Петро.

Ніхто не відповів. По маленькій перерві сказав Водяний. — Думаю, що найбільше з літературою мав діла я. Вибачте мені за таке зухвальство. Не те, щоб я більше за всіх читав, — я мав час над тим думати. У війську хто хоче, має досить часу. І от я вам скажу: розуміється, ніхто з нас не читав Левицького. Я правда, чув. Мав навіть у руках якусь його книжку... „Батюшки та матушки"... Щось у цьому роді... Але я вам відкриюсь цілком: я чомусь не хотів її прочитати. Чому? Не можу сказати чому. Не тому, що Афоген Васильович... Афогене Васильовичу, — звернувся Водяний уже просто до нього. — Я не такий засадничий, як ви... Я шаную кожну порядно висловлену думку. Дуже просто, чому. Бо кожна думка, а особливо думка мистецьки висловлена, збагачує мене... А як вона написана, якою мовою — для мене все оно. Аби тільки я те зрозумів. Але до літератури, писаної українською мовою, я маю особисте застереження.

— І я також, — буркнув Афоген Васильович.

— Я вже сказав, що у мене своє застереження...

— Цікаво, — буркнув знов Афоген Васильович.

—По-моєму та література плитка. Вона не порушує проблем...

— Алеж ви її ніколи не читали, — вмішується знову Петро Григорович.

Всі засміялися. Це було причиною, що розмова змінилася. Всі відчули, що говорити про такі речі досить ризиковно. У мужчин дуже швидко здійнявся настрій. Це передалось і жінкам. Довкола столу стало тепліше і інтимніше. Нічого дивного, що Мар'яна почала знов сміятися, блищати

сюди й туди своїми каштановими очима. Її дикувате, розхвильоване волосся настовбурчилось. Шкода, що сидить біля неї якраз Афоген Васильович. Інакше вона вже почала б свою газардну гру. Але і так очі її вже виграють і стрибають безліччю бісиків через стіл... І то в напрямку Івана...

Василь ці речі бачить і переживає. Василь усе бачить. Він споглядає на Афогена Васильовича і йому все здається, що той встане і своїм високим тенором крикне: вон! Але Афоген Васильович тут не той самий, що в клясі. Тут він говорить, жартує — правда, і сердиться, але сердиться зовсім не так, і з ним дається говорити.

Татяна рішила бути коло столу. Товариство їй робить Микола Іванович Водяний. Розмовляють вони витримано і коректно. І на них помітний вплив алькоголю, але вони вміють себе стримувати. Таня тільки зарожевілась і трохи випросталась. — Я пропоную, — казала вона, — цю зиму провести у нас. Братів ми так скоро не відпустимо. Досить чекали на них. Сопрон мусить пробути принаймні до Різдва. На Різдво я пропоную зробити у нас велике свято. Будемо гостювати, колядувати, їздити, ходити на сховзанку, на полювання — словом, забавляться. Я цілі три роки не виходила з роботи. День-у-день, без зміни і перерви. Мусимо хоча частинно нагородити себе. Ні?

— Як що нам дозволять — так, — каже Микола Іванович.

—Хто не дозволить? Революція. Хай собі роблять революцію. Ми її не потребуємо.

— Інколи, Татяно Григорівно, нас і не питають...

— Ні. Я протестую. Мусять нас питати. Як? Я не втручаюсь в чужі справи і я хочу, щоб мене

не займали... Я взагалі вважаю, що я маю право на життя... — Вона хотіла сказати щось інше. У неї була думка сказати: я не втручаюсь у всіляку політику. — Ви, знаєте... На нашому лугу є чудові місця... Лід тягнеться верствами. Ви, безперечно, прекрасний бігун... Пропоную вам своє товариство...

— Вдячний... Охоче.

— Тільки я вже все забула. Грати забула, сховзатись забула. Я була вічно в роботі. Я вже не знаю, коли бачила в руках моди. Не знаю, чи вони взагалі існують. Війна знищила нам кар'єру. Я вже, напевно, була б лікарем...

— Вам цей фах імпонує?

— Імпонує? Не знаю. Я тільки, як і всі ми, Морози, дуже дисциплінована. Ми можемо все робити. Малювати, співати, господарити, бути машиністами, навіть писати книги...

— А це ж хто?

— Андрій. До речі... Ви знаєте нашого Андрія?

— Майже не знаю. Бачив його ще як хлопчика.

— Він дуже виріс, високий, кінчає гімназію. І пише... Пише прекрасні речі... На Різдво буде дома. Познайомитесь. Я переконана, що він вам підійде. Цікавий, можливо найцікавіший за нас усіх. Шкода, що він не може бути тут. Мушу його навідати.

— На ваших плечах ціле господарство, — каже Водяний.

— Після смерти Марусі — все.

— То ви мусите бути дуже досвідченою...

— Так. Деякий досвід маю. Зрештою, це тільки конечність. Роля господині мене не захоплює.

— Що вас цікавить найбільше?

— Мене цікавить? — вона подумала. — Щось таке... щось таке... — приплющила очі. — Не

знаю що. Щось трохи авантюрне... Світ, подорож, якась афера, найкраще якась романтична. Колись я читала романи пригод. Якась мандрівка пароплавом, зустріч з цікавим мужчиною, найкраще з якимсь письменником...

— Чому письменником?

— Я так думаю — чому, не можу сказати. Це по-моєму найцікавіше.

— Це дивно і разом цікаво. Наші дівчата не дуже схильні на такі якраз речі...

— Наші? Які? У нас їх безліч... І таких, і інших. Чого у нас тільки немає. У нас знайдете всі роди, раси і вигляди людей, які тільки можуть бути на землі.

— За винятком, кажіть, чорних. Але більшість наших людей — це люди „домашні" — „лез-анімо доместік".

— Маєте рацію.

— Ви це також вичуваєте?

— Так. Але про це якось не випадає голосно говорити. Зрештою — хай цим журяться інші.

— Але взагалі це цікава тема.

— І у нас майже не рушена. Ми ростемо, як трава, і годі. Але я вже не можу ясно думати. Мене розбирає вино.

— Як, Татяно Григорівно?

— Так... По кісточках... Одна, друга, третя... Щось десь там загоряється... О, дивіться, дивіться! — і Татяна вказала на всіх. Виголошувався тост. Розчервонілий і величний Микола Степанович тримав у своїй здоровенній руці маленьку чарку і, мов диякон, проголошував: — За мирну, добродійну, блага всім бажаючу, добро творячу і муравлинно трудолюбну родину Морозів на чолі з її патріярхом підношу цю чарку і всім їм бажаю многії літа!

Майже спонтанно вирвалось в однієї з пань

„Многії літа". Афоген Васильович одразу підтримав, а за ним заспівали всі. Цим самим відкрилась шумна частина обіду. Розмови окремих гуртків згасли. Пішли окремі слова, зауваження, вибухи сміху. Горувала над усіма Мар'яна. Вона швидко розгорялась і її сміх лунав без перерви. Марія Олександрівна мусіла постійно інтервенювати: — Мар'яно! — чулося щохвилини. — Я, мамочко! — чути було між шумом. — Як ти себе поводиш? — стишено сказала Марія Олександрівна. — Трохи шумно, мамо...

Але що я можу зробити? Хочеться щось заспівати, щось студентського, „Бистри как волни", щось таке... — вона потрясла своєю буйною головою, купи їх волосся на плечах металися, мов огонь, коли його піддуває вітер. Її сусід, Афоген Васильович увійшов також у сферу надхнення. — Я можу бути ще цілком молодим! — гордо заявляє він. — Ви тільки не хвилюйтесь. З нами творяться збіса цікаві колькумбінації. Я? Не я? Так. Це я! Дозвольте, дозвольте! Вибачте, високоповажні! Ви і ви! Я вас всіх шаную і, так-скать, люблю! Наш час ще прийде. Ми ще покажемо світові, що ми можемо! — казав він направо й наліво. Звертався до всіх, до старого Мороза, що сидів на свойому троні гордо і незрушно, мов справжній Карло Великий франконський.

Дуже швидко вечоріло; непомітно для гостей, під той шум і гамір, прийшли молодиці і принесли засвічені лямпи. Декорація змінилася, все заблищало наново, однак все було пущене у своєрідний круговорот, в якому не розбереш, де початок, де кінець. По тарілках, по кришталальних чарках, по очах і по карафках стрибали блиски, відбивалися смужки півтіней, клалися і нахилялися, ніби тиснулись до всіх місць за плечима

рухливі бахматі тіні, похитувалась лямпа і водила за своїми порухами мазки м'якого світла.

Горів огонь з живої крови, слів, сміху. Люди трьох поколінь зустрілися на якомусь перехресті, злучили древність, теперішність і будучність воєдино, пропонуючи себе великій їх природі, що дозволила їм тут бути. Будьте, будьте, друзі і недрузі, жийте, горіть і не згоряйте, бо живете в великому часі, великому просторі і ніхто з вас не чує, що за шуми летять до вас з вітрами півночі і яке буде завтра.

Вечір чорний і м'який, між чорним небом і чорною землею, прикрив собою неуявний і глибокий світ. Не видно ні слідів, ні колій, ні бистрих порухів, ні повільного кроку... Чуйно і насторожено йде і виростає у страшний вир нове життя. І хто знає, яким словом людської мови назвати його.

V

Майже цілу ніч ясно і відкрито горіли всі вікна Морозового дому. Вони виривались з-межи галуззя молодих ялин та кущів бузку і летіли далеко, на широчінь дніпрового великого лугу. Потім вікна одно за одним погасли, і в сірому передранку запанувала навкруги тиша. Все заснуло; тільки з півночі наступало холодне повітря і вичувалося, що з ним прийде нарешті спізнена зима.

Рано на хуторі знов рух. Це той звичайний рух, що постає тут кожного ранку. Тільки сьогодні його дещо більше. До звичайних звуків на дворі, де люди й тварини говорять кожний своєю мовою, долучаються інші. Чути поспішні і чіткі вислови Афогена Васильовича. — Ні, ні! Мусимо їхати! Зараз! Душенька!

Певно. Афоген Васильович встав першим, і що з того, що його дорога Наталя Петрівна не звикла до такого неймовірного вставання! У нього школа, у нього обов'язки. Він не знав і не знає, як можна від тих обов'язків ухилитися. Тому як хто хоче, але він їде.

І він виїхав ще запівтемна — заспаний і не гаразд причесаний. З ним виїхав також Василь. На цьому настояв дід. — Поїдеш, поїдеш! — сказав старий. Василь їхати мусить.

Решта гостей від'їхала пізніше, десь по десятій, поснідавши і як слід начоломкавшись. Їх провели за браму, за ними пробігся Кудлай, потім вози зникли в широті лугу, і хутір лишився сам з собою.

Це вже будень. Понеділок. З півночі дме холодом — буде сніг. Небом зловісно пересуваються розтріпані клапті чорних хмарин. В будинку з трьох димарів валить дим. Над садом літають боком чорні птахи — галки і ворони. Над лугом простора тиша і порожнява, тільки далекі верболози гнуться під вітром.

Іван Мороз нарешті не тільки дома. Більше. Він уже ввійшов у будень. Вже день, треба йти на господарство. Він тут уже не гість. Минулося те, що було, є те, що є. Чотири роки десь за плечима і вже розплилися в просторах. Дивні, дуже дивні і неймовірні ніколи роки. Скільки лишили вони в тілі і в душі, в руках і голові, в серці і ногах.

Рано, зовсім рано старий Мороз встав, одягнув свій кобеняк — довгу аж по коліна, широку і простору одежину, підперезану старим зеленої барви шерстяним поясом. На голову наложив свій звичайний, засмальцований потом кашкет. Так пішов до стайні, до коней, до корівні, де корови, на свинюшник, де свині, до клуні, де машини і

скирти проса та пшениці. Оглянув також ожереди біля клуні, великі сірі, прикриті почорнілою пшеничною соломою ожереди.

На цьому господарстві так всього повно. Стоять вози. Це все робочі потрібні речі з розхитаними легкими колесами, на яких ще видно землю полів. Стоять плуги одно- і двоплитні, скинуті набік і залишені. Стоять борони і сівалка, і драпачі. Все те в різних місцях, те знаряддя чорної мужицької праці, обчовгане долонями чиїхсь рук. Старий кожного дня, як не зараз з ранку, то пізніше, пройде тут і погляне на ті речі. Він їх бачить зовсім добрими, в цілості і не мине, щоб не піднести чогось, щоб десь чогось не поправити, не викинути чи принести. В клуні чи в дровнику, чи в останньому курнику він завжди знаходить таке місце, що потребує його втручання.

До цього часу він був тут сам, і треба сказати, що всі ті довгі роки уважав він такими, що їх треба перечекати, „пережити". Прийде мир, бо всі знають, що війни кінчаються миром. Буде мир, прийдуть додому люди, прийде котрийсь з його синів, і все, що тут є, мусить бути до того часу в порядку.

Він має двох парубків — Дмитра і Корнія, чубатих і зарозумілих, бо вони вже парубочаться і ночами десь зникають у напрямку Ліпляви. Є ще у нього співробітник і помічник — поважний, хоровитий, з легкою цапиною борідкою Кость Кандор. Це є чоловік тверезий і порядний до шпіку костей. Він курить велику люльку і садить сам для себе ціле плесо сильного зеленого і буйного бакуну.

У хаті є ще у нього дві дівчини — Домаха і Меланка. Дві сильні, повновиді, з розвиненими грудьми жінки. Всі ці люди керовані старим Морозом та його дочкою. Всі вони щодня, від світан-

ку до смерку, а часто і по смерку, стоять на ногах і весь час зайняті. Не говориться про жнива... Про кожний день. Рік-річно.

І от воно є... Мир. Війна скінчена. Приходять сини, мов грім на голову серед ясного неба, тільки грім великої радости. Старий бачить своїх дітей, дуже вже дебелих і міцних, але все таки вони його діти. Навіть повернувся Іван... Цікаво довідатися, що старий думає? Треба знати, що ціле те велике, добре, упорядковане господарство — це діло рук і голови старого Мороза. Сорок років тому, на цьому погорку, положеному на всонні, повернутому одним боком до великого дніпрового лугу, а другим до молодого соснового і дубового лісу Гісин, стояло тільки небагато більших і менших дерев різної породи. Дубина вперемішку з грабом. Сосна з березою. Був це притульний своєю первісною красою закуток, де весною цвіло безліч рясту і дзвіночків, а влітку рясніло на гриби.

Але з'явився тут Григор Мороз. Звідки він прийшов? Хто його сюди післав? Де він взявся? Він прийшов з села Андруші, з того самого, звідки походить капітан Водяний, але тоді ще Водяного не було. Його ніхто не посилав. Це сталося простіше: молодий, здоровий парубок на ім'я Гриць, зовсім так, як це буває в оповіданнях, приїхав одного разу на ярмарок до Канева. Він хотів там щось продати і щось купити. І там на ярмарку він побачив і покохав дівчину з Ліпляви на ім'я Катерина.

Катерина була дочкою багатого селянина з Ліпляви, пристойна, міцна і гарна. Ще всі старші люди її пам'ятають і всі твердять те саме: вона була красунею і багачкою. Вона мала багато майна, багато краси. До неї сватались і сватались парубки — дуки і багатії, але ніхто не міг поло-

нити її. І полонив її аж Грицько Мороз з Андрушів.

І як це завжди пишуть повістярі, Грицько Мороз не був ані дука, ані багач. Мав він правда, як то кажуть, виступ... Рослий, дебелий, трохи тяжкуватий, тоді досить соромливий і напрочуд добрий. Чим він купив прихильність дівчини? Дуже простим, як оповідають, випадком. Дівчина Катерина, одягнена в оксамитовий корсет з вишивками, в барвистім намисті з дукачами і з вінком на голові з живих квітів, тиснулася до рундука, в якім рудий кацап продавав свій немудрий крам — образки, хрестики, мідяні персні, калачі і бублики.

Купчилося тут чимало людей, було душно, шумно. Побіч, трохи далі від людей стояв здоровий парубок у білих, широких селянських штанях і в солом'яному брилі, з-під якого виглядало міцне, смугляве, з великими синіми очима обличчя. Інколи його грубуваті і соковиті уста з чогось посміхалися. Він пильно спостерігав малу дівчину, що стояла біля того самого рундука. Вона стояла і жадібно дивилася, скільки там всього продається. Її малі оченята горіли прагненням і по всьому було видно, що найбільше хотілося їй мати велику целюльозову ляльку, що гордо лежала між іншим крамом гамірливого кацапа. Але вона, мабуть, не могла її купити. І ця дівчинка сталася причиною знайомости Грицька з Катериною. Отже Грицько дивився, посміхався, а потім не витримав, підступив вайлувато до кацапа, не вибачившись, розіпхав натовп, досить нечемно штовхнув красуню Катерину і сказав кацапові: — Ти... Ге... Що коштує оце — о! — і показав на ляльку. Всі, що тут стояли, здивувалися: нащо цьому Голіяфові потрібна лялька? Кацап каже: — Пятак і бярі! — Грицько вийняв п'ятак — на, бе-

ре ляльку, всі за ним дивляться, він підходить до малої, нахиляється, гладить її широкою долонею по голові: — Як звешся? — питає. Та, майже крізь сльози, сльози сорому ледве пропищала: — Маринка... — Добре Маринко... На. Маєш... — і відійшов.

І це все. Але не зовсім. Сценку бачила також красуня Катерина, і добрячий Грицько ані й не думав, що за цього п'ятака він купив значно більше, ніж тільки ляльку. Це виявилося пізніше. А спочатку вийшла тільки невеличка суперечка між Грицьком і Катериною. Вона йому каже: — Але, парубче, міг би не так пхатися. — Він її відповів: — А хіба що? — Та що, — каже вона. — Ось мені розтоптав ногу. — Нічо, — каже він. — До свадьби заживе, — і посміхається. Катерина й собі посміхнулася. Він, вона, він, вона, слово по слову. Вони пішли від рундука, він купив їй полив'яний глечик, якого Морози мають і до цього дня, в якому носять коливо і свячену воду і до сьогодні. Потім він провів її аж до пристані, де чекав на Катерину віз. Вона сказала, звідки вона, він сказав, звідки він... Обіцяв їй, що прийде на музики, якщо ліплявські парубки не намнуть йому боків; вона подивилась на його вроду і засміялась: — Не знаю, скільки їх треба, щоб нам'яли вони тобі боки. — А він тільки відповів: — Один тузінь — і стане...

І так воно у них почалося. Вони вже не раз і не два виходили до Дніпра, Гриць приїжджав човном, Катерина приходила пішки. Це були дуже теплі вечори і, не зважаючи на жнива, на працю, ночі їх минали в якомусь млосному, казковому півсні. Місяць світив, тіні від осокорів і дубів лежали над водою, берег ріки був окутаний теплим туманом. А Дніпро, той справжній, щирий чарівник, давав їм щедро-щедро всі свої дари, які

мав — і ширінь, і спокій, і чар величі. І тільки над ранок Гриць вертався своїм човном, веслуючи крізь тумани проти течії, розбиваючи плюскотом тишу, велику, мов сам світ. А Катерина, п'яна і щаслива до безглуздя, боса і піднесена, верталась по росі до своєї світлиці. Як їй було — це не легко сказати. Вона і боялась, і плакала, а разом сміялась і співала. Скільки сліз пролила вона, коли одного разу її батько зненацька сказав їй: — А ти, Катерино, що? По ночах уже тягаєшся? Щоб я цього більше не бачив...

Тягаєшся... Та хіба вона якась повія чи волоцюга, щоб тягатися... І в дівчини не вистачило сили стримати сльози, а приходить вечір, сходить за Ліплявою місяць, і Грицько напевно вже приплив своїм човном і чекає під вербою. — Ой, не видержу! О, мамо, ой, тату! — шептали уста дівчини. Вона йшла в садок, мов приблудна, струнка, як тополя, гнучка і знесилена. І там за городом, щоб ніхто не чув і ніхто не бачив, між соняшниками і поплетеним гарбузинням бідна Катерина виливала свій біль, її біль, її жагучу любов.

Минуло так кілька тижнів, настала осінь, закрутилося жовте листя. Катерина змарніла, зовсім змарніла, мов після тяжкої хороби. І одного разу прийшов знову Гриць. Так і так, каже їй. Катерино, коли я візьму тебе... Втечемо... — Боже! Чи ж хочу? Без тебе не буду жити, не буду, не буду! Бог мені свідок... — Порадила йому піти до батька. Але Грицько знає закони багатих і заможних. Він не має семи пар волів. У нього не має великої і гарної хати. Він, що й казати, бідабідою, от так якось сталося, і ніяке ремесло до рук не липне. Хоч би шевство яке або стельмаство. Одно, що може косити та трачку різати, та всяку тяжку працю робити. Все це сказав він просто і твердо, а Катерина йому проте радить: —

Йди, голубе! Йди до батька! Він тебе мусить бачити.

Довге було вагання Грицька. Ходив і думав, ходив і думав, перевалювався з ноги на ногу, здіймав то накладав бриля, струшував головою, але все таки пішов... І взяв він дядька Дениса тим самим, що й Катерину. Прийшов і сказав: — Дядьку, Денисе! Ось тут бачите мене. Я не багач, але я люблю вашу дочку Катерину. Робіть, що хочте, але я без неї не можу...

Старий засміявся, а це був добрий знак. Він уже знав, де зникала його Катерина, та й Пріська його не раз натуркувала йому повні вуха. І коли подивився на того ведмедя, якось ніяково було відмовити йому. А той ще й підсолив: — Я нічого від вас не хочу. Тільки її, тільки її!...

— Ну, ну, — каже з посмішкою старий. — Тобі сльози не до лиця... Якось то воно буде...

І те „якось то воно буде" наповнило Грицька такою бурею радости, що він не був переконаний, чи все гаразд з його розумом... І те саме з Катериною. Обоє ніби вдруге, чи навіть втретє народилися. У них появилися не тільки усмішки, але й крила. Вони вже не ходять, а літають, і то попід небесами, як то буває з усіми, що кохаються.

А деякі сусіди з того приводу казали: — А воно гарно з боку Дениса, що він того ведмедя не прогнав. Він працьовитий, і, треба сказати просто, не дурний. Має добру на в'язах голову. Що тут казати...

Весілля сталося недовзі. Дістав щасливий Гриць не тільки Катерину, як того хотів, але і кусень пагорка з діброваю, отам за лугом. Порядний кусень землі і в доброму місці. І прийшла до Грицька думка побудувати на тому місці хутір. Гарна, розумна і щаслива думка... І почав він переводити її в життя з такою завзятістю, що всі думали,

чи цей добряка часами не з'їхав з глузду. Ніхто його не бачив інакше, як тільки облитого потом, як тільки при роботі. Забув навіть за святу неділю, а це взагалі щось страшне. Навіть Катерина йому вже не раз казала: — Чоловічку мій! Тож ти перервешся... — А він зіб'є на потилицю бриль і сміється на ціле обличчя, показуючи великі, мов у вовка, зуби. — Знаєш ти, — казав він їй пізніше. — Ти дала мені стільки сили... Так, так! Гори можу вернути, їй-Богу!

Здоров'я його не кидало, розум також був на свойому місці і з роками Грицько став не тільки господарем, але і поважаною людиною, а потім обрали його навіть на старшину громади, а потім, а потім... І так пішло. І діти йому родилися. Але найкомічніше було таке. Родився у нього перший син. Це був Сопрон. І тільки він родився, Гриць твердо постановив: конче хочу віддати його на вищі школи. Обов'язково на школи і обов'язково на вищі. І що мара нашептала йому з мужика робити пана, і то, як кажуть, хоч кров із носа.

— Ти, чоловіче, либонь уже остаточно збочив, — казали йому сусіди. — А хіба ж що? — мав він звичку питати. — Та як що? Маєш таке господарство — і дитину посилати до школи... — А хіба ж що? — питає своє Грицько. — Та ти хіба не при своїх, — казали йому сусіди. — Ну, так хіба що? — провадив своє Грицько. — Тьху! Здурів чоловік!.: З ним уже не можна й говорити.

Так. З ним уже не можна говорити. Раз Грицько, якого вже почали величати Івановичем, щось вбив собі в голову, то з ним уже не можна говорити. А що вбивав він собі в голову направду не дурні речі, а тут був чомусь зовсім переконаний, то говорити йому щось проти було все одно, сваритися з хмарами. Грицько Іванович, а пізніше Григор Іванович робив своє діло з такою послі-

довністю, що ніяке стороннє слово, будь воно сказане самим канівським протоієреєм, не могло тут щонебудь змінити.

Досить того, що як Сопрон підріс (а тим часом Бог йому подарував Петруся та Івана), то Грицько Мороз рішив здійснити свій намір. І пішов він з цією думкою наперед до канівського протоієрея. — Так і так, батюшко! Маю, мовляв, дитину і хотів би, як то кажуть, дати трохи світла до її розуму... Чи ж ні? Сам я, либонь, грамоту не дуже знаю... Так от прочитати ще часослова чи псалтиря доведу, але до великих книг зовсім не спосібний... — А йому покійний протоієрей каже: — Та що ти? (тоді ще Грицькові казали просто ти) Хочеш змарнувати робочу силу. Чи ж тобі не треба парубка дома? Не раджу я тобі того робити.

Ні. Не погодився з такою радою Грицько. Пішов він таки своєю стежкою далі. Пішов він просто до директора школи, тоді ще не Афогена Васильовича, а покійного Романовича-Ткаченка. А той мав такі сильні козацькі вуса, що міг дуже легко замотувати їх не тільки довкола вух, але й довкола шиї. Так той козардюга й каже Грицькові: — Це, каже він, добре, але з цього нічого не вийде... Ви, дядьку, либонь, гаразд знаєте, що наше учіліще предзначено для вищих сословій нашей родіни... Найнижче, що тут ще може вчитися, це діти дячків... Але не нижче...

Це кепсько. Вийшов Грицько від директора, думка у нього погана. Знає він гаразд і добре, що і до чого. Не треба йому казати два рази. Мужик він, хоча і пишеться десь у метриках козак, але який він там у дідька лисого козак. Коли б він козак, як це було десь і колись, то він трохи інакше поговорив би з тим Романовичем-Ткаченком. Він би йому загнув таку іжицю на доказ, що той би тямив її досить таки довго, та й хто

зна, чи не переказав би її своїм дітям. Але Грицько є Грицько. Мужик і точка. Що тут вихиляти хвостом. Однак він не зупинився перед цією барикадою, а рішив і її взяти боєм. Вже в той час Грицько мав за душею, як то кажуть, гріш. Мав він повні комори та обори. Ніхто вже не міг сказати, що Грицько-голодранець собі та й годі. Грицько, не довго думаючи і не особливо тратячи слова, прийшов до такого переконання: не можна мужикові без титулу, то може вдасться йому з чимсь іншим. Набрав Грицько хуру борошна та мішок солонини, та кошик ковбас, та кілька курей та готівкою червінців зо три та й поїхав до Романовича-Ткаченка. Той зустрів його, як і перед тим, але Грицько замість слів почав звалювати йому зі своїх широких плечей якісь лантухи. — А це що? — питає Романович-Ткаченко. — А тож як? — Той питає, а той носить, той питає, а той носить, і коли все зібралося гарненько разом, то Романович-Ткаченко не знайшовся в свойому збентежені ні на що інше, як тільки крикнути: — Та добре! Скільки там тих ковбас?

— Та... Трішки... Дрібничка, — каже вкрай зніяковілий Грицько. Він в той час виглядав дивно. Почала у нього рости густа борода і він її не голив. Був все зарослий, мов жид з Біблії. Тоді ще русявий. Скінчилося це все тим, що Сопрона таки записали до Канівського двокласного городського імени Пушкіна училища, бо вищої початкової школи тоді ще не було.

І так воно йде, аж до останнього дня, коли в тій самій школі вже сидять діти дітей Грицька, а з ними в тій самій школі сидять сотні таких самих Грицькових внуків, що виросли під солом'яними стріхами мужицьких хат.

І от перед нами лежить хутір, справжній ху-

тір, шматок добірної землі, засаджений і заставлений потрібними речами. І сад, і висад, і пасіка, і город... Дім Мороза просторий, а в ньому повно і ситно. І над ним небо — своє і добре.

Холодного ранку в понеділок Іван зрозумів остаточно, що він дома. Він одразу увійшов на своє місце. Ось він уже одягнутий у свою „капоту" з жовтою вставкою на лівому рукаві, в якій прийшов з полону. Треба ближче ознайомитись з хутором, увійти знов до його нутра. Це тіло має свою незаперечну душу, дихає своїм диханням, чує, бачить і розуміє.

Вже на току першої клуні нав'язується з батьком розмова: — Я вже трохи нездужаю, — каже старий. — А до всього війна. Деяку дещицю слід буде привернути до порядку.

Іван на це: — Я, знаєте, ще „там" багато про це думав.

— Ну от. І як ти дивишся на це діло? — підняв голову старий.

— Так дивлюся, що ми господарили погано, — каже спокійно Іван.

— Хм, — муркає старий. — Мені всі казали, що навпаки. Бувало, граф Демідов не нахвалиться.

— Це з якого боку бачити. Демідов рівняє нас до себе.

— Ну, не кажи! Демідов — перший господар.

— Двадцять чотири тисячі десятин. У всіх кінцях імперії. Велика штука бути таким господарем. Я, батьку, не про те. Я нас рівняю на Захід Европи, на Америку.

— Знаєш... Захід, захід. Всі про захід. Я вже стільки про те чув, а от все таки там їдять бруквy й дерево.

— Тату! На заході так їдять, що нашим панам і не снилося так їсти. Особливо нашим селянам.

А війна? Зрозуміло. Війна є війна. Німеччина робить менше хліба, ніж машин.

Іван вичуває, що ця розмова не зовсім до вподоби батькові. Замовк. Що слова! Прийде час, і він покаже діло. У нього вже давно, ще там у таборі запало рішення, що його хутір мусить бути тим, чим бути має — зразком господарства. На досяг руки всі дані, і треба лише ту руку простягнути.

Іван обійшов стайні, побував у корівні, оглянув усю худобу, уважно, по-господарськи. Він уже не офіцер, не полонений без дому і зайняття. В його очах повно заклопотаности, його чоло морщиться від думки, ціла його істота перейнята тим, що бачать його очі. Земля є те найважніше, що може мати людина. На землі стій твердо обома ногами. Вона тебе не зрадить... Не бійся. Не зрадь тільки ти її. Так казав колись батько, але Іван, сам здоров, знає ці заповіді землі.

При сніданку зібралися всі, вже без гостей. Сопрон, Петро, Іван і батько. Татяна була також. Сиділи біля великого столу у їдальні, що виходить вікнами на північ у сад. Було трохи сіро, у кімнаті не багато світла. Через широкі полотняні завіси просякає кволе світло дня. Кущі бозу та жасміну і купи слив заслоняють простір.

Мова йде про від'їзд братів. Вже всі висловилися, зісталась тільки Татяна. — Я, — каже вона, — гадаю, що ви можете всі побути у нас... Це моя думка, і я від неї не відступаю...

— Хто може — хто не може. Я не можу... У мене виклади в академії, — каже Петро.

Старий не втручається. У нього була і є засада невтручання, раз хтось каже, що якраз так має бути. Він сидить спокійно на свойому місці, п'є своє молоко, закушує чорним житнім хлібом...

— От інша річ Сопрон, — каже Петро. —

Цього ми, розуміється, так скоро не відпустимо до його Сибіру.

— Про Сопрона не може бути і мови. Пересвяткує, переколядуємо, покачаємо колодку — і тоді до Сибіру...

— Погоджуюсь, — каже басом Сопрон. — Я з усім погоджуюсь.

— У Києві тепер мусять творитись дивовижні речі, — каже Петро.

— Надивишся, надивишся... Це зрештою не наше діло. Хай там собі роблять революцію ті, що не мають іншого діла, — говорить з чисто жіночою експансивністю Татяна.

— Ні, ні, Танюсю! Їхати я мушу. Це ясно... У мене там діло... Якраз діло, і я не маю права сидіти тут на хуторі... І взагалі наше хуторянство... Там десь маршують, ідуть, співають, а ми ось на хуторі... — рішуче каже Петро.

— Відколи це ти набрався сприту до маршу, — іронізує Татяна.

— До маршу ні. Але і не до сидіння тут, мила моя сестричко... Що тут, зрештою, робити... Тато будуть працювати, Іван буде працювати, ти будеш працювати, а я буду спати до десятої, снідати до дванадцятої, обідати до шостої, вечеряти до десятої, а завтра те саме. Таким паном Халявським я зовсім не збираюсь бути також. Я почав тепер цікаву річ... Малюю власне революцію...

— Ти?

— Я.

— Чи ти щось розумієшся в революції...

— У нашій — так. Я розуміюся в її тиражі, в її настрої, а для маляра це головне. Я чую її запах, і в барвах можна виявити кожні очі справжнього революціонера. Я недавно бачив незабутню картину. В Києві на Хрещатику, в самому, так би мовити, центрі йде німець у шоломі.

Знаєте: німець! Ноги у кованих чоботях, голова обложена крицею, очі вперед... На обличчі у нього стільки гордости, стільки пихи, що здається вона його розірве, не зважаючи на всі його міцні шкіряні паси. Всі дають йому дорогу, всі сторонятся. Але якраз проти українського клюбу зовсім зненацька перед тим німцем, ніби з-під землі, виростає жебрак. Обдертий, в семрязі, без шапки, борода рідка і розкошлана... Гальт! — кричить жебрак просто в обличчя німця. Той став і отетерів. Хвилина мовчанки і незрозуміння. Публіка, що миттю тут же знайшлася, юрбиться навкруги. Німець надувся і тільки що збірався крикнути, як жебрак так само несподівано і рішуче плює йому в обличчя. Плює, повертається, спокійно продирається через юрбу і відходить.

І що ж, думаєте, німець... Розгубився. Не знав, що наперед робити... Обтирати надуту пику чи бігти за жебраком. Перелякався. Бідака скинув свій шолом, вийняв хусточку і почав обтиратись... Фафлюхт-но-маль! Фафлюхтер гунд! Флюхтав, флюхтав, флюхтав, після зрозумів, що треба того жебрака піймати, кинувся... Ну, але було пізно...

Татяна сміялась. — Уявляю собі того німця...

— Ефееектно! — басив Сопрон.

Старий та Іван посміхалися мовчки і спокійно.

— І ти це малюєш? — питає Татяна.

— Не це, але щось подібне.

Іван не втручається до розмови. Після сніданку всі розходяться, хто куди, а він іде до своєї кімнати. На столі знаходить записочку. — „Забула Вам сказати: в середу обов'язково будьте у нас. Мої народини. Мар'яна". Він прочитав записку і відложив. Відчинив шуфляду свого старого, з зеленим порваним сукном столу. Шуфляду, до якої він уже багато років не заглядав. Відчинив її з дивною сумішшю остраху та цікавости, ніби

він вривався в якийсь зачарований світ. Знайшов там свої речі, які тримав у руках багато років перед цим. Купу листів покійної дружини Марусі. Кілька старих, товстих пер, кілька олівців, стару чорнильницю, в'язку різних листів і листівок, купу старих фотографій, папку з особистими документами. Всі ці речі знайшов у порядку, зложеними майже так, як це було колись за нього. Знайшов листи своєї жінки в тому вигляді, як їх положив. Ні одна рука не сягала по них, ніхто не розв'язував їх зеленої стяжечки... Хотілось розв'язати їх, заглянути до середини, але втримався. Сів, задумався, дивився перед себе у вікно, на чорний дерев'яний частокіл, на якому сиділи горобці.

Збоку на столі стоїть фотографія Марусі. Усміхнена, трохи заповна, міцно збудована молодиця з добрими, наївно-щирими очима. Тут же лежить купа книжок, які належать його синові Василеві...

Простягнув руку і взяв одну з книжок у м'яких палітурках. Видання бідне, папір поганий, малюнки зле виконані. І це читає син? — Рід-не слово, — читає поволі Іван, розгортає далі книжку і знаходить віршики та оповіданнячка. Що за автори — Чер-касєнко... Олллєєєсь... Борріс Грріінннччєєєнко, — читає Іван і вимовляє Е як Є, И як І; на устах — прихована іронична посмішка, а в душі протест. „Учітєся, брати мої! Думайтє, чітайтє! І чужого научайтєсь — свого нє цурайтєсь! Бо хто матір забуває, того Бог карає". „Гєй, бікі, чого ж ві сталі? Чи полє дужє за-ро-с-ло?.."

Як це дивно звучить, а головне, чого така розрідженість, чого така деґрадація стилю. Він пам'ятає ще свої старі читанки, і йому здається, що ці навмисне одягнені зле і неохайно, щоб зійти на кілька східців вниз. А все ж якась у тому є прав-

да. Подумати тільки — „хто матір забуває". Жорстоко.

Іван мандрує по кімнатах і заглядає до Андрієвої. До речі. Андрій. Так багато про нього чує. Таня, коли називають його ім'я, підносить голову. Навіть старий, навіть Василько і навіть Мар'яна. Іван вступає до кімнати — вузької, довгої, з одним, майже на цілу стіну, широким вікном, що виходить у сад. Вхід з коридору. Зліва їдальня, справа кімната Тані. Стіни завішені клясикою — мітологія, греки, римляни. Праворуч у куті столик, над ним овальний портретик молодого, того, що з свічкою, Шевченка, тут також Ґете і кілька невідомих Іванові облич. Дешева, вишневої барви шафа зі скляними дверима ціла запхана книгами. Корінці дещо вияснюють — також клясика. Шекспір. З росіян — Пушкін, Достоєвський, Толстой. І знов щось українське: серія брошур у темно-червоних окладинках — „Літературно-Науковій Віснік" — читає повільно Іван. А далі ще і ще. „Нова Хата". „Дзвін"...

Так. Всього чотири роки, а от... Навіть тяжко пізнати. Все так дивно обернулося. Іван заходить трошки далі, до сестри. — Можна до тебе, Таньчику? — каже він винятково ніжно. Таня в домашній капоті шиє на машинці. — Розуміється. Прошу. Сідай, — каже Таня, відвертається від машини і пропонує Іванові стільця.

Кімната Тані, можливо найгірша. Наріжна. Вікна на схід і північ — там і там сад. На стінах так само Петрове мистецтво і кілька шкіців його колеґ. Але меблі старші, різні, все витерте, багато речей, що не надають ніякої естетики — чужа білизна, залізко, розкидані приналежності побуту. Запах нафталіну.

— Хочу поговорити з тобою про Андрія, —

каже Іван. — Заходив ось до його кімнати, і мені здається, що маємо якогось професора клясики.

Таня, приміряючи шиття, з посміхом каже: — Не професора, а письменника. Я ж тобі писала.

— Що ж він пише? — питає спокійно Іван.

— І вже друкується. Побачиш. Пише прозою. Ось, як хоч — подивись. — Таня встала, знайшла невеличкий журнал і подала його Іванові. Іван розгорнув. — Також по-українському? — кинув між іншим.

— Так. Це наш головний українець, — каже Таня. — Ти б його тут послухав. Він тоді таке вирікає, що на ногах не встоїш. З ним навіть Афоген Васильович не вступає в розмову.

— А хіба ж є така українська література? — питає Іван.

— Я цього не знаю, — каже Таня.

— Головне, щоб він не тратив марно часу. Ніхто в світі такої літератури не знає.

— Ми вже про це говорили, — каже Таня.

— І що ж він каже? — цікавиться, видно по всьому, Іван.

— Каже, що йому це зовсім байдуже, що пише він не для світу, а тому, що писати мусить і що не в мові суть, а в змісті. Це його позиція.

— Але він же мусить знати, що наша держава мовне питання уважає за питання політичне. І Росія ніколи не допустить, щоб тут творилась якась нова культура. А тим більше не допустить цього у ширший світ.

— Знає! Він все це дуже добре знає, — каже Таня і пускає в хід свою машину. Іван пережидає шум, а потім Таня знову говорить: — Він має на це свою філософію. От почуєш.

— Шкода часу. Власне шкода часу. А до всього: це страшенно небезпечно. За це пішлють його, хто зна куди.

— Таж революція! — каже Таня. — Свобода.

— В Росії ніколи ніякої свободи не було і бути не може. Що, ти цього не розумієш? І раз він має талант, раз хоче його виявити — нащо тут політика? З цією мовою він ніколи не попаде в світову літературу. У нас нема для того сили, а світ нас не знає.

Таня знов пустила в рух машину. — Я цього не знаю, — каже вона по хвилинці, — однак що ти зробиш, коли він пише так і каже, що інакше не може. По-російському в нього не виходить.

— А потім: що у них, у тих українців, за дивний стиль. Саме село і до того ще яке. Діди і баби, воли, матнисті штани. Невже вони ніде у нас не бачать міста? Чому ж це бачать росіяни?

— Я цього, Іване, не знаю. Алеж ти також любиш хутір.

— Розуміється. Але поки у нас не було того „рідного слова", у нас тут було повно життя. Пригадай, які ми читали казки: Ґрімм, Гавф. Іван-Царевич. Заморські царства. Спляча царівна. А я он заглянув до тих, що знайшов у Василька. Геть з тим сміттям! — досить нервово сказав Іван. — Вони хочуть вернути мого сина назад до діда і баби з козою та куркою. Ні одного натяку на справжнє. Якась суцільна тупість. Ні крихти лету. Де, питаю, фантазія?

Таня відорвала погляд від машини і дивилась на брата. — Тут, Іване, він з тобою цілком погодиться, — казала вона. — Андрій також цим обурений.

— Також знайшли собі стиль. Подумаєш — велике щастя широка, турецька матня. Це ще для маляра екзотика, але подумай, Таню, що скаже життя. Це відбивається на душі. Побут села — це застій. Зрештою безмірно брешуть... Де у нас

такий побут тепер? Вони тримають його у своїх тупих головах з-перед ста років.

Таня шиє далі, і шум машини глушить останні слова Івана. Потім Таня до нього звертається: — Скажи мені краще, чи будеш в середу у Лоханських?

Питання дуже відмінне і воно відразу переводить розмову на інші рейки.

— Здається, буду, — каже Іван.

— А як ти знаходиш Мар'яну? — питає далі Татяна.

— Ти її добре знаєш? — від себе питає Іван, і на обличчі в нього зросла цікавість.

— Моя найкраща приятелька. Вчились разом у гімназії, а потім у Петрограді.

Іван встав. Таня зрозуміла, що він про це не хоче говорити. Сказав ще якесь слово і вийшов.

Далі Іван іде в поле. Хоче бачити, як воно виглядає тепер. Що там тепер можна бачити, але він хоче окинути зором самий простір, подивитись, як лежать межі, побачити ще раз барву землі.

Погода погана. З північного заходу дме досить різкий вітер, і чорні клапті хмар, що звідти вириваються, виразно погрожують снігом. Іван пішов головною стежкою через сад, переступив перелаз і попростував серединою поля в напрямку Гісена. Часом він зупиняється, бере груду землі і чавить її в кулаці. Земля мокра, мястка, буруватої барви — пшенична земля. Це досить дивно. Розлогий кряж нагадує велетенську перевернуту половину мушлі, що лежить на піску. І кругом дійсно пісок, луг, від півночі болото. Над болотом зводиться пагорок, місцями з невеликими зарвами. А сам цей острів має добру, буру верству землі, на якій прекрасно ростуть пшениця, соняшники, кукурудза і навіть кавуни. Закінчується він від пів-

ночі добрим шматком лісу — мішанина сосни, дуба і берези, що тягнеться здовж болота ген на північний схід, пересягає межу Морозового володіння і доходить до Роздолу, Пильника і аж до Тростянкова. У лісі — яри, зарослі терниною, і старі, прекрасні сосни, що гордо зносяться над молодняком і шумлять своїми широкими коронами. Влітку тут багато чорниць, малин та інших ягід.

„Ну, от — думає Іван. Дорослі люди. Революція. Чому вони носять ті червоні шмати і спішать вмирати на барикадах, а чому не йдуть ось у цей простір, не беруть лопати, щоб прокладати тут нові дороги, сушити ці багна, реґулювати цю велику ріку, будувати тут варстати праці й добробуту. А маємо тут такі необмежені можливості. Дурні. Думають, що сама революція їх нагодує. Гадають, що як змінять владу, то хліб сам буде рости на оцих занедбаних просторах?"

Іван і тут не бачить, щоб усе було в порядку. Ще колись йому здавалось, що їх земля найкраще оброблена, найкраще використана. Тепер йому здається, що тут ще залишається дуже багато зробити. Чому, наприклад, весь урожай з цілого поля обов'язково везти до дому? Чи ж не було б доцільніше побудувати отут, серед поля накриття і складати його тут? Чому у них до цього часу немає ні одного трактора, коли він бачив такі в Німеччині навіть по малих господарствах? Можна збільшити видайність землі, можна побудувати свій млин. А головне — використати оті піщаники по краях, де нічого не росте. Все то треба засіяти лісом, більше лісу. Більше підприємливости. Більше вкладу праці. Більше уваги.

Тепер тут порожньо, таємниче, холодно. Іван бореться проти вітру. І щойно під лісом стає затишно. Тут навіть приємно, і приходять на дум-

ку гарні згадки. Це той саме ліс, що не раз ховав у своїх гущавинах веселе товариство братів Морозів, тут проходило дитинство, хлоп'яцтво. Тут зріли перші їх романи. І от тут також у Івана виринає перша думка: а чи не варто йому женитись. Ні. Цю думку він уже не раз обмірковував, але вона виявлялась давніше в зовсім абстрактній формі. Тут же Іван висловив цю думку у зв'язку з цілком конкретним уявленням. Пригадалась йому недавня розмова з Танею і той натяк, що зробила сестра. Іван, здається, вже згадував сам з собою ту дівчину з огненно буйною косою. Щось у ній є. Певне, міцне, п'янюче.

І на нього напав знов страшний голод до жінки. Подібне було не раз отам, на чужині. Воно переходило у звичайний біль, тугу, неймовірне напруження всього єства. Так, — думає він. Мушу женитись. Мар'яна. Ця буде моєю жінкою. Хочу якраз її.

І ця приємна думка досить швидко розростається, набирає певного виразу. Треба ще говорити з Танею. І з цією думкою Іван вертається до хати.

Першим зустрівся дома Петро. — Їду, Іване, до Києва, — каже він.

— Таки рішився? — питає Іван, і обидва заходять до Іванової кімнати.

— Мушу їхати. Маю діло. До всього там тепер таке твориться!.. Катерина не дасть собі ради, і треба довезти трохи харчів. Там тепер, напевно, знов балаган.

— Петре, — каже рішуче Іван. — Ну, скажи: що це справді в нашому світі діється? Ти ж усе добре знаєш?

— Нащо тобі це потрібно? — питає Петро.

— Як нащо? Хочу братись за життя. Хочу знов господарити. Мушу знати, що власне діється.

— Знаєш, ще Тютчев сказав: „Умом Росії не панять", — каже Петро. — А загально таке: У Петрограді стався ще один переворот. На місце Керенського прийшов Ленін. Буде диктатура пролетаріяту. В Києві прогнано гетьмана й німців. Засіла покищо Директорія. Край наш темний, відсталий. Народ неграмотний. Розважання великих російських голів — понурі. Ціла Росія в огні — горить, шквариться. Десь там у Сибірі, кажуть, воює Колчак, десь там на півночі є ще Юденіч. Десь там на півдні — Корнілов. Десь там на заході — Петлюра. І що ти з цього, брате, зрозумієш?

Іван слухав Петра з зацікавленням. Він приблизно і сам все це вже знає, але в ньому ткніє кілька дуже діткливих питань, на які нема відповіді, але він все тієї відповіді шукає в собі та біля себе.

— Дурне, — було його висновком, коли він рішився на слово. — А головне: тут нічого не вдієш. Стихія. А як ти уважаєш, Петре? Чи варто і нам до когось з тих змагунів пристати?

Петро відповів не відразу. — По-моєму... хіба тільки... до Петлюри, — обережно, поволі проговорив Петро. Іван підняв голову. Він дивився хвилину на Петра. — Ти це поважно?

— З конечности, — каже Петро.

— За відокремлення? — тривожніше питає Іван, і очі його засвітились.

— Бачу, ти боїшся, — каже спокійно Петро.

— Я в це, Петре, не вірю. Я в таке не можу вірити.

— Знаю, Іване. Ми заповажні на таку власне непевну гру, — говорить Петро.

— Мене разить не тільки сама думка про відокремлення, хоча і це справа нереальна. Мене разить їх стиль. І взагалі. Навіть та їх романтика

— шлики і червоні штани. Ні, ні! Це, Петре, все не для мене. Я не артист.

— Це все так. Але це не поможе, Іване. Інші йдуть, і хтось з них переможе.

Перерва і мовчанка, а потім Іван каже: — Ні. Я мушу робити своє. Баста! Я воював, як було треба. Тепер революція. Я буду далі воювати працею... І одного разу — переможу. Так робив мій батько.

— Побачимо, Іване. Сьогодні нічого не можемо сказати.

І так Іван лишається без відповіді. Має тільки непереможну жагу кинутися на своє господарство і почати діяти. Над ним тяжить вісімдесять десятин доброї, родючої, масткої землі, яку він ось бачить під ногами, до якої торкався своїми пальцями і в яку, як живу видимість, вірить. Все інше — туман. Ідеї — туман. Революція — туман. Рано є — ввечері нема. Це вітер, настрій і роса. А земля — земля, і вона всмоктує в себе. Вона тягне з людини краплю по краплі піт і кров, а за те дає життя.

Таня покликала братів до столу, і розмова скінчилась.

VI

Другого дня рано було вже біло. В повітрі кружляло і вихорилось. Не зважаючи на це, Петро зібрався в дорогу. Його валіза тяжка, мов камінь. Вона наповнена дарами хутора у вигляді цілком приватних, майже інтимних, речей зі скромними назвами, але нескромним запахом та смаком. Петро не має нічого проти — приїхати з хутора і дома, в присутності дружини і сина, розкрити ту валізу, мов ріг щедрости, і усміхнено передати її за приналежністю.

Всі Морози на ногах. З Петром їде також Сопрон. Він не може в такий час утриматись на хуторі. Хто знає, що там у цей саме час діється. Але Таня взяла обіцянку, що на Різдво всі вертаються, що приїдуть також Катерина і Михайло. — Тільки так, — казала Таня, і вони легко погодилися. Всі в русі. Дмитро виточує з повітки поржавілі обшивні, обмітає старанно з них куряву, чіпляє шлеї і запрягає ліпшу, ту сиву, пару. Старий, як звичайно в таких випадках, також тут, і його око бачить усе до найменшої дрібниці. Татяна заклопотана і схвильована. Омелянчиха ще також тут з позакочуваними по лікті рукавами і попідтиканою спідницею. Тільки Іван спокійний, рівний, діловий. Він з кожним днем, ба навіть з кожною годиною приходить до себе і направляється. І не зважуючи на те, що він мало говорить, його присутність усі дуже вичувають...

— Ну, Іване, почоломкаємось, — каже Петро, коли вже все готове. І брати, обнявшись, три рази за старим звичаєм почоломкались. Те саме, але без патосу і театральности, зробив Сопрон. Потім усі гуртом пішли до саней, Петро і Сопрон усілись, обгорнули ноги, цвьохнув батіг, коні рушили і сани легко поповзли по свіжому снігу, лишаючи за собою ржаві сліди. Таня кивала всім рукою, старий та Іван з посмішкою дивились їм услід.

З від'їздом Петра і Сопрона рух на хуторі не зменшився. Можливо, навіть навпаки. За цей час пішла чутка довкруги, що повернулися сини Мороза... На хутір потягнулися рідні з Андрушів, з Ліпляви... Знайшлося чимало дядьків, тіток, племінників та похресників, які приходили і приходили привітатись. На кухні постійний рух, в їдальні постійно накритий стіл, на столі постійно пляшка з горілкою і закуска...

— Ба Повернувся! Дай Бо! Як Бо' милує? — Це все свої люди... Старші, молодші, чоловіки і жінки і навіть діти. Іван охоче з ними патякає про всякі справи. Перш за все війна. Ну, звісно... Війна кінчилася і хай не вертається... Було не дуже приємно в тих мазурських багнах, нічого казати. Німці там насипали нам досить, хай їм грець... Але що то буде? Дивіться, що навкруги діється! Народ встає, а як же... Кажуть — вся земля мужикам, і то без викупу. По десять десятин на душу... Поміщицькі землі ляснуть, то вже рішене. Хто зна, чи й не манастирські... І взагалі всі землі...

Що ж роблять люди? Та що? П'ють. Роблять самогон і п'ють. У кожному селі по десять кубів день і ніч працює... Дим іде, самогон капає, хай йому таке... Хто зна, чи коли ще таке бувало... Приїздять до села агітатори... Так і так, мовляв — земля ваша, власть ваша, повна, як кажуть свобода... Що й казати. Наші ліплявські мужики рішили поділити всі землі поміщиків. Іншого виходу нема... Звісно. Тільки спрашується, яка буде власть? Хто буде управляти государством? Де правительство? У Києві вже прогнали гетьмана — і добре, але хто буде далі? Воно все таки без царя ніяково, як не кажіть... Звідки ту справу не поверни, а таки настояща законна власть потрібна... Так воно завжди було...

— А чи чули ви щось за Петлюру? Кажуть, ніби гарнізує армію... З галичанами йде...

— То це з австріяками?

— Та де... Та це наш... З Полтави... Отуто-о...

— Та... З Полтави... Кажіть... Учора прийшов Якубів та й каже: з галичанами, з Австрії... Звісно...

— Та що звісно, яке там звісно... Та я знаю достойменно. Наш чоловік. З Полтави. Мені роз-

казував Семен з Канева. Сам був, сам бачив... Каже — свій чоловік... У Києві ще навіть був і ніби при самому гетьманові состояв адьютантом, але потім гетьман його арештував... За що вже — не скажу, бо тепер усе темна вода. Звідки тепер чоловік може знати, що там хтось думав у Петрограді, коли то п'ять тисяч верстов до нього, а телеграфу нема...

— Так, кажеш, Петлюра був при гетьманові?

— Так кажуть...

—Брехня! Суща брехня. Петлюра робить повстаніє проти гетьмана. З галичанами. В Білій Церкві три дні велись бої. З одного боку Петлюра і галичани — з другого гайдамаки і добровольці... Ні ті і не ті, дак все таки добровольці дістали... І здорово дістали...

— Золотопагонники! Сукини сини!

— Ну, ти й сердитий, Іване... А от Іван Григорович — носив золоті пагони? Носив. А чим він тебе оскорбив...

— Про Івана Григоровича не говориться, а коли до тебе не п'ють, не кажи здоров. Я був три роки на позиції. Мене брали за морду, і як ще брали! Бувало, в Карпатах гнали тебе, як чортяку в саме пекло і, думаєш, я що? П'ять ран маю... Ось на, тут, дивись... Хоч покажу... А за що, питаю тебе, мудрий ти такий? От і маєш тепер революцію... Якраз за те! Наш народ тьомний, це факт, але коли вже йому заллють за шкуру, так бережись, бо роздушить!... Вони мені казали: за родіну! За царя! А от руський чоловік, дак той інакше думає... У нас був у зводі кацапчук під званієм Ковальов. Дак той тобі каже: за какую такую (і криє матюком) родіну? І що ж? Думаєш, ми йому перечили? Нікагда!.. Цар — не цар, нам всьо ровно...

— А от я цікавий, що то тепер без царя викопошиться... Курча чи жаба?... От я цікавий, як то воно піде управленіє отам на горі... Воно, чорт батька зна, нам все одно... Ми мужики, але є і вищі від нас люди з білими руками... Дак ті то підуть усі, як один, під ранжир... Розговор в революцію короткий...

— Чому короткий? Хіба люди не люди?

— Є всілякі... Люди є такі і люди є онтакі... Всілякі... Так оті і будуть питать... Що, хіба пагони не полетіли?... Я ось їхав з Москви через Бахмач... Так там на станції хура пагонів валялась... Ти знаєш?... Одному полковникові знаєш що зробили? То що... Взяли в погони цвяха вбили і кінець... А був полковник... Думаєш, постидались? Пхе...

— Таа! Я тільки цікав, як то воно піде управленіє при такій власті... Все таки, як не кажіть, якось воно не те... Полковник не полковник, а все таки і він чоловік... На що йому цвяхи вбивати...

— А от на що: коли я був у Карпатах, дак він, сучий син, гнав мене отак в огонь. Бачиш — гора, а на горі німець... А ти от іди туди і вмирай... А за що, спрашується? Га?

— Та то все государственне діло. Государства воюють, значить треба вмирать... Трудно, як кажуть... В казетах пишуть, що німці, дак ті просто тобі ані шагу назад... Вперті чортяки, а все, мовляв, тільки брот та брот кричать... Давай, мовляв, брот, а брот по-їхньому дак це по-нашому хліб... А у нас хліба вдосталь, дак і нема за що кров проливать. Брешуть, звичайно, бісові діти. Сам бачив на позиції білий хліб у німця.

— Е, Микито, Микито... Хліб... Ти кажеш — хліб...

— Хліб, Іване... А так... Ти думав що?

— Я думав, коли наш бедний клас, дак той хліб — не хліб... Йому хліб... Який йому хліб... А от Іван Григорович хоче сказати...

—Я? — каже Іван Мороз. — Я нічо... Я кажу: може, Бог дасть, щось із того вийде, а може ніщо...

— Е-е-е! Іван Григорович муудрий чоловік... Іван Григорович зайвого слова не кине, хе-хе-хе! І так треба. Хто мовчить — двох навчить... — сміється Іван.

— Не те... Не те... Я тільки кажу: я сьогодні нічого не знаю. Я чотири роки був за границею. Що тепер діється, я не знаю. От не знаю...

— А хто має знати? Ми? — виривається Іван з Ліпляви.

— Не знаю... Хтось є такий, що знає... А я не знаю... Знаю тільки одно: про це, що тепер діється, я ніколи не чув і не знаю, що то є, і не знаю, що з того буде. Йдуть якісь большевики. Звідки йдуть, куди йдуть, чого йдуть — не знаю. Я був офіцер, я був хазяїн, я був у Німеччині, бачив трохи світу і людей... Читав книги, але я тепер нічого не знаю... Чую, що хочуть людям забрати землю...

—Так, так, так — перебиває Іван...

— Ну, от... А що з того буде? Ти, Іване, знаєш? — ставить Іван Григорович питання.

— Та! — кидає півслово Микита.

— Чого... Знаю! — каже Іван.

— То от ти нам і скажи, — каже Микита.

— То й скажу... От і скажу... Забирають землю, бо бідний клас потребує... За що я кров проливав?

— Е, ти, Іване, говориш про землю, як про нюх табаки... А тут воно не те. Земля — штука хитра. До неї треба знати, як і що...

— Но, но, но, Микито... Знаємо, знаємо... Не вчи. Не вчи нас, кудою йти до церкви. І без попа знаємо. Скільки ти маєш землі? Двадцять десятин? А я три. А скільки має їх князь Кучубей? То-то... А ти мені про табаку.

— Дай Бог, дай Бог, — каже Іван Григорович. — Микита має рацію, Іване... Земля є земля. Її рушити можна, але не так легко її зупинити. Вона — як море... Коли тихе — тихе, але як розхвилюється... Гляди, Іване, що втратиш і ти, і князь Кочубей... А це те найгірше... Ти знаєш большевиків?... Ні! Звідки можеш їх знати...

— Вони за бідний клас...

— За бідний. Вірю... Та що з того. Ну, прийдуть... Ну, заберуть у мене, дадуть тобі. Ну, і...

Іван мовчить, Микита мовчить, мовчать усі. Іван, видно, щось сказати хоче, але ґуба не відкриється, тільки його очі кліпають. Іван Григорович наливає чарку...

— Дай Бо' здоров'я! — каже він до всіх... Поки що вип'ємо, а там побачимо... — і випив.

Чарки пішли одна за одною, і до вечора всі вже співали. А коли розійшлися і Іван Григорович зістався сам у себе, коли за вікном було темно, мов у чоботі, і тільки десь за садом вив Кудлай — в його голові завирувало думами. Великими, вайлуватими, диявольськими. Він ходив по свойому кабінеті, і хто знає, чи не вперше в нього вирвалось: — Ех, чортяка все бери! — Звичайною мовою це значило, що йому все одно.

Думка його трималась хутора. Не міг повірити, що хутора не буде. Дико це, як сказати по правді. Все таки цей хутір будувався десятками літ, тут він виріс, тут коріння його роду, — ну і як його тепер легко повірити, що прийдуть, заберуть, зметуть. А що мусить думати старий? Творець хутора, хазяїн? Ні. Хай уже станеться це тоді, коли

батька не буде. Хай би він умер в спокої... На свойому...

Іван ступає по кімнаті нервово. Старі дошки помосту під ним вгинаються. Крок його твердий і тяжкий. Високе його чоло морщиться... Спокою! Спокою! І рівноваги! Іван це розуміє. Сідає у старе крісло і закурює. На столі — записка Мар'яни. Збоку — фото Марусі. Пригадує Василька. Морщить чоло, міцно стискає уста, видуваючи прудко дим, енергійно стрясає попіл цигарки. Визріває рішення — негайно і рішуче діяти, поки не пізно. Закріпити за собою місце на землі.

До дверей постукали. — Ввійдіть! — проговорив Іван і підняв голову. Ввійшла Таня. У неї втомлений, заклопотаний вигляд. — Івасю! Нам треба поїхати до Черкас, — каже Таня.

— Аага, ага, — швидко повертає голову в її бік Іван. — Треба!

— Завеземо харчі, — каже Таня. — Андрій, напевно, зрадіє дуже.

— Їдемо, Таню. Я дуже хочу його бачити. А чому це властиво він у Черкасах, а не тут у нас?

— Ти ж знаєш. На пораду Афогена Васильовича. Канівська гімназія ще не влаштована. Її недавно відкрили. Їдемо, поки ще йдуть пароплави.

— В середу я мушу бути в Лоханських, — каже стишено Іван.

— Мар'яна має іменини! Ах! А я не можу! В четвер раненько їдемо.

— Добре. Їдемо. Хочеш іти? Хочу тебе ще питати.

— Питай, — сказала Таня, посміхнулася і присіла на стільці.

— Думаєш... Мар'яна пішла б за мене? — повільно запитав Іван.

— О! І ти ще сумніваєшся?

Перерва, Іван затягнувся димом. — Є речі, — каже він, — що вимагають розваги.

— Наперед, чи вона тобі подобається? Це основне. Чи буде з неї господиня? Буде. І ще яка. Мати, жінка, господиня. Мар'яна на це якраз творена. І, без сумніву, вона піде за тебе. Я знаю її думки. Ти в її уяві не якийсь філософ, а офіцер, герой війни, господар на широку ногу. І таким ти маєш бути.

Іван слухає уважно. — Не забувай — я маю сина.

— Не журися цим. Василика ми разом виховаємо. Ти, я, дід, Петро... Всі його любимо. Розуміється... Думка про твоє одруження для нього тяжка. Він з цим не погодиться відразу. Пам'ять про Марусю у нас свята і міцна, але тепер ми, Івасю, в дуже невигідній ситуації. Згодись, що ми маємо мало часу, поки щось... Зрештою, я думаю, все мине і все буде добре. Для чого вагання? Це не в нашій вдачі...

— Ти маєш рацію... Ти маєш рацію... Я так думаю також, тільки у тебе все простіше. Поїдьмо в середу?

— Не знаю. Зрештою, це не так важно. Як буду мати час. Маю тепер багато праці.

— Ти завжди маєш багато праці. І хто зна, кому то все допаде...

— Ну, знаєш... Морози так не розважають. Добраніч, Івасю... Завтра ще побачимо.

Татяна встала, поцілувала брата, погладила його по чолі, посміхнулась і відійшла.

Іван зістався сам. Устав. Сестра міркує правильно, думає він. Так якраз треба. На нього находить слабість. Треба брати життя, яким воно є — виразно і просто... Інакше нічого не вийде. Він кілька разів пройшовся по кімнаті, вийшов на двір. Чорна, холодна імла огорнула його. Падає

сніг. З села долітають постріли ґвинтівок. Пак-пак-пак! Це — вісники часу. Вони кажуть, що навкруги революція. Ніхто і ніщо під цим небом сьогодні не спить спокійно. І так дивно, що цей хутір все ще перечить дійсності і стоїть на своїм місці, як і стояв сорок з лишкою років...

Так сталося, що Іван Мороз мусів їхати до Лоханських сам. Татяна не мала часу. Готовилась до поїздки в Черкаси. В середу Дмитро запряг пару сірих до саней, Іван сів і поїхав. Зустріли його Лоханські. — Ну, а Таня? — накинулась Мар'яна. За нею Марія Олександрівна, Ольга і навіть сам Микола Степанович. Всі невдоволені. — Як? Без Тані? — Сьогодні так мусить бути, — виправдується Іван, передає подарунки, листа.

— Іване Григоровичу! Я нічого не розумію. Таня мусить бути тут, і нічого не поможе! — бунтує Мар'яна. — Я навмисне не кликала ніяких гостей і таке...

— Ні... Ну, чому було не привезти Таню? — вже спокійно казала Марія Олександрівна.

Мешкання Лоханських складається з п'яти кімнат — невеликих, ясних, теплих, спереду кабінет доктора, почекальня, далі довгий, вузький коридор з дверима праворуч і ліворуч. Коридор виходить на задню веранду з виходом у сад.

Меблі міцні, дубові, тяжкі. На стінах ґравюри й фотографії, в кабінеті Миколи Степановича — портрет Пушкіна. Наріжна задня кімната з вікнами в сад — дівоча. Там мешкають Мар'яна й Ольга. Білі, легкі постелі, бароковий легкий столик з золотими розводами, білі серпанкові завіси на вікнах. На стінах — акварелі. Панни у довгих сукнях, баль у Венеції, коні і собаки.

У всіх кімнатах тепло. У грубках горить огонь, на дворі все ще падає сніг.

Микола Степанович, як звичайно, у великому, просторому, білому халаті і, як звичайно, приймає пацієнтів. Іван сидить у вітальні. Напроти — Мар'яна. Вона сьогодні скромно, але зі смаком одягнена в сіру шерстяну сукню з чорними бантами... Її буйна коса спадає на плечі. Очі світяться і блищать, чоло — ясне, з ледве помітними краплинками ластовиння.

Прибігла Оля. Це ще гімназистка — в уніформі з великим білим виложним коміром. В її буйному каштановому волоссі — великий червоний бант. Вона вчилась у Петрограді в інституті, тепер дома і все ще не знає, що їй робити. Вона б хотіла поступити до інституту мадам Крюґер у Києві, але все ще не рішена. Вітаючись з Іваном, Оля робить кнікс, злегка червоніє, але не тратиться. — Як вам дома, Іване Григоровичу? — питає Оля. — Дякую. Все гаразд, — відповідає Іван. — Цікавить вас політика? — питає Оля. — Ну... Як вам сказати... Оскільки-оскільки, — відповідає Іван. — Як це розуміти?... Наш батько весь у політиці, але я гадаю, що росіяни не повинні займатися політикою...

— Цікаво чому? — ставить питання Іван.

— О! Наша Оля має свою теорію, — вставляє свою думку Мар'яна.

— І скажеш — неправильну? Я уважаю — ми, росіяни, мусимо займатися великими справами, а не політикою...

— Великими? Як це розуміти?...

— Дуже просто: є ж великі справи! Наприклад — соціялізм... Знаєте, що це таке? Наш тато каже, що в проєкті це — колишній рай, з якого свого часу, як ви прекрасно знаєте, янгол Божий вигнав Адама і Єву... до речі, мені здається — добре зробив. Не думаєте ви?

— Цікаво, — каже Іван.

— Я переконана, що янгол добре зробив, виганяючи з раю людей. Я песимістка. Як можуть у святому місті бути такі люди, які не мають за плечима крил? Ну, поміркуйте самі...

Іван розсміявся. Мар'яна також. — Все це наслідки, — каже Мар'яна, — розполітикованої родини. Наш батько весь час цим займається...

— Замість спорту, — підхоплює Оля. — Я вам кажу, Іване Григоровичу, що ми, росіяни, як твердить батько, роджені спасти світ, а себе принести в жертву. Наводить приклад Христа, Ґалілея, Конфуція, зовсім не питаючи нас. Я не хочу загибати задля спасіння людства, і то з дуже зрозумілих причин: я хочу поїхати хоч раз до Італії...

— До Італії?

— А куди скажете? Італія — єдине місце, де є вулкан, по якому можна ходити. Він зветься Везувій. І взагалі Італія... Там є папа і взагалі багато цікавого. Я дивуюся: Чеховські сестри прагнули бачити Москву. А я хочу бачити Рим.

— Це ваша ідея? — питає Іван.

— О-о! Це було б мало. Моя ідея інша, якщо жінка може мати якусь ідею взагалі...

— Чому не може?

— Чому не може? А тому, що жінка сама по собі ідея...

— Це прекрасно подумано...

— І сказано, Іване Григоровичу... Не можете ви собі на хвилинку уявити, як гарна жінка, що займається ідеалами, жахливо тратить на красі? Відриває від себе увагу, замість її на собі купчити. Ні, ні, ні... Я ще розумію: яканебудь артистка — Дункан, Бернар, Кеплер, кінозвізда чи танцюристка і взагалі щось, як Павлова... Але я ось від батька довідалась, що знаходяться жінки, які стріляють у міністрів або роблять революцію з червоним прапором. Це ефектовно, але... Ви

вірите, що з такої революції робітництво матиме користь?

— Ха-ха-ха! — розсміявся Іван.

— Ти, Олю, вже розійшлась... Досить!

— Мар'яно Миколаївно! Це дуже цікаво.

— Ага! Ага! — каже Оля. — Що? Іван Григорович мене цілком розуміє. По очах бачу.

— До речі — ви не висловили ваших ідеалів...

— Частинно висловила.

— Частинно...

— А нечастинно — це значить бути жінкою. Доброю, цікавою, щирою, яких у нас майже немає... Я читала пару тузенів російських романів... І крім Віри з „Обриву", ніхто більше мені не сподобався. Чи може ми не маємо цікавої жінки? Чи може ми її не бачимо? Маємо так багато людей, що вони себе взаємно поглинають... Не знаю, чи добре я висловилась...

— Дуже добре. Прекрасно! — захоплюється Іван.

— Але я мушу йти... Помагати мамі, — сказала Оля, зірвалася з місця і вибігла...

Іван сміявся. Мар'яна посміхалася тихо. — Це наша Оля, — сказала вона. — Батькове виховання... Він постійно нею займається і навіть не рішився пустити її до школи...

— Скільки їй років?

— Шістнадцять...

— То вона дуже розвинута.

— Однобічно. Вона вміє цікаво молоти язиком. Але вона непрактична. Взагалі ми всі непрактичні, інакше ми б уже давно мали дім, а не цю ось шопу.

— А ваш сад... Просто чудовий...

— Батькова пасія, і тому він чудовий. Тепер батько займається чотирома, чи пак трьома речами: пацієнти, політика, Ольга. Влітку додаєть-

ся сад... А взагалі у нас не скучно. Я дивуюся, що російські письменники виводять нашу провінцію скучною... Я цього не сказала б... Ми кожний день зайняті... Читанням, біганням, плаванням, їжджeнням... Взагалі безліч справ. Давніше я половину свого життя проводила у поїзді між Петербургом, Києвом і Каневом... Я це не вважаю за погане. Я помітила, що великі простори дуже розгортають людину, а особливо жінку...

— Чому особливо жінку? — ставить питання Іван і виймає цигарку. — Дозволите закурити?

—Дуже прошу... Ось цигарки, попільниця... А ось чому жінку: по-моєму жінка сприймає речі більше оком, ніж вивчанням... Кіно — ось ідеальна лектура жінки... І подорожі... Тільки подорожі втомлюють... Але невимовно цікаво, коли їдеш і бачиш нові краєвиди, нових людей... Правда, що Росія мене, як слушно каже Оля, не виповняє. Нам тут чогось дійсно бракує і тому ми рвемося за кордон...

— Це цілком зрозуміло, — каже Іван. — Західня Европа (бо закордон, ми якраз так розуміємо) має право нас цікавити. Там є багато такого, чого ми дома не знайдемо... Тільки одно треба пам'ятати: краще, як у нас, ніде немає...

— Я не можу нічого сказати... Я не могла порівняти. Я ніде, крім Росії, не була...

— Я не хочу сказати, що нема кращого життя. Ні. Але у нас життя цікаве. Ми маємо простір для того. У нас безліч проблем. У нас стільки різноманітних питань... Я був у Німеччині. Німець весь скупчений в межах своєї території. Від Катовиць до Страсбурґу. Це страшно мало і спасає їх тільки їх глибина. Вони йдуть углиб. Вони не мають, куди розростатись. У них забудовані вулиці, вковані мости, вичищені клямки. У них ситі коні, у них все добре. І прекрасно. Але їх ситість,

м'ясо і товщ, їх порядок, навіть чистота, скажу вам — все те мене тиснуло. Є люди чисті, німці ж — вискребані. У них жінки день і ніч труть помоста. Ступить — і вже стирає. А це творить педантизм, а педантизм — вузкість... З другого боку вузкість жене в педантизм... Німець уважає трагедією, коли у нього розбивається тарілка... Це жах, це дослівний жах, і він від того кричить так, ніби в світі потоп.

У нас людина свобідна від цього рабства в собі. Маємо, правда, інші, чисто наші клопоти, але коли брати Росію з усім — її державність, мистецтво, літературу — це колосально. Без сумніву, Ґете великий, глибокий, мудрий поет, але Пушкін чарівний. Коли я дивлюся на наше мистецтво, у мене холоне від трепету серце... А наша політика! Тисяча літ ґрандіозного будування. Ми йдемо до Америки не тільки по преріях Сибіру, а і по сопках Алеутів... Ми пробираємось в Індію, і тільки сліпі не бачать, що там уже падає тінь нашої державности... Я можу рівняти з нами хіба британів... Більше нікого... От цим самим мені цікаво бути у нас...

— А як по-вашому Франція? — питає Мар'яна.

— Я не знаю досить Францію. Я там не був, а те, що чув, не було варте уваги... Франція, помоєму, це бувша річ... Франція була, але Франції нема...

— Але вона виграла війну... А ми програли...

— Вона виграла війну — це так. Мені здається, що виграти чи програти війну — це не значить ще виграти чи програти життя. Франція, можливо, колись програвала — от хоч би за Наполеона Третього, але вона й вигравала. Я не знаю, що виграла Франція тепер. Хіба те, що вигнала німців зі своєї території. Всі війни ведуться на її території, і вона мусить битись тільки

для того, щоб виганяти від себе чужинців... Ну... Розуміється... Франція живе великими запасами накопиченої культурної енерґії... Але що буде, коли та енерґія вичерпається? А це може бути.

Мар'яна його уважно слухає. На обличчі в неї повага. Очі її скеровані на його уста. Вона бачить і чує речі, які її цікавлять. І коли він кінчає свою мову, на деякий час постає тиша. Перерва. Хочеться зупинити на хвилину думку, щоб вона встигла усвідомити висловлене. Торкнулися багатьох речей, і тільки перед самим обідом Іван з жахом помітив, що він повів розмову зовсім не так, як цього вимагала його ситуація. Пригадував собі, що він був надто поважний і зовсім забув, що розмовляє з молодою дівчиною. Щоб затерти це враження, він перейшов на інші речі...

— Але досить з цим, — сказав він. — Ви нічого не сказали про себе. До речі: запрошую вас на проїздку саньми... Згода?

— Згода, — каже Мар'яна.

— Я люблю початок нашої зими. Сніг, чистота... Трошки поезії в природі не зашкодить... Ах, Мар'яно Миколаївна... Маємо таку безодню цікавого, що хочеться шаліти...

— Так. Це дійсно. Я весь час так думаю. Щось діється неймовірне... А тут ще й наше особисте. Я страшенно цікава сама собою. Аналізую себе, як лікар. Мене цікавлять речі в світі. Наприклад, мода. Ну, чому ми, Іване Григоровичу, не можемо жити широко, велико, гарно, сито... Гарні коні, диявольськи блискучі авта, щось велике... Так треба б, і я цілком переконана, що ми так якраз повинні жити. Чи не думаєте?...

— Думаю, Мар'яно Миколаївно. Думаю. У мене ці думи вже давно...

— Це чудово...

— І не тільки думаю. Я переконаний, що ми маємо на долоні всі козирі. Я маю колосальні ідеї, якраз такого порядку. Тут помогла мені трохи Німеччина. Їдучи звідти, я задумав перевести у нас реформу. У мене є плян перебудови господарства, розширення, удосконалення. Я переглянув весь наш реманент, всі наші можливості... Не погано, але всього того, як на наші можливості, невимовно мало. Ми з цими засобами можемо безконечно йти вперед... Маємо землю, добру землю... Маємо ринок збуту. Маємо сирівці... Чого ще треба? Рук, мозку... І все. Я хочу заложити фабрику... У мене безодня намірів...

— Я переконана, що ви це зробите, — сказала Мар'яна. — Вам це вдасться. Це можна вичути.

У їдальні приготовлено накриття на вісім осіб. Обід зачався не о другій, як це у Лоханських заведено, а о першій. Марія Олександрівна також зайнята на кухні. На стіл виложено найкращу порцеляну, кришталь, нові серветки, які не вживалися протягом війни. Все то речі, яких тепер ніде не знайдеш і які хоронять, як нагадку про те, що були часи дещо кращі від теперішніх.

До першої години звільнився і Микола Степанович. Він сьогодні відступив дещо від прийнятих звичок. Пацієнтів своїх оглядав не так уважно, відпускав швидко, не заговорював про події, не викладав теорій про те, що то буде, коли в світі запанує соціялізм і демократія. Коло першої він сказав нікого більше не впускати, відпустив останнього пацієнта, нашвидку помився, скинув халат, одягнув чорний костюм, причесався і появився у вітальні...

— Ну, Іване Григоровичу! Мали ви сьогодні досить жінок, що? У мене все жінки. Кругом. А бачили ви мою Ольгу? Ну? Що скажете? — заговорив Микола Степанович живим басом.

— Вона тут нам наговорила. Виложила всі свої теорії, — зазначила Мар'яна.

— Цікава дівчина, — сказав Іван.

— Хо-хо-хо! — сміється вдоволено Микола Степанович... — Вона у мене філософ... А як же... Хо-хо-хо! Ну, а чули ви, Іване Грировичу, що у нас сталося? Переворот. Цілу міську, повітову, волосну — всі управи геть. Україна. Соколова погнали, прийшов Квашенко. Соціяліст. Вся земля націоналізується... Так, так... Діло йде... Бідний Афоген Васильович переживає... Прийшов наказ вчити історію по-українськи... Що ви на це?

Увійшла Марія Олександрівна. — Прошу, панове, до столу... Тані нема, а де ж твоя Лариса? — каже Марія Олександрівна.

— Підемо, підемо... Лариса напевно прийде. О! Вона вже є... — каже Микола Степанович...

До вітальні ввійшла розчервоніла панна в чорному котиковому манто з пакунком. Вона кинулась до Мар'яни і почала її обціловувати. — Багато щастя, успіху!... — Потім панна почала вітатися. — Давно хотіла вас бачити, — сказала вона Іванові.

— Чому так пізно? — каже Мар'яна до Лариси.

— Пізно? Точно, — подивилась на ручний годинник. — Перша година. Німецька точність. Іван Григорович може переконатись, що і у нас є диваки з німецькою точністю...

— І відразу до їдальні, — каже Марія Олександрівна.

Всі переходять до їдальні. Лариса в коридорі роздягається.

— У нас сьогодні зовсім не так сталося, як сподівалося, — казала Марія Олександрівна. — Наші не приїхали, Таня не приїхала, навіть дядько Дмитрій прислав тільки телеграму... Такі ча-

си... Ну, нічого... Буде так, як є. Шкода тільки, що у нас таке невелике товариство мужчин...

— Нічого, нічого... Будете їх більше цінити, — каже Микола Степанович.

— Тату! Мовчи! Ти у нас і так на вагу плятини, — обізвалася Оля. Вона зайняла крайнє місце. Іван сидів між двома дамами — Марією Олександрівною і Ларисою. Мар'яна сиділа напроти Івана, між батьком і Ольгою.

Випили по чарці чистої, закусили щупаком з помідорами. Потім прийшов борщ, смажені кури зі сметановою підливою, тістечка, торти з чаєм... Шумно і багато говорили. Микола Степанович поривався оповісти про все, що чув від пацієнтів. Йому страшно перешкоджали. — Досить нам тієї революції, — казала Марія Олександрівна. Микола Степанович регоче: До-сить нам т-і-є-ї ре-во-лю-ції! Ха-ха-ха! Моя шановна Маріє Олександрівно... Революція тількищо починається. Тепер щойно скидають погони... А до сорочки ще далеко, го-го-го! Пригадайте, що робили французи...

— То було сто літ перед тим, — зауважила Марія Олександрівна.

— Ми потрапимо не рахуватися з часом... Головне — ідея. Французи нас трошки випередили — нічого. Наженемо, переженемо... Пан Крапоткін сказав нам виразно, що російська революція переставить усі стовпи і камені. Я кажу більше: російська революція потрапить переставити Тібет з Гімалаями... От ще побачите... Вип'ємо, Іване Григоровичу... Я ніколи не був ворогом революції... Хай! Дай Боже!

Іван відповідав уникливо. Він не хотів поглиблювати такої розмови, але оминути цю тему не було можливости. Говорили про погоду, зиму, про наступаюче Різдво, про Дніпро, який все ще не

збирається замерзати. Обід скінчився, і гості перейшли до сальону. Мужчини закурили. Мар'яна сіла до роялю і взяла кілька акордів „Місячної сонати" Бетговена. Потім перейшла на вальси Шопена. Грала втомлено, без енерґії. На неї музика наводить мрійний настрій. Іван почуває випите. Світ видається йому дивним. Люди, речі, меблі... Він сидить ось тут, у цьому затишному, теплому місці, але його істота чує весь неуявно великий простір, де твориться велика, страшна подія, незрозуміла в історії його краю...

Всі слухають музику, але видається, що вони її не слухають, що їх думки зайняті чимсь іншим. Одна Ольга має безпосередній вигляд. Її розумне, миле чоло з кількома льоками зраджує ясність і спокій душі.

— Не можу, — сказала Мар'яна. — Не можу! Музика на мене неймовірно впливає. Особливо тепер... Іване Григоровичу. Ви обіцяли...

— Чекаю на ваш наказ! — відповів Іван.

— Що? Що? Ми не сміємо знати? — загомоніла Ольга.

— Вибачте... Я сьогодні маю привілей давати розпорядження, — сказала Мар'яна і встала. — Ми з Іваном Григоровичом умовилися проїхатись. Їдемо!

Були протести. Ольга цього не хоче розуміти. Лариса сміялася. Марія Олександрівна казала: — Мар'яночко! Ти тільки не вивалися у сніг... Надіюсь, Іван Григорович добрий кучер.

Одягнулись, закутали голову, вивели коні, всілися, прикрили ноги бараницею і поїхали.

Іван знає всі дороги. Поїхали здовж Дніпра в напрямку Шевченкової могили. Падає сніг. Невеличкі гори вкриті пухким білим хутром. Сади на узгір'ї стоять непорушно. Тиша. Коні біжать рівною, злегка хвилястою дорогою.

— Прекрасна ідея, Іване Григоровичу, прийшла вам сьогодні... — казала Мар'яна. — Чудово!

— Маю ще одну ідею, Мар'яно Миколаївно! — сказав Іван. Він тримає в руках віжки, погляд його скерований вперед. Сніг падає йому в обличчя, розтає і залишає маленькі крапельки води.

— Я цікава знати, Іване Григоровичу...

По хвилинці мовчанки Іван каже: — Є ідеї, які нелегко перевести в слова. Вони можуть бути навіть прості, але я помітив, що якраз прості речі є дуже складні...

Голос його повільно стихає. Зір весь час скерований вперед. Сніжинки падають йому на очі, щоки, ніс... Мар'яна дуже споважніла, і кожне його слово по-своєму хвилює її. Але вона не знає, що він властиво хоче сказати. Вона тільки виразно, всім єством вичуває, що це відноситься до неї. Коні біжать. Зліва — широке плесо ріки, справа — гори. По деякому часі дорога звертає праворуч і йде під гору глибоким проваллям. Коні уповільнюють біг. Полоззя саней заривається у сніг.

— Так, Іване Григоровичу, — сказала Мар'яна.

— Я вернувся додому... Я ніколи не сподівався, що буде так, як є. Тисяча проблем постала... Малі і великі. А між ними одна, яка мене хвилює найбільше... Мар'яно Миколаївно? Щоб ви сказали, коли б я запропонував вам стати моєю жінкою? — зненацька вирвалося з нього. Це сталось скорше, ніж він сподівався.

— О! — викрикнула Мар'яна. Хвилина мовчанки. Іван заговорив знов: — Можливо, я дуже зухвалий. Я не сказав вам нічого, але я вже не молодик... Я себе уважно перевірив... Я вас, Мар'яно Миколаївно, люблю... — при цьому слові його обличчя відвернулось набік. Коні йшли під

гору, і незабаром зліва між деревами показалась на горбі могила з високим білим хрестом. Вони обоє часто бували тут, часто бачили ту могилу і той хрест, але скільки разів очі те бачили, стільки саме разів серце якось особливо ворушилося. Настала мовчанка. Мар'яна зовсім заскочена. Вона такого не сподівалася. Його голос висловив щось значно більше, ніж самі слова. Вичула в ньому глибоку щирість, щирість, властиву цим людям. Вона кинула погляд вперед, мигцем помітила білий хрест віддалеки, швидко промайнуло в голові кілька думок, а насамперед питання: що має сказати? Як? Швидко, швидко... Він ще подумає, що вона до нього байдужа, що сприймає цю річ легковажно.

— Іване Григоровичу, — проговорила вона. — Бути вашою жінкою я вважала б за щастя... Кажу це просто... Мені тільки цікаво, що скаже на це Василько. Я його дуже люблю, він милий хлопець, але я помітила — він дуже гостро хоронить пам'ять своєї покійної мами. І це мені в ньому якраз імпонує. Я розумію його стан. Я вам даю згоду, Іване Григоровичу... Згоду і серце, але не можу цього зробити без згоди Василька.

— Дякую, Мар'яно Миколаївно... Мені стало легко... — проговорив Іван, повернувся до Мар'яни і усміхнувся. Вона глянула йому в вічі і також посміхнулася. Момент напруження минув. Вона вийняла руку з муфти і поправила свою ведмежого футра шапку. — Який чудовий день і якраз він мій... Мені дуже приємно... Якраз так уявляла собі цей день і признаюсь: це вперше я переживаю таке... Подивіться, як видно той хрест, хоч до неї і далеко... Боже, яка чудова ця могила... Вже вечоріє, а її проте так добре видно — рельєфно, виразно, маєстатно... Дякую вам, Іване Григоровичу...

Вона подала йму руку. Він вийняв свою з рукавиці, взяв її малу руку і підніс до уст. Потім глянув їй у вічі. Вона посміхнулась. Він відчув ту усьмішку, нахилився і поцілував її в уста. — Івасю! — вирвалось у Мар'яни, і це слово ввійшло до Іванової свідомости тепло і зворушливо.

Він нічого не відповів. Виїхали на рівне, коні знов пішли швидше. Надходив вечір, і треба було вертатися. Звернули направо і в'їхали до міста з іншого боку. Їхали мовчки, але їх мовчанка мала свої дуже привабливі і вимовні слова. Обоє їх розуміли. — Чи не заїхати б нам отак до Василька? Він уже, напевно, дома, — сказав Іван.

— Ні, Івасю! Заїдьте ви самі... Я зустрінуся з ним іншим разом, — відповіла Мар'яна.

— Добре, — сказав Іван і подивився на неї вдячним поглядом. Йому приємно, що вона дивиться на ці справи свідомо.

Вже при смерку Іван привіз Мар'яну додому. У Лоханських його просили зістатись на вечерю, але він подякував, попращався і поїхав. Він має намір відвідати Василька.

Іван застав сина дома. Василько тількищо вернувся зі школи. Побачив батька і дуже зрадів. — Тату! — вирвалось у нього. — Як гарно, що ти приїхав. Тітка Таня казала, що ти мене відвідаєш... що там у нас?

Іван поцілував сина. — Все добре, все добре, Васильку... Тебе вітають. Завтра ми з Танею їдемо до Черкас...

— До Черкас! До дядька Андрія! — захоплено проговорив Василько. — Я хотів би його бачити...

Іван хотів запропонувати синові їхати з ним, але схаменувся. — А що у вас у школі? — запитав він Василька.

— У нас великі зміни... Страшні зміни. Афоген Васильович дуже сумний. Уяви... Він мусить

викладати історію та географію по-українськи... А так все добре. Дивись. Я дістав відмінно з математики, — і він кинувся показувати батькові свої зшитки. П'ять, п'ять, п'ять... Самі п'ять... Іван подивився на завдання. Досить цікаві та складні речі. Василь швидко пояснює батькові. — А! Що це для мене... — кінчає він свою мову.

— Математика тобі подобається, — питає Іван.

— Дуже! Найбільше...

— Підеш на математичний факультет, — каже батько. — Як скінчиш гімназію, — поступиш в університет...

Василь подивився на батька поглядом вдячности, але не сказав нічого. Йому трохи ніяково. Щоб розвіяти це, він переходить на іншу тему.

— Ага! Я вже дістав від Михайла листа...

— З Києва?

— Умгу! Знаєш що? Він уже українець. Пише, як вигнали з Києва гетьманців. Він добре розуміється на партіях... Чи ти можеш таке зрозуміти? Прочитаю тобі листа.

— Прочитай, — погоджується Іван. Василь читає:

„Любий Васильку! Я обіцяв тобі писати про Київ. Добре. Пишу. Не здивуйся, що пишу по-українськи. У нас хлопці рішили говорити тільки по-українськи. І тобі раджу також... Це наша рідна мова і батько каже, що соромитись її нема чого. То нічого, що нею розмовляють прості люди і росіяни називають її „собачим язиком". Думаєш, що це дотепно? Я так не думаю...

Оце недавно у нас була знов війна. На цей раз виганяли гетьманців. Ось як це сталося: у середу рано від вокзалу почали стріляти. З нашого мешкання на Бібіковському бульварі видно було дуже багато. Я стояв у вікні і зо мною була Маруся Ратай. Школи цього дня не було, а коли б

і була, я такого дня до школи не пішов би... Коло дев'ятої години від вокзалу почали йти солдати. По Бібіковському бульварі йшов відділ солдатів... На його чолі йшов офіцер... От так офіцер!... Ти був би дуже здивований. Це був справжній козак-запорожець у широких червоних штанях і курив він таку люльку, що до неї увійшло б з пів корця тютюну. Ти, напевно, читав Тараса Бульбу Гоголя. Це був такий козак...

Ті солдати пройшли бульваром... По них стріляли, але вони не звертали на це уваги... Йшли та йшли... За ними помчали вершники... Щось може ескадрон. Це були гарні вершники на добрих конях... Справжні козаки. Вони випередили тих, що йшли пішки, і помчалися на Хрещатик. За піхотинцями йшло багато народу, і чим довше вони йшли, тим народу збільшувалось. Ми з Марусею не видержали також і побігли на бульвар... Ми приєдналися до людей, що йшли по середині бульвару... Йшли та йшли... Гетманська варта тікала. Ми кричали „слава" і робили галас... Так ми прийшли на Хрещатик і дійшли до великого пасажу, як по нас десь від будинку Ґрінберґа почали стріляти з кулемета. Ми всі як йшли, так одразу попадали на вулиці... Були вбиті і поранені. Ми з Марусею кинулись до найближчого маґазину, вибили скло вітрини і заховалися в будинку. Це був маґазин якихось східніх людей, вірменів чи грузинів... Ті люди не гнівались на нас за вибите скло, а втягнули нас до середини, до якогось льоху і навіть дали нам гарячого чаю... Лежачи на вулиці, ми досить змерзли...

Я не міг сидіти в льоху, бо там було темно і вогко. Нагорі стріляли, і мені кортіло побачити, що там діється. Я виліз сам з льоху і продерся до сходів... Мені хотілося вибігти на самий верх будинку, щоб побачити, звідки то стріляють, але на

третьому поверсі мене зустріло двоє солдатів — Ти куди, хлопче? — крикнув один. — Геть звідсіль! — Я мусів вернутись, бо що мав робити. Але я побачив, що туди виносили два кулемети „Максіма". Мені дуже хотілося побачити, як вони будуть із них стріляти. Я довго крутився на сходах, але мене все таки прогнали. Я вийшов на задній двір, але звідти нічого не було видно і тільки над будинками свистіли кулі...

Як тільки скінчилася стрілянина, я знайшов у льоху Марусю, і ми пішли додому. По вулиці лежали вбиті, а ранених уже підібрали. Я бачив також убитих коней і навіть одного собаку.

На другий день з вокзалу вийшло багато українських солдатів. Вони були одягнуті в сірі чемерки, черезпліч мали білі ладівниці з набоями. Мали також торністри і навіть лопатки при боці. Таких солдатів ми вже давно не бачили. У нас в Києві ніхто з військових людей не носив свого знаряддя...

Тепер у нас влада українська. В гімназії все по-українськи. Але кажуть, що скоро прийдуть знов большевики...

Я маю вже дві рушниці, одну руську і одну австріяцьку. Ховаю їх, щоб ніхто не знав, на Шулявці в одного босяка. Я маю добре там знайомство. Ми вже кілька разів ходили до Святошина на пробу стріляння. Я влучаю на двісті кроків... Цілую тебе, твій Михайло."

Василь прочитав. — Ну, що ти скажеш? Правда, цікаво? — захоплено каже він.

Іван посміхнувся. — Напиши, Василю, Михайлові, щоб він менше вештався там, де стріляють...

— Алеж, тату... То дуже цікаво!

— Але задля цього не слід ризикувати життям, — каже поважнішим тоном Іван. Василь хвилинку промовчав, а після продовжував: —

А як ти думаєш, тату? Чи довго буде та революція?

— Думаю, що довго, — каже Іван.

— А хто по-твоєму виграє? — не втихомирюється Василь.

— Ще тяжко сказати. Я недавно приїхав і ще не можу як слід розібратись... Зв'язку нема, газет нема... Відомості, які ми маємо, більше вигадка... В таких умовах знати справжній сенс подій дуже тяжко...

Василеві така мова імпонує. — А чи удержаться українці? — питає він, розохочений батьком.

— Я думаю, що не вдержаться, — відповідає відразу повільним тоном Іван.

— Українці — це козаки... Як у Тарасі Бульбі. Я навіть бачив в одного на голові оселедця. Це такий чуб, а голова оголена... Це, я тобі кажу, цікаво... Я сам хочу до них пристати...

— Тобі треба передовсім учитись, — каже поважно Іван.

— Певно... Я вчусь. Афоген Васильович каже, що у нього зовсім зносились кальоші і він не може дістати нові, бо Петроград відділили... А чи то тільки в Петрограді роблять кальоші?

— Там найліпша фабрика кальош у Росії...

— А знаєш, тату... Нам сказали, що за школу будемо вже платити не грішми, а пшеницею. Учителі кажуть — нащо нам такі гроші, за які нічого не можна купити. Полетаєв сам собі варить обід у хемічній лябораторії... Як тобі це подобається? Він каже, що у нього в кімнаті нуль градусів тепла... То й надворі нуль градусів, ні? Я тобі скажу, що я також не хотів би сидіти в такій кімнаті. І чому міська управа не привезе дров?

— Мабуть, нема кому, — каже спокійно Іван. — Всі зайняті...

— Ах, тату!... Зайняті. Кожний день тільки й ходять по вулицях... — зазначує Василь, і в його тоні вичулась зневага.

Вони ще деякий час розмовляють, приходить господиня, вітається з Іваном, оповідає про недостачу дров, про брак мила в місті, про те, що нема чим світити ввечері, а вечори тепер довгі. Бувало, за царя такого ніколи не знали, щоб бракувало отієї поганої нафти чи фунта соли. І до чого той світ докочується і що собі думають ті люди!...

Іван не може їй нічого позитивного сказати. Він уже мусить їхати додому. Вже пізно, темно, до всього почав дути західний вітер і сніг ліпить у вікна... Іван прощається з сином і з господинею, дає їй гроші і виходить. На дворі густа неприємна темнота. Він усідається в сани і обережно їде...

Яка мішанина вражінь і почувань! Ніч, вітер, сніг... І це не тільки тут ось, у природі. Те саме вичуває Іван у своїй душі. Нема виразности ані певности щодо себе. Він намагається прокласти собі свою дорогу, по якій має йти до того, що десь перед ним. Душа каже своє слово, розум також думає, як треба, ціла його істота скерована в певному напрямку... Однак перед ним і за ним знаходяться великі, зовсім незбагнуті сили. Ніхто не знає, звідки вони постали, яким законам вони підлягають, нащо і яке їх призначення. Але вони виразно диктують усьому свою волю і все мусить їм коритись.

Іван думає про Мар'яну, про сина, про свій хутір. Це ті точки, до яких властиво по суті скерована його людська свідомість. Мар'яна — це та жінка, яка може дати йому щастя. Він це знає. Вона наскрізь позитивна. Як просто і розумно прийняла вона його освідчення! Так якраз і має бути. Він уже не студент і не сільський парубок.

Йому не личить романтика. Йому треба робити діло...

Однак Мар'яна зворушила його не тільки своєю статечністю. Ні. Щось у ній є значно сильніше і цікавіше, ніж звичайний розум людини. Він це помітив відразу в її великих, вогких, теплих і одночасно огнистих очах, навіть у її розбитому буйному волоссі. Як входить вона скрізь, куди хоче! Ось, наприклад, вона уже панує над думками його, сильного мужчини. Чому? Яким чином це так скоро сталося? Це, очевидно, її таємниця, і ніхто не сміє про такі речі знати.

VII.

Андрій зробив на Івана велике враження. Коли вони з Татяною ввійшли до кімнати, де мешкає Андрій Мороз, їм назустріч піднявся високий, добре розвинутий, з буйною, каштанової барви чуприною, молодий чоловік. Це і є Андрій. Він трошки подібний до Сопрона, але також до Івана. Високий, як Сопрон, так само, як і той, дещо похилений наперед, але ніс його зовсім, як у Івана.

— Татяно! — вирвався в нього поклик захоплення. Тон його голосу свіжий, оксамитовий, молодий баритон з натиском на басові нотки. — Невже Іван?

— Ну, він, — каже спокійно Іван, і брати кинулися в обійми. Ці їх обійми лишили в душах слід на ціле життя. — Це колосально! — кричав Андрій. — Яким чином? Іване! Та ти ж... Ах, що тут! Та сідайте, а то я зовсім не знаю, що робити...

І тут тільки він привітався з Танею, яка стояла нероздягнута і тішилася братами. — Ми порядно померзли, — каже вона.

— Я страшно радію вами, але все таки нащо було стільки турботи. Зрештою я скоро прийду додому. Гімназія цього року дуже кульгає... Скоро

нас пустять на Різдво, бо немає чим палити... Але геть з усім тим. Я неймовірно радий... Таню! Та це ж Іван... А скільки ми про нього наговорились... І ось є... Ну, й добре!

— Я також дивуюсь, — каже Іван. — Залишив тебе отаким ось хлопчаком і ніколи не думав, що ти таким ось виростеш... Що тут у вас?

Андрій захоплено оповідає. Тут стільки всього, що не перекажеш... Він оповідає про своїх товаришів, учителів, про партії, про військо... Андрій усе знає. Це перша людина, що її зустрів Іван на своїй батьківщині, яка все знає. Нема ділянки в житті країни, яка б для Андрія творила таємницю.

Ввечері поприходили товариші Андрія. Мала кімнатка ледве їх вміщає. Андрієві ніяково. Йому хотілось би побути зі своїми, але одночасно не можна позбутися товаришів. Це все міцні селюхи, трохи незграбні, трохи сірі. Андрій над ними горує, ніби князь над диким племенем. Багато з них носять синьо-жовті стрічки на своїх революційних френчах. Іван більше мовчить. Він тільки спостерігає та дивується — де, звідки за такий короткий час взялися ці люди? Коли він так недавно лишав свою батьківщину, їх тут ще не було.

— Це наш гурток, — пояснив Андрій. — Ми покищо в стадії літературщини. Ми сходимось і читаємо твори мистецтва... Але це не значить, що ми такими залишимось повік... Завдання наші прості: створити з себе, сирих і необтесаних людських шматків, порядних інтеліґентів...

— Я чув, що революція інтеліґенції не потрібує, — пробує казати Іван.

— То революція. Ми не революція. Ми революцію тільки використовуємо... Нам потрібний

старт, і революція дає нам ці передумови. А ті там хай собі творять революцію.

Прибуття Татяни уможливило Андрієві погостити своїх товаришів. На допомогу прийшла господиня, яка дозволила перейти до їдальні. Всі сиділи біля великого круглого стола, на якому було що їсти і навіть пити. Почалася завзята дискусія між учасниками вечері; Андрій вів перед. Це дуже цікавило Івана, який нічого подібного не сподівався. Темою розмови було „за ким іти". За большевиками? За Денікіном? За Петлюрою? Товариство складалося з таких людей, де говорилось переважно про большевиків та Петлюру. Про Денікіна майже не було мови. Всі погодилися, що „до старого повороту нема". Найбільше говорилось про большевиків. Це головне, кардинальне, найпекучіше питання. Мають большевики рацію існування? Як мають, то чи перейдуть від теорії до чину? Як перейдуть, то чи матимуть успіх... Для молодих людей все видається цілком ясним. Перш за все соціялізм. Без соціялізму неможливо думати потрібними категоріями. Людину треба „переродити". В такому вигляді, як воно є, людина непотрібна на світі. Усунення приватної власности конечне. Це раз на завжди усуне причини використання людини людиною...

Іван сидів і дивувався. Звідки ці молоді люди довідались про всі ці речі. Приватна власність... І що за поняття? До цього часу ніхто і не думав, що може бути ще якась власність... Державна? Боже мій!... Це зовсім щось інше... Державна власність — це фактично не власність, а якась резерва... Це щось мертве, що лежить і не рухається... Такі думки має Іван, але як він може тут їх висловити, коли ці люди все краще знають!...

Андрій більше думає в іншому напрямку. Приватна власність його цікавить лише відносно. Він

весь у царині широких поглядових побудувань... У нього революція це щось, як символ. Практичного значіння до неї прикладати годі. Революція минеться, але людство буде жити. Він намагається її зрозуміти, збагнути і витягнути певні консеквенції... В нього прохоплюється репліка: — Я, наприклад, не зовсім вірю, що революція дасть людям землю. Але революція дасть багатьом небо.

Всі сміялись, бо зрозуміли це, як жарт. Але Андрій розуміє це цілком поважно. — Ах, ви реалісти! Ви вірите в мітинґові слова! Наші люди не хочуть землі...

— Ха-ха-ха! — регочуться його товариші.

— Ну, от... Ви знову смієтесь... Я вам скажу інакше: ви, певно, знаєте казку про рибака і рибку, яку так гарно переспівав Пушкін. Наші люди — це баба, що хотіла ціле корито. В дійсності вона хотіла не корито, а бути царицею... Це є те... Правда — це тільки неясний сон... Це може проминути, як сон, але то вже інша справа...

Молода, міцна, темпераментна особистість Андрія робила враження. Татяна має рацію. Цей брат дещо має в своїй голові. Вона не помилилася. Дивиться на нього сяючими очима. Які у нього довгі, міцні руки, які тонкі, гнучкі пальці. Які у нього гострі темні очі. В обличчі його кантатість і нерівність, але це тільки підкреслює його мужню силу.

На другий день Андрій провів Івана та Татяну до пристані. Падав знову сніг, але Дніпро ще не замерз і пароплави ходили нормально. До пристані їхали візником на санях, всі троє, по середині — Таня у своїй чорній котиковій шапці. Уста її червоні, щоки червоні, очі ясні і блискучі. Іван напнув башлик на заломлену сіру офіцерську шапку. Андрій — у перешитій, довгій офіцерській

шинелі, в гімназіяльнім темносинім кашкеті з білими кантами і без кокарди.

— Ех! — говорить він. — Шкода, що не можу відразу з вами... За два тижні чекайте...

— Ну, їдь — каже Таня.

— Ні. Треба вже дотягнути. Іване! Приготовся на солідну атаку...

— Яку таку атаку? — питає Іван.

— З мого боку... Ти, думаю, „елемент темний". Рускій офіцер... Це, брате, проста функція... Наше государство складалося з темних офіцерів і дурних вояків. Це ікс разів повторяється, але кому це щось промовлє...

— Андрію... Не переборщуй фразами, — каже спокійно Іван.

—Резон. Маєш тут рацію...

— Я б хотіла, щоб ви перед Різдвом забули за все, — казала Таня... — Треба ж і нам колись відпочити...

— Таню! Мила! Ми тебе, сестро, ще замучимо нашим відпочинком. Будемо брикати, як лошаки по лугах. А пити, а їсти... А що твоя симпатія, Водяний?

— Що ти видумуєш, — засоромилась Таня. Брати не звернули на її ніяковість уваги. Їх уже чіпає інша думка. Наближається Дніпро, зустрічаються люди, чорніє пароплав, простягається широким олив'яним плесом поверхня ріки. Прощання не триває довго. Пароплав скоро відходить. Іван і Таня сходять на місток, кивають Андрієві. Той їм відповідає, а по чверть-годинці сідає в сани і, побрязкуючи балабонами, від'їжджає...

Пароплав „Чайка" рушає також. Може це й чайка, тільки вона вже досить позначена війною, щоб бути білою та чистою. На чардаку люди, переважно міщани та селяни. Зустрічаються військові невідомих частин. У каюках холодно і не-

чисто. Мале овальне віконце заклеєне прозорим папером, що не сприяє ясності, і люди, що сидять одягнуті, невиразністю контурів нагадують лантухи.

Ведуться спочатку тихі, після голосніші і голосніші розмови. Кількох мужчин у чорних кожухах курять цигарки з махорки. Тільки пані в чорному, з лисячим коміром, сидить мовчки, зосереджена в собі...

Це „російський народ", що мандрує по Дніпру. Більший вилицястий мужчина розповідає про петлюрівців. — Це собі такий народ... Хто знає... Воно ніби і вояки, а в кожному разі люди свої і незлобні... З нашого села пішло кількох, але повернули скоро. Кажуть, ніби нема з ким воювати, тільки дві шинелі принесли і жовті чоботи... Воно і правильно, коли нема з ким воювати...

— Та й до чого воно та війна доведе? Куди? — докидає сусід з махорковою цигаркою.

— До кінця... Наша Росія довоюється до кінця... Коли мій батько колись казав, що людей буде обмаль — не вірили... А тепер... Знаєте, скільки їх тепер гине? Кожний день? Тисячі... коли хочете знати...

— І все дурно-пусто...

— Дурно-пусто... Бо хто тут щось знає... Отак.., Коли я був на фронті, так там був явний враг... Німець. Там усе було ясне — ти тут, він там... А у нас дома... Я вам кажу цілком одверто: за що наші люди б'ються між собою, я так таки і не второпав... Не хвалюся цим...

— За свободу, — висловився чоловік з цигаркою і при тому випустив хмару дуже неприємного диму. — Таже свобода повинна бути, — докинув він по короткій перерві і подивився на свій тяжкий, чорний, з великими щиколодками, кулак.

— Ехе-хе-хе, — тяжко і безнадійно зідхнув хтось у куті.

— Правильно, дядюшко, — зазначив вилицястий мужчина. — І я також сумніваюся...

Чоловік, що скептично зідхнув, промовив: — Свобода... Хто з нас знає, що це таке... А ось що у нас ліси без пляну дорубують, так це всім відомо. Що то буде, коли земля наша буде без лісу... І так мало.

— Лісу в нас стане, — каже чоловік з цигаркою.

— Питають люди, де той ліс? В Архангельську? Це не близько.

— Нічого. Як буде треба — пішлемо і туди...

— Воно то пішлемо... Тільки кого? Не всяк хоче йти, куди йому не пасує.

— Піде. І питати не будуть. Пошлють і піде. Думаєте — хотілось нам на війну чи в Манджурію? А пішли. Наказали і пішли. Всі підуть. Згори люди дивляться також, не тільки знизу... Нам все видається таким, як є... А ті згори бачать посвоєму... Коли б наше государство управлялося знизу — не було б толку.

— Це то свята правда. От маємо... Слабода... Чоловік не може вийти за поріг. Сказано в писанії — приїдуть гади і пічнуть рити землю та заривати народи... В писанії все написане. А революція що? Не по писанію?... По писанію. Не було сказано, що прийде Антихрист, що виступить насупроти Христа і що церкву святу поверне хрестом униз? І чи не так уже є? У нас прийшли матроси, та ті тобі все догори ногами... Все чисто. В самого Бога не вірять. Каже: Бог? Ти його сам бачив? За бороду держав? Тьху, нечиста сило! А я кажу: все роби, але Бога не руш... Бог не жарт. Бог сотворив блоху і то знав, що робить. Блоха мудріша річ над усі орудія...

— Тааак... — озвався чоловік у кутку. — Це мудрість, тільки не знаємо чия... Робочий має своє, а піп своє...

— Робочий? Робочому що? У того закон під ногами.

— Робочий дістане його з-під ніг до рук. В руках буде держати закон. І не один... І землю вирвуть попам та поміщикам. Так воно буде лучче. Понятно, коли ти робиш на землі чи на заводі, ти маєш право. А люди з білими руками живуть на землі не по закону. Землю треба віддати в робочі руки, а тому і революція... Земля і воля! Не понятно хіба?

Іван і Таня сидять мовчки і мовчки слухають. Голоси падають з усіх боків, але все різні. Всі вони висловлюють якусь думку, але співати вони не потраплять. Нема в серцях тих людей мелодії. Іван нарешті кидає каюту і виходить на чардак. Там сіро, падає сніг, в тумані повільно і обережно пливуть береги ріки, хлюпочуть колеса пароплава. Іван починає приходити до певного висновку. На кожному боці бачить те саме — хаос. Хаос передовсім у думці. Зрештою і він сам не знає, чого власне він би хотів. Хотів би, щоб усі ті люди розійшлися по домівках і працювали. Хотів би, щоб його не чіпали і дали йому змогу обробляти землю та пильнувати хутора. Хотів би, щоб життя на землі було спокійне і ніким зайвим незаймане. І Іван ставить собі питання: яким чином все те перевести в життя? Як знайти рівновагу? Звідки почати... Він виразно чує, що все йде навпаки. Згори і знизу насуваються великі сили і завалюють весь простір — небо і землю. Людина крутиться в круговороті і кричить слова без змісту. І ржуть дикі коні і ревуть корови в чорну безвість...

Здовж ріки з північного заходу віє холодний вітер і розриває клуби чорного диму, що виривається з димаря пароплава. З сусідньої кабіни чути спів і бренькання балалайки. Співають про купця „ухаря", що заїхав до села здивувати народ. „Старих і малих он поіт віном"... Іван знає пісню і в ній вичуває зміст того, що діється. „Пей, прапівай, что прапйом — нажівьом"...

Проходили насторожені і непевні тижні. На Морозівському хуторі життя йде повільно і обережно. З димарів кожного ранку виривається сивий дим. З воріт заднього двору виїжджають наладовані гноєм сани, на яких зверху сидить Корній або Дмитро. Інколи ті самі сани в'їжджають до тих самих воріт, але на цей раз наладовані сирими березовими колодами. На подвір'ї завжди хтось є. Старий Мороз крутиться тут від світання до смеркання. Шия його закутана великим закоптілим, невідомого кольору шаликом. Вовняна шапка з чорної стала земляною. Під повіткою сиру березину ріжуть на круглячки, колять її і складають попід стінами. Омелянчиха раз-по-раз приходить з великим без дна кошем і набирає до нього білі поліна.

Були також морози. Дніпро швидко замерз. Десь перед Миколою почались метелиці, і на лугу появились снігові замети, особливо в тих місцях, де ростуть кущі. Під ворітьми хутора постали цілі гори снігу, через які доводилося пробиватись силою належної зброї...

За два тижні перед Різдвом на хуторі почали з'являтися гості. Першим прибув Сопрон. Яким чином? Це було великою несподіванкою, бож він поїхав до Києва з наміром все таки податися до свого Сибіру. Він уже навіть попрощався з усіма, не зважаючи на всі гарячі протести Татяни. Спішився додому. Це ж не за порогом...

Але додому не попав. Виїхав з Києва на Москву, але не доїхав навіть до Курську. Зі станції Хутір Михайлівський мусів повернутись, і йому ніхто не радив їхати далі. Що там, далі діється? Ніхто нічого не міг сказати, але там діється щось таке, куди розумні люди не хочуть їхати. Звідти їдуть і йдуть пішки, але туди не має покищо охочих. Залізниці перервані, мости зруйновані. Полонені та втікачі, що походять з півночі, цілими валками йдуть пішки з села до села. Нема де спати, нема чого їсти. Говорять, що довго так не може бути, що ще місяць-два — і ціла північ руне на південь...

Іван та старий Григор слухають ці розважання і не дуже це їм подобається.

Це щось схоже на мор чи якусь іншу пошесть. Ніхто про це ще гаразд не знає, бо люди зайняті своїм близьким ділом. У Києві все ще революція. Сопрон пробував проїхати на південь до Ростова, але і там йому не повелось. Він уже знає, що і як треба робити, щоб їздити по Росії. Старий він і випробуваний залізничник, але не виходить. Це не є добрий знак. Довелося вернутись до батька і чекати...

Повернувся зі школи Андрій. Його поява на хуторі внесла великі зміни. Все навкруги заворушилось. Цікава була зустріч братів — найстаршого і наймолодшого. Вони зовсім мало зналися, їх різнив простір, час, мова і вподобання. — Здоров, сибіряче! — проговорив Андрій і обняв міцно брата. — Здоров, здоров, українче! — відповів Сопрон. Обидва сміються і дивляться один на одного. Обидва ростом рівні, тільки Сопрон товстіший. — Як же там Сибір? — каже далі Андрій. — Нічого... Приїдеш — побачиш... Також наша земля і навіть непогана, — трошки демонстративно відповів Сопрон.

Вже з першого дня почалися палкі дискусії. Брати стояли кожний на іншому місці. Сопрон і Андрій цілком один проти одного, Іван збоку... Тільки Татяна була всередині і намагалася зрозуміти кожного. Старий батько до таких розмов не втручався. Діти. Вони вже знають своє. Кожний має свою голову.

Сходились переважно в їдальні. Андрій поводився просто, але незалежно. Мова його одверта, ясна і зовсім не юнача. Зрештою він до юнака неподібний. Він уже зовсім мужчина і думки його зовсім мужеські.

— Ти, здається, пописуєш, — сказав одного разу ввечері до Андрія Сопрон. Іван був при тому.

— Здається, — відповів Андрій, сів, заложив ногу на ногу і закурив цигарку.

— Я тільки цікавий, хто те буде читати, — провадить своє Сопрон.

— Ти, — твердо проговорив Андрій.

— З мене будеш мати поганого читача.

— Нічого. Витанцюється. „В бальшом хазяйстве всякая дрянь пріґадітся" — казав Ленін. Це ж для тебе авторитет.

— Але ти сходиш на мале хазяйство. Ти ж по-українськи. В Сибірі твоєї мови не знають.

— Навчаться. Заговорять, як треба буде. І так там половина наших людей.

— А хто ж тебе буде читати за кордоном?

— Я цим не цікавлюсь. Пишу не для закордону, пишу для тебе. Так. Ти дивуєшся? Даремно. Я дивуюся також, що ми можемо так думати. Інколи у нас на в'язах стирчить цілком людська голова, а як придивишся — це тільки коробка. Мозку в ній ніякого. Я тобі скажу, брате, ось таке: коли я пишу так, а не інакше, то тільки тому, що Бог дав мені в руки таке перо. Дурню, сказав би я кожному, хто сумнівається. Не тіль-

ки українець, а й мурин з бельґійського Конґо має повне право писати своєю мовою. І не тільки право — обов'язок. Інакше на якого біса ти живеш на цій землі... Кажеш — хто буде читати? Коли писатимеш про потрібне світові — читачі знайдуться, будь певний.

— Я ще не бачив української книжки в перекладі, — зазначив спокійно Іван.

— Сумніваюся, чи ти бачив її і в оригіналі, — відповів одразу Андрій. — Зрештою тільки ми самі винні, що пишемо якраз такі книжки. Як довго будемо писати не з волі Божої, а химери людської, напевно ніхто нас читати не буде. Яким правом ми, друзі, кидаємо себе під ноги світові, не бажаючи сатисфакції. Глум! глум! Тавро... Ви боїтесь, що мене не будуть читати? Бійтесь своїх думок. Це буде краще для вас зайняття.

Сопрон одразу збагнув, що з цим буде тяжка дискусія. Кількома словами він збиває людину з ніг і товчеться по ній. Але це не значить, що Сопрон переконався. Ні. Сопрон час від часу шукає в своїй голові потрібного арґументу і, як тільки його знаходить, одразу доводить про це до відома Андрія. Тільки Андрій без найменшого вагання, одним ударом знецінював ті вартості. Це стало їх спортом. Ініціятиву тримав у руках Андрій. Він чувся повним переможцем і поводився зовсім незалежно.

Іван з цього приводу міркував: головне, що він не має слушности... І одного разу він навіть сказав Андрієві: — Ти завжди виграєш... Чому? Ти ж не маєш рації? Рацію має Сопрон.

— Рацію має той, що має закономірне наставлення. Розумієш? Бачу, що не розумієш. Не я маю рацію. Має рацію моя природа. У Сопрона має рацію механіка діяння. Минулість. У мене — майбутність.

Десь зовсім перед Різдвом у кімнаті Івана при такій розмові була присутня Мар'яна. Брати сперечалися. Надворі мело снігом, вікна замальовані ласицями. Андрій був в ударі. Присутність сторонньої жінки інспірувала його. Говорили про єдність держави російської, про потребу її збереження. Були висунуті дуже поважні історичні арґументи. Говорив Іван, що рідше, але активніше втручався до розмови. Сопрон мовчав і тільки докидав окремі слова. Іван висловив думку, що відділення України потягне за собою занепад Росії. Більше. Занепад слов'янства. — Слов'яни змогли втриматися в Европі тільки тому, що існує Росія. Це єдина діюча сила, що змогла зброєю охоронити наш світ. Погоджуюсь. Росія не завжди діяла в рукавичках і не завжди на користь собі. Але ти не заперечиш, що не будь Росії вже в чотирнадцятому, чи у вісімнадцятому віці, то ґермани залили б наш простір. Ми були б тільки звичайними рабами. Отакими, як ті, що збирали бавовну на плянтаціях південної Америки. Іван III, Іван IV, пізніше Петро Великий і нарешті Катерина створили передумови великої охоронної сили перед заливом нашого простору ґерманами. Кажуть — Польща, Польща... А що було б з неї, коли б її не забрала Росія? Її вже не було б на карті. Було б з нею те, що в Познанщині чи у Східній Прусії. Сила німецької наступальної культури така велика, що ніякий польський шовінізм не може тому протиставитись. Росія підгорнула Польщу під свою опіку і тим самим створила певний заповідник незайманої польської сили. Те саме і на Балкані. Тільки завдяки Росії існують ті клаптики слов'янства серед непримиренної чужомовної території. Хай собі хто що хоче говорить, але факт лишається фактом і заперечити його можна також тільки фак-

тами. Росія без сумніву намагалась і намагатися буде все зрусифікувати... Хай навіть змосковщити. Росія хоче ввести одномовність, однак і різномовність наша лишилась завдяки російським намаганням. Пружність політики Росії вибиває іншим з рук наступальну зброю. Вона встряває і розкладає не так своєю інтеліґенцією, як настирливістю свого історичного процесу в напрямку, я б сказав, творення опінії свого буття. При допомозі своєї літератури і мистецтва російська держава влазить нахабно до мозків думаючих людей світу і ті починають сумніватися, чи мають вони право перечити цій силі. Росія невтралізує і паралізує пружність европейської раси, яка залізла в усі закутки світу і тільки не змогла переступити через межу, покладену Росією... Схід Европи, північний захід Азії лишились резервуаром будучого людства. Там ще є місце, де можна щось шукати... Інакше ми були б тільки Сполученими Штатами Америки, завалені хмародерами до глибини душі... Місія Росії — втримати рівновагу між культурою душі і культурою мозку. І виламлювання з-під цього обов'язку — це значить дезертувати у світ нормальних закономірностей, як ти кажеш, але тим самим відкривати двері тим, що покликані завоювати і знищити цей простір. Ними є ґермани. Конкретніше — німці. Німці влазять в усі наші щілини, де можуть і як можуть. Маємо їх тут у нас повно — в побуті, культурі, політиці, цивілізації... Але цього їм не досить. Німці ще захочуть одного разу тут бути і своїми кованими чобітьми — так, як оце недавно ми мали нагоду переконатися... Бо німці в Україні — це німці на Уралі, німці в Баку, німці скрізь. Ми, українці, з нашими тридцять і п'ятьма мільйонами мужиків створили б для німців ідеальний погній при їх походові на

схід. Ми не тільки дали б їм можність володіти Донбасом, ми нашими хоробрими унтерами завоювали б їм Сибір, Азію і цілий світ... І тому я не розумію твоїх інтенцій і тому я не можу погодитися на Україну, — закінчив свою мову Іван. Він був схвильований, що з ним дуже рідко траплялося. Всі присутні, за вийнятком Андрія, були його мовою наелектризовані. Сопрон завзято підтакував своєю великою головою, і видно було, як він весь горів неспалимою правдою, вложеною в мову брата. Мар'яна дивилась на Івана великими карими очима, і здавалося, що вона бачить перед собою відкриття. Це вперше вона чує такі слова взагалі; коли б тут був її батько, він напевно кинувся б цілувати Івана...

Андрій лишився незворушений. Це видно по всьому. Його темні очі дивляться рівно і витримано. Довгі його пальці лежать спокійно. На чолі не помітно зайвих ліній, що виказували б нервовість. Він курив, слухав, думав, стрясав попіл цигарки, випускав дим, позирав по черзі на обличчя присутніх, посміхався і інколи похитував головою. Коли Іван скінчив і настала тиша, всі очі звернулися на Андрія. Всі переконані, що Андрій буде говорити. Що він скаже? Де візьме арґументи? Чим заперечить незаперечність ясности? І от Андрій почав говорити. Спочатку спокійно, без того відомого всім нестриму і запалу, з якими накидався на противника. Він навіть запинався, вагався, кілька разів без потреби стрясав попіл цигарки, але це не тривало довго.

— За твою мову, Іване, — почав Андрій, — ти дістав би доктора наук політичних у першому-ліпшому з університетів государства російського. І дуже власне шкода, що один з наших братів, маючи такі таланти, закопав їх так старанно в землю нашого хутора — замість замінити їх на

один з постів міністрів імперії, які, до речі, ніколи такими категоріями не думали, бо висловлених тут істин не розуміли. Це блискучі арґументи, і я їх не заперечую.

Всі здивовані. Мар'яна насторожена. Іван дивиться на брата з виразом довір'я. Сопрон розкрив рот.

— Але, що я заперечую, — говорив далі Андрій, — то це абсолютний брак синтези твого думання в розрізі нашого дня. Історія мене, тебе і всіх нас, тут присутніх, та й людей поза нами, не диктується намірами Івана III Калити чи Івана Лютого. Вона диктується зростанням душі в нашому живому і конкретному тілі. Ви маєте безмір бажання втримати Росію в межах охоронної екзекутиви перед заливом нас ґерманами і одночасно спускаєте з ока факт, що наш брат Сопрон не може проїхати залізницею до своєї хати. Вісім тисяч кілометрів нашої батьківщини, очевидно, тут поважною перешкодою, але я дозволю собі у вашій присутності висловити думку, що ще більшою перешкодою є революція, яка започаткувалась десь там у самому, я б сказав, мозку держави; це вона створила стан, в якому знаходиться вівця, коли до її мозку дістанеться мотилиця. І революція та йде далі, на захід, в Німеччину, в Европу. Німці в кованих чоботах тікають від її вигляду. Ви скажете: це не перечить висловленій Іваном думці. Я також можу так сказати, але ви забуваєте, що Росія, як богоносець світу, вирвалась зі своїх меж і зовсім забула про свої слов'янські атрибути. Росія пішла в напрямку, вказаному Достоєвським, а один з росіян, здається добродій Пильняк, почав недавно твердити, що власне настав час, коли Росія всьому світові понесе голу сліпучу правду життя і нежиття в такому збіса незаперечному вигляді,

що всі народи впадуть ниць і зомліють від здивування. Росія сіла на одного з коней Апокаліпси, і тут уже дозвольте зробити маленьку відхилку в бік нагого українського льокалізму.

На чому базується наша обмежена просторово, але необмежена часово сила? Я б сказав: на неухильності її призначення. Таж Росію створили, як не кажіть, люди нашого племени, і коли мені сьогодні кажуть про неможливість існування нас, як незалежної духовости, тільки тому, що був Пушкін та Достоєвський, то то я вам заперечу це єдиним викриком: ніколи! Наша духовість живе у нас з часів, коли ще не було ніякого Калити, ніякого Пушкіна, ніякого Достоєвського. Так, мої милі! І ми це носимо тут під серцем, як дитину, і це нічого не значить, що плід наш запізно робить спробу виявити себе. Призначення нас, як історичної незаперечности, таке очевидне, що через нього власне розваляться, можливо, сама ідея єдинства государства російського, наколи Росія спробує перечити цій істині. Чому Росія не може існувати без нас? Чому ми твердимо, що можемо існувати без Росії? Чи це обопільне зухвальство. Ні. Це так є. Росія дійсно без нас існувати не може. Не тому, що не матиме нашої пшениці, а зовсім з інших причин. Росія позбудеться зв'язку, з якого черпає мораль творчої сили, бо сама вона перекиселена силою руїни. Москва без Києва стане провінцією Хіви чи Бухари, а тимсамим автоматично включиться до того світу, якому загрожує небуття. Зараз цифри унагляднюють вам цей факт. Мільйони москвинів кидають свої столиці і автоматично, як механізм, чи як ведені інстинктом істоти, кидаються на південь. Вони не розуміють, але відчувають, що вони задушаться без повітря, яким дихаємо ми. І тому Петро Великий, відкриваючи

вікно в Европу через Петербург, хоронив усіма силами Київ і Чорне Море, як основний резервуар життя Росії взагалі. Тож і назву вони взяли нашу. Тож і наші люди їх вчили їсти. Тож ми давали їм форму. Тож ми в'язали їх необмеженість нашою моральною поставою. Тож багато всього, що Мала Росія дала своїй провінції на півночі, ніяк не може бути заперечене існування династії Романових, які власне, керуючись підступною думкою, спробували збезголовити Малу Росію на користь великої і тим самим порушили найінтимніші недоторкальні святощі народу нашого. Страшним, чисто російським способом було ображено амбіцію духовости керуючого центру. Спробуйте це зробити в царині біології — і ви побачите, що ваше тіло протягом одної секунди, ба одної миті, перестане функціонувати.

Коли послухаєш політиків нашого часу, видається, що досить спалити кілька портретів Шевченка чи книжечок, виданих Просвітою, і справу вирішено. Помиляєтеся ви всі трагічно і беззастережно, коли думаєте, що наша справа керована такими ось паперовими ознаками. Наші люди і ті найкомічніші є гнані одним і тим самим чортом, яким свого часу були гнані люди Святослава Завойовника, Володимира Святого чи Ярослава Мудрого. Ви думаєте, що даремно воскрес тризуб Володимира або ідея відновити в Києві великий стіл нашого державного первопочатку? Ви думаєте те, що німці створили Брест-Литовськ? Ви думаєте, що Росія — забороло перед ґерманами... Ви нарешті думаєте, що варто злякати мене, що писані моєю мовою книжки не читатимуть у світі і я перестану їх писати... Що Шевченко був висланий за Урал випадково, що росіяни кажуть „ніколи", що мої брати їх під-

тримуть своїми п'ястуками, що Европа нас не знає, що світ нас не хоче... Помиляєтеся всі, що так думаєте, бо природа, в якій суджено нам жити, диктує нам свої закони і ми є тільки її сліпими виконавцями... Заперечити нас нема змоги. Ми в пульсі і ритмі землі, в її космічному круговороті і вигнати нас звідтіль нема покищо сили. Ми будемо, і тільки тоді, як ми саме будемо, почнеться нова ера культурного завершення цього моста між Европою та Азією. Більше від того. Москалі покоряться нам. Ми їх змусимо зійти з-під неба до землі. Ми приневолимо їх думати категоріями живих людей. Інакше нашому просторові загрожує смерть. Його заллють не ґермани, а Азія, дракони, і тоді народиться Ченгіз — Хан московського виробу, і хто знає, чи ґермани знайдуть діющу зброю проти того... Похід Азії почався. Україна в народженні. Европа у відступі. Питання тільки, чи встигнемо ще раз повторити історію і ще раз із Києва створити одну імперію, на цей раз з назвою Україна. Це є те, що нас абсорбує, а все інше тільки видимість і умовність. Так, мій брате Іване!...

Це було забагато для такого хутора. Присутні не зрозуміли всього дослівно, але вони щось вичули. Сопрон розкрив ще більше рот. Його захоплює сама постава і незалежність наймолодшого брата. Яка неймовірна зухвалість! Звідки вона взялась і яке повітря освіжає легені такого діяпазону?... Мар'яна була просто приголомшена. Вона хотіла присунутись ближче до Андрія і помацати його за одежу.

Було темно, тому внесли велику нафтову лямпу, і Татяна попросила всіх перейти в їдальню вечеряти. Всі вставали, ніби п'яні. Іван посміхнувся і, зовсім обеззброєний, повторяв тільки:

— Це все тільки філософія... Діло виглядає не так.

Мар'яна на цей раз висловилась. — Але логіка в тому є, Іване... Власне логіка. Суворість вислову зобов'язує наш розум розуміти... Ти чув коли, щоб широкоштанні українці так говорили? Коли вони танцюють гопака і їх за це переслідують, я дивуюсь, що власне змушує поліцію переслідувати гопачний гумор... Дивно, дивно...

При столі так сталося, що Мар'яна сиділа з Андрієм. Вона повернулась до нього і легко торкнулась пальцями до його руки, що лежала на ляді столу. Андрій повернув до неї голову: — Прошу, — сказав він їй з наголосом на о. — Їжте, — сказала Мар'яна. — Не можна ж весь час говорити. Цікаво було б, щоб ви поговорили з моїм батьком. Запрошую вас до нас...

— Глибоко зобов'язаний, панно Мар'яно, — проговорив Андрій, і Мар'яні подобалась форма звертання. Ніхто до неї не говорив: „панно". Це по-українському. По-звичайному буде Миколаївна... Але Андрій це все розуміє, очевидно, посвоєму.

Розмовляли про біжучі справи. Згадували Петра, що все ще не приїздив. Робили здогади, чи приїде взагалі. В Києві така безодня несподіванок. Кажуть, що він бігає до міністрів, що там день-денно люди, які кричать і метушаться. Шкода, що Петро не тут, а там.

Над столом висить велика мідна лямпа, але вона не досить освітлює простору їдальню. По кутках однаково залягають тіні, і все те, що освітлене в центрі, творить невеликий круг серед дуже великого темного простору... Чути, як за вікном шумить зима, як міцніє мороз. І снажиться ніч вводити настрій у затаєні кутики зимової романтики бурі, снігу, холоду, — і виникає по-

чуття приємности, що тут у кімнаті є світло і є справжнє тепло.

Нарешті прибув на хутір і Василь. Вже на другий день за ним появився його вірний Андрій Книш. За ворітьми хутора виросли цілі фортеці з підземними ходами, з яких завзято греміла артилерія. Василь був захоплений своєю творчістю. Сніг був для нього дуже вдячним матеріялом. Розчервонілий, розігрітий, він видумував несотворені речі, і коли хтось зі старших появився на обрії, обидва хлопці зникали під снігом, щоб не наражатися на зайві кпини. Зрештою вони вже були дещо завеликі для такого роду зайняття, однак терен був дуже спокусливий. Василь любив це діло, жив ним, переймався весь. Зі снігу виростали башти, мури, замки, мости.

Біля хлопців крутився також Кудлай. Його чорна сильвета на білому снігу виділялась дуже яскраво. Він брав живу участь у творчості своїх людських колеґ, бігав попід мостами, вискакував на стіну і гавкав у простір безлюдного лугу, що простягався великим білим плесом на південь перед хутором.

Одного разу на сніговій башті появився червоний прапор. Перемогли червоні. Але це не тривало довго. Почали літати білі снігові кулі, Андрій Книш кричав захриплим голосом „ура" і по короткому рукопашному змаганні червоний прапор зник. На його місце заткнуто прапор зелений. А ввечері Василь, соромлючись, оповідав:

— Андрій Книш дуже настирливий. Він твердить, що зелена барва — це наша барва.

Таня йому відповідала: — Це все одно. Яка там у вас барва... Це все одно.

— Він каже, що революцію можна видумати...

— Я не кажу видумати, Василю, — перечить Андрій Книш. — Я кажу, зробити...

— Кудлай дістав кулю просто в око. Бідний. Він напевно не захоче більше з нами бавитись...

Андрій Книш виявив бажання відійти на свято додому, і перед Васильом виникла перспектива глибокого осамітнення. Це порядно його турбувало, хоча його батько дуже багато уваги присвячував якраз йому. Василь приймав це як належне. Він бачив свого батька дещо стурбованим. Інколи він довго стояв перед портретом матері і думав. Василь помітив, що батько його сумує, чи йому чогось шкода. І тоді Василеві хотілося бути до батька ніжним і чулим, — але це не вдавалось йому проявити.

Часто бувала у них Мар'яна. Василь не розумів, звідки у нього до неї застереження. Не можна було сказати, щоб Мар'яна якось недобре себе поводила. Він просто був настовбурчений — і все. Особливо, коли батько запрягав коні і відвозив Мар'яну до Канева.

Іван Мороз уже майже впевнився, що його душевна рівновага порушена і причиною того є Мар'яна. Вечорами, залишаючись у свойому кабінеті, він гостро вичував відсутність її. Багато років не переживав він чогось подібного... Коли був з нею — здавалось, що це тільки обман, що їх стосунки цілком нормальні, як це звичайно буває між людьми. Але варто було їй відійти на віддаль, як його душа починала відразу виявляти болючий неспокій...

Мар'яна приїздила на хутір майже кожний день. Іван відвозив її дуже охоче. Розмовляли переважно на звичайні біжучі теми, про революцію, нові вісті... Востаннє приходила Україна — в концепції, як це висловив Андрій. І взагалі Андрій досить помітно вклинився в їх думання.

— Ви думаєте, що Андрій людина пересічна? — питала вона.

— Така сама, як ми всі, — відповідав Іван. — Мені здається, що ми всі якісь таланти, тільки ми не вміємо їх проявити...

— Ну, а Петро?

— Петро вибрав конкретні засоби. Барва для нього — це справа прояву себе. Я, наприклад, такого не маю в руках. Хоча я переконаний, що я міг би зробити більше, ніж господарити. Я помітив, що в людях сидить їх геній, тільки не всі його вміють практично ужити. Подивіться на нашого батька. Він досягнув більше, ніж кожний з нас. З нічого він став людиною... Підкреслюю, що якраз людиною, европейцем... А був звичайний нуждар, український парубок... Наші люди на селах — це переважно закопані таланти, бо вісімдесять процентів їх життя не використано. Кожний з наших селян міг би стати моїм батьком, тільки він знаходиться в неволі духового занедбання. Це триває з віків. Розумні люди з виразною функціонарністю всіх змислів залишаються без акції, в духовій летаргії, мов птахи, що переживають весну. Наш батько порушив нашу національну летаргію. Він породив синів, і виявилося, що ми всі таланти, але тільки один Петро знайшов собі вислів. Проте я переконаний, що ми всі такі самі таланти, і якщо Андрій вмітиме чи потрапить знайти себе в слові, він буде великий... Бачите: він навіть не боїться нашої мови...

— Як ви сказали? — перепитала Мар'яна.

— Маю на увазі нашу мову... Інколи мені здається, що в самій нашій мові сидить розв'язка нашої немочі... Можна це сказати і краще... У мові наших предків було щось, що змушувало їх шукати помочі поза межами свого мовного комплексу. Ми переймали чужу мову для вислову духового полету. Сьогодні зухвалість наших людей намагається перерости страх перед рідним словом.

А проте все, що нашою мовою сказане, є трагічно мілке, як дивитись на те в перспективі часу. Подумаймо, яка глибина лежить у вислові росіян. Їх патос — це щось трагічне, але одночасно завойовуюче. Наш мінор — це переважно здача позицій...

— Прекрасно... Я тільки не можу це до кінця збагнути... Що перешкоджає мати і нам патос наших родичів з півночі?

— От власне його знайшов Андрій. Ви це, мабуть, помітили. Він не боїться відкривати таємниці. Ви бачили, як він діє. Він завжди активний, і, коли ви не погоджуєтесь з його арґументами, ви не можете заперечити його патосу. В тому саме і лежить основа всіляких переконань. Це відкриття рідної мови... Це те справжнє... Я дивуюся, що українці бояться за себе...

— Як то?

— Ну, як це буває з нами завжди. Я сам боюсь нашого біса. Розкривши його суть, ми не встигаємо витягати з того консеквенції...

Коні біжать рівною, білою дорогою, сніг іскрить під місяцем, здалека долітають постріли. Коли місяця нема, тоді темнота, мов м'яка вата, отулює простір. Хочеться сказати більше, ніж мудрість. Хочеться виявити душу, викрикнути любов. Мар'яна, тепла і м'яка, сидить побіч, завуалена темнотою. Від неї виступають флюїди хвилюючої розкоші, солодке, гостре, дразливе і збуджуюче... Іван не повертається в її бік. Він тікає вперед з саньми, з кіньми, зі словами. В ньому засильний мужчина. Його руки тверді. Він дивиться вперед зрівноваженим до пересади поглядом. Як легко повернутися до неї, взяти її, зробити з нею все, що каже природа, покорити її ніжність, розбити кришталину чистоту її жіночости. Все це найлегше, бо вона наставлена

на найвищу ноту великої своєї гри. Вона може перейти від симфонії почувань до бурхливої патетики.

Дома Мар'яна оповідає про Андрія. Присутні батько і Ольга. Мар'яна каже: — Це дивний мужчина... Йому всього двадцять років, а він уже муж...

— А я якраз таких ненавиджу, — каже зненацька Ольга. Мар'яна здивована. — Чому? — говорить вона, дивлячись просто на сестру.

— Бо в таких випадках говорить більше зарозумілість, ніж розум... За — розум. Те, що ззаду...

— Ти його не чула... Ти не можеш щось казати...

Ольга насторожена і навіть ображена. Вона має міцне, гнучке, свіже тіло. З неї виривається своєрідна жіноча вибагливість. Коли вона сидить, дуже рельєфно виділюються обриси її ніг. Вона належить до тих юначок, що вириваються з поняття скромність, навіть коли їм хочеться бути скромними. Природа їх нахиляє до спокус і експериментів. Їх серце неспокійне і висловлюється воно грайливим контральтом їх свіжого голосу. Звуки слів з безліччю інтонаційних варіянтів ніби спокушають на недоторкнений гріх, що не висловлюється дією, а тільки поступом щоденного мовного награвання. — Ах! — закінчує свою мову Ольга, встає і відходить до матері. І там, у матері каже: — Мені хочеться шоколяди...

— Чого тобі хочеться? перепитує мати.

— Солодкого... Ти розумієш... Я дійсно обурена, що я не в Америці.

— Чому?

— Америка країна, де темперамент може знайти вислів... В Росії нема воздуху...

— Що ще скажи... Соромся.

Ольга лишає матір та йде до своєї кімнати. Мар'яна їй пізніше каже: — Знаєш... Мені здається, що в тобі сидить забагато російської панночки... Баришні... Ти химериш. Чого ти властиво хочеш?

— Я! Хочу! Багато! Не скажу!... Тобі не скажу... Тобі не скажу. Скажу комусь... Скажу свойому мужеві... Я хочу... Ех! — і Ольга пружно, мов артистка, простягає білі, гарні, округлі руки... — Я ще не бачила Неаполя! — закінчує вона свою мову...

Мар'яна досягнула свого. Андрій появився в Лоханських. Був передвечір. Сиділи в малому сальончику. На стінах — мало помітні копії Репіна. Під ногами — перський килим. Микола Степанович, дуже чітко виражений, як доктор, з товстою цигаркою в зубах, сидить у фотелі і слухає. Молодий Мороз помітно стриманий і говорить менше, ніж звичайно. Ольга спочатку не хотіла вийти взагалі, але змінила свою постанову, накинула на плечі чорну шовкову хустку і пішла до товариства. Від обличчя, що виразно виділялось на чорному тлі хустки, віяло чимсь зухвалим і демонстративним. Андрій тільки глянув на неї, завважив її профіль і помітно посміхнувся. — Панна Оля, мабуть, боїться гостроти, — каже він.

Оля такого не сподівалася і насторожилась. — Ні. Я інколи гострих речей потрібую... Наприклад, помідорів з перцем...

— В такому разі я помилився. Пан доктор, очевидно, дивиться на вас у таких випадках поблажливо. Гострі речі скеровують нервову систему в певному напрямку...

— Ви цікавитесь медициною? — запитав Лоханський.

— Я цікавлюся літературою. Медицина і література мають дещо спільне — аналіза. Тільки я мало вірю медицині. Можливо, це тільки атавізм. Колись давно люди, кажуть, більше вірили духам, ніж тілам, тому дух був усім, включно до тих бациль, що розгризають організм. Одного разу в цьому напрямку я зробив експеримент: я вмовив в себе, що мене болять зуби. І, дійсно, мені здавалось, що два кутні зуби мої дійсно в непорядку. І я був страшенно здивований, коли молодий доктор, постукавши залізячкою, сказав: — Ні! Ваші зуби в порядку. — Алеж, кажу, мене болить не зуб, а нерв. Доктор похитав головою: — Уява. Ваші нерви в порядку... І тоді я частинно повірив, що наша медицина не сама гола фантазія, а також якась істина. Можливо, що старі єгиптяни знали ще більше... Мені цікава ваша думка, пане докторе...

Микола Степанович посміхнувся: — Я ставлюся до свого фаху байдуже. Мало експериментую... Я навчився певних засобів лікування і їх дотримуюсь. Мене цікавить політика, а це страшна в наші часи річ...

— Ви це правильно висловили... Однак, я думаю... Політика — це ніяка пристрасть, тільки певна конечність. Старі римляни з огляду на своє панівне становище у світі мусіли займатися політикою, чи хотіли вони того, чи не хотіли. І цікаво ствердити, що римляни були страшні політики. В Росії політикою займалися вищі верстви населення — дворяни чи краще аристократія... Народ був комплектно аполітичний.

— У мене сидить політика, мов біль... — каже доктор.

— І добре...

— Звідки ви, Андрію, навчилися так безза-

стережно висловлюватись? — досить сердито і демонстративно запитала Ольга.

— Це вроджене, — спокійно відповів Андрій, на що Мар'яна щиро розсміялась. Доктор засміявся також, але Ольга не здавалась...

— Не зовсім практична прикмета... Інколи це може негарно відбитись на характері...

— Погоджуюсь. Свої помилки респектую. Але що маю робити, коли вони — вже частина мого характеру. От що дивно, панно Олю... Я вперше чую від вас думку молодої дівчини про характер. Це може імпонувати... Можливо, ви читали Чемберлена. Це англієць, що багато займається питаннями раси. Він, наприклад, твердить, що в природі жінки нема або тільки відсутні первні, з яких аналітично формується думка для певних окреслень. Жінка може бачити певну барву, скажімо лілову... Вона, коли цього не хоче, може дуже легко означити її, як синю чи навіть рожеву. Це вподоба. Як би висловитись — це певна вишуканість у сприйнятті позитивного чи неґативного... Доброго чи недоброго...

— Коли б я вас зрозуміла, я могла б щось відповідати... А так я з приємністю вас тільки слухаю... — сказала Ольга.

— Чому? Мені здається, що ви мене гарно зрозуміли. Ну, Боже... Зрештою хіба я знаю... Можна, якщо бажаєте, перейти на більш зрозумілі речі... Наприклад, на малярство, чи музику...

— Ваш брат малює, я ні...

— Ви також... Коли б я тільки міг прослідкувати за вами від ранку до вечера, я переконаний, що знайшов би всі таємниці ваших фантазій. Вам тільки бракує барви. Решту маєте... Так само в музиці. І ви, зрештою, наскільки мені відомо, граєте... Наприклад, ви граєте „місячну" Бетговена...

— А ви звідки знаєте?... — вихопилось безпосередньо з Ольги.

— З вашого настрою. Всі дівчата нашої землі грають і люблять певні речі. Бетговен в дев'ятій симфонії для них недоступний. Він там надто масивний. Непроникливість в саму душу музики дуже виразно висловлена в тій симфонії, і тому, коли ми її слухаємо, нам здається, що вона направду творить дикий праліс, де павіяни і полози кожної хвилини можуть нас роздушити. А місячна ніч, вальс патетік, марш Наполеона, Шопен чи навіть наш Чайковський — це солодка гра змислів і фантазії, і тому кожна зачарована панночка, мов звичайна пташина, наприклад соловей, наслідуючи природу, грає ті речі... Ні? Ну, ну, ну... Я бачу, ви наставлені на протест... Підношу руки... Здаюся...

Ольга була розрушена до глибини. Вона зрозуміла, що він з неї покпиває. Але що з ним робити? Він з усім дає собі раду. Встати і вдарити або вилаятись... Ну, що з ним? Микола Степанович щиро сміявся.

— Андрій Григорович направду невблаганний! Хо-хо-хо! Ти, Олю, даремно хвилюєшся. Він дає тобі в руки безліч можливостей... Ах ти, Боже! Це дуже цікаво... Ми можемо довідатись з ваших уст багато цікавих речей... Ви, здається, пишете?

— Тільки по-українськи... Мої брати переконані, що тим самим з мене ніколи не буде Толстого...

— Може вони і мають рацію, — ствердив Лоханський...

— Це та сама тема, яку я вже мав шану розгортати, згортати і знов розгортати... А що буде, коли я напишу книгу по-українськи і вона стане предметом розважань комісії Нобеля? Чому ні? Думка є завжди, по-моєму, думка, і коли її

висловлено мовою собаки, вона з того тільки виграє. Українців загнали в такий кут, звідки ледве чи пристойно вилазити. Але що зробити, коли хтось нас звідти виганяє... Я, наприклад, почуваю певну незручність, коли мене не лають за мою мову. І щоб направду зреванжуватись, я хочу підняти своїх противників до своєрідної екстази... Приблизно так, як дратують бика червоною шматою, коли він сліпо кидається на підставний манекен. Дуже, навіть дуже гостро і чітко я бачу, мов під побільшуючим склом, усі порухи, що змушують людей не любити нашої мови. Вони в крові. Просто в червоних тільцях, в центрах... І я хочу знайти силу такої іскри, що розбила б ту невикористану енерґію ненависти. Нею, наприклад, можна б пустити в рух наш донецький басейн...

— Ви завжди сходите на вашу мову, — висловилася знов Ольга.

— Делікатніше було б — і на вашу, панно Ольго, — сказав Андрій і подарував їй при тому цілком приятельський погляд. Вона йому подобалась. Панна. Така типова, з чорною стрішкою волосся над очима. Великі чорні очі. Бракує тільки великих золотих сережок в ухах. Андрій дивиться на неї неприхованим поглядом, в якому виразно видно жадобу.

Було пізно, і Андрій мусів заночувати у Лоханських. Вечеряли всі разом, і Марія Олександрівна оповідала, що в місті настав час наступу на буржуа. Це нове слово. Каже, що молоді люди, переважно жидівського походження, співають пісню: „Буржуй, без розсужденья давай — ка міліони"... Микола Степанович казав, що французька революція робила те саме і що ми тут не відкриваємо ніякої Америки. Революція йде завжди в глибину. Вона починає згори і вни-

кає до глибини. Вона як рак... Є така дуже небезпечна хороба...

По вечері Мар'яна вийшла до кімнати, де мав спати Андрій. Андрій уже готувався лягати в постіль на канапі і приготовив собі том Дарвіна, як до нього застукали. Мар'яна ввійшла і сіла на шкіряному стільці. — Я хочу з вами порадитися, — сказала вона.

— Я до вашого розпорядження... — проговорив Андрій.

— Тільки прошу бути зо мною цілком щирим... Хочу говорити з вами про наші інтимні речі, речі, що торкаються нашої родини. Передовсім вам, Андрію, мабуть, ще не відомо, що ваш брат Іван зробив мені пропозицію стати його дружиною, і я її прийняла. Отже ми з вами вже майже рідня. Але у нас є поважна перешкода: Василько... Я помітила, що він рішив безкомпромісово боронити пам'ять своєї мами... Хочу запитати вашої ради: чи добре ми зробили, не питаючи згоди Василя?

— Це для мене, панно Мар'яно, досить складна справа. Я думаю, що ви зробили цілком добре. Чому ні? Іван любив свою жінку, це ясно... Алеж він не може лишитись неодруженим... Я тільки непевний, чи ви властива партія для Івана...

— Чому? Чому, Андрію? — зацікавилась Мар'яна.

— Він реаліст. Ми всі реалісти. У вашому характері багато романтичного. Він потребує господині, а ви бачите ті речі по-своєму...

— То ви мені не радите? — притишеним голосом запитала Мар'яна.

— Рішаючим є почуття. Ним у даному випадку керуйтесь... — проговорив Андрій і встав. Мар'яна також встала. Вони стояли близько одне

від одного. Він на цілу голову вищий і дивиться на неї трохи згори.

— А все таки... Коли б я рішилась остаточно... Ви не могли б вплинути на Василька. Я хочу сказати інакше... Не так вплинути, як роз'яснити йому, з'ясувати справу його мовою. Нам це дуже незручно. Мені не можна зовсім, а Іванові ніяково... Я вас дуже прошу, дуже прошу... Дайте мені вашу руку...

Вона взяла його руку і притягнула до себе. — Ви обіцяєте?

— Добре, — погодився Андрій і визволив свою руку. В цей момент йому здалося, що Мар'яна плаче. Він нахилився, щоб упевнитись, і, коли торкнувся рукою до її чола, побачив, що вона дійсно плаче. Рясні, ясні сльози котилися по її рожевих щоках. Вона підвела на нього очі і з них він вичитав багато такого, про що не думав. — Панно Мар'яно! Може вам потрібно товариша? Можете рахувати на мене. Я вас розумію.

Мар'яна сіла знов. Хустиною обтерла сльози: — Вибачте, Андрію... Це сталося так несподівано. Я ще ніколи такого не переживала. Я не можу відразу вийти, не хочу, щоб мене бачили в сльозах... Ольга відразу перетолкувала б це по-своєму. Це таке пружне і... шкідливе дівча... Я просто не знаю... І взагалі все це досить у нас заплутане та невиразне. Мені здається, що з цього нічого не вийде...

Андрій дивився на неї з виразом здивування. Здається, він тут не все розуміє, а як розуміє, не бажає все відкривати. Хай краще буде прикрите таємницею недоговореності. Так краще.

Мар'яна пішла. Андрій обережно провів її до дверей, обережно і делікатно потиснув її руку. — Добраніч! — почув він тихе, повне внутрішнього напруження слово. Повернувся назад і ліг, не

роздягаючись. Невже це можливо, думав він. Це було б дуже не на місці. Довго і вперто думав, відложивши книжку, непомітно для себе самого роздягнувся, згасив лямпу і вже в темноті зробив рішення, що властиво нічого особливого не сталося. Це навіть логічно. Він був уже давніше переконаний, що це мусіло статись. Мар'яна якраз така...

Гірше було вертатися з цією думкою до хати. Він мав таємницю, яку нелегко було носити в присутності брата, а одночасно не було можливости її позбутись. Ольга його не цікавила... Ні. Цікавила, але не так, щоб перемогти його зглибока. Він про неї не думав. Виїхав з Канева і забув. Натомість Мар'яна стоїть у думці. Він хотів би з кимсь поговорити. Кого вибрати? Розуміється, сестру. Знайшов вільну хвилинку і, граючись, як це завжди бувало: — Таню! Ти б дуже нагнівалась, коли б я вкрав тебе на хвилинку до себе..

— Що знов? — каже Таня.

— Маю таємницю...

— О! Яку?

— Ходи! — Затягнув її до своєї кімнати. — Шкода, що ти моя сестра...

— А я не шкодую, що ти мій брат...

— Бо я тебе люблю, Таню... Скажи мені, чи і ти в когось закохана?

— В тебе... Ти ж знаєш... У тебе всі закохані... Напевно, щось знов маєш... Кажи!

— Я хотів говорити не про себе. Про Івана... Це ти посватала йому Мар'яну? Ти переконана, що йому буде з нею гаразд, як з дружиною? Хочу сказати, як це в нас буває... Ми вимагаємо стійкости. Наші люди, ти ж знаєш... Іван може бути закоханий, як мужчина, як осиротілий чоловік, а панна Мар'яна просто романтична особа з різними мухами.

— А що ти думаєш? Чому про це говориш?

— Тому, що Мар'яна просила у мене допомоги. Василько стоїть їм на перешкоді. Якщо ти переконана, що Мар'яна Іванова, так зроби щось з Васильком. Ти ж наша цариця...

Андрій робить по кімнаті довгі кроки, руки в кишенях... Час від часу зупиняється, легко обіймає сестру лівою рукою, цілує її в чоло. Татяна говорить різні слова, дивиться йому просто в очі і раптом питає: — А чи ти сам до неї не того?...

— Я? Ніколи! — відрізує Андрій, круто на одній нозі повертається і дивиться у вікно.

— Андрію! Я все бачу. Між вами щось було! Між Мар'яною і тобою... Признайся... — кидає Татяна слова, встає, підходить ззаду до Андрія, обіймає його за шию... — Ах ти, лоботрусе! Ах ти, спокуснику! Ах ти, злоріко! Ти нам мішаєш усі карти! Ти! Ти!

— Ні! Таню! Ні! Ти помиляєшся. Я нічого. Їй Богу, ні!... Але що ти тут щось угадала, це так, і я власне не знаю, як бути... Я не знаю! Що хоче від мене Мар'яна? Що вона хоче? Я знаю, що Іван її дуже любить — і хай так буде. Ти їй щось скажи...

— В кожному разі я тебе прошу: зроби так, щоб Іван від цього не постраждав, — каже вже спокійніше Татяна. — Я не хотіла б, щоб між вами виникли якібудь прикрощі... Ти ж знаєш, я вас обох люблю...

— І ми тебе... І ми тебе! Так, Таню! Інакше бути не може! Але я не ручуся за неї... Я таких знаю, тих з золотим волоссям... Вона готова знов створити пригодницький роман... А я того не хочу. Розумієш, кого я хочу? Її сестру. Страшно дика панна, мов зубр... Ти її напевно знаєш...

— Ну, от... Ольга! Дійсно! Це викапана дама твого серця. Я на твому місці викотила б усі гріхи на неї, але Мар'яну лиши. Вона зовсім незаймана, і мені направду здається, що вона ще нікого не кохала...

Андрій круто повернувся, підійшов щільно до сестри і урочистим тоном проговорив: — Татяно! Хай буде по слову твому! Але ти мене не осудиш, коли я, твій брат, буду дещо нечемний з Ольгою. Ця потворка пробує огризатись, коли її беруть за шерсть.

— Що за мова, Андрію? Звідки такі слова? У поета...

— Я не поет, коли йде про таких, як Ольга. Це, зрештою, цікаво... Хто кого... Вона думає мене покласти на лопатки. Коли б ти бачила, як жаріли їх очі, коли ми говорили. Як у вовка, але в неї страшенно розвинута жінка. Просто тигриця...

— В такому разі все гаразд. Мар'яну ми направимо іншою стежкою. Хай іде все за пляном... Василька мусимо вмовити. Інакше бути не може...

— А може, Татяно, не дуже треба радити Іванові одружуватись з Мар'яною? Ні. Я нічого. Це моя приватна думка... Ти знаєш ці речі, без сумніву, краще і не думай ані крихітку, що я тут якось зацікавлений... Мені хотілося б тільки бути перед Іваном чистим і непорочним. мов агнець Божий. Я не люблю всілякого роду братовбійчих сцен, коли йдуть у хід пристрасті. Ти знаєш, які ми. Ми люди рівні так довго, поки рівні... Ні?

— Тепер ми нічого не зробимо. Іван уже в полоні своєї ідеї. Це вже в ходу... Повертати назад цю річ не має змоги.

— А як ти думаєш? Чи говорити мені з Іваном?

— Ні. Це неможливо. Іван подумав би хто зна що... Ніколи таких річей не займай... Ти, зрештою, маєш дівчину... Я бачила в тебе її фото.

— Це тільки приятелька. — Його слова прозвучали непереконливо.

Брат і сестра хотіли більше. Він хотів висловити себе, вона хотіла вичути все, що в ньому діється.

Вікно виходить у сад, занесений снігом. На дворі вечоріє. Настрій отульної родинности, ніжности, добра, трошки сваволі, грубуватої щирости. Вони не думають, що там десь діється велике, непов'язане діяння часу. Вони тут між собою. Надходить велике свято, і всі члени родини між собою. Їм хочеться сміятись і любити, любити і сміятись, а часом вийти з берегів і розійтися в просторі. Татяна горда своїм міцним, мужнім, молодим і м'язистим братом. Він дивиться просто в очі, він висловлюється одверто, слова його гнучкі і соковиті. Нічого дивного, що чужі жінки люблять його, такого свіжого і такого повного... Таня ані трішки не заскочена і ані трішки не дивується. Аби тільки не образити Івана. А Мар'яна хай робить, що знає. Це її дівоче і незаперечне.

ЧАСТИНА ДРУГА

I

Дні виповнені по вінця. Нема вільних чи порожніх. Під Миколу знялися великі, затяжні, з прудким східнім вітром, хуртовини. Полями через хутори, від Софієвки і дніпровим лугом геть туди, під самі гори правого берега велетенськими хмарами неслися снігові хурдиги. Перед хуторським садом, перед в'їздовою брамою наростали високі, фантастичні, білі замети.

До хутора кожного дня приходять люди. Кожна людина — нова вістка. Що там тільки не діється! В Таращі знову повстання. В Мошнах згорів маєток. На Воловому хуторі вирізали цілу родину. Розповідають подробиці, як то було, як то рано прийшли сусіди і знайшли всіх мертвими, поколотими ножами. Під звуки хуртовинного завивання, при світлі кволої нафтової лямпи, при непокритому малому столі, на дерев'яних лавицях передпокою сидять мужчини і оповідають про смерть, про руїну, про пожежі. Двері до кухні відчинені і звідти з півтемноти чути придушені реготи Горпини, з якою має діло Дмитро. — Сказився! Дмитре! Ой! — чути вигуки, а потім знову тиша. Довгий вечір і ніч минають, ранок жене всіх на подвір'я, до стайні, на тік, до дровника. З усіх боків чути стукіт, сміх, крики людей і тварин.

Одного хуртовинного дня появився на хуторі Петро з жінкою та сином. Багато валіз, всі ошуб-

кані. У будинку зчиняється знаний рух. Безконечні обійми та цілунки. Василь на десятому небі. Він має Михайла, того самого, що був у боях на Хрещатику. Тітка Катерина також чудова. Вона привезла йому прекрасного Жюля Верна, а дядько Петро подарував йому чудесну готовальню.

Морозівський будинок виповнився вщерть. Немає вільного місця. Немає мого чи твого. Іван разом з Сопроном. Андрія „виставили", і його місце зайняли кияни. Василя і Михайла запхали до тітки Тані. Безпритульний Андрій на ніч приміщується в їдальні, на твердій, короткій канапі. Тільки старий і Омелянчиха лишаються недоторканими на своїх незаперечних місцях. Де ж сплять такі особи, як Горпина, як Дмитро чи Корній, це встановити досить тяжко. Їх місце перебування постійно міняється з певних, їм тільки знаних, оглядів.

Особливо ті ранки... Дім наповняється солодким теплом великої, многогранної, бурхливої родини. Топляться печі, з димарів валить дим, відчиняються двері, носяться сюди й туди таці з сніданком. В кухні, в їдальні, по всіх кімнатах — порожній, немитий посуд. По дворі вештається старий Григор. З сіновалів валяться хури сіна, Горпина з Корнієм дричать на жердині здоровенного цебра до свининця.

Буде велика, буйна радість. Десь, колись, у незнаних краях і часах народився Христос-Бог. Надходить тисяча дев'ятсот вісімнадцяте його народження. Для цього земля засипана білим, дерева — мов з кришталю, цямрини колодязя облиті емалем, стріхи вкриті ватою.

Нічого дивного, що сам Кость Кандор — незрушна величність, майже монарх цього місця — звівся, щоб власними руками приготовити кращо-

го з найкращих кабанів хутора, якому так старанно і підхлібно кілька місяців догоджали. На ту саму ціль офіровано доброго озимка, якому язикатий Корній уже встиг дати досить політичну назву Миколай. Іван поїхав у незнані світи, і по довшому його там перебуванні в пивниці появились дві круглі бочки, міцно закорковані дубовими корками. В Ліпляві, в дискретному місці, під керівництвом відомого фахівця Івана Бригіди три дні і три ночі димів і бурився „куб" і капав „первак", а, коли цілість вивершилась, дві потужні сулії синюватої рідини долучилися до бочок у пивниці.

На кухні старанно розложені бляхи, ринки, пекачі, і все разом нагадує фабрику, де виробляють найвибагливіші еляборати кулінарства. Омелянчиха показує чудеса організаторського мистецтва. Її армія дівчат творить один суцільний, діловий організм. Звідкись приходять кошики яєць, відра молока, горшки сметани, брили масла, кошики картоплі, моркви, капусти. Все це приходить само собою і розділяється, препарується, вкладається, смажиться, вариться, заливається, розливається... Татяна з позакачуваними рукавами, розчервоніла і піднесена, появляється і зникає, мов видиво з надхмарних висот. Вона, цариця цього простору і володарка божих дарів хутора, безмовна і надхненна, надає всьому традиційного виразу передсвяточних днів.

В кімнатах, не зважаючи на тісноту, йде та сама, що і „во врем'я оно" праця над реконструкцією добробуту, стилю, чистоти. Натираються помости, виганяються всі пилини з килимів, здіймаються прикривки з картин. Все дивиться згори і знизу виразним, чистим і розумним поглядом, все вкладається на своє місце, все підпорядковується силі ладу і силі космосу. Навіть Василь, на-

віть Михайло, що до кінця виповнені своїми фортецями перед ворітьми хутора, на цей раз заметушилися, заздалегідь пригадуючи, що і вони обтяжені певними обов'язками. Їм сказано, що сіно на покуть, що сніп збіжжя, що біґанина по дворі за різними дрібницями — то їх справа. І вони це пересадно приймають до відома. Вони заповнили собою цілий будинок і ціле подвір'я, і коли хто хоче скорше пройти чи пробігти якимибудь дверима, задніми чи передніми, то обов'язково мусить наткнутися на когось із цих пильних працівників. Василь тягне оберемок отави, Михайло — сніп жита, Татяна їх гонить геть, дід наказує замести подвір'я, Андрій кричить, щоб не лізли під ноги, Петро просить принести йому свіжого віття з лісу, Сопрон сідає в сани і вириває Михайла просто з гущі праці — їдуть до Канева з запрошеннями.

В середу двадцять четвертого грудня, на Святвечір, будинок стоїть у розгарі метушні і пильної просто мурашиної праці. З двох димарів будинку валить чорним стовпом дим. Нагріваються всі печі, всі грубки. Березові дрова, що протягом місяців старанно накопичувались під дровником, огонь пожирає протягом годин. Петро, який постійно чистить свої картини з нашарованої за роки куряви, оповідає Катерині, що сидить біля нього в неґліже, китайську анекдоту, що коли хочеш бути щасливим три години — йди напийся, коли хочеш бути щасливий три дні — забий порося і з'їж його, коли хочеш бути щасливий три місяці — одружися... Китайська мудрість говорить: коли хочеш бути щасливим ціле життя — стань городником. Я кажу, — зазначує Петро, — стань малярем і малюй ціле своє життя людей і природу для того тільки, щоб інші того не розуміли. Доки люди не розуміють мистецтва, до-

ти воно є мистецтвом. Варто його зрозуміти, а особливо вжити практично, як воно відразу перестає бути таким...

Катерина з ним не погоджується: — Мистецтво завжди мистецтво, — вирікає вона. — На що була б потрібна твоя картина, коли б люди не розуміли її...

— На те, — відповідає Петро, — щоб я мав нагоду почуватися на ціле небо вищим від людей. Тоді я мистець... Люди біля мене тільки об'єкти моїх спостережень та експериментів. Дуже дивна сидить у людині риска — вона хоче постійно перевищити життя, а це їй ніколи не вдасться. Бо в такому разі...

— Не бійся... — перебиває його Катерина. — Таких людей, що хочуть перевищувати — жменя. Решта — це велика недовершеність. Було б дуже прикро, щоб зараз в оцьому домі всі сиділи біля свого мистецтва і не думали, що буде завтра, коли перевернемося зі всеношної...

— Ах, яка золота родилась у тебе думка! Я почуваюся покараним. Це дійсно було б прикро. Я пригадую нашу родину з-прадавна. Завжди мені було тут приємно. Ми всі разом творили цілість, але ти, Катерино з твоєю мудрою жіночою головою, не заперечиш, що і моя присутність тут, надає цьому кутикові на землі своєї приваби... Ну, подивись на цю ось картину... Це Дніпро, це ось верби, це човен, а це мій батько, коли йому було років двадцять два і коли він тихими місячними вечорами після щоденної нелегкої праці приходив сюди, щоб побачитись зі своєю Катериною. Вона там, під калиною на нього чекає... Ти тільки поглянь на це ось місце... Туман... Контури великих дерев. Зарва... Кілька кущів у білому цвіту. Латаття і лепеха, і невелика затока з водяними лілеями. Здається, що це не земля, а дійсно писа-

на малярем картина... Я переконаний, що нам треба малярів, щоб це якось доводили до естетичної свідомости наших байдужих людей...

Пані Катерина пришиває ґудзик до сорочки, посміхається і погоджується...

Андрій піймав у кухні Таню. — Хочу довести до твого царственного відома, що я особисто послав коні, щоб привезли з Андрушів Водяного...

Таня подивилась на нього поблажливо. — Дуже мене зворушує твоя, брате, увага... Це було з твого боку дуже випередливо. Я можу тільки віддячитись запросинами панни Ольги, не зважаючи на всі спротиви Марії Олександрівни...

Їх тон. Обоє усміхаються. Таня подає до поцілунку свою вимазану в жовтому тісті руку. Андрій оминає руку і цілує сестру в уста... — Я хочу знати, яка ти в ролі не сестри, а коханої... — шепче він, щоб не чули інші.

— Йди, йди... Це не твоє діло.

— Якраз дуже шкода... Але я все таки вдоволений... Ти робиш чудові ковбаси...

— Бери оцю бляху і неси до комори, — каже Татяна на закінчення.

Андрій підносить велику бляху. — О! До дідька! Це тяжке. — І поніс...

— А ти думав, — каже йому навздогін сестра.

Іван переживає неймовірно тяжкі години. Він сам не розуміє, що це з ним сталося. Йому хочеться все кудись тікати, щоб бути самому. Скільки йому років? Що він, юнак? Ці питання йому не помагають. Переживає страшну пожежу десь у собі, сам не знає, в якому саме місці і що це таке. Він неспокійний, сумний, дивиться перед себе, вечорами не сидить на місці, ночами не спить? Яка шкода, що він змушений якраз у такий час жити разом зі своїм пісним братом, у якого в голові самі тільки соціяльні питання.

— Знаєш, що я тобі скажу, — каже Іван, коли вчора вони десь біля першої ночі рішили нарешті лягти, — ти збожеволієш на пункті соціялізму. Що це, скажи мені виразно, той соціялізм? Є то річ чи дух, чи свята вода? Чого ти турбуєшся?

Сопрон лежить горілиць, довгий, мов жердина, і басом філософує:

— Це, брате, елексир, що допоможе людям стати рівними...

— Не розумію, які чари допоможуть комусь зрівнятися з тобою...

— Я не маю на увазі фізичну рівність...

— В такому разі спитай Петра, чи він розуміє духову рівність...

— Перед законами — так, але не в законах. В законах люди повинні підлягати ґрадації, як і все, що на землі. І тільки ця твоя демагогія може викликати безліч непорозумінь...

— Нічого подібного. Рівність на землі, повна і беззастережна, мусить одного разу бути — і все! Рівність моральна. І тут не поможуть ніякі вимовки. Особи, що цих речей не розуміють, волюють сперечатися навіть проти звичайної людської логіки, аби тільки виправдати своє туподумство...

Сопрон не замовкає. Його язик знов розв'язався і він вимовляє безліч слів. Іван його не слухає. Він дивиться в темноту і там, в невиразному просторі, в певному місці знаходиться та точка, до якої скеровується ціла його істота. Він не бачить у темноті, але він чує в темноті. Більше і виразніше, ніж при світлі. Він вичуває не тільки себе, вичуває, що ціле його тіло обняте силою почуття. Ні. Так далі не може бути. Мусить сказати їм все і вирішити — так або не так. З Васильком уже якось дадуть раду. Відішлють його в Київ до Петра або віддадуть до пенсіону в Ніжені. Іван по-

тягається, його міцне тіло випростовується, постіль під ним тріщить, лягає на бік, снажиться вигнати думки з голови, випорожнити її і очистити, ніби зачаджену комірку. Але йому це не вдається зробити. Всі замки на міцних гаках. Не відхиляються заржавілі затули, не вникає світло сонця до середини. Сопрон говорить далі про справедливість на землі, про людей добрих і людей недобрих, а Іван змагається сам з собою, а обидва однакові в'язні Божі, кожний на свойому нерозпізнаному місці.

Ранок вносить свої вимоги, і ніхто не змагається проти них. Родина встає, люди діляться, мов мурашки, і кожне вибирає свою дорогу. День перед Святвечером — це день, коли кожна хвилина і кожна мить відважується дорогою мірою.

Одного разу зчиняється на подвір'ї гамір. Петро відчинив вікно і на ціле подвір'я гукає: — Андрію! Андрію! — Андрій, що в той час був біля корівні, де працювали дівчата, кинувся бігти на голос Петра. — Що таке?

— А де ж ялинка? — гукає Петро.

— Чого ти кричиш... Ти краще заспокійся...

— Як заспокоїтись! Іде Різдво...

Андрій розсміявся і повідомив, що ялинка вже стоїть і все до неї є приготоване, тільки треба, щоб він, Петро, взявся за її оздобу. Може зачинитися у своїй буді хоч на цілий день...

Петро заспокоївся. Дивно, як він трагічно переживає всі отакі малі справи. Це, казав він, не дуже такі малі. В родинному гнізді, де святкують люди, повинно такі речі цінити. Ну, що ти скажеш людям, коли вони хочуть перечити думці, що свято не тільки для шлунку, але й для душі. Тисячі років усі покоління, з роду в рід проводили так ці дні, і ми раптом мали б злегко-

важити незримі дорогоцінності, даровані нам природою Божою...

Таке було в цілості наставлення дому Мороза. І як приступив вечір так близько, що його можна було сягнути рукою, коли надворі все лягло на свойому місці, коли кожна твар сита і задоволена повна надхнених зідхань очікувано бувáла, коли темнота відкрила небо і закрила землю, коли зійшла та перша зірка, — у великій їдальні Морозів також усе стояло на свойому місці. І не можна було того покою пізнати. Це не була вже їдальня, як бувало. Це вже хата з лавицями, зі столом, з „покутем", з кутею, з сіном і снопом... Перед срібною Матір'ю Божою Києво-Печерською горять воскові свічі і жевріє червона лямпадка.

Стіл не посередині, а в куті, на столі — настільник, під ним сіно, на покуті також сіно і два горщики з кутею та взваром. Стоять на столі порожні череп'яні полив'яні миски з вірзерунками опішнянськими. Когось чекають і ніхто не знає, кого саме... Тільки знає Андрій і знає Таня, кого власне чекають. Це, либонь, ніяка таємниця, але в цій метушні легко було дещо спустити з ока... Нарешті, вже зовсім у темноті, на подвір'я з розмахом в'їхали сани і вискочив з них середнього росту чоловік у короткому військовому кожушку. По будинку пробігло слово — Водяний! І за пару хвилин всі вітали капітана і відразу, з місця, з усіх кутів попливли до великої півтемної, наповненої запахом ладану і свіжої сосни кімнати. З кута вийшов Андрій. Він підійшов до величезної ялинки і витер сірник. Огник торкнувся запальної нитки і побіг по ній. За одну хвилинку ціла ялина стояла в сяйві свіч...

„До-брий вееечір тоообі,
Пане господарю! Радуйся!
Ой, радуйся, зееемле, син Божий народився!"

— вирвалось в усіх, ніби з одних грудей. Голоси спливали рівне, легко, радісно, надхненно. Свічі горіли теплим огнем. Клуби їх сяйва лоскотливо розливалися по барвистих оздобах ялинки. Обличчя всіх присутніх відбивали щиру, сильну радість. Ясність очей зливалася з співом любови у спільну симфонію.

А „пан господар" з білою бородою стояв попереду, ніби на образі, і його рука не втрималась, щоб не положити на себе святий хрест. Він не співав, бо цих нових коляд він не знає, але він надхнений співом, що ллється йому з глибини власного серця...

„Та застееляй стоооли,
Та все килимааами, радуйся!
Ой, радуйся, зееемле, син Божий народився!"

„Радуйся, земле, син Божий народився!" Радуйтесь, люди, бо народилась Правда. Радуйтеся, всі земні тварі, бо народилось життя! Столи вже застелені килимами і на них усе, що може дати велика вічна природа...

„Бо прийдуть до тееебе,
Три гостеньки з неееба, радуйся!...
Ой, радуйся, зееемле, син Божий народився!"

Цього моменту Василь ніколи не забуде. Він стоїть біля діда. Якось так сталося, що він взяв його велику, тверду, теплу руку і стиснув її. Дід подивився на внука згори і в сяючих очах хлопця побачив щастя. Справжнє щастя. Він легко пригорнув його до себе і шорсткою правицею погладив унука по голові. Хлопець підняв його другу руку і положив на ній поцілунок.

Коляда скінчилась. Настала урочиста тиша. Старий виступив перший, зайняв без слова місце на покуті і, вказуючи кругом столу рукою, проговорив: — Перше місце біля святої вечері — гостеві...

Вийшов капітан Водяний і сів біля Мороза. Далі сідали всі, як годиться: по старшині. Брати, їх жінки, їх діти... Всі тут, всі разом. Після того встав старий, а за ним встали всі. „Отче наш, — тихим, рівним і виразним голосом проговорив старий. — Іже єси на небесах. Да святиться ім'я Твоє, да приїдет царство Твоє, да будет воля Твоя, яко на небесі, так і на землі. Хліб наш насушний дай нам днесь і остави нам долги наша, якоже і ми оставляєм должником нашим. І не введи нас во іскушеніє і да ізбави нас од лукавого. Во ім'я Отца, Сина і Святого Духа, амінь!"...

На всіх обличчях спокій. Рівний, лагідний, коли душа, мов глибоке море після бурі, втихомирюється і стає непорушною силою своєї величі. Іван відчув, можливо вперше в житті, що щось подібне може бути. Миттю пронеслись картини минулого, служба в артилерії, західній німецький фронт, полон, бараки полонених з голодом і смертю... І нарешті він тут, перевантажений по береги великим почуттям, що не має меж, що забрало його, як забирає буря малий лист, відірваний випадком від галузки. І на очах його виступили туманні кулі, мов сльози, і заслонили ясність його зору, а в душевній глибині з тупим болем підіймалися згустки тріпотливого, незайманого і до цього часу неусвідомленого чуття.

Всі сіли. Урочисто їли святу вечерю. Дванадцять страв, як каже древній звичай, подали до столу. Не бракувало тут пісного борщу з грибами, смаженої в тісті і смаженої так риби, вареників з кислою капустою, пампушок з часником,

нарешті куті та взвару. Нарешті прийшло і по чарці. Це також до речі. Ніхто з цих людей на свойому шляху не впав ще у гріх від цієї гострої рідини. А рід їх не теперішній, і було там десь, у глибині часу багато таких, що вміли і не суперечили, коли треба було показати свою лицарську достойність. Випити було ознакою сили. Алькоголь мішався з кров'ю, щоб вичути її кріпкість. Він розв'язує язик, а з ним і душу, і тоді людина стає лицем в лице перед собою.

Таня була в піднесенні. Її чорна оксамитова сукня додавала їй гідности. Це жінка. Вона приносить жертву перед огнищем древности. Не можна не перечити їй. І всі, їй близькі люди, що зібралися тут, радісні кожний по-своєму, хібащо Сопрон дещо не попадає в тон. І не диво. Ця людина великою своєю частиною зісталася десь там, за простором вісім тисяч кілометрів відсіля. Там усе, що він має, і туди в цей час летить весь жар його серця. Це добре, що він тут, при рідному огнищі, але будьте уважні! Він має ще щось своє! І не можна того легковажити.

Андрій, сидить з самого краю, репрезентуючи крайню молодість родини, забарвлює настрій свого найстаршого брата.

— Здоров, Сопроне! Ти нагадуєш мені козака з пісні! „Ой, та не знав козак, та й не знав Сопрон, як слави здобути... Ой, та зібрав військо славне запорізьке та й пішов турка бити". Що? Не пам'ятаєш уже. Це всім пісням пісня. Така могла постати тільки у нас. Дай Боже! — і випив чарку. Сопрон випив також, Водяний також, Іван за ними, Петро і так не відставав, Катерина Львівна за чоловіком горою... Все пішло своєю круглою, мов всесвіт, дорогою, і по короткому часі Андрій уже розсипався на всі боки. — Я цікавий, що буде світ робити, коли направду не бу-

де воєн. Один філософ, — розуміється, англієць, — розважає, що енергію людей можна вживати в екстрактному вигляді, от щось, як сушену цитрину. Енерґія, скажімо, такого Наполеона, в пакуночках по п'ять унцій. Або енерґія Льва Бронштейна-Троцького... Ви ще, мабуть, такого не чули. Це новий Наполеон, уроджений в нашій Катеринославщині. Унція його енерґії може перевернути догори ногами звичаї наших тисячоліть. По новій вірі, яку несе Лев Бронштейн, я не переконаний, чи в Москві сьогодні можна отак сидіти і любити життя. Ви, мабуть, уже дещо читали з цієї ділянки... Пані Колонтай, (переведена в російському виданні мадам фон Штайн), пише феноменальні з цього приводу нісенітниці, які наш бідний світ постарається проковтнути, як маслину найбільшої мудрости. Ви, мабуть, не раз спостерігали, як з мокрого листу після дощу капають сльози. Це сльози природи. Ми не можемо збагнути, чому воно так, але я думаю, що природа також плаче після бурі. Наш світ плаче також... Кров'ю... Сповідається за великі гріхи.

— Що ти тут почав говорити... — вставила своє слово Таня.

— Я? Я можу також мовчати. Це те саме.

— Ні, Андрію Григоровичу. Ви можете сміло висловлюватись, — зазначив з другого боку капітан Водяний.

— Слухняно вдячний, пане капітане. Я думаю, що власне моя мова спричиниться до травлення вареників з кислою капустою...

Всі засміялись. — Тисяча дев'ятсот вісімнадцять років перед цим днем мав народитись наш Бог з ім'ям Христос. Це багато часу. Я думаю, що Толстой ніяк не мав рації, заперечуючи його божественність...

— Ти, Андрію, такого тут не згадуй, — висловився рішуче дід.

— Мовчу, діду! Вибачте! Не попав у ті двері. Але я направду маю добру думку. І повірте мені, що з моєї душі народження цього дня нелегко буде вишкребати. Ще нема такого пінцета, щоб таку операцію міг провести...

Говорив довго і про все. Вмішалися в розмову інші. Іван розповів, як він святкував Різдво у Німеччині. Проспівав „Штіле нахт, гайліґе нахт". Водяний згадав своє в Петрограді. Після всі встали, згасили половину свічок на ялинці, Катерина Львівна сіла до роялю, і нова коляда заповнила простір. Колядували всі. І Василько, і навіть Михайло. „Небо і земля, небо і земля нині торжествують"...

Іван непомітно підійшов ззаду до Василька, взяв його за обидва лікті і так стояв, дивився перед себе, думав. Очі його наповнилися знов тим самим туманом, і йому було ніяково серед цих радісних людей. Як би хотілось йому тут, на цьому місці всім сказати і про все, що носить у своєму вояцькому серці!

Синові своєму хотілося б також проказати всі слова, що купчаться в думці. Однак це була б річ нечувана, він не наважиться виходити з нормального річища, і ці його внутрішні переживання тільки доповнять йому святість та урочистість моменту.

Василько стояв спокійно. Світло свічок падало на його розчервоніле, майже дитяче личко. Він підняв на хвилинку голову і глянув закохано на свого великого, сильного батька. І всі люди, що тут зібралися, наповнені святом. Всі по-своєму приємно і радісно зворушені.

Це триває довго, хоча всі знають, що цієї ночі о годині третій уже мусять вставати, щоб їхати

на всюношну до Ліпляви. Це сім верстов віддалі. Ніч, мороз і зорі... Але не їхати не можна... Це було б велике порушення традиції.

Іван думав: — Ну, от... І таке життя можливе. Він — між своїми, з батьком, братами, сином. Той самий, що ще недавно валявся по станціях між тифозними людьми, той самий, що носив мішки у якогось там „бауера", той самий, що в товстій артилерійській шинелі з чорними відзнаками, в міцних тяжких чоботях стояв на „пункті" і хрипким голосом подавав команду „огонь", той самий, що матюкав на своїх солдатів, коли вони не вичистили коней, що кожного дня заглядав до гарматних гирл, щоб переконатися, чи вони досить чисті. Його імператорської величности капітан артилерії, кавалер Георгія першої степені за успішне бомбардування якогось там німецького порту на побережжі Балтицького моря. І де не носили його ноги, і де не заглядав він в очі смерті!... Однак перейшов через усе, мов через підводні рифи корабель, і ось знов тут у себе, серед своїх і між своїми...

Дякую тобі, Боже, — думав Іван... Дивився догори, ніби так хотів на власні очі побачити самого Бога. І бачив тільки в куті сріблом обложений образ з червоною лямпадкою, і це помогло йому сполучитися з дійсним Богом... Він мав на увазі не тільки себе. Передовсім згадав свою Марусю, і одночасно втиснулась думка про все, що переживав зараз. Механічно стиснув руками лікті сина і пригадав, що добре було б поговорити з ним... Але в такий час не можна поговорити про справи свої, справи надто людські і земні.

Іван чув нераз вислів „родинне тепло". Він не завжди його розумів. Але зараз він відчув його. Так. Тут вони всі разом. За вікном мороз. Довкруги у світі великий неспокій. У цій родині —

тепло... Вийнятково велике тепло. Родинне огнище, що своє тепло черпає з глибин давнини. Його не можна розказати звичайними словами.

Колядували, горіли свічі, цілувались, гармидерили, довго розходились, відчинені навстежень усі двері, розкидані барвисті речі, говорили радісні слова. Сопрон розійшовся — і то так, що ще збільшив свої пророцтва, громадив їх, доказував, що щастя на землі таки можливе, тільки що люди не здібні його знайти, і недаремно хтось назвав щастя Синім Птахом. При соціялізмі людина зможе осягнути цього ідеалу... І Сопрон майже запнувся в голосі, коли побачив перед собою здивовані великі очі свого брата Андрія...

— Я б тебе просив не говорити таке на Святвечір, — сказав Андрій зовсім несподівано. — Іди ліпше спати...

При цьому був капітан Водяний. — Так, — сказав він. — Ми інколи більше вичуваємо, ніж розуміємо... Ви, Андрію, маєте рацію...

Водяний при цьому ще подумав: як добре, що сюди не вникли ніякі матроси Балтицької фльоти! Як добре, що тут соціялізм не зайшов за розум. Як добре, що тут так є, як є і як було... Татяні він на добраніч сказав: — Я людина — ви знаєте — не сентиментальна... Але сьогодні і мене трохи розложило... Я вичував, що з мене виходять якісь духи...

За вікнами тиха, морозна ніч. Молодик місяць давно зайшов. Великі зорі засипали небо. Місцями на ньому з'являються окремі білі хмарини, що повільно пливуть у напрямку сходу. Велика тиша на землі і на небі. На Морозівському хуторі одно за одним гаснуть вікна. Найдовше світилося те крайнє від саду, зі східнього боку. Але ось і воно згасло. Все запало в тишу...

Але не на довго. Вже коло третьої задні двері будинку відчинилися, і на мороз вийшов старий Григор. В кожусі, в вовняній шапці... Він перш за все зняв шапку і перехристився. Потім глянув на всі боки, щоб переконатися, чи все гаразд. Так. Навкруги все гаразд. Слава Богу... Старий відразу простує до пасіки, де стоїть хата Костя Кандора.

Підійшовши, застукав у двері: — Е! Вставати! Але даремно стукати. Старий Кандор так само знає, що сьогодні за день. Він уже на ногах і тільки не може добудитися хлопців — Дмитра і Корнія. Ті недавно полягали і їм ані трошки не всміхається вставати та йти на мороз. Навіть коли це Різдво...

Однак за годину цілий хутір був у русі. Всі вікна знову світяться. У стайні коні їдять обрік. На подвір'ї стоять приготовані сани. У всіх кімнатах ворушаться тіні. Виносяться бараниці, одягаються кожухи, зав'язуються теплі хустки. Рівно о четвертій з усіх дверей, мов на наказ, виходять тепло одягнуті люди. Татяна має найбільше пам'ятати, що де робиться, хто як одягнутий, що треба зробити, коли всі підуть з дому... Троє саней ледве вміщають присутніх. Їдуть усі, за вийнятком Горпини, що залишається розпалити в кухні та в кімнатах печі...

Холоднувато. По тілі пробігає дрож. Всі чуються невиспаними, і очі неохоче дивляться на світ. Не одному хотілося б полежати в ліжку, навіть коли там десь буде правитися всюношна. Але ніхто не відважиться вголос висловити таку думку. На сторожі первопорядку стоїть старий Григор, що ні на що не дивиться, але все бачить. Тихо, майже мовчки всідаються, обгортають ноги, вмощуються. Першими кіньми керує сам Григор. Це він робить кожного року впро-

довж кількох десятків літ і це ввійшло в його природу. За ним ідуть коні молодого Кандора, а наостанку — Корнієві.

Виїхали. Обережно, поволі, зі скрипом полоззя. Засипаною дорожиною здовж Дніпрового лугу. Біла, простора, з легкими тінями, далечінь утикана темними плямками верболозу. Морози мають звичку вислухувати всюношну Різдва не в Каневі, а в Ліпляві. Це пам'ятають усі — Сопрон, Петро і Іван. Згадуються старі часи, коли ще вони не їздили, а ходили. Бігло троє цибатих хлопчиськів у старих, тяжких чоботях поперед матері... Було холодно, скрипів під ногами сніг, а небо всіяне великими зорями. І літо згадується, і луг залитий квітами, і блискуча роса... Навіть Іван згадує ці речі. Коли то було, як то було і чому минулося! Петро малює кожний деталь. Сани повільно хитаються, ніс його дихає в комір кожуха, а думка горить барвами квітів. Вилазять черепашки з річечки, що протинає луг, цвітуть медяники і в'ється біла повійка по ловах. А над усім метелики всіх барв... І Сопрон, що дрімає, пригадує свою частину. Не завжди він був отаким дебелим, костистим машиністом. Пригадує матір, що вела його за руку цим ось лугом... І досі чує її дихання над собою.

І зараз усе лежить рівно та однотонно, як і тоді. Праворуч так само встає над Дніпром сірий туман, що зливається просто з небом. І зараз з півдня капають звуки великого дзвону. Мати, бувало, витягала руку з рукава і клала на себе хрест...

Троє саней чорними плямками з легким скрипом тягнуться в напрямку зазивних покликів дзвону...

Церква, як і колись, переповнена. Над головами — туманне сяйво безлічі свічок. „Христос

рождається, славим тя", — виривається з тієї гущі людей. До сходів приліплено гроно людей в кожухах, свитах, шенелях. Тупають ногами, а на їх голови сідає іней. Один тільки Григор Мороз протиснувся на свій лівий крилас. Решта вліпилися до грона на паперті. Василь та Михайло мерзнуть без милосердя. Мороз перебирає пальці їх ніг. Хлопці рішають виступити з гурту та піти десь погрітися.

— Ходім, Василю, до проскурні... — каже Михайло. Ніс його зовсім замерз.

— Ходім, — вирвалось у Василя. Проскурня тут же, на подвір'ї церкви. Там також люди. Двері відчиняються й зачиняються. Хлопці не мають бажання, як це звичайно, бігати, бачити, кричати. Не до крику, коли мороз під носом. Вони старанно пхаються до дверей проскурні.

— Е! Хто там ще? — чути відразу за дверима. Широкі плечі в шинелі оперлися на двері.

— Пустіть, — пищить Михайло. Двері відчинилися, і хлопці влізли попід ногами. Дим махорки і запах кожухів творять гущу. Стоять один біля одного, мов коноплі. Маленька копійчана свічка горить на покуті перед іконкою Кирила й Методія. Реготи то втихають, то вибухають. Один у шинелі оповідає „оченаш". „Оченаш, батьку наш, кури крав, на гору закидав". Всім видається це смішним. Огники цигарок то появляться, то знов гаснуть. Малий простір під стелею не вміщає більше диму, і він падає поміж кожухами вниз. — Ти, Гнате, чую, до полковника дослужився... — чути голос... — Тільки йому зірвали пагони, — докидає хтось.

— Я сьогодні й без пагонів генерал, — відзивається, мабуть, Гнат. — Який там генерал... Всі ровні! — падає ще одно речення. — Твайо-майо! — долучається новий голос. — Але майо-нетвайо!

— відповідає йому з другого кінця, і загальний регіт котиться понад головами. — Он, кажуть, буде знов мобілізація, — нав'язує новий голос розмову. — Це вже баранів та ослів... Але в нас уже таких нема. Війна поїла, — відповідає голос. — Україна, кажуть, мобілізує, — каже той самий голос. — Хай... мене не зірвуть з місця. — А землю хоч дістати? — питально говорить голос. — Хоч-не-хоч, а дістану. Земля під ногами, тільки нагнись... — Но, знаєш, Сидоре! Буржуазія ще не спить... — А ми так зробимо, що засне... — І знов усі завзято сміються. — У нас був такий, що не спав, так один Грицько посадив його черевом просто на штик... — сміються. — І після того він нагадував недопечену кров'яну ковбасу... — Сміються. — Он, кажуть, приїхали всі Морози, — чує зненацька Василь. Він підняв голову, але цього ніхто не бачить. Перед самим його носом — бляха чийогось пояса. — А ті розмахнулись широко. Цікаво, чи мине їх трясця революції... — Не мине, — каже переконаний голос... Надто ласий шматочок... — Всі хутори хляпнуть! — чути збоку...

Василь мусить спитати батька, що це значить. Він повертає голову поміж животами і вичуває, що побіч стоїть Михайло. — Мишка, — каже Василь. — Я тут... — Нагрівся? — питає Василь. — Тільки трохи... Стоять і слухають. Голоси все перекликаються, і реготи колотяться з димом. Згадали також самогон. — Кажуть, що Михайлова хвабрика взяла перве місце... Найкращий первак... — Хто казав? — обурюється збоку голос. — Нема над Іванову... — Зчиняється суперечка. Поволі до вікон лізе сіра маса ранку. На дзвіниці забамкали дзвони, і від сходів рухнули люди. Проскурня заворушилась також. Василя й Михайла вичавили з дверей і вони по-

чули холодний, стоптаний сніг під ногами. Їх батьки вже стояли, оточені групами людей; всі говорили. Роздавали якісь летючки.

Імлисте повітря колюче вливається в ніздрі, дихання з уст виривається згустками пари. Звуки тупо падають і никнуть у сніг. Ошубкані люди йдуть за браму, де стоять прикриті дергами й інеєм коні.

Морози сходяться до своїх саней і всідаються. — Просимо заглянути! — чути голос Григора. — Дай Боже! З Різдвом Христовим! — вітаються з іншого боку. Всілися, коні рушили, полоззя саней ріже змерзлий, хрусткий сніг...

Дома їх чекає тепло і свято. Вже здалека хутір виходить назустріч і чути довколо імлисте опоєння. Урочисто стоять гострі тополі на білому. Ялини вносять чорні мазки, і зовсім по-іншому пурхають змерзлі горобчики.

В цілому будинку, в усіх кімнатах, по кутках і на предметах, на вазонах і завісках помітно подих ясности. Все те саме, що і вчора, але зараз це Різдво. Роздягаються, розтирають руки... Ніздрі чують приваби кухні, що цілий тиждень була центром уваги. Там скупчено таку різноманітність запахів, що найтонший нюх не може рішитись, на чому має перш за все зупинитись. Кухонний клімат продирається через всі шпарки дверей, він пролазить у такі місця, де йому не повинно бути місця. Тепер, коли родина в повному складі, після посту, молитви, морозу і доброї руханки, запахи кухні упокорюють не тільки плоть, але і дух.

Появляється і зникає Таня. Вона на ходу роздягається, на ходу кидає погляд у дзеркало. Вона озброюється переборщено білим фартушком. Вона ґраційно командує своєю армією в кухні.

Андрій бігає за нею. — Таню! Стій! Увага! Дай хоч поцілую...

— Цілуй та швидше! — кидає йому Таня, очі її сміються, наставляє рожеву, свіжу щоку...

З двору входять. Першим входить Петро з Катериною Львівною. Вони там не мають чого робити. Катерина Львівна привітала тільки Кудлая. Він стрибнув на неї і мало її не повалив. Водяний і Сопрон вже зчепилися. Вони говорять про Петроград, але кожний розуміє справу посвоєму. Сопрон пригладжує широкою долонею свої розкидані по голові волоски. Вони не сідають, а ходять. — Ваше наставлення буде народом відкинуте, милий Миколо Івановичу, — каже поважно Сопрон. До них вривається Андрій.

— Дозвольте, панове, зняти з вас тоґи сенаторів і обернути вас у звичайних громадян. Де наш Петро? — каже швидко Андрій.

— Тут, — озивається Петро зі своєї кімнати.

— Катерина Львівна?

— Тут, — каже Катерина Львівна.

— Іван?

— Іван і батько ще на дворі. Водять бога Велеса по сальонах, де живуть корови... — каже Петро.

— Я, панове, пропоную завішення зброї і приступлення до суті нашого свята.

— Пропозицію приймаємо, — каже басом Сопрон.

Андрій є тут, є там. Він має довгі і рухливі ноги. Він відкриває двері їдальні, але старанно їх закриває знов. Стоїть притьмарена ранковою сірістю ялинка. Він розсвічує свічки, і навкруги робиться тепліше. Світло зливається з сірістю дня, ледве відсвічується від розмальованих морозом вікон. Урочисто стоїть стіл — поважний, ши-

рокий, міцний. Порцеляна і кришталі здоблять білу з рожевавими розводами скатертину.

Андрій робить доповнення. З великого, старого, дубового буфету видобуває кілька пляшок. Боката, кантата і крутла; жовта, вишнева і біла. Ставить їх посередині і на краях. „Все, — каже сам до себе Андрій. Так. Тут є все. На стінах — картини, на вікнах — ласиці, на столі — посуд. Дев'ять стільців переконано стоять на своїх місцях.

Нарешті входять старий Григор та Іван. Старий ставить миску, в якій був хліб та сіль. Вони обидва обійшли свою худобу і роздали святий хліб. Старий має поважний вигляд. Щоки його червоні від морозу. Він відходить до своєї комірки і вертається без кожуха, у своєму старомодному каптані.

Андрій відчиняє двері їдальні. Першим входить старий, займає своє місце. Далі Сопрон, КатеринаЛьвівна, Петро та Іван. Василь та Михайло звиваються попід руками і займають свої місця на краю. Андрій сідає останнім, Таня входить без фартушка і сідає біля Андрія.

Тиша. Ніхто не говорить. — Здається, всі, — каже старий, простягає руку, бере чорну хлібину, ломить її надвоє і благословляє. — Благослови, Боже, сей хліб, се вино і елей... — каже старий урочисто. — Благослови всіх, що не з нами, що в дорозі, в полоні, що ув'язнені, що не мають дому свого. Благослови нас, недостойних твоїх рабів, і тих наших, що зараз не з нами. Ми дякуємо тобі, Боже наш, що ти сподобив нас своєї ласки, що ми зараз тут усі разом, що ми витримали біду і війну, що ми живі і можемо далі в мирній праці благословляти твоє святе ім'я. Ми знаємо, що ми негідні ласки твоєї, бо ми грішні і ми

недостойні перед тобою... Во ім'я Отця і Сина, і Святого Духа, амінь!

— Амінь, — подумки промовило все довкола. Через вікна вривався ранок. Блискуча блідість проступає крізь замерзлі шиби. Горять воскові свічі...

Іван — спокійний і поважний, а в глибині душі напружений — бере виделку і ножа, крає шматки домашньої ковбаси зі зернятками гірчиці. Яка велична ясність думання — цілі десятиліття встають в уяві! Як тепло для душі, що ти ось знов на свому місці.

Сопрон сидить випростано, волохаті його брови насуплені, і можна з обличчя прочитати, що думка його в Сибірі. Там його Настуся — Настасія Всеволодівна. Вона зараз сидить біля столу в товаристві дітей і знайомих — чиста і така бадьора, як може бути тільки людина цього великого простору.

Петро — весь тут, бо з ним є все, що має. Катерина Львівна позирає на свого Мішу, що має задиркуваті на лобі кудли, що старанно їсть, що має яскраво рожеві від морозу щоки і чисті, виразі, великі очі.

Водяний зі своїм кантастим, міцним, мов з каменю, обличчям, сидить вдоволено і впевнено. Його тверді, чорні, коротко стрижені вусики видаються наліпленими. Біля нього зліва — Таня, усміхнена, як і завжди. Андрій, що сидить біля неї ліворуч, тратить свою настовбурчену насторогу. Він зараз — Андрійко, і коли б не його зріст, він напевно побіг би колядувати „з звіздою" та дзвінком... — Ти вдоволена, — не може втерпіти він і по-хлоп'ячому штовхає ліктем сестру.

— Андрійку! — кидає Таня, і він все розуміє. Наказ і пересторога.

А Василь і Михайло, навпроти діда, сидять дуже наснажливо. Їм це дешево коштує. Їм не дали горілки, але на вино вони цілком надіються. Хочеться засміятись, щось таке особливе сказати, але ще не час...

Починається перехресна, уривчаста розмова.

— Думаю, Петре, ти сьогодні змерз порядно, — сказав Андрій — так тільки, аби щось казати.

— Частинно, — кидає Петро.

— То що це за мороз, — каже Сопрон...

— Ну, для сибіряка — зрозуміло, — каже Андрій.

— Найбільші морози зісталися в моїй пам'яті з часів турецької війни сімдесять сьомого року, — каже старий Григор. — Тоді було стільки снігу, що замітало хати. Тепер клімат міняється...

— На заході зовсім слаба зима, — докидає слово Іван.

— А от у Петрограді я зовсім не страждав від зими, — каже Водяний. — Мене гірше діймали тумани...

— Наша зима — найкраща зима, — захоплено і виключно проговорила Таня.

— А я люблю стріляти з рогатки, — докинув Михайло. Всі засміялись — і Михайло вдоволений. Він досягнув свого...

— Ти мені достріляєшся, — каже Катерина Львівна. — На Шулявці зв'язався з босячнею...

— О! — перебив її Михайло. — Петька ніякий босяк. А чи знаєш ти, що він мені подарував монету з часів Кіра Перського?

— Але що він зняв з тебе нову шинелю, це по-твойому нічого...

— Це не Петька. Він тільки відніс на базар мою шинелю...

— Там є чудесні феномени, — вмішався Петро, — і я сам інколи не проти повертітись між

ними. Рєпін між такими збирав своїх бурлаків.

— Бувають дивні випадки на залізницях. Там є „пасажири", що ніколи не платять і ціле життя проводять між Москвою і Владивостоком... Це феномени, коли б ти їх бачив... У сибірських люксусових експресах, чуються, як дома, — вставляє Сопрон.

— А чи й тепер є ті люксусові експреси? — питає Андрій.

— Боюся, що ні, — каже спокійно Сопрон. — І взагалі сибірська залізниця — це поважне питання для наших днів. Хто має нею тепер займатися. Кожен їхати хоче, а ніхто не думає, як має паровіз іти. Немає палива.

— А ви знаєте, — втручається до розмови Василь. — Сьогодні в проскурні хлопці казали, що заберуть наш хутір...

Поважна мовчанка. Всі насторожились. Старий підняв голову. — А хто це казав? — спитав по хвилині старий.

— Я його не бачив. Так говорили. Всі... Там була така тіснота...

Іван суворо подивився на Василя і той замовк.

— Таня має нам відкрити таємницю програми цих днів, — сказав Андрій.

— Дуже просто. Сьогодні ми дома. Завтра у [illegible]ості. Післязавтра ми їдемо до Канева.

— Дуже загально... Вимагаю деталів...

— Це вже від вас залежить. Насамперед — відпочинок. А завтра... Це вже побачимо.

— А тепер... Петре! Ти, здається, втратив почуття реального, — звернувся Андрій до Петра.

— А ти подбай, щоб його вернути, — сказав Петро. Андрій наливає чарки. Всі випивають. Капітан Водяний наливає собі ще. — Я, — казав він, — за старим звичаєм. — Дві, три, а тоді закуска. Офіцери наші пити вміли, а зрештою військове

життя без горілки нічого не варте. І взагалі наша батьківщина без цього благодатнього трунку була б до певної міри неповним варіянтом держави... — Він умілим рухом вкинув в себе чарку.

Настрій швидко підносився. Мова зробилася загальною. Таня згадала минулі, довгі і одноманітні роки і попереднє Різдво. ... — Ми були самі, — казала вона. — До нас приїхала Мар'яна... Згадували всіх наших. Навіть Петро не зволив зрушитися зі свого місця...

— О, — казав Петро. — Минулого року в Києві був справжній карнавал. Я ще ніколи не переживав такого буйного Різдва, як минулого року. Блискучі офіцери, повні ресторани, музика. Хто минулого року міг ще цікавитись селом...

— Но, — каже Андрій. — Ми минулого року в цукроварні прекрасно провели час... Була там пані, яку ми звали Кападокія Сисоївна. Це була, я б сказав, блискуча звізда фронту й запілля. Вона осяювала кожне небо, де тільки було весело. Між іншим, вона саме оповідала нам про перший наступ росіян на Галичину. Ах, що там робилося... Вона, щоправда, знає тільки життя штабів. Пам'ятаю, казала, що там було випито стільки горілки, що можна було б зробити з неї ставок.

— І де вони її брали? — спитав Сопрон.

— Штаби? Ті мали все. Власне з австрійських запасів. Зрештою і наші були декому доступні...

— Ні, — сказав Іван. — Я був також на фронті, але пам'ятаю — у нас було строго...

— І скажеш — не пили? — зауважив Водяний.

— Пили. Але це було скорше щось випадкове. Повального п'янства не було. Ми мусіли інко-

ли вживати одеколон. Зрештою на фронті горілка заміняє огрівання.

— А я от, — вмішався до мови старий, — життя своє доживаю і не знаю, що то значить бути насправді п'яним.

— Ви ніколи не були п'яним? — спитав Андрій.

— Був. Чому ні... Я молодим також інколи любив... Але я був завжди в межах...

— Зате ваші сини виступили з меж, — сказав Сопрон. — У нас в Сибірі меж дуже мало тримаються. В питанні алькоголю, ми, можна сказати, абсолютні анархісти. В Сибірі люди нагадують мотори, що завжди потребують води. Без пари там ніде не повернешся. А взагалі в Сибірі життя — рай. Не розумію, чому Сибіру так бояться...

— Я не сказав би, що Сибіру так бояться, — казав Петро. — Знаю, що з України виїхали до Сибіру цілі села і живуть там дуже добре. Але Сибір страшна земля тим, що там мало цивілізації, і, коли взяти під увагу темпи російського цивілізаційного походу, не можна сподіватися, що останнє століття внесе туди сутєві зміни.

— Треба тільки господаря, — каже старий. — Ані пани, ані ваші, як тепер кажуть, пролетарії, цього не подужають. І ті, і ті — голодранці. А земля вимагає таки справжньої праці, і це покищо все... Я ніяк не збагну, — казав старий, — як можна міністрами робити людей з великопанського дому. Тож ті люди звикли дивитись на життя, як на чарівний столик, на якому все з'являється само від себе. Думати про те, що то має бути і як то має бути, вони не просто не вміють. Тому саме і є, як є. А, правду сказати, у нас є на чому погосподарити...

— Потрібні глибокі соціяльні реформи, — проговорив Сопрон, але старий не зовсім його збагнув.

— Буде Ольга, — шепнула Таня Андрієві.

— Мене це мало хвилює, — відповів Андрій. — Я зрештою завтра думаю організувати похід на луг... Там є чудовий лід... Що скажеш ти?

— Що скажуть усі. Я за. У нас, мабуть, буде „та-скать" — Афоген Васильович з мадам...

— Будемо тиснути, — відповів Андрій.

Випиті чарки творять своєрідний настрій. Стає легше. Голос звучить бадьоріше. Всі перейняті захопленням. Входять у свідомість небуденні думки і будять гордість. Старий випростався і поважно наливає чарки власною рукою, хоча до цього часу це виконував Андрій, як наймолодший. „Христос рождається — славим те", — заспівав старий на церковний, звичний для нього лад і йому підтягнули; це стало початком до колядок.

На столі повільно міняються страви, всі певні своєї сутности і значення... А коли їх шерег вичерпався, всі розходяться по своїх кімнатах. Треба відпочити. Минулу ніч не спали. Святочна втома опановує ціле єство. Це — знана традиційна втома, що передається з покоління в покоління. Першим відходить до своєї комірки старий, що в такий час „дозволяє" собі лягти. „Свято на те Бог дав, щоб людина відпочила". Він тоді не думає ні про що, спокійно лягає і з місця засипає.

Багато років з успіхом повторював цю процедуру. Навіть коли була війна і коли його сини були розкидані по світі. Але цього року щось сталося. Він пішов до своєї комірки, ліг, як звичайно, але не може заснути відразу. Його щось турбує. Може те, що ось з'їхалися сини, а проте по-

винні знов роз'їхатись? Ні. Старий уже дещо звик до того, що кожен з синів його має свою, виразно накреслену дорогу. Він їм уже давно не перечить, та й розум його каже, що не може він тут перечити.

Однак щось його турбує. Раптом пригадує слова, кинуті малим Василем; він жене їх від себе, але ті слова все вертаються і вертаються. Старий, не звиклий до всього непевного, на цей раз тримає непевну думку, і вона не кидає його... Однак все таки він заснув...

Іван пішов до себе і ліг на канапі. Прийшов також Сопрон — в доброму настрої, співаючи „Небо і земля"... Сопрон, наподоблюючи, мабуть, своє парубоцтво, коли ще був дома, розмашно ліг, кинув кілька дотепів — у свято, мовляв, і кіт спить, не то християнин православний, дмухнув перед собою димом цигарки, струсив на килимок попіл і за хвилину вже спав.

Іван не спав. Він має на це поважну причину. Думає, що йому треба поїхати до Канева. Він мацає біля себе канапу — і взагалі щось не дає йому спокою. Що воно за дивне і незбагненне почуття, що так настирливо чіпляється людини. Він думає за Мар'яну і боїться сам цієї своєї думки.

Чого боїться? Не здає собі справи — чого боїться. Тяжко зробити йому цей якраз крок. Таня так незвично поглядає на нього і, видається, щось хоче йому сказати. Василя так нічого і не запитав, а тут Василь має найбільше слово. Проти волі сина він не зробить нічого. Василь — це щось вище від його особистого... Він щойно тепер, коли побачив сина, зрозумів, що власне тільки для сина варто йому жити. Але цього не повинен бачити Василь. Він мусить рости самостійно. З нього повинен вийти мужчина. Іван цілком свідомо до цього наставлений...

І ось він лежить горілиць, думає, подумки сперечається з собою, міркує. Його уява працює сильніше, ніж звичайно. Не може він прийти до нормального стану. Це вже є, і немає виходу.

Андрій зайнявся гостем. Водяний мав добрий настрій і не виявив бажання іти спати. Вони залишилися в їдальні і відразу перейшли на завзяту суперечку.

— Всі ці справи не такі звичайні, як ви собі уявляєте, — казав Водяний... Він усе уважав Андрія за юнака, що не має ніякого поняття про речі, що відбуваються навкруги.

Андрій надто чемний, щоб забрати Водяному його думку про себе. Він гаразд його розумів. Військові люди не терплять заперечень і взагалі Андрій помітив, що наші люди не люблять, коли з ними не погоджуються. Вони переносять це в площину особистої образи і починають бути нетерпеливими.

Приходить Таня, підсідає до них і мовчки слухає. Врешті каже: — Перестаньте ви зі своїми вічними суперечками. Чи ж немає нічого цікавішого, ніж та революція?

— Танюсю! Впевняю тебе, що немає, — каже півжартом Андрій.

— Ні, є. Перш за все — свято. Друге — ми самі. Третє — наші близькі. На дідька нам здалась та революція?..

— Ти маєш, Таню, рацію... Маєш повну рацію... Нам революція непотрібна... Але ми потрібні для революції... Ну, але ми покищо будемо жити по-своєму... Самостійно... Пропоную сьогодні на лід... Ввечері будуть колядники, завтра гості, а сьогодні ми самі з собою...

Але згодом як Водяний, так і Андрій змушені віддати данину святові. Водяний лягає на канапі, курить, дивиться догори, пускає дим і, ма-

буть, міркує над тим, що чув. Андрій залишає його самого і втискає себе до Таниної кімнати, хоча там і так уже порядне ущільнення. Василь уже спить. Михайло також. Обидва на одній канапі лежать до себе спинами. Таня запропонувала Андрієві свою постіль, але він не скористався з цього. Він змайстрував собі лігво зі стільців, приніс дергу, кожух і вже по хвилині хропів також. Цілий будинок запав у сон.

А морозне сонце підносилося над Дніпровим лугом і обливало білим, кришталево-блискучим сяйвом далекі осокори, горб з обвіяними і почорнілими полями, обнизаний інеєм сад. Стояла велична тиша...

II

Першим, хто її порушив, був Іван. Він встав найскорше. Властиво він майже не спав. Коло дванадцятої він уже був на ногах. Пішов на двір, витяг легкі залубні на одного коня, запряг сірого і коло першої виїхав.

За цей час у Івана постало цілком виразне рішення. Не має тратити часу. Конечним є діяти. Треба оформити себе, треба скріпити стан господарства, треба ще раз продумати, що робити в зв'язку з розвитком революції. Він мусить дивитись у вічі дійсности і не може на все махнути рукою.

Він їхав швидким чвалом. По дорозі зустрічав мало людей. З огляду на морози їхав навпрост через луги. Річки і болота замерзли, і ледве помітна колія від саней вела його просто до переїзду напроти Канева.

Біля переїзду також порожньо. Тепер їдуть просто через Дніпро по льоду, тому немає стопища людей. Деякі окремі підводи у святочному ви-

рядженні квапляться кудись у гості на хутори. Між ними трапляються військові при зброї. Сірі їх, ще з царської армії шапки, задавакувато заламані назад. Інколи проїде веселе, шумливе товариство з вигуками та піснями. Коні весело мчать, розбиваючи сипкий сніг...

Іван скоро прибув до Лоханських. Там, здається, його вже чекали. Всі дома. Доктор, Марія Олександрівна, Мар'яна і Ольга. Крім того, в них, чи властиво в Ольги, були дівчата, що поприїздили на вакації зі шкіл.

Івана зустріли з вигуками. Микола Степанович тричі, як велить звичай, почоломкався. Відразу пішли до їдальні і так само відразу випили з дороги по чарці, щоб загрітися. У кімнаті Ольги сміхи... Там щось грають. Розчервоніла Ольга увігналася, майнула короткою, темносиньою спідничкою. — Добридень, Іване Григоровичу! Дуже у вас там багато снігу?

— Ось, Ольго Миколаївно, як приїдете до нас — побачите, — сказав Іван.

— А хіба мені можна? — кинула вона демонстративно... — Тато й мама постійно держать мене під замком...

— Го-го-го! — заіржав басом Микола Степанович.

— На цей раз, будемо надіятися, вони вас відімкнуть.

Марія Олександрівна сказала: — Наша Ольга дуже поволі виходить із дитинства...

Ввійшла дуже елеґантна, чиста і яскрава Мар'яна, і мова перейшла на інше. Іван встав. Він був напружений і навіть злегка почервонів.

— З Різдвом Христовим вас, Мар'яно Миколаївно, — сказав Іван, потиснув Мар'яні руку і залишився стояти.

— Дуже гарно, що ви нас відвідали... І то якраз тепер, — сказала Мар'яна.

— Я маю підступні пляни, Мар'яно Миколаївно, — сказав Іван, злегка нахиляючися наперед.

— Сподіваюсь, це ніяка таємниця, — посміхнулась Мар'яна.

— Маю намір забрати вас усіх до нас на хутір...

— І навіть мене, — докинула Ольга.

— Ми годимось, тільки не сьогодні, — сказала Марія Олександрівна.

— Завтра, розуміється. Сьогодні вже пізно.

— Так, Іване Григоровичу, за ваше здоров'я, — наливав у межичасі Микола Степанович. Творилась тепла і дружня атмосфера. Прийшли приятельки Ольги — дві білі, виплекані панни з ніжними голосами. Вони з ентузіязмом розповідали про свої гімназії, про останню моду шапочок замість капелюхів, про всілякі гімназіяльні справи.

Всім це було дуже цікаво. Наприклад, останній баль у гімназії. Панна Рая казала: — Перш за все наша директорка вибрала найкращу залю. Залю мужеської гімназії. Грала міська оркестра під керівництвом Залозниченка. Танцювали вальс, мазурку, па-д'еспань... Ах, це було прекрасно. Танцювали не до четвертої, як було написано, а до шостої години ранку. Коли ми йшли додому, в вікнах уже світилося...

— Го-го-го! — сміявся басом Микола Степанович. — Молодь! — казав він філософськи. — Що то з неї ще буде?

— А були також офіцери. Були студенти університету, гімназисти старших кляс... Семінаристи духовної семінарії...

— Молодь, молодь, — басив Микола Степано-

вич. — Іване Григоровичу! Чи не були і ми такими? Так дай Боже! — підняв він чарку.

Іван був випростаний. Перед цими молодими дамами у ньому щось верталося з часів його офіцерства. Він говорив мало, слухав і наслідував Миколу Степановича, коли той глибокодумно підносив свою чарку. Кожний його рух при тому мав символічне значіння. Мовляв, так давай вип'ємо! Хай хтось там знає, що і ми були...

Надходив швидко вечір, робилось темно. Чути, як по місту колядують. До будинку Миколи Степановича підходять і підходять гурти колядників „зі звіздою", то знов „з дзвінком". Їх не пускали до кімнат. „Рождество твоє, Христе Боже наш", — досить сирими і похриплими голосами виспівували вони. Марія Олександрівна виходила і давала їм п'ять чи десять карбованців... Більші діставали більше, менші — менше. Без огляду на їх мистецтво співу...

Іван мусить їхати додому і по дорозі має ще заїхати до Левицьких. Йому хотілося поговорити з Мар'яною, але не було нагоди. Він встає і заявляє, що мусить покинути товариство. — Мар'яні Миколаївні пропоную прогулянку, — говорить він, прощаючись.

Згода. Мар'яна одягає своє лисяче з котиковим коміром хутро, голову зав'язує чорним шерстяним шалем. Їх проводять. Ольга повна заздрости. Забрязкали балабони, і по короткому часі сани бігли вниз Полтавською, повернули вправо, переїхали місточок потоку Дунайця і біля Спаської церкви виїхали на Побережжя.

Копита Сірого м'яко торкаються в'їжджeної дороги. Твердий, холодний місяць розлився по зарвах і деревах. Гора Московка закриває обрій справа. Сади вириваються несподівано, здається, дряпають галузками небо і тікають назад. Зліва

Дніпровий беріг, а там, далі — ледве помітна, замерзла пристань.

Яке напруження! Мають вирватись слова. Думка горить і бушує. Іван міцно тримає віжки коня, уста його затиснені. Мар'яна чує ту беззвучну мову, вітер ріже їй обличчя і вона нахиляється вперед. — Вам холодно? — питає Іван. Він вдоволений, що вирвались якісь слова. — Ні, чує її голос. Він дивиться гостро вперед і кидає перед собою слова: — Мар'яно! Мусимо рішитись! — каже він і цвьогає коня. Кінь прискорює біг. — Я рішена! — каже в муфту Мар'яна. — Дякую. Я тепер вільний! — і він знов цвьогає коня, кінь біжить навзаводи, іскристо мигає перед очима сніг. Здається, він хоче щось дігнати, що від нього тікає і що ось-ось буде йому належати.

І щойно коли доїхали до лісу і повернули вправо і під гору, Іван стримав коня. — Я сьогодні щасливий, — кострубато, захлинаючись казав Іван. — Я чую себе. Довго на це чекав...

Мар'яна бере його під руку і мовчки до нього горнеться. Дорога врізається в провалля, кінь робить зусилля, сани нахиляються. Іван вичуває в собі страшну, неземну силу. Його правиця, довга і міцна, простягається і підтримує Мар'яну. Мар'яна виразно вичуває його силу і їй стає затишно і безпечно.

І коли виїхали нагору, коли замигали десь там огники, коли залишили ліс і в'їхали знов між сади, вони вже чулись зовсім своїми, вічно близькими, неповторно рідними.

Сірий біжить рівно, санки сховзько і легко за ним пливуть, мигають по боках предмети і виблискує сніг. Потім повернули назад. У місті видається шумніше. Появляються люди, юрби колядників. На все падає місячне сяйво, і по яскравому снігу кладуться виразні тіні.

Заїхали до Левицьких. Там були гості, переважно вчителі. — А, моє найсердечніше поважання! З Різдвом, з Різдвом вас, Іване Григоровичу, — викрикував розвеселілий Афоген Васильович. Цілувались, обнімалися, йшли до тісної, завішаної картинами їдальні, Наталя Петрівна радісно подавала свою білу пухку ручку... Присутні гості, вже підпилі, вставали, сідали, віталися, виходили і входили. Мар'яна відразу попала в товариство розчервонілих дам...

— Ну, мусимо випити, так-скать, з такого важливого приводу, — казав Афоген Васильович і вже наливав гранчасті кришталеві чарки білою рідиною. — Це, Іване Григоровичу, не царська, але все таки наш чесний і порядний самогон... За ваше здоров'я!

— Дай Боже! — казав Іван, і обидва випивали, закушуючи сухою українською ковбасою з пекучою гірчицею.

— Ех, — казав Афоген Васильович. — Ніяк не можна мені погодитись на цю прокляту революцію. Забрала вона нам справжнє свято, але поки ми є живі, здорові, так довго п'ємо. Ні? Іване Григоровичу! Ви ж, очевидно, людина нашого складу...

Іван тільки посміхався. Дами накрутили грамофон, учитель літератури пішов з Мар'яною в танець. Було тісно, але на це не зважалось. За ними пішло ще кілька пар, і все закрутилось. Афоген Васильович шумів. Він дуже охоче бачив Івана і охоче з ним випивав. — Чую у вас, Іване Григоровичу, свою людину, — казав він захоплено. — Знаєте, що це значить? Це таке відчуття. Я признаюсь... Я знаю добре людей. Я ціле своє життя на людях і з людьми. Від мого ока нічого не тікає. І от я вам кажу одверто: ви людина повна. Так, Іване Григоровичу... Вас револю-

ція ніколи не прийме. Революція — це окрема, зовсім окрема річ. Її люди — також окремі люди. Це плебс... Це ті, що їх не можна вложити в форму... І я вам сьогодні цілком признаюсь: я революції не терплю. Вже французька революція робила на мене брудне враження. Ну, що там гарного? Ну, скажіть самі? Що ті прокляті повії, не варті доброго слова, тягнули на Версаль гармати і плювали на свого короля?.. Я вам скажу просто: може той король нічого не був вартий, але люди цілими тисячоліттями творили свої суспільні форми і не повіям їх руйнувати... Чи ж не так я кажу, Іване Григоровичу? Те саме і в нас. Матроси, якісь нікчемні, придуркуваті головорізи... Ви ж їх бачили... Вони, каналії, підіймають руку на священну особу нашого монарха, який чейже триста років репрезентував нас перед історією. Розуміється, вони кричать про соціяльну справедливість. Дурні! Справедливість завжди стирчить в розумі, а не в законах. Розуму треба. Праці. От що! А хіба ті малпи можуть це збагнути?.. Ніколи. Це ж первобутність. Ґорилі... У нас тут якийсь дурень оповідав недавно, що, мовляв, треба забрати всі землі від багачів і роздати їх біднякам... Ви собі це уявляєте? Отже забери у того, хто здобув, і дай тому, що нічого не мав... І не має... І не буде мати... Не дурно Христос у притчах про таланти рішає цю проблему в тім сенсі, що тільки багатий має, а не бідний...

І, як хочете, скажу, чому є бідні і є багаті... Скажу: я, коли б захотів, кожної хвилини міг би бути бідним. Це дуже просто. Все продав, пропив, прогайнував — і маєш. Але я вам також скажу: я знаю, що я буду багатим. Чому? Бо я люблю працювати. Так. Я люблю працювати. Я труджуся. Я люблю рано встати. У мене все тримається в голові. Я не можу лежати зранку в постелі, бо

мені від того болить голова. Я встаю, я йду, я берусь руками й головою за діло. І тому я маю... Тому я маю! І я задоволений. Я маю он пасіку, що дай Боже таку кожному... Прошу зайти і подивитись. Але я біля неї проводжу три чверті свого життя. Рано о п'ятій і ввечері о десятій я там, з тими працьовитими комахами. А це один з тих придуркуватих революціонерів каже мені: мусимо, мовляв, поділити все порівну. Як? — питаю. Як порівну? Думаєш, кажу, Божі дари самі з неба падають — одним більше, другим менше? Темний наш народ! Тем-но-та!

Іван не бере участи в ході думок Афогена Васильовича. Він далі переживає своє чудове щастя. Йому дуже добре, йому скрізь тепло, очі так ясно світяться і так багато бачать доброго. Перед ними мигає он постать з огненною косою і біля неї твориться стовп сяйва, що спадає і на його єство.

Годинник іде, веселість не згасає, а розгортається. Іван уже готовий. Він уже давно танцює в думці, але ось він танцює і в дійсності. Дами охоче поділяють його радість. Він має великий, шалений успіх.

Коло першої він рішає їхати. Передає запрошення родині Афогена Васильовича і прощається. Так скоро? Так рано? Дами обступають Івана, цілування ручок, такі чарівні усмішки і такі привабливі слова. Мар'яна їде також. Вона уже стоїть, огорнута хутром, і чекає. Вони, усміхнені, виходять, за ними Афоген Васильович, Наталя Петрівна. Ще раз прощання — до побачення! До побачення!

Сірий рушає з місця у чвал, балабони побрязкують, санки затоком повертають з Дворянської на Базарну площу і по хвилині зупиняються перед будинком Лоханських.

Будинок уже спить. Всі вікна темні, віконниці закриті. Іван зіскочив з саней і помагає Мар'яні. Вона поволі розгортається з бараниці, потім стоїть перед Іваном, дивиться вгору, бачить його загальні обриси. Іван нахиляється, і щастя знов проходить по всій його міцній, гарячій істоті. Ще цілує її ручку. — До завтра! До побачення! Чекаємо. Нестерпно чекаємо.

— Добраніч, — сказала спокійно, тепло та інтимно Мар'яна, підібрала спереду хутро і пішла на сходи будинку. Іван почекав, поки відмикались двері, ще раз тихе „добраніч", двері зачиняються, санки рушають. Іван погнав Сірого, і санки м'яко поплили вниз по утертій двоколійній доріжці. Було тихо. Хочеться вслухатися в таку тишу. Не така вона, як завжди, а благословенна і урочиста, розлита по цілому світі, по срібній землі, по деревах, що стоять непорушно, по обох берегах ріки, по небі. Світло неповного місяця повільно слабне, розсікається невидимими галузками дубів на верховіттю Канівщини. Зорі — рідкі і зовсім, мов крейда, білі — хрусталіють і тремтять у холодному зеленавому мармурі.

Санки біжать з легкими поштовхами просто по білому. Лиш інколи, коли місяць перейде верхи якогось з осокорів і блисне по рівнині, дві довгі стрільчасті лінії доріжки закресляться, ніби в стуманілій уяві сонної людини. А сірий кінь рівно й ритмично, з ледве чутним дотиком копит, рухається вперед. З його ніздрів сірими розбитими вусами вириваються і зникають його подихи.

Іван весь час і без перерви живе. Чує силу, тепло, радість, запах і соковиту свіжість. Вже кілька разів пережив він за цей час це складне, різногранне і різнобарвне чуття. Тоді, як плив по Дніпру з Києва в товаристві Петра, тоді, коли вперше по довгому часі опинився знов у середо-

вищі своєї родини, і зараз. Може навіть це чуття зараз 1 — 2 найбільше, найсолодше. Тепло заповнило всі місця його душі і тіла. Все так чудесно і гармонійно звучить.

Думає все про одно і те саме. Мар'яна. Нічого, мабуть, не сталося за цей день, однак вона значно ближче і інтимніше підійшла до нього. Він уже бачить і чує її. Не бачить властиво її обличчя, її рівного з легким ластовинням носа, її чітко краяних уст, її бронзуватого, злегка кучерявого волосся. Не може ані на коротку хвилину вловити тих обрисів. Зате дуже виразно чує і бачить її друге, якесь астральне єство. Те, до чого не можна ніяк доторкнутись зовнішнім дотиком. Так сильно чує тепло її дихання, що вже давно розплилося в повітрі, і запах, що йде від неї через хутро, і тембр окремих її слів і бачить мигання її рухів. Від цього в ньому розгортається і шириться таке гостре відчуття сили і перемоги, що він тратить рівновагу мужчини. Йому хочеться зіскочити з саней і бігти побіч. Хочеться зупинити Сірого і обняти його. Хочеться стати на цілий зріст, розмахувати батогом і вигукувати якісь звуки. На уста весь час набігає усмішка. Думки йдуть уривно. Звиклий до логіки, він зараз її тратить і зовсім не турбується своїм ліричним хаосом.

Так. Він одружиться. Він буде знов тим, чим має бути — мужчиною, громадянином і самостійною людиною. Він створить цілком нові умови. Все, що було, — мало, бідно, просто вбого. Мати руки, голову, землю, право і простір — і не бути паном і князем!.. Ні, ні. Так не буде. Він одразу, вже на весну почне заводити нові порядки. Ціле господарство, а в першу чергу мешкальний будинок, хліви і клуні має він ґрунтовно змінити. Хата мусить бути нова, відсвіжена архітектурно,

простора і вигідна. Має стільки мистецтва, стільки можливости і людей... і яких людей. Має братів і сестру. Ні. Він не буде жити, як батько — повільно, спокійно, по-старому: він мусить зрушити не тільки цей маленький простір, але ціле своє наддніпрянське довкілля. Білу, ситу, широку з верандами віллу вибудує він на тому місці, де стоїть їх кантастий старомодний дімок, яким так пишався цілих двадцять років старий Григор. Досить. Кінець. Крапка. Тут буде щось нове, з фантазією і блиском. Широкі вікна дивитимуться на просторість лугу Придніпря. Алеї смерек і ряди молодих тополь будуть обрамовувати дороги, в'їзди і межі. Сад треба збільшити і надати йому іншого вигляду. Мусить подбати про перерібку слив і яблук і незайвим буде спробувати робити вина і меди. Колись це робилось і давало порядні прибутки. Вина і меди, вироблені у власних виробнях, з етикетами „Дніпро, Морозів хутір" з якимись карколомно фантастичними оздобами, заповнять льохи з довгими підземними ходами, як було це в старовину, коли полковники козацькі чинили це на славу собі і цілому світові. Іван Мороз і син, — фірма хліба, вина, овочів, меду, шоколяди, мармеляди, макаронів, сніжнобілої муки. Хіба не гріх, що в їх саду виростають овочі з такими соками, барвою і запахом, що можна впиватись, п'яніти від одного погляду, а цього ніхто не знає. І коли хтось і знає, то безмірно менше, ніж соки і овочі Райну чи Угорщини. А хіба ті самі яблука-олександри чи „йонатани", які він бачив і їв за кордоном, — хіба вони можуть зрівнятися з тими яблуками, що ростуть на берегах Дніпра? Та ніколи. Тільки цього якимсь незбагнутим дивом ніхто в цілому світі не знає. І Іван Мороз мусить відкрити світові очі на те, що тут росте і виростає.

Сад, худоба — коні і корови. Він навчить довколишніх людей, як треба тут жити. Як можна тут жити. Яке це багатство, яка чудова земля, небо, повітря. Свій хутір поширить, викупить довколишні шматки орної землі і сіножаті або заміняє на свої херсонські десятини, а як треба буде, збудує млин-марамон. Можна буде нашу чисту, як янтар, і зернисту пшеницю відправляти за кордон не в сирому, а меленому вигляді. Він не буде обмежуватись довкіллям солом'яних сел і дрібних різнохатних містечок. Для нього мало і Києва, що не спроможен стягнути дари довкілля, ані навіть Москви, чи Петрограду. Він піде зі своїми дарами в гущу Европи — в Берлін, в Лондон, в Париж. Хіба є в світі смачніше м'ясо, ніж те, що виростає з соковитої, буйної степової трави, ніж український соняшник, що пахне самим сонцем, що в перерібці дасть першоякісні олії, без яких не обійдеться ні один готель світу.

І знов Мар'яна, і знов і знов вона зі своїм чудодійним ароматом, сміхом, жвавістю. Її бистра сестра Ольга і брат Андрій, обоє з великими, вишневої барви очима, молоді і нестримні. Андрій поїде до Швайцарії. Він мусить там скінчити вищу школу. Там, де сходяться всі дороги Европи, де люди живуть і мудро і сито, де тіло і дух знаходять собі належне поле, — там треба школитись братам Морозам. Андрій і Ольга кожної осени від'їзджають до Швайцарії. Їх проводять старий Григор, Іван, Мар'яна. Петро живе в Києві. Це місце для нього створене. Не треба ніякої Італії, ніякого Неаполя. Це Неаполь сходу в таких просторах і таких можливостях, що ніякий інший Неаполь не може з ним рівнятися. А до всього ґрунт, тисячоліття, Дніпро, що лучив і ще лучить головні моря головних культур. Ні. Для Петра

тільки Київ. Ніяка Москва і ніякий Петроград. Треба тільки віллу на Ірпені — і цього для нього вистарчить. Він буде відвідувати Париж чи Лондон. Краще навіть Лондон. Іванові все ще імпонує старий англійський вертеп серед морів і океанів, закиданий біржами і ненаситний на всі добрі речі. Петро буде там поповнятись, чи краще, оформлюватись, що зрештою йому вже і не так то потрібне, після Рєпіна, після Мурашка, після Нарбута. Хто зможе дати йому більше, ніж ті незмірні душі? Пікасо чи ван Ґоґ, чи Мане? Ті, що переросли саму фантазію і перейшли межі, за якими направду кінець. Ні. Ми ще поживемо. Ми ще будемо такими, як є — природою і добрим, міцним, жилавим куском тіла, наповненого живим і безмежним духом. А Таня вийде заміж. Таня — незрівняна і вічно повна морозівського — від батька — чару, сили і стійкости. Її характер дасть раду з усім, що б не було, але амбіцією Івана не лишити сестру попасом, а підтримати її. Дати їй розмах. Вона повинна виїхати до Києва або Одеси і, як захоче, хай продовжує науку в університеті. Здається, вона має нахил до медицини. Хай буде в морозівській родині бодай один медик. Це досить не зла позиція, коли брати російські умови. Головне, щоб знайшлася їй відповідна пара. Водяний? Хто зна. Він не має ще повного означення, а царський ґвардієць — це ще не останнє слово. Таня мусить бути інтеліґенткою, матір'ю і жінкою, закроєного на ширшу, більшу і цікавішу скалю. І вона має всі на це дані. Тільки треба миру, тих потрібних людських умов, серед яких громадянство імперії може знайти себе і належно себе проявити.

І знов згадується Мар'яна, а по ній і доктор Микола Степанович, і його дерев'яний, теплий, з безліччю вазонів дімок, і однокінна бричка про-

вінційного лікаря. Старий Афоген Васильович до зворушення прекрасна і щира істота, екземпляр, якого не завжди знайдеш в нашому повоєнному світі. Варто б і цьому помогти, хоча напевно він не зміняє своєї професії ні на що в світі, навіть коли б це була міністерська тека. Мар'яна над всім і всіма. Вона в лисячій шубі, вона у вишневих оксамитах, з перлами і бірюзою. Вона в серпанках і шовках. Яких чудових синів і дочок повинна б дати ця туготіла, росла, порядна і здорова людина. Іван струшує головою, бо це вже переходить певну лінію. Далі йти не гаразд. Він відчуває, що червоніє — і згортається, і цвьогає батогом, від чого Сірий скорше затупав по сніговій м'якості.

Іван глянув вперед. Здалека чорніє хутір. Кілька огників протинають простір. Зворушення виросло і обняло Івана. Хутір. Свій хутір. Його рідний шматок землі. Ще і ще пригадує, як був на чужині, як роками думав про це місце, як уявляв, що там діється, хто ходить цими дорогами. І ось він тут — у цей момент, у ці секунди і хвилини, що біжать назустріч, зустрічають і минають. Рідний, коханий, теплий, ситий хутір. Батько і брати, і Таня, і свої люди, і свої тварини. Так, так. Жити варто, особливо в ці чудові, великі дні. Велике традиційне свято, а завтра будуть гості і між ними Мар'яна, і сидітиме вона за його столом побіч або напроти, а довкруги свої, цікаві, гарячі і гомінкі люди. Мар'яна! Ось вона тут. Мар'яна! Жива Мар'яна з блискучими очима, що горять і не згорять.

Хутір повільно розростається. Чорна панорама росте, світла яскравішають. Сірий біжить пружніше. Зліва долітають два вигуки і посвист. Іван дивиться в темноту, деякий час нічого не бачить, потім мигають чорні постаті, що біжать

назустріч. Іван насторожується і притримує Сірого, але ще кілька хвилин і він уже бачить виразно трьох людей, що біжать на лижвах по рівному лузі. Вони сміються, вигукують щось незрозуміле. Нарешті Іван розбирає:

— Стій! Стій!

Іван уже пізнав голос Андрія. Це він, а той другий — напевно капітан Водяний, а з ними жінка, певно, Таня. Так. Це вони. Іван притримує Сірого, постаті з гомоном наближаються; Таня вже здіймає лижви, кидається на Івана і цілує його. Вони обоє гарячі, всі шумлять. Водяний і Андрій чіпляються за саньми. — Вйо! — чути їх голоси в просторі. — Гони, Іване!

— Тільки не обірвіться!

Іван жене Сірого, а кінь чує настрій людей і з копита бере розгін. З гуком, зиком, свистом вриваються на подвір'я. Дім уже, мабуть, спить, але свято і гармидер можна собі дозволити. На подвір'ї брязкотять лижвами, розхоплюють коня, збрую, сани, йдуть шумливим гуртом до сіней, з ними втискається Кудлай, що відразу заражається рухом і шумом. Світла збільшуються, в їдальні на столі закуска і пляшка, всі, навіть не роздягнувшись, наливають по чарці і стоячи — Дай Боже! — випивають. Троє високих, міцних мужчин і одна висока, міцна жінка. Сопрон і Петро вилазять зі своїх кімнат в піжамах. — Но, но, хлопці? Що це за шум.

— А де Катерина? — питає Андрій.

— Спить.

— Сопроне! Що це ти не ворушишся! Наливай.

Андрій рухається і все рухає. Брати роздягаються. Таня питає Івана, чи приїде Мар'яна. Іван паленіє, мов школяр. — Приїде, розуміється. Завтра у нас весь Канів збереться.

— І Афоген Васильович?

— Само собою. І жони, і дшері... Танюсь! Ти завтра мусиш на струнко. Це суд.

— Витримаємо, — коротко каже Таня, обіймає свого брата, цілує його, гладить долонею по голові, зазирає йому до очей. Іван відчуває, що Таня все знає, що діється в його душі, інакше не була б вона такою тонко ніжною і жіночою.

— Василько спить?

— Спить.

— А Михайло?

— Також.

— Можна до тебе зайти?

— Хочеш бачити Василька?

Іван відповів поглядом. — Ходімо! — Вони залишили всіх і пішли до кімнати Тані. По дорозі Іван звільняється від піджака, бо у Тані завжди тепло. Хлопці сплять міцним, добрим сном. Василько, як і звичайно, розкритий, лежить півповоротом на лівий бік.

— Він спить завжди на серце? — питає Іван.

— У нього така звичка.

— Ти з ним розмовляла? Я хотів сказати...

— Розумію, Іване... В справі твоїй?

— Так.

— Я не могла. Не було нагоди. Знаєш, Івасю, ти сам якось зроби.

— Ну, а як з тобою?

— Я рішився. Не можна інакше. Ти сама знаєш.

— Говорив з нею... Маю на увазі ...остаточно?

— Ні. Але вичуваю, що все буде (він зідхнув) гаразд...

Вони говорили тихо. Іван присів біля Таніного столика, на якому навіть тепер, крім кількох книг, лежало якесь шиття і пуделко з приладдям до шиття.

— Ти вибач, Танюсь, що турбую тебе цим.

— А! Це цілком зрозуміло. Зрештою нема двох слів. Ти мусиш одружитись — це ясно. Що інакше робити? Хто знає, чи я довго тут ще затримаюсь.

— Я маю ідею, Тань.

— Яку ідею?

— Хочу, як тільки скінчиться революція, щоб ти продовжувала свої студії. Найкраще в Петрограді... Або Москві.

— Це було б не зле, — каже Таня і дивиться на свої нігті. — Але чи це вдасться?

— Що маєш на увазі? — гостріше глянув Іван на сестру.

— Можливо одруження, можливо... Я знаю. Я думаю, Івасю, що наш світ все таки починає порядно мінятися. Хто зна, що і як... І взагалі...

— Ну, будемо бачити. Це все ще тільки питання. Я дякую тобі, Тань! Будемо спати. Завтра у нас повний день. А чи з Ліпляви приїдуть?

— Нас просили до Ліпляви, але я пояснила і сказала, що ми поїдемо аж на третій день.

— Не знаю... Не знаю... Я мав інші пляни.

— Ти можеш бути нами не в'язаний.

— Але ліплявці. Ти ж їх знаєш.

— Якось зробимо. Іди, лягай. Ти вже досить утомлений, — і вона глянула на свій маленький ручний годинничок, що лежав на столі. Іван ще раз глянув на сина і вийшов.

У себе застав Сопрона, вже в ліжку. — Лягай, Іване, — кинув той. — Що нового? Кажуть, у Ліпляві був мітинґ.

Іван не відповідає, а мовчки роззувається. Іван продовжує: — Кажуть, були большевики. Домагаються розбору маєтків...

Іван швидко роздягається і лягає. — Це все нецікаво, — каже він між іншим, бо думка його зовсім не там. Він ліг, але спати не може. Навіть закурив, стрясає попіл на підлогу і думає.

— Но, нецікаво. Тебе це повинно якраз цікавити, — каже Сопрон. — Це не жарти.

Іван і на це нічого не відповів. Він докурює цигарку і робить вигляд, що засипає. Сопрон міг би хоч тепер не мішати сюди тих своїх справ. Іван швидко відривається від цієї думки і вертається знов до свого.

III

Різдво тисяча дев'ятсот вісімнадцятого року було веселим, повним, щасливим. Погода була лагідна. Небо затягнуте слабою поволокою білих хмарин. Мороз, що був на Святвечір, злагіднів. Другий день Різдва, середа. Ранок випав чистий, майже соняшний. Вітру не було, і білий, яскравий простір стелився довкруги, овіяний маєстатом свята.

Морозівський хутір прокинувся рано. Не тільки старий Григор, не тільки Кандор та Татяна. Решту родини та наймиття не треба було будити. В інтересі кожного встати по можливості скорше. Це день, що вимагає більшого, але і він не лишає себе в боргу. Даремно думала Катерина Львівна, що вона може скористати правом гості і повалятися довше в постелі. Ні. Настав ранок, почався в кухні шум, заходили в їдальні, зірвались обидва хлопці, чогось вийшов Петро і довго не вертався, завештався по кімнатах Сопрон з великою пляшкою в руках, загомоніла

бистро і дзвінко Таня. Все це вказує, що треба зводитись і собі вливатись до загального руху.

Катерина Львівна накинула вишневої барви кімоно, наділа червоні, м'які, з пухнастою китичкою назувці і заходила по кімнаті. Перш за все треба пропалити. При тому провітрити, при тому привести все в порядок, при тому поснідати. І все разом. Петро нарешті прийшов. Він уже щось там дістав від Тані, якісь головокрутні котлєтки. — І ти вже снідав? — швидко питає Катерина Львівна. — Е, яке снідав. Перекусив... — виправдується Петро. — І напевно випив. Як тобі не соромно!

— Чого соромитись?

— Я тебе просила, Петре, мати характер. Пити рано — це найгірше.

— А що? Скажеш — я не маю характеру?

— Так. Маєш. Строго дотримуєшся його.

— Катю! Та це ж на хуторі. Не забувай, де ми знаходимось... Це ж хутір... Хутір!

— Но, но, но! — кинула вона йому кокетливо.

— Мамо! — угнався до кімнати Михайло.

— Мишо! Як ти входиш? — накинулась на нього Катерина Львівна. Зачервонілий хлопець дивиться на матір. — Треба наперед постукати!

— Я, мамо, йду колядувати.

— З ким?

— З Василем.

— Нікуди ви не підете! Петре? Ти чуєш? — звернулась вона до чоловіка.

— Нехай йде. Що ж тут такого?

— Петре! — докірливо проговорила Катерина Львівна. Вона хотіла цим сказати, що негаразд перечити матері при синові. Петро не відразу збагнув докору

— Ні, Михайле! Колядувати не буде часу, — сказав, спогадавшись, Петро. — Ми їдемо на Дніпро.

— Всі? — захопився Михайло.

— Розуміється!

— Ура, ура! — закричав хлопець і кинувся з кімнати. В ту саму мить десь в їдальні чи кухні вже чути було викрики не тільки Михайла, але і Василя.

Справжнього, організованого і звичного снідання цього ранку не було. Стіл цілком окупувала Татяна. Їдальня нею сконфіскована. Все, що діється — діється на кухні. Всі жінки, а до них додали і Катерину Львівну, опинились у вирі найзавзятіших приготувань. Омелянчиха набрала виразу командуючого генерала. Притягнули до співпраці Кандорову Домаху. Кухня обернулась у палаючу і киплячу, цілком самостійну плянету, що видавала і світло і тепло, а з тим стільки різноякісних запахів, що ніяка інша плянета всесвіту не могла б з нею зрівнятися.

Старий Григор все таки поїхав до церкви. Оминути в такий день святе місце не було і не могло бути його звичкою. Іван власне не знав, що йому робити. Був на дворі, в конюшні, в короварні. Все в порядку. Вернувся до себе. Сопрон знов настроєний говорити. Іван оминає відому вже, вічно ту саме тему. Ранок розвіяв настрій минулого вечора і ночі. Він уже не мріє, він думає, як краще і повніше провести цей, на його думку, дуже незвичайний день.

Ні. Це не правда, що Сопрон чи Петро, чи Андрій сьогодні зайві. Петро завзявся оформити стіл. Це буде не стіл, а картина. Це буде художність вищої якости. Петро не тільки розуміється на барвах. Він не менше розуміється на смаках. — Ти знаєш, питає він, хто був Люкул? —

Андрій йому відповідає: — Це був один з тих римлян, що прожерли в римській імперії таку діру, що потім її мусіла сама мати-історія викинути до старого дрантя.

О! Ти пішов у поезію. Я це розумію скромніше.

Вони обидва застеляють стіл, розкладають посуд, здоблять куверти. Появилися виняткові, гранчасті і сяючі пляшки. — Оця, — каже Петро, — нагадує мені брилянт. А як ти?

— Погоджуюсь, — каже Андрій.

— Ні, не так. Тут ця має бути. А тут знов... Розумієш мою ідею? Ти тільки постав отут цю пляшку і відійди набік? Бачиш? Бачиш? Коли світло падає, припустімо, з того вікна, це не справляє враження. Але запали тільки лямпу — і все загориться.

— Знов погоджуюсь, — каже Андрій.

Андрій поважний і спокійний. Має свою, затаєну думку. Приїде Мар'яна. Приїде Ольга. Дві сестри. Це дуже цікаво. А потім Іван. Андрій уже зброїться, бо битва мусить бути виграною. Івана треба підтримати. Він ходить і не ходить, а такий, можна сказати, муж велій.

Стіл вийшов без закиду. Татяна похитала головою і сказала: — А тепер, братики, подбайте, щоб усе як треба сиділо. Всі на своїх місцях. Особливо дами. Це вже ти, Андрію, майстер в певних інтимних справах. Сидіти за столом у такі дні — це не все одно, що сікти капусту.

— Погоджуюсь, Таню! Я сьогодні дуже мирна людина...

— Але він, Таню, не розбирається в деталях. Він все розуміє загально, — каже Петро.

— А ти йому допоможи, — каже Таня.

— Дякую. Дякую. Тобі і тобі. Обом дякую. В кожному разі, коли йдеться про місця за столом,

то, хоча на мене чигає Ольга Миколаївна, однак я уважав би за потрібне розмістити всіх наших гостей за принципом контра спем. Що це значить? А те, що тоді буде більше інтриґи.

— Ти но не вносьнадто багато нервів? — каже Татяна.

— Як то? Не можна ж віддати, скажімо мене, ще зовсім юношу, на поталу молодій тигриці. А Івана віддати Мар'яні, хоч, на жаль, мусимо. Я пропоную: Таня сидить зо мною.

— Погоджуюсь...

— А де буде Водяний?

— Він буде з... Ольгою.

— Не червоній! Як з Ольгою?

— Ну, а з ким?

— З одною з дам. Він же ґвардії капітан! А де він подівся?

— Не бійся. Він скоро появиться.

— А Петра? З ким Петра?

— Моя дама — Наталія Петрівна.

— Браво! Це правильно. А Катерина?

— Катерина з Афогеном.

— А, ні... Не жартуйте, — сказала Таня. — Іван з Мар'яною. Ольга з Водяним. Я з тобою. Катерина з Афогеном Васильовичем. А Микола Степанович? Увага! З ким Микола Степанович?

— З Сопроном.

— Правильно. Вони творитимуть соціялістичну партію і будуть щасливі.

— Петро, розуміється, матиме праворуч Марію Олександрівну.

— Ну, а Наталя Петрівна?

— Цю кинемо між Миколу Степановича і Сопрона.

— То вони її задушать.

— Уявляю, уявляю! Вони пориватимуться говорити, а тут між ними барикади.

— І ще до того монархізм. Ха-ха-ха!

— Ну, досить! Досить! Ідіть! Приготуйте вітальню! Є там тепло?

Петро і Андрій випхались у вітальню. Чи там тепло? Не можна сказати. Петро пішов по дрова, Андрій розпалює піч, появився нарешті і Водяний. Він десь таємничо зникав і зараз засяяв усіма барвами ґвардійської достойности.

Андрій подивився на Миколу Івановича, і легка, свавільна, з відтінком хлоп'яцтва, усмішка, промайнула на його устах. — Робимо добре, Миколо Івановичу! Приставайте до нас, — сказав він.

— Що маю робити? — розглядаючись на всі боки, каже Микола Іванович.

— Вештатись, вештатись. Більше вештатись і заваджати, як ось ми, — каже Петро.

— Я маю враження, що ви не тільки заваджаєте, — каже Микола Іванович, і його погляд зупиняється на картині Куїнджі з дуже українським, аж млосним настроєм. Став, вода з лілеями, дівчина у стрічках і плахті несе на коромислі двоє дерев'яних відер, а далі тополі і хати під соломою. — Прекрасна картина, — каже він.

— Так. Прекрасна, — кидає Петро, не дивлячись на картину.

— Що тут по-вашому прекрасне? — зводиться на весь зріст довгий і тонкий Андрій.

— Настрій.

— Малоросія? „Ґдє всьо абільєм дишіт"?

— А що хіба — це недобре?

— Я нічого не кажу. Ми ось мусимо і в себе „ґдє всьо абільєм дишіт" зробити. Перш за все тепло. Ласиці на вікнах мусять щезнути. Як ти думаєш, Петре. Чи не слід було б піяніно поставити в цьому ось, задньому куті? А тут місце для танцюючих. Куїнджі і хай собі висить тут, а Пі-

моненка з його танцюючим дядьком сюди. Для настрою. Афоген Васильович буде радіти. Я помітив, що він пристрасний патріот російської Малоросії.

— І цілком зрозуміло. Він виріс і прожив у пасіці і на Дніпрі. Єдине, що в'яже його з Росією, це особа монарха. Він за порядок.

— Він не ворог України, він тільки не любить цього слова.

— І цього поняття, — додав Андрій.

— Андрію! — чути голос Татяни.

Андрій миттю вискакує. Зі своєї кімнати виходить, зав'язуючи по дорозі краватку, Іван. Андрій його зупиняє: — Почекай. Не так, — каже він і поправляє Іванові краватку. — Я зараз, Таню!

Таня вже стоїть на порозі. — Прошу тебе з усієї сили. Піди з Домахою до льоху.

— Слухаю! — кидає Івана і стрімголов біжить до кухні. У сінцях перед кухнею натикається на Василя і Михайла. — А ви куди?

— Дивись! — показує Василь. — Піймали живу ворону.

— Як? Покажи!

— Вона сиділа на снігу. Ми бігли і зловили.

— А... У неї підбите крило. Хтось, каналія, підстрелив, — каже Андрій, бере ворону і оглядає її. Ворона зрезиґновано сидить.

— Тепер весь час стріляють. Чи можемо і ми стріляти? — захоплено питає Михайло.

— Я вас настріляю.

— Чому? Всі стріляють.

— Дурні стріляють.

— Ах, дядьку Андрію! Чому дурні?

— Стріляти не можна.

Навинулася з кошем Домаха. — Ходім, Андрію! — і вони підняли лежачі двері до льоху.

Василь і Михайло понесли свою ворону до кухні. Там зчиняється довкола неї рейвах. По всіх кімнатах пішла вістка про ворону. Катерина Львівна сказала, що треба її винести і пустити. Не можна її мучити.

— А чи можна ворону їсти? — питає Михайло.

— Не верзи дурниць, — каже Катерина Львівна.

— Мамо! А коли б тобі дали тисячу рублів? Чи з'їла б ти ворону?

— Йди геть! Винесіть її і пустіть. Хай летить, — сердиться Катерина Львівна.

— Дядько Андрій сказав, що вона має підстрілене крило.

Ввійшов Іван. — Де та ворона?

— Ось.

Іван оглянув її. — Так. Вона поранена. Посади її на припічку. Дай їй щось їсти.

Хлопці почали старанно годувати ворону, але не мали успіху.

— А що вона їсть? — питає Василь. — Тату! Що вона їсть?

— Дядьку Іване? Що вона їсть? — перепитує Михайло.

— Ворона все їсть. Навіть миші.

— І м'ясо?

— Дай їй шматок ковбаси, Василю.

— На.

— Це з гірчицею. Ворони не люблять гірчиці.

— Дай їй отого сирого м'яса, — сказав Іван. — І залишіть її в спокої. Вона перелякана.

Хлопці залишили ворону і відійшли набік. Але погляду з неї не спускали. Ввійшов до хати Андрій з кошем, повним їстивного добра. Домаха несла яблука і груші. Цілий кіш великих червоних і жовтих овочів. Тирольки, циганки, антонівки, бери...

— Дозволите? — сказав Іван, націлюючись на одно яблуко.

— Беріть, беріть, — каже Домаха.

— Я вже вільний? — питає Андрій.

— Спитайте Таню.

— Таню? Що далі? — крикнув Андрій до їдальні.

— Як буде треба — скажу, — відгукується Таня.

— Ходім, Іване, — каже Андрій. — Прекрасні яблука. — Брати залишають кухню. — Я вважаю, Іване, що тобі слід було б одягнути сьогодні фрак, — каже Андрій. — Я вже давно не бачив тебе у фраку.

— Він уже, мабуть, тепер не модний.

— Чому? Мода на фрак майже не міняється. А спробуй. Ну, спробуй!

— А! Це не буде гаразд. Всі будуть по-людськи, а тільки я один... Ні, ні...

— О! Я переконаний, що Афоген Васильович з'явиться також у віцмундирі. Дами будуть у туалетах, ну, а ти, як господар дому...

— Господарем є тато.

— Правильно. Але ти репрезентуєш. Я одягну свій чорний сако, а Петро смокінґ.

— А!

— Ну, чому? А до речі: чи ти вже знаєш порядок дня?

— Ну, ну!

— Як з'їдуться гості — обід. По обіді — короткий відпочинок. Мужчини курять, дами насолоджується цукерками. Далі поїздка на санях до Гісена. В Гісені кладемо величезне багаття. Беремо з собою закуски, питво, лижви і снігівці. Знаєш — там, де той рівчак, в тому закутку зробимо наше пристаноще.

— Це твоя ідея?

— Припустімо.

— Схвалюю. Але при чому тут фрак?

— Іване. Не говори, не говори. Обід мусить бути як належиться. Я цього вимагаю! Потім переодягнемось. Це пара хвилин. А ввечері, я ще забув сказати, танці.

— І знов передягатись?

— Так. Знов...

— А гості.

— Не хвилюйся, не хвилюйся. Все буде зроблене. А як ти думаєш? Чи не слід тобі поговорити з Васильком?

Іван підняв голову. — Ну, що тут вагатись? — продовжує Андрій.

— Зайдімо до мене, — каже Іван, і брати заходять до кімнати Івана. Сопрона не було в кімнаті. Він, здається, у вітальні з Петром. Андрій легко присідає на край стільця, Іван лишається стояти. Великий портрет Марусі вияскравлено висить над письмовим столом.

— Я над цим думав, — каже Іван, але не знаходжу відваги, як це перевести.

— Я тебе розумію. Однак погодися, що треба діяти, треба робити і треба зробити. Василько вже не дитина — він тебе не може в'язати. Пам'ять Марусі для нас усіх свята, але якраз в інтенціях тієї пам'яти ми мусимо за цю зиму привести в порядок всі наші домашні справи. Ти маєш до Мар'яни... повне довір'я?

Іван на хвилинку відвернувся. — Більшу ролю у мене в даний момент відограє почуття, — сказав Іван. Він навіть злегка почервонів, що йому дуже личить. Його мужнє, міцне і здорове обличчя набирає при цьому своєрідної чистоти і приваби.

— Все в порядку, — сказав Андрій. — І цей день, по-моєму, повинен би рішити. Чи смію я говорити про Мар'яну?

— Ти мій брат.

— Дякую. У мене склався про неї погляд, що вона дуже чуттєва. Вона може бути прекрасною дружиною навіть і тобі. Однак ти мусиш пожертвувати якусь частину твого реалізму на користь її романтики. Лікар, Ольга і Мар'яна, за винятком Марії Олександрівни — це романтики такого, знаєш, нашого, випробуваного стилю, коли то треба переставляти логіку, навмисне брати нові шляхи, витати в просторах. Мар'яна до всього того ще й обдарована батьковим темпераментом. У неї трохи забагато в крові тепла. Вона потребує міцного, вольового проводиря. Ти мене розумієш?

— Ну...

— Вона мені також подобається, і я буду вдоволений, коли вона стане моєю братовою. Це саме каже Петро. Я подбаю, щоб думки всіх нас були узгіднені.

— Дякую, Андрію. А що батько? Не знаєш?

— Я знаю добре нашого батька. Він ще ніколи не пробував перечити нам. Зрештою, чого власне йому перечити? А тепер так: я беру Михайла, йду з ним кудись на двір, а ти тим часом поговориш з Васильком. Я його тобі пішлю...

Андрій одразу встав і вийшов. Іван залишився сам і відчув цілком виразно непереможний вплив і логіку постави брата. За хвилинку з шумом угнався до кімнати Василько. — Тату! Що?

Іван не встиг підготовитись. Він на хвилинку розгубився, але це тривало момент, одну мить. Він обняв сина, сидячи на стільці, Василько стояв у нього між коліньми. — Який ти вже великий! — сказав Іван. — І міцний. Ти будеш військовим?

— Ні. Я буду математиком.

— Ти любиш математику. Це дуже добре. Пішлю тебе на математичний факультет?

— До Німеччини?

— Можливо і до Німеччини.

— Чому... Я поїду. Тату? А чи не хотів би ти одружитись?

Дуже несподіваний запит. Іван зовсім не приготований на нього, і його обличчя ще згустило барву. Він міцно пригорнув до себе Василька, мовчки нахилився і поцілував сина в чоло. Василько так само мовчки горнувся до грудей батька, і, коли пройшло перше замішання, вони подивились один одному в очі мирним, теплим поглядом. — Тату, — сказав обережно Василько. — Панна Мар'яна... Я вже її... також люблю. — При цьому його погляд піднявся, і він побачив усміхнене, повне, здорове обличчя своєї матері. Очі його стали вогкими. Іван помітив це і встав.

— Ходім, Васильку, — сказав він, і вони обидва, зворушені і поважні, вийшли. Скрізь були люди. Вони пішли на кухню, до сіней, на двір. Там через перелаз Андрій і Михайло завзято бились сніговими кулями. Михайло пищав і кричав, весь червоний, розпалений боротьбою.

Василько крикнув: — Тату! Ура! — і також кинувся на Андрія.

— Е, ні! Стоп. Вас уже два! — кричить Андрій, весь закиданий снігом.

— Тату! — гукає Василько. — Поможи йому!

— Як? Їх два? — викрикнув Михайло, потім щось передумав: — Добре! Ура! — і кинувся на Івана. Іван змушений захищатись. Хлопці меткіші, пружніші. Кулі снігу полетіли на Андрія й Івана. Іван не встилає нахилятися, але в ньому прокидається газард гри, йому дуже весело, чує себе дуже легким і молодим. Його малий син з та-

кою легкістю допоміг йому рішити одне з тяжких завдань, і він тепер для нього подвійно милий.

— Ану, ану! Хто кого! — чують зненацька розвойовані завзятці голос старого Григора. Всі оглянулись. Григор сидить у залубнях і з усмішкою дивиться на своїх синів та внуків. Він тількищо в'їхав на подвір'я, повертаючися з церкви. Спокійний, мішкуватий кінь повільною ходою, як це любить Григор (без спіху і без вибриків), дійшов до свого знаного місця перед конюшнею і став. Василько і Михайло відразу залишають гру і кидаються до діда. — А-а-а! О-о-о! — дзвенять їх яскраві голоси. Вони вже в залубнях, вони вже готові їхати далі. — Ні, хлопці! Ми тепер випряжемо гнідого. Поїдемо другим разом, — каже старий і повільно вилазить із саней. — А ти, Іване, післав уже за канівцями? — питає він в Івана, що підійшов і розпрягає коня.

— Ще ні.

— Вже час. На першу мають бути тут. Андрію! Поможи там Дмитрові...

Старий повільно пішов до хати. Іван випряг коня, Андрій почав лаштувати дві нові запряжки. Появився Дмитро і Корній. По короткому часі двоє саней виїхало з двору напрямком на Канів. Коні оздоблені балабонами. Це вже подбав Андрій, що не поділяє дідової скромности і не відмовляється від деякої виставности.

Іван і Андрій вештаються по подвір'ю. — Ти певно говорив з Васильком? — між іншим питає Іван. — Спитай краще Таню, — каже Андрій.

Іван вдоволений. Йому хочеться чимсь висловити це своє відмолоджуюче почуття. Він стає помітно рухливішим, кидає жарти.

— А ти знаєш... — каже він до Андрія. — Оля все таки дуже ефектна.

— Без сумніву. Це малий чорт у спідниці, — відповідає Андрій. — Вона за всяку ціну хоче бути оригінальною.

— До певної міри вона такою є.

— Так. Вона цікава. Одна з тих панн, що появляються в нашій країні, щоб давати їй вислів. Подумаєш, іноді в глухій провінції, в родині якогонебудь лікаря-провінціяла росте щось виразно свіже, бистре, соковите. Такий прекрасний шматок людини жіночої статі. Я не дивуюся, що Микола Степанович трохи гордий цією расовою жіночкою. М'якість Марії Олександрівни і темперамент Миколи Степановича, плюс клімат нашого життя, це рівняється: Оля. Оля! Оля! Ля! Ля!.. Ля!... Але, Іване! — продовжує Андрій, бо вичуває, що це — не та основна тема, якою хоче зайнятись Іван. — Мар'яна перевищує Ольгу під кожним оглядом. — Андрій поглянув на Івана. — Ми вже вчора говорили. Барва її волосся, очей... Мідь чи бронза? Романтика. Це прекрасно. Ти мусиш, Іване, обов'язково ввести цю жінку в нашу родину. Наша мама, наскільки нам дано про неї судити, була винятково такою людиною. Маруся натомість дещо зменшувала ці якості, але Мар'яна повинна дати нам новий заряд. Я не беру це тільки як біологію. Прошу мене так розуміти. Я думаю передовсім про духовість, про естетику. Маю на увазі наші ідеальні вартості. Ми — родина мистецтва у всьому. Навіть у твоєму господарстві спостережливе око помітить мистецтво. А Сопрон? Чи ж це не аристократ у ролі машиніста?

— Не знаю, Андрію... Він все таки тратить інстинкт нашого роду.

— А... Це зумовлене модою. Машиніст... Це смішно, але у нас чомусь витворилось поняття, що машиністи, люди техніки, мусять обов'язково

бути початком деґрадації в бік пролетарства. Чому це — не розберу. Така чудова роля — механіка, мудрість, ціла філософія матерії і одночасно — злиденне пролетарство. Я маю на увазі пролетарство духове. Мені просто, Іване, видається, що пролетар — це передовсім деґенерація. Деґенерація низів і так само деґенерація аристократії — інтеліґентщина. Треба направду дивуватися, що як тільки здоровий, розумний, повнокровний мужик сяде на машину, він одразу починає дуріти, ніби замотиличина вівця. А все тому, що ті ідіоти нагорі, (ти вибач мені за вислів), ті огидні відпадки інтеліґентщини, що звуть себе Кропоткіними, витворюють той мерзенний клімат. Дурні! Екстракт дурнів! Вони не знають сенсу життя. Їм перевернулись догори ногами мозки. Я бачив таких інтеліґентів, тих так званих соціялістів... Маєш — маленька копія — Микола Степанович. Це... це... це, скажу тобі, люди просто струхлявілі. Розбиті своєрідним паралічем. У них заражена кров. Вони втратили ясність погляду на речі... На намацальні речі... На безперечну очевидність.

— Я взагалі не збагну, на який чорт потрібний той цілий соціялізм. І що це таке? — каже Іван.

— Це ніби має бути теорія такого соціяльного ладу, що потрапив би узгіднити соціяльні нерівності між людьми.

— В засаді це правильно.

— Так. В засаді. Про засаду не говоримо. Говоримо лише про неприродність речі. Чому не взятись до організації насамперед людського мозку? Тож не від теорії, а від практики буде залежати, чи буде лад, чи його не буде. Я не вірю, що наші люди, позбавлені здібности логічно міркувати про найпримітивніші речі, зможуть організувати чисто зовнішніми, механічними засобами

неймовірно складні і замотані психобіологічні явища, якими є соціяльне співжиття людей. Виключена річ. Неможливо! Ти в це віриш?

— Ні.

— Я також ні. Ми, Морози, в таке повірити не можемо. Ми дуже добре знаємо, що організувати життя можна тільки шляхом логічного, розумного і зумовленого конкретною потребою рішення передовсім не так основних істин, як різного роду деталів. Бо назагал життя само в собі дає рішення. Це те саме, що в природі фізичних явищ. Бог нам в загальному дає пори року, дає росу і дощ, і вже від нас залежить, щоб ми той дощ використали. Коли не посіємо вчасно, коли не зберемо перед сльотою, коли дозволимо згнити чи перерости — нічого не буде. Те саме і в ділянці явищ соціяльних, чи яких хоч. А наші розм'якшені мозки гадають, що варто перевести певні реформи, як уже все само собою станеться. Я тобі, Іване, кажу, що за кріпацтва в основному не могло життя бути гіршим, ніж тепер. Кріпацтво при досконалому управлінні людьми могло принести тільки користі. І на цьому принципі було цей лад збудовано. Де був господар, потрібна людина при кермі, там усе буяло. Але кріпацтво давало в руки шанси недосконалим індивідуам сугубо зловживати своєю недосконалістю. І тому цей лад був злий. Те саме і монархізм, те саме буде і при соціялізмі. От побачиш. Дурні наші люди візьмуть у руки владу і все загирять. Все згине.

— Я думаю — до того не дійде, — каже Іван. — Мені здається, що багато в нас і цілком розумних людей.

— Це цілком правильно. Однак „розумні люди", якраз завдяки тому, що вони розумні, програють на користь дурнів. Дурнів завжди більше.

Дурні завжди активніші. Дурні своєю дурістю шкодять і собі, і іншим. Активність розумних — це активність конструкторів на протилежність чисто деструктивній активності дурнів. Легко і швидко розбити кожну річ. Вони ж і кажуть: „До аснаванья всьо разрушім". Ти, наприклад, підеш щось на цій землі разрушать? Та ніколи. А дурень піде і разрушить, і покине. Навіть буде казати, що він іде, щоб будувати нове, щоб направити, щоб зробити рай. Дурень таке тобі скаже, бо кожна дурна людина хоче виправдати свою дурість — так само, як кожна злочинна людина — свою злочинність. І я тобі скажу: наші народні маси — це найдурніші маси серед цивілізованих народів Европи. І мені здається, що такі злочинці, як Кропоткін, якраз чигають на ту глупоту, щоб при допомозі її перевернути все догори ногами.

— Тепер, Андрію, не Кропоткін...

Андрій перебиває: — Я знаю. Ленін. Це те саме. Це всеросійська глупота, піднесена в квадрат. Ленін по-моєму найбільший дурень, якого бачив світ. Це тупа людина, що повірила, що Карл Маркс, якого ніхто з нас не бачив, не знає і знати, очевидно, не буде, створив саме для Росії відповідне вчення, як маємо ми тут, на цій ось землі жити. Трагічне в світовому маштабі непорозуміння.

Брати вже захопились мовою. Особливо Андрій. Іван зовсім йому не перечив, бо цілком з ним погоджувався. Ці слова також і його слова. Він тільки не завжди потрапив їй належно висловити. Вони пішли в сад і були б забули за всі справи, коли б їх не привела до притомности Таня.

— Таня! — крикнув Андрій. Залишив Івана і побіг до хати. Йому було дещо ніяково перед

собою, що не втримався, що навіть сьогодні почав висловлювати речі, що йшли зовсім урозріз із цілим наставленням дня. Він почав швидко нанадолужувати втрачене. Біг сюди, туди, оформлював остаточно стіл, передягався і всіх передягатись змушував. — Хлопці, хлопці! Вилазьте з буднів! — кричав він, і Іван, що ніяк не вірив у поважність вимог щодо фрака, був все таки змушений підпорядкуватися карколомному наказові Андрія. Він пішов до Тані, Таня вийняла фрак, сорочки, маншети, краватки, спінки. Все те роками лежало і покривалося цвіллю. Потрібно вжити залізка, певних зусиль щітки, щоб усе те знов набрало свого вигляду. Природа фрака така, що вимагає тяглости плекання, і Іван був здивований, як дійсно нелегко переходити стадії зростання знизу догори і як легко рухатись навпаки. І коли він таки опинився в фраку і його в такому вигляді побачив Андрій, брати обнялися. Чому це вони зробили? Вони були обидва високі, стрункі, рівні, чисті і... гарні. Що тут казати. Іван був гарний. Плечистий, міцний мужчина з туго обтягнутим станом, з міцно закроєним обличчям, на якому кожна частина була в гармонії з цілістю. Андрій щойно зараз побачив контраст між щоденністю і святочністю. Те саме відчув Іван. Він надто довго носив на своїх плечах вояцьку шинелю з твердого сірого сукна, після якусь капоту полоненого, потім, уже дома перероблені куртки з військового одягу. Це вже стало звичним. Він забув, що колись мав інший одяг, в якому появлявся на прийняттях у знаних людей — Кочубеїв, Милорадовичів, де його, мужицького сина, всі ті потомки голосних аристократів вітали і приймали з неменшою помпою і шаною, як першого-кращого столичного лева. Іван тоді був свіжою, чистою і потрібною людиною. Війна вирвала

його з того середовища, примусила забути про смак до одежі, і ось Андрій змусив його вернутись назад. Так. Так мусить бути. „Війна скінчилась" — каже Андрій.

Андрій своєю наполегливістю змусив усіх повернутись назад до передвійни. Цілий будинок заблищав. Навіть „пролетар" — Сопрон був змушений підв'язати чорну краватку і краще помити руки. Таня виявилась красунею. Витягнула з забуття свою темносиню оксамитову сукню. Андрій власними руками пришпилив їй до лівого плеча розкішну шовкову, яскраво червоного кольору квітку, потім обняв сестру і з справжньою пристрастю поцілував її в уста, як чужу жінку. Потім він взявся за свого батька. Старий і сам любив порядок, але сьогодні його білий, чистий, м'який волос голови й бороди блищав справжнім сріблом. Його вже старий сурдут був післаний на кухню і повернувся випрасуваним, мов на шлюб. Старий мовчки одягнув його і подивився на свої чоботи. — Ну, от... Ти, Андрію, змусив ще й мене чепуритись.

Потім Петро, потім Катерина Львівна, далі Василько і Михайло. Андрій уважав, що треба всіх доглянути. Але, розуміється, Іван і Татяна на першому місці. Особливо Іван... Андрій весь час підходив і підходив до брата. Сміючись міцними, білими зубами, він поплескував брата по плечі: — Що скажеш? Га!

— Ну, ну, Андрію! Досить уже!

— Так тепер ще раз закурімо!

Закурили. Андрій курив не дуже охоче. Не мав ще справжньої звички курця, однак в його уяві цигарка інколи доповнює людину, особливо чоловічої статі. Це, зрештою — він сам признався — глупо, але ця мала глупота була дозволена. Тут відогравала ролю показова естетика. Що зро-

бити, коли Андрій любить деякі явища і вважає, що вони якраз такими повинні бути в їх службі людині.

IV

Котра вже година? Власне наближається обід, мабуть, уже дванадцята. Здається, все на свойому місці. Залишається чекання. Іван знов помічає, що спокій залишає його. Можливо це глупо́, що він причепурився в цей залежаний фрак. Йде до Таниної кімнати і заглядає до дзеркала. Ні. Здається все в порядку. Фрак, як фрак, все на свойому місці. Вже ось закурює третю цигарку. Це не гаразд, а думка тримається все тієї самої теми.

„Вони, здається, потрапили все зробити краще, ніж я", — думає Іван, маючи на увазі Андрія та Татяну. „Все, здається, добре складається. Зайві побоювання. Мар'яна сказала все виразно — і тоді, і вчора. Хоча не було сказано багато слів, але все інше вказує, що вона вже зжилася з цією думкою і вважає її своєю".

Нарешті з криком „приїхали" вривається Василь. Перед вікнами з брязкотом балабонів проїхало двоє саней. В домі зчинився рух, шум, стукіт. Андрій з лайкою на кучерів погнався через кухню на двір. Ідіоти. Вони мали під'їхати до переднього входу. Тепер гості мусять входити через кухню. З саней висипались дами в шубах, в високих футрових комірах, в теплому взутті. Вивалився зі своєю рудою буркою Микола Степанович і з своєю чорною вовнистою шубою Афоген Васильович. Рухливий, ошубканий гурт ввалюється до передсіння, до кухні, починається вітання, викрики, цілунки. Кухня завалюється вовнистими одягами, і все товариство, хукаючи і тупаючи, заповняє передпокій.

— Іване Григоровичу! З Різдвом Христовим! — басить Микола Степанович.

— А яка чудова дорога! Іскриться сніг! — говорить Наталя Олександрівна.

— Це, так-скать, панове, тріюмф! Ми їхали, мов на параді, — гомонить Афоген Васильович.

— Головне, що ні разу не перекинулись, — зауважує Наталія Петрівна. — Добридень, Григоре Івановичу! —

Ольга робить кнікс. Вона зовсім скромна і заховується, як у чужих людей. Мар'яна більш певна себе, обняла всіх, міцно і з докорами обняла Таню. — Не приїхала на мої іменини! Погана! — Таня за те зайвий раз поцілувала її. З Іваном привіталась тепло, підняла на нього великі карі очі: — Вам так личить фрак! — сказала йому. Андрієві міцно потиснула руку. — Ви, здається, за цей час ще виросли, — сказала йому. Андрій ввічливо посміхається.

— Панове! Просимо до їдальні! — сказав Іван, подав руку Марії Олександрівні, і всі перейшли парами і поодинці до їдальні.

— О! Яка розкіш! — почулись поклики.

— Ти тільки глянь! Це, напевно, Петро Григорович! Картина!

— Спільними зусиллями. Я і цей ось братик, — вказав Петро на Андрія.

— Я дозволю собі бути дириґентом! — сказав Андрій. — Маріє Олександрівно! Прошу! Наталіє Петрівно! Афогене Васильовичу! Миколо Степановичу, Миколо Івановичу! Мар'яно Миколаївно, Ольго Миколаївно! Тато на своєму місці! А решта Морозів — прошу, прошу, прошу! — І після цього сів сам край столу, як було умовлено: в товаристві Татяни.

— Це не зовсім правильно, Андрію, — заува-

жила Наталя Петрівна. — Таня і ви повинні бути ближче до нас.

— Ми — як діти, — сказала Таня.

— Це все вина Миколи Івановича! — зауважив Микола Степанович.

— В чому? — поставив запит капітан.

— Що Татяна Григорівна сидить з братом.

— Ми з Андрієм нерозлучні.

— Так. І я так само думаю, — сказав Андрій.

— Так, дорогі гості! — проговорив старий Григор і встав. Всі замовкли і встали також. — Рождество твоє, Христе Боже наш, возсія мирові світ разума! — заспівав старий своїм тенором. За ним пішли інші тенори, баси, сопрани і альти. Вийшов прекрасний спів. Після співу старий сказав: — Вітаю всіх з великим християнським святом. Не всі ми думали, що будемо ще святкувати його разом. Дякуємо Богові, що так сталося. Прошу чемно призволятися.

Ковбаси, шинки, прикуски розложені на своїх місцях. Чарки наливаються чистою горілкою. Встає Іван і підносить чарку. — Пані і панове! — сказав він. — Я далеко не промовець. Виконую тільки милий обв'язок. Бачу дорогі, рідні обличчя, чую звичну атмосферу... Багато років, проведених мною поза звичним середовищем, повинні були привчити мене бачити і вичувати ці речі поіншому. Однак це не сталося і, наскільки можу про інтимні справи нашої душі судити, мені здається, що таке і не може статися. Десять століть наші предки повторювали і поновляли вияв такого якраз настрою, і було б даремно думати, що його можна позбутися протягом кількох ненормальних років. До всього мені здається, що нема найменшої потреби робити будь-які спроби позбавляти себе виняткової, дуже глибокої і, беручи реально, дуже потрібної поезії, яку дає нам

це чудове свято зими. Не поділяю і не можу поділяти поглядів, що намагаються штучно заперечити ці поняття. По-моєму Христос таки народився, бо інакше не жив би він тисячу дев'ятсотвісімнадцять років у душах незліченних мільйонів людей. Відновляю ще раз настрій своєї душі. Підношу цю чарку, звертаюся до Вас, мій батьку, думкою відношусь до пам'яті матері, вітаю вас радістю, всі мої друзі, і п'ю за здоров'я та щастя дорогих присутніх і неприсутніх людей!

Всі випили. Мар'яна почала плескати, а за нею заплескала решта гостей. — Браво! Браво! — заговорив Афоген Васильович. — Прекрасно!

— Ви сказали чудово! — повторила Мар'яна і потиснула під столом руку Івана. Ольга випросталась і, похилившись злегка до Водяного, прошептала: — Іван Григорович чудовий!

— Він вам подобається? — запитав Водяний.

— Дуже!

— Івасю! — заговорила через стіл Катерина Львівна! — Цілую вас!

— Прекрасно, прекрасно! — висловилась Наталя Петрівна.

— А яка скромність, — пошепки додала Марія Олександрівна.

Іван своїм словом купив повністю і беззастережно серця всіх присутніх. Мовчали тільки Микола Степанович і Сопрон. Ніхто не питав їх про причину мовчанки, ніхто навіть не задумувався над тим. Але Сопрон у цей час був своєю думкою далеко від цього місця. Тисячі верст пролітала його думка, понад знаними просторами, горами, рівнинами... Тільки старий Григор, заховуючи повагу настрою, поглядав на свого старшого сина. І коли всі вже випили і закусили, старий встав, підняв свою чарку і проговорив: — Доповняю слова Івана згадкою про решту нашої родини...

В Сибірі в цей самий час без батька святкує свято наша дорогенька Настуся з її дітками Володею, Олександрою, Федором, Григором і Марусею. Вірю, що всі вони здорові, що всі знають, чому вони в такий час не з нами. П'ю за їх здоров'я!

— Браво, тату! — майже разом викрикнули Андрій і Татяна. Сопрон зніяковів, схвилювався, засовгався на свойому стільці. Всі пили за здоров'я його родини.

— Так! — заговорив Афоген Васильович. — Ми звикли не рахуватися з простором. Ми всі тут разом — Сибір, не — Сибір! На другий рік зберемося і пустимось до найстаршого брата Мороза на Різдво! Що?

— І впевняю вас, Афогене Васильовичу, — не каялися б. У нас така осетрина, така ікра, що ніде подібної не знайдеш! А чарка сибірської горілки! Чи з вас, панове, хтонебудь її пробував?

Виявилось, що ніхто не пробував. — В Сибірі, скажу вам, продовжував Сопрон, — зовсім інакше все смакує. Особливо зимою. Коли прийдеш з морозу до теплої хати — їїїсти — розірвись! Тому там здорові люди. Але їсти треба багато. Багато! Мої лошаки загризають Настасію!

— Маєте п'ять нащадків, — між іншим проговорив Микола Степанович.

— Хіба це як на Сибір багато? — здивувався жартівливо Сопрон.

— Сибірська норма принаймні тузінь, — сказав Микола Іванович.

— Я б дуже хотіла побувати в Сибірі, — проговорила Ольга.

— Виростеш — побуваєш, — відповів батько.

— Тайга! Чи гарна, Софроне Григоровичу, тайга? — знов заговорила Ольга.

— Прекрасна! Особливо зимою.

— А тундра?

— Я, признатися, тундри не бачив. Це трошки далі на північ, — так приблизно, як від нас до Петрограду.

— Дядю Сопроне! — заговорив Михайло. — А самоїдів ти бачив?

— Так і видно, що не в мене вчиться, — швидко заговорив Афоген Васильович. — Міша? Де живуть самоїди? — строго запитав він Михайла.

— В Сибірі!

— Нуль! Одиниця! Не знаєш. Напишу твоєму учителеві. Напишу, напишу. Географію рідного краю треба знати, — вичитував Афоген Васильович.

— По лінії, де я їжджу, попадаються більше люди південно-сибірських племен, Михайле, — спокійно заговорив Сопрон. — Це казахи, тюрки, далі чіти-манджури. Досить часто подибуються татари, киргизи.

— І ти їх розумієш? — запитав Василь.

— Розуміється. Вони всі дещо говорять по-нашому.

— Я бачив татарів! У Криму! Ні, тату? — вихватився Михайло. Вони такі, як і ми.

— Кримські татари дуже різняться від сибірських, — сказав Сопрон.

— Це ті самі, що йшли на Київ з Батиєм? — спитав знову Василь.

— Ті самі! Ті самі, — сказав Афоген Васильович. — Тільки вони вже давно змінились. Це вже руські люди.

— А ми колись були татарські люди, — казав далі Василь.

— Цікаво, — проговорила Татяна, щоб змінити розмову, — чому Олечка не їсть?

Ольга зненацька почервоніла. — Я їм, Таню! Я їм! — швидко заговорила вона.

— Пропоную ще по чарці, — сказав Іван.

— Я вже й так п'яна, — сказала Мар'яна. — Світ починає бути теплим.

— І чудовим?.. Ви не знаходите? — каже Наталя Петрівна.

— Для щастя людини так мало треба, — підтримала її Олександрівна. — Спокій, мир і добро!

— Спокій, мир і добро? Маріє Олександрівно! — викрикнув Петро.

— Так за спокій, мир і добро! — заговорив Водяний і підняв свою чарку.

— Ви вірите в ці речі? — запитав його Сопрон, коли всі випили.

— Взагалі так — зокрема ні, — проговорив Водяний помітно піднесеним голосом.

— Нема й мови про спокій, мир і добро, поки існують такі розбіжності, — докинув своє Микола Степанович.

— Які розбіжності? А! Ви маєте на увазі взагалі, — заговорив Афоген Васильович. — Між нами тут нема розбіжностей.

— Бо це тільки один хутір.

— Треба сказати — який хутір. Хутір хуторові не рівня. У нас тут хуторів незліченно.

— Я маю на увазі хутір Морозів. Григора Івановича — хай живе! — викрикнув Афоген Васильович.

— Афоген Васильович уже готовий, — заявила Наталя Петрівна.

— Як готовий? Що готовий? Я? Панове! Наталіє Петрівно? Ви з нею погоджуєтесь.

— Не цілком, прошу мені вибачити, — буркнув Сопрон і підлив Афогенові Васильовичу ще до чарки.

— Но, но, но! Досить! Ви тільки гляньте на Наталю! Ви тільки на неї гляньте!

— Афогене Васильовичу! Ви мене ще отаким крутили за вухо, що я не вивчив „центральної полоси". Пам'ятаю і буду пам'ятати. Всі ми тут школені вами. Тому дозвольте... Но! Прошу! Ні, Афогене Васильовичу. Андрію! Пропоную всім нам — Іване, Петре, Таню, Андрію — підняти цю чарку за єдиного, майже вічного, незрівнянного... А ти, Василю, чого сидиш! Встать!.. Афогена Васильовича! Наш древній історик хай живе!

— Хай живе! — викрикнуло двоє поколінь Морозів. Всі випили за свого учителя, що випив при тому також і горів від напливу різноманітних почувань, а передовсім алькогольного одушевлення.

Борщ, голубці, варене, печене, смажене — каші такі, каші сякі. Все те по черзі і по порядку, без перебоїв і без зупинки мандрує і проходить перед очима гостей. Дуже швидко зникла наструнчена офіційність. Інтимна, своя, цілком святочна і цілком різдвяна атмосфера глибоко вникнула в душі, серця і кожний порух усіх присутніх. Якою меткою стала Мар'яна! Іван не встигає їй відповідати. Вона засипає питаннями всіх, а передовсім Андрія, що сидить аж на кінці довгого столу. Андрію те, Андрію се! Вже забула і за ви і часто звертається просто на ти. — Іване! Голубчику! Їдемо! — каже вона Іванові.

— Їдемо, Мар'яно Миколаївно!

— Я не можу сидіти. Хочеться летіти! Ви ж тільки подумайте! Яке чудове на дворі сонце, а скільки тепла! Прихиліть ваше вухо! (Іван нахиляє). Люблю тебе! Милий!

Іван ніяковіє неймовірно, намагається швидко зам'яти свою ніяковість, щось перевертає на настільник, але даремно. Ніхто вже не помічає його. Всі зайняті собою. Мар'яна вже знов стріляє

через стіл в напрямку до Андрія. — Андрію! Не забудь, що час тікає...

Ольга дивиться на Івана. Майже без перерви. Він їй направду подобається. Байдуже відповідає на питання Водяного, який до речі вже кілька разів вставав і щось шептав Тані. Андрій зайнятий старшими дамами, і вони обидві ним зачаровані. Такий вихований, такий делікатний, такий уважний. Наталя Петрівна з усмішкою йому дякує, Марія Олександрівна також, але Ольга ні разу ще не глянула в його бік. Тим самим віддячується і Андрій. Для нього тут, у цьому просторі нема ніякої Ольги. Старий Григор уже взяв свою норму. Він щасливий, щасливо втомлений і погідний. Дивиться на всіх, всі йому подобаються. Тепер йому тільки встати, піти до своєї комірки і прилягти. Нікуди він не поїде з тими швидкими молодиками, бо навіть Афоген Васильович, не зважаючи на сорок років педагогічної діяльности, в порівнянні з ним ще молодик.

А молодь наглить їхати. Їхати! Кудись їхати. Дуже швидко їхати. Вже почали вставати вперемішку, хто коли, переходити, пересідати. Петро став розважати, і все довкруги сміється. Його гумор дуже обережний, завжди дискретний; між іншим, Катерина Львівна відограє в його мові поважну ролю. Власне кажучи, вона дає йому найбільше матеріялу. То вона надто заздрісна, то знов надто цнотлива. Вона любить, наприклад, ту, так звану турецьку халву, і один добродій продав їй замість халви зубний порошок.

Всі сміються. — Ну, не видумуй, не видумуй, — добродушно відгороджується Катерина Львівна. — Катю! Признайся, що я кажу правду, коли я тверджу, що ти найбільше боїшся мишей. — І одного разу, одна маленька миша звела на ноги весь наш будинок в Києві, — продовжує Петро.

— Ну, не весь. Перебільшуєш. — Кажеш — не весь? Не прибігав двірник знизу і не дзвонив за поліцією. — Це, Петре, нецікаво, — закінчує добрим тоном Катерина Львівна.

Гості зайняли всі кімнати. Всі двері нарозтіж. Вілатьня наповнена теплом. Андрій світить ялинку. Ольга атакує Івана. — Іване Григоровичу. Ми тоді не договорили...

— Можемо договорити зараз, — каже Іван, не пам'ятаючи, коли і чого між ними недоговорено.

— Пам'ятаєте? Тоді у нас...

— Ах, тоді. Так, так. Прошу! Дуже прошу.

— А перш за все мушу сказати вам кілька компліментів.

— Кажіть, Олю!

— Можна вас взяти під руку.

— Можна, Олю!

— Ви мали блискучу ідею, коли одягли цей фрак. Я так давно не бачила людей у фраках, а це втрата. Особливо личить фрак вам.

— Це, Олю, не моя ідея.

— Не ваша?

— Андрієва.

— Знаходжу все у вас чудовим. Все. Цей ваш хутір. Яка шкода, що я не була у вас скорше, — швидко заговорила Ольга. — Як прекрасно розвішені картини. Це, напевно, Петро Григорович.

— Ні, Олю! Це також Андрій. В нас усі естетичні ефекти виконує Андрій. Андрій є нашим мотором краси.

— Находжу вашу скромність гідною уваги.

— В чому вбачаєте мою скромність?

— В усьому. Всі свої гарні вальори переносите на інших.

— Як це розуміти, Олю?

— Я переконана, що ви в основному даєте всьому тон.

— О! Дякую. Не в усьому. Я — тільки господарка. Я хазяїн! Я матерія. Петро, Андрій і Таня — душа нашого хутору. Навіть не так Петро. Петро — Київ. Він весь час поза обрієм. А хутір живе своїм життям. Це наш, чисто наш хутір. Огнище. На чолі з нашим батьком і Танею, нашим серцем.

— А як ви дивитись на мене?

Іван трохи заскочений. — Дуже просто. Ви прекрасна панна!

— Я вам подобаюсь?

— Певно.

— Дуже?

— Олю! Ви мене підводите. Я не маю відваги сказати повну правду.

— Чому?

— Тому. Дуже просто — чому. Я, ви знаєте... Я вже людина старша. Ви, Олю, молода, гарна, своєрідна, і я ніяк не маю права втручатись у ваші чисто, я б сказав, інтимні, ваші дівочі... ну, переживання.

— А як я дозволяю.

— Глибоко вам зобов'язаний, але я сам... Ви знаєте.

— Я нічого не знаю. Я хочу знати.

— Не раджу вам, Олю, знати всі речі нараз.

— Нараз? Хто каже — нараз. Ступнево. Знаєте, що мене цікавить? Філософія!

— Прекрасно! Яка саме?

— Позитивізм.

— Що під цим розумієте?

— Пізнання істини в реальному. Ви, я, світ. Я трохи п'яна і я не можу як слід висловитись.

— Я, Олю, майже нічого не розумію в цій ділянці.

— В філософії?

— В філософії.

— Ви — чудовий об'єкт. Ви модель. Ви душа! І цим саме ви для... вартісні для філософських, дозвольте сказати, виявів. А філософія дає загальне тло. Ви не думаєте? В філософії можна знайти все, і почуття, коли ми його маємо, без філософського німбу тратить половину на вартості. Вас дивує, що я це кажу.

— Дивує, Олю. Я не сподівався.

— А прочитайте ви Башкірцеву. Вона у дванадцять років краще ці справи знала. Я повторюю чуже, вичитане.

— Про це можете говорити з Андрієм. Він...

— Філософія, — поспіхом говорила далі Оля, — дає мені силу, і тому я нею цікавлюся.

— Правильно, — каже Іван, але його перестає цікавити ця тема. Він дивиться понад голови — де інші, де Мар'яна, де Андрій. Цей час запланований для відпочинку, але чи запряжені коні, чи все готове...

— Ми їдемо зараз до Гісену, — каже Іван підкреслено.

— Що це таке?

— Це наш ліс.

— Ліс?

— Так. Там будемо спускатись. Ви вмієте на лижвах?

— Ні.

— На санчатах?

— Так. І на ковзанах.

— Там є все. Ліс, луг, гора, лід. Накладемо багаття.

— Прекрасно! Чудово! Укладаймо плян.

— Плян має Андрій.

— Я з вами!

— Я якраз на лижвах. Це мій улюблений спорт.

— А на ковзанах?

— Я затяжкий на ковзани.

Іван шукає поглядом Андрія. Даремно. Він у себе, власне у кімнаті Петра. Він і Мар'яна. Між ними жива, затята суперечка. Андрій говорить, як коса. — Так, так... Власне так, Мар'яно Миколаївно. Ви знаєте ці речі, не перечу, але в одному ви не добачаєте. Саме в цьому найтоншому. Ви кажете — тон. Так, тон. Наше ухо це вичуває. Ми настроюємось. Але любов мусить бути трагічною. Вона цього вимагає. Любов саме тому любов, що вона вимагає жертви, інтриґи, живого м'яса. Вона драпіжна, і я знаю з тисячі романів, що її драпіжність і є тією ціллю, до якої вона стремить. Я спостерігав інколи, Мар'яно Миколаївно, що люди, які не мали ніяких злих намірів, що є добрі, м'які, зненацька стають деспотами. Придивишся: що сталося? Виявляється — вони закохались, і така вам чудова маленька жіночка, таке ніжне єство стає деспотом, тигром. Ні?

— Є різні вияви, — каже Мар'яна.

— Без сумніву. Я говорю про породу, близьку нам.

— А взагалі?

— Взагалі? Любов? Ну, певно. Для мене це майже все. Вибачте. Після цього ви будете мене зневажати.

— Чому? Андрію? Чому?

— Мені так здається.

— Це помилка. Власне ви маєте відвагу так казати.

— Маю небагато відваги, але люблю, правду. Так думаю і так кажу. Наш Іван — людина мужня. Я, дозвольте, більше правдива. Іван — міцна людина. Він має залізну душу. Не хочу сказати, що вона не вражлива. Навпаки. Міцна душа — міцно вражлива, але він до всього чудово узгіднений в собі. Всі його почуття на місці і ні

одне не переважає. Це повна гармонія. І я переконаний, що він витримає. Все, що б не прийшло Він був незамінний артилерист. І коли б він не попав у полон, він уже напевно був би генералом

— Думаєте?

— Безперечно. Тільки він не для військової кар'єри. Він — господар. Але скажу вам — Іван буде скрізь на місці, і без нього ніде не можна буде обійтися. Ті, що мають розум і хочуть щось робити, мусять спілкувати саме з Іваном. Я... Хм.. Ані я, ані Петро, не зважаючи на всі наші таланти, не можемо зрівнятися з характером Івана. Він викапаний батько, плюс освіта і досвід. А я — мама. Наша мама була поетом.

— Маєте її портрет?

— Розуміється.

— Покажіть.

Андрій відчинив шуфляду свого столу. В прекрасному бронзовому альбомі хоронилось кілька родинних фот. Одно з них Андрій вийняв. З нього дивилась висока, міцно збудована, струнка жінка, в селянськім убранні з дуже гарним обличчям.

— Ось! — каже Андрій, і вперше на його обличчі появився вираз гордости.

— Чудооова! — проговорила Мар'яна. — Чудооова! Які в неї прекрасні очі! — Вона підняла свій зір і глянула в очі Андрія. Андрій спустив повіки. — Мала карі очі?

— Так.

— Вони дуже любились?

— Так. Ви знаєте їх романтичне одруження?

— Розкажіть! Розкажіть, Андрію!

— То довга історія. Іншим разом. Але прекрасна... Просто казка.

— Як це сталося?

— Мама! — раптом вирвалось в Андрія, і він підніс фото до своїх уст.

— Дайте також мені, — сказала Мар'яна і також поцілувала портрет. Хвилинка зворушливої мовчанки. І саме в цей час до кімнати ввійшов Іван. Він побачив зворушених і схвильованих Мар'яну та Андрія і зупинився. — О! Я вас обох шукаю, — виговорив він.

— Зайди, — сказав Андрій.

— А! Мама! — вирвалось у Івана. Він взяв до рук портрет і подивився зором теплим і мужнім. — Прекрасна була господиня, — сказав Іван. — Прекрасна! Але час їхати, Андрію!

В цей час у їдальні залунав голос Петра:

А, хто з нас, браатця, буде сміяааться!
Того будем бить!

— Хто там бушує? — гукає Іван.

— Бо він каже, що я... що я... п'яний, — лепече, перехиляючись з боку на бік, Петро з пляшкою в правиці.

— І де це ти встиг напитись? — питає його Андрій, що вийшов до їдальні.

— Як то напитись? Де напитись? Що це значить? Афогене Васильовичу! Виручайте. Оці, пробачте, п'яниці ображають чесну, порядну людину, громадянина Української Народньої Республіки!

— Петя! — викрикнув з другого кінця столу Афоген Васильович! Что я слишу!? Петя!

— Бо він каже... Він... Власне він, Софрон... Що я п'яний.

— Так! Ти п'яний! І не маєш потреби перечити.

— Хто п'яний?

— Ти п'яний!

— Я? — Петро розгублено, дуже поважно і

дуже комічно дивиться на всіх. Перед ним зібралися всі — за вийнятком старого.

— Неправда! — викрикнув Петро. — Я, панове, коли хочете знати, художник! Я переповнений барвами! Я хочу малювати вас усіх барвами! Я! Ви знаєте, який сьогодні день! Різдво! Тисяча дев'ятсот вісімнадцятого року. Затямте, панове, цей день. Він вам ще не раз... О, не раз, пригадається. Я вам кажу! А ви, Афогене Васильовичу, ходіть зо мною. Поїдемо! Я вас люблю!

— Ти самостійник! — викрутнувся Афоген Васильович з обіймів Петра.

— Самостійник? Що це, панове, за таке ідіо... О! Вибачте! Я не хотів... Я не хотів! Я... Вип'ємо ще одну і їдемо, панове. Олю! Ви! Дівчино чудова! Ходіть зо мною... Шубу мені! — крикнув Петро до сіней, але ніхто не вийшов йому зі шубою, він сам поплівся до сіней і сам натягнув свою шубу.

А весь цей час, майже без перерви, Микола Степанович і Сопрон пристрасно і соковито дискутували на тему великої російської революції. Хто переможе? — ось питання, що їх цікавить, і Сопрон дає на нього ясну, недвозначну відповідь. — Переможемо ми! Большевики!

Ніхто їх не слухав. Микола Іванович — з Танею; дами держалися своїм гуртом, і їх темою були торти, звичайні торти.

Всі вивалюють на двір, на сніг, на легкий приморозок. Всім дуже тепло, і дехто навіть збирається їхати, як є. Андрій виловлює таких відважних і напинає на них кожухи. Троє розвальних ґринджолів стоять запряжені, а на них кожухи, шуби, шкіри, кошики, в'язки сухих дров. Дмитро, Корній і старий Кандор стоять, ошубкані, перед кіньми. Ольга все хоче їхати з Іваном. — Отут, отут! — гукає вона. — Ні! Це місце Івана

Григоровича! — свариться вона з Петром, що звалюється на ґринджоли. — Попереду, панове, дами! — кричить Андрій! — А де Микола Степанович? — Микола Степанович викочується із сіней разом з Сопроном, по дорозі одягає кожух і на ціле горло басить: — Я вважаю, що установчі збори — це єдина правильна форма рішення проблеми.

— Це так ви вважаєте, — каже червоний Сопрон. — Інакше вважає народ!

— Що значить народ? Ми і є народ!

— Браво! Браво! Хай живе народ! — кричить Петро. — Хай живе! Ура! Андрію! Викинь ті два півні на сідло!

— Миколо Степановичу! Прошу! Тут для вас місце. Сопрон сяде там, — вказує Андрій на задні, дуже переповнені ґринджоли.

— Сопроне Григоровичу! Ви там? — протестує Микола Степанович.

— Мені все одно!

— Ну, як же можна! Я сам!... Сідайте тут... Тут!

— Ні. Тут Наталя Петрівна, — каже Андрій.

— Ах, пардон. Прошу, прошу, Наталіє Петрівно. А де мої? — дивиться понад голови Микола Степанович. — Олю! Олю! Де ти весь час була? — гукає Микола Степанович.

— Де ти весь час був? — відгукується Ольга.

— Я тут. Мені добре! Іване Григоровичу. Тут! Тут!

— Тільки, панове, обережно! — гукає Наталя Петрівна.

— Що обережно? Як обережно? На весь дух! — пристрасно кричить Афоген Васильович.

— Як? Ти хочеш, щоб я вискочила?

— Нічого, Наталіє Петрівно! — шепче Андрій. — Будемо обережно.

Всілися. Три великі, барвисті купи. Погоничі майже на орчиках. Василько і Михайло, розуміється, з погоничами. Андрій — ззаду, на скорсах полозків. Водяний і Таня — на останніх санях. Біля них і Сопрон. Петро і дами — на середніх. Ольга таки добилася свого і всілася з Іваном. З ними також Мар'яна і Микола Степанович, якого довелося забрати з середніх, бо туди вліз Петро і не хотів звідти рушитись. Він усіх впевняв, що він важить всього тільки п'ять пудів і що його присутність, навіть коли взяти і Афогена Васильовича, може бути непомітною. Андрій, як поліція, як розпорядник, як командир, мусів забрати Миколу Степановича і помістив його проти Мар'яни і Ольги.

Рушили. Вйо! Забрязкали балабони. Віжки натягнуті. Погоничі напружені. Ґринджоли повільно сховзаються по утертому снігу і роблять легкі затоки при виїзді за ворота. Повертають направо і їдуть ледве помітною доріжкою, що веде до Мельниченкових хуторів, гень аж туди, за стависько. Доріжка оточує ґрунт Морозів. На рівному перші коні починають легко бігти. Товариство зашуміло. Петро загудів: Гей, хто в лісі озовися! Андрій постійно мусів зіскакувати зі своїх скорсів і підбігати то до тієї, то іншої з дам. Наталя Петрівна рішуче спротивилась їхати швидко. Це так само рішуче обурює Афогена Васильовича. — Як їхати, так їхати! Скочки! Мар'яна гукає Андрієві: — Андрію! У нас тут багато місця! — і показує ззаду біля себе.

— Дякую! Я, Мар'яно Миколаївно, мушу бути ззаду! — Він чекає на свої сани, якими керує Кандор, і вискакує на скорси. Тут також найбільша частина кошиків і за всім треба дивитись.

Гучно, розмашно несеться над лугом спів, м'яко брязкають балабони, легко пливуть наванта-

жені сани. Зустрічаються люди з хуторів, вітаються шумно і минають. Здалека надходить молодняк гісенської соснини. Молоді, зелені, розлогі сосонки, що поволі більшають і переходять у молодий ліс. Стає гучніше. Сани повзуть краєм лісу і сіножатей, і видно з-під снігу стрежіні меж та обмотаних перевеслами віх. Тут холодніше. Сонце майже ховається, а цей схил Гісена відкритий до північного заходу. Місцями на сіножатах, замість снігу, льодові затоки з фантастичними візерунками. Між ними ростуть вільхи і верби, а здовж малої річки двома рубцями біжать кущі зарослів.

— Направо! — гукає Андрій передньому погоничеві. — В'їжджають у знану затоку, фйорд, як його називають Морози. Яка своя, близька і люба місцевість! Влітку — це одно з найрозкішніших місць в околиці. В лісовім яру ростуть малини; це — єдине місце на цілий ліс, де також ростуть чорниці. Звідсіль відкривається вигляд на луг, що в продовженні своїм переходить у густі, високі очерети, між якими в'ються стежки, пробиті рибальськими човнами. Це рештки колишніх плавнів, над якими ціле літо гармидерить безліч всілякого птацтва.

„По болоті" (так називають луг з річкою) ціле літо шпацерують чорногузи — прекрасні, червононогі, білі і морально чисті, овіяні леґендами птахи. Інколи восени вони злітаються в це місце і звідсіль починають свій старт у вирій.

Тепер же, все тут укрите чистим, злегка примерзлим, нерушеним снігом. І ліс, і ціла затока, і яр, і кілька старих, розгалужених, побитих громами і облитих живицею сосон, і цілий широкий, майже безконечний луг, на якому, ніби кришталеві озера, непорушно стоять плями голого льоду.

Нема кращого місця для зимового пікніку, як

це. Товариство висипається в сніг, дами протестують і кричать, Андрій відразу з місця розкладає двоє огнищ. Під соснами височать купи соснового сухого хмизу. Все те палахкотить, і два стовпи диму широко й далеко віщують, що тут життя. На снігу між огнищами розстелюються килими. Пані відразу лагідніють, появляються навіть розкладні стільці і вилазять на денне світло пляшки різних барв і якостей.

Молодь, а з нею і Афоген Васильович уже готують санки. Василько і Михайло пробивають перші сліди з найвищого пагорбка просто на луг. Санки біжать, хлопці розмахують руками і кричать щосили. Мар'яна і Ольга, Іван і Андрій ведуть завзяту суперечку. — Я не вмію на лижвах, — перечить Ольга. — Ну, ну! — злагіднює її гнів Іван. — Я спробую на ковзанах. — Мар'яна і Ольга знають тільки ковзани, натомість Іван і Андрій призвичаєні з лижвами. Водяний і Таня рішили справу мирно. Вони вже давно летять згори на луг своїми лижвами. Таня — в своєму білому, вовняному, ще петроградському лижварському костюмі, Водяний — просто у своїм військовім, короткім, жовтім кожушку і в чоботах.

Іван і Андрій змушені брати ковзани. Андрій зривається і біжить стрімголов униз, за ним біжить Мар'яна. Ольга намірилась також бігти, але Іван не побіг. Тоді вона дуже поважно взяла його під руку, і вони, сховзаючись, пішли по слідах Андрія і Мар'яни.

— Дозвольте, Іване Григоровичу, тримати вам весь час товариство, — говорить Ольга. Іван уже розуміє її. Він знає, що це — звичайна дівоча гра, направлена проти Андрія.

— З приємністю, — каже Іван з поспіхом, — але скажу вам, що Андрій куди кращий майстер на ковзанах, ніж я, і вам, побачите, буде зо мною

скучно. Я ще можу володіти лижвами. Ця річ у нашій родині спрадавна плекається, але ковзани для мене ніколи не були чимсь особливим. Натомість Андрій справжній майстер. Зрештою, самі побачите. Знаю, що і ви діставали нагороди за цей спорт.

— Я з вами! Я з вами! — провадила своє Ольга.

Андрій уже досяг першого льоду. Він уже стоїть на ковзанах. Ось він помагає Мар'яні. Готово. Андрій відразу робить кілька закрутів, потім бере розгін, біжить, оглядається і, круто повернувшись, летить просто на Мар'яну, що все ще не може остаточно зважитись.

— Давайте руку! — гукає Андрій. Іван і Ольга дивляться на них, Ольга починає заздрити сестрі. Андрій і Мар'яна, побравшись за руки, біжать просто на очерет. По дорозі річка з кущами і снігові замети. Плавно об'їжджають кілька кущів і ось уже пливуть назад. Білий шаль Мар'яни має в повітрі. Іван і Ольга доходять до льоду.

— Скоршеее! — гукає їм назустріч Андрій. — Не тратьте часу! Прекрасний лід!

Лід, дійсно, як скло. Ольга не витримує. Вона наглить Івана. Їй хочеться бігти, бігти, бігти. Щоки її розгорілися. Її червоний светер на білому тлі барвиться, мов жар. — Іване Григоровичу! Іване Григоровичу! Скорше! Скорше!

Андрій і Мар'яна майнули перед ними, зробили плавний круг, а їх ковзани накреслили на льоду чотири білі лінії. Спідниця Мар'яни маяла в повітрі. Вони вже мчать вперед, зненацька повертають, летять здовж річки, перескакують через замети снігу і стрільном женуть вперед у напрямку Дніпра.

Ось вони так далеко, що Іван та Ольга май-

же тратять їх з овиду. Іван тим часом гнуздає свої черевики і тяжко, спотикаючись виходить на лід. Ольга вже накреслила довкола нього кілька кругів. — Сюди! Сюди! — кличе наполегливо Ольга. Їй хочеться бігти слідами Мар'яни й Андрія. — Олю! Біжіть самі! Не чекайте! Я за вами! Я, бачите, мушу звикнути! — гукає Іван і — вже летить, розтягнувшись, на льоду, а Ольга присідає від сміху, біжить до Івана, подає йому руку, від сміху не може нічого йому помогти. Іван з намагою зводиться, йде нерівно, обережно розгониться, повільно робить рухи вперед. Ольга рветься з місця. Легко, вільно відривається від Івана, бере розгін і мчить, мов стріла. Іван плеще їй услід. Ольга круто повертає, робить повороти — вправо, вліво, вперед, назад. Вона танцює вальса, присідає, розгортає руки, мов крила.

— Бравооо! Чудовооо! — гукає здалека Іван.

Андрій і Мар'яна мчать далі. Навколо стільки простору. Місцями лід творить довгі, вільні від снігу простори, і вони летять без перерви. Місцями натикаються на замети, біжать у ковзанах через сніг і — далі. Вітер дме у спину, але швидкість їх дорівнює швидкості вітру. — Чудово! — інколи виривається у Мар'яни. — Ви прекрасно йдете, Андрію! — І ви також, Мар'яно Миколаївно. — Біжать далі, все далі. Їм хочеться добігти до самого Дніпра, але бояться, що їм не стане льоду, бо сам берег напевно вкритий снігом. А як їм тепло, просторо! Пташина легкість опановує цілу істоту. Захоплення і щастя, сильне й жагуче почуття пориву, повна свобода, певність дружби — міцна, тепла, приємна в руці рука. Бігти! Далі! Все бігти, різати простір, розсікати свіже й гостре повітря. Уста при тому сковані, немає слів, немає вияву. Все внутрі, і так найкраще!

Мар'яна не пускає руки Андрія — міцної, теплої, своєї. Тепло пульсує кров — від серця до серця. Не думається за це і не думається взагалі. Вони бачать тільки далекі, широкі, білі від інею осокори Дніпра, що все ближче і ближче летять назустріч.

Починає поволі сутеніти. Сонце ще не зайшло, але воно вже сховалось. Тінь і білявість підморозного туману лягли навкруги. Берег Дніпра вкрито снігом, і тільки гирло річки, що тут впадає, творить коряві виливи, мов замерзлі згустки піни. Андрій і Мар'яна влітають з розгону на ці місця. Лід під ковзанами шкварчить, вони перелітають через менші навії снігу, льодові зазубні і ось... Дніпро.

Обоє зупиняються. Вони задихані й червоні. Дивляться вправо і вліво на довгу, широку, білу смугу. Урочиста й чиста тиша лежала довкруги.

— Як довго ми бігли? — питає Мар'яна. Андрій подививсь на годинник. — Двадцять хвилин. — Є це скоро? — О! Якраз! — Ми бігли, що?

— Думаєте?

— Безумовно. Ах, який Дніпро!

— Прекрасний! А який маєстат! Погляньте туди, в тінь.

— А знаєте кого я згадую?

— Цікаво.

— Ваших батьків.

— Так. Вони десь тут зійшлися. Батько припливав човном звідтіля згори, а мама приходила пішки, боса, соняшниками, від Ліпляви. Тут вони проводили ночі.

Мар'яна напружено мовчала, дивилась на ріку, очі горіли свіжо, щоки пашіли міцною барвою. Струснула раптом головою, схопила Андрієву руку. — Біжім назад! — проговорила раптово і потиснула гарячу долоню.

Назад було значно тяжче. Вітер ставив спротив, і менше мети. Але все таки йдуть. Місцями в більших снігових завіях Мар'яна починає дзвінко сміятися. — Андрію! Поможіть! Зглянетесь на слабу жінку! — Андрій помагає, бере за стан, перебродять сніг і знову біжать. І коли добігли — здалека, в сутінку вечора бачать картину: на узліссі палає два величезні вогні. На льоду барвиста, рухлива точка, а збоку стоїть мужчина і дивиться на неї. Коли надбігли Андрій і Мар'яна, Ольга раптом зупиняється, скидає ковзани і з криком біжить до Івана. — Досиииить! Досиииить! Додомуууу! Іване Григоровичу! Додому!

Надбігають засапані, розогнені Андрій і Мар'яна. — Іване! — гукає через силу Мар'яна. — Ми були над самим Дніпром! Ти, Ольго, тільки стримуєш.

— Це я стримую. Ольга — прекрасний майстер льоду.

— Бо ви втекли. Як вам не соромно, — скаржиться Ольга.

— Ми думали, що ви підете за нами, — виправдується Мар'яна.

— У нас тут повна свобода, — каже Андрій. — Кожний робить, що хоче. Ми з Мар'яною Миколаївною зробили чудовий рейд. Тепер до гурту. Хто швидше? — Андрій скинув ковзани і побіг. Ніхто не поспішив за ним. Мар'яна і Ольга повільно йшли з Іваном...

— І защо мене покарано старістю, — скаржиться Афоген Васильович. — І защо мене так тяжко покарано?

— Старість — мудрість! Молодість — глупота! — відповів засапаний Андрій, накинувся на кіш з поживою, відломив кільце ковбаси, налив півшклянки горілки — дай Боже, Андрію! — сам випив і сам почав заїдати. З нього б'є силь-

на, жагуча молодість. Згори на лижвах біжать Водяний і Таня. Василько і Михайло женуться зі своїми санчатами і на ціле горло репетують. Дами сидять біля вогню і скаржаться на холод. Микола Степанович саме в той час на ціле горло баситъ: — Можемо на ці речі дивитись, як нам подобається. Мусимо показати Європі, що й ми потрапимо жити. В цьому саме, Сопроне Григоровичу, і є та різниця між справжнім, нашим соціялізмом і чужим марксизмом Леніна.

— Неважно, — кричить Сопрон. — Що нам в біса Європа! Маємо чисто наші проблеми.

— Подумаєш! А марксизм! Хіба це не з Європи?

— Ми з нього зробимо наш товар. Ми зробимо з нього поживу для себе.

— Батьку! Батьку! Батькууу! — гукає Мар'яна. — Тут добра ковбаса. Залиши свій марксизм для інших.

На барвистому, товстому килимі розложено все, що було в кошах. Нічого не забуто. „Налей, налей, таваріщ, заздравную чару!" — гуде Петро, тримаючи високо в повітрі повну чарку чистої, і потім старанно виливає її у рот. Афоген Васильович, панове і пані стояли, сиділи, і всі при тому їли, говорили, сміялись. Андрій приносить нові оберемки хабаззя на вогонь, полум'я швидко звивається вгору, дим чорною лавою потягнувсь у ліс — саме в те місце, звідки вилазить білий, неповний місяць.

Василько і Михайло захоплено стрибають через дим, обкидаються снігом, до них долучається Ольга, всі разом біжать за димову завісу і звідти виють вовками. По часі всі троє шумно біжать назад.

— Андрію! Андрію! Через огонь! — гукає Василь. — Згориш! відгукує Андрій. Він уже гото-

вить коні до від'їзду. Дмитро, Корній і старий Кандор підпили, і Андрій мусить за ними слідкувати. Насувається прозора ніч. Місяць заливає простір, і плями льоду виблискують йому назустріч.

Товариство розмашно, сильно співає. Голоси несуться далеко здовж долини. Високо палають два вогні, і тихо, тягло шумлять угорі сосни.

Афоген Васильович розійшовся. Він згадав свої студентські, давні-предавні роки, розщібнув свій віцмундир, розбив на голові рештки свого волосся — і в ньому прокинувся геній промовця. — Увага! — закричав він на ціле горло. — Пані й панове! Якщо дозволите... Тихо! Тут говорять! Причиною настрою цього, скажу, виняткового дня були найінтимніші і найсокритіші почуття одиниць, що є тут між нами. Любов освячує кожний гріх. Але я, як людина іскрення і людина одверта, що любить тільки чисту правду, мушу крім ствердження факту, порушити прийняту дискрецію настроїв і мушу висловити її во всеуслишання з тих простих і цілком зрозумілих, мої шановні пані і панове, міркувань, що кожне затаєне почуття, як і, за словами філософа Ніцше, кожна правда, може бути отруйним. Воно не дасть живого плоду життя, бо заглухне в нас і там згниє, даючи початки затруєння душі і духа. І тому я змушений одверто всім сказати: ми сьогодні отут на цьому снігу —всі, за вийнятком одної милої, юної душі — від серця щасливі, і щастя наше переливається через край просто на цей білий сніг, і тому ми сміємось, співаємо і бігаємо, зрівнявшись роками з Васильком і Михайлом. І за цю нагоду побути ще разок і, надіюсь не востаннє, „які діти", я вийнятково вдячний нашим гостителям, нашим славним-преславним Морозенкам, нашим чудовим хлібодавцям, а го-

ловне — нашим ковбасо-і винодавцям. Ми ситі! Веселі! Вдоволені! Ураааа! — викрикнув він з усієї сили, і в ту саму мить здалося, що ціла якась невидима армія атакує навколишній спокійний ліс.

Бурні, сильні атаки! Шалені цілунки. Далі всі без черги й порядку ввалюються в ґринджоли, коні з копита рушають, писк і крики, Афоген Васильович звалюється в сніг, його підбирають, Василько й Михайло репетують, і ціле товариство, освітлене місяцем мчить понад лугом у напрямку хутора. У затоці під лісом залишилось на снігу два вогні, що спокійно, вкриваючи кожний вуглик білим попільцем, засипали під шум здивованих сосон. З півночі тягло гостро-колючим, підступно-неспокійним вітриком.

V

На подвір'ї Морозів нагло зчинився гамір. Товариство розбилось на два воюючі табори. Причиною була Ольга. Ні з сього, ні з того вона раптово заявила: — Я більше не хочу! Я не хочу! Я так не хочу!... Я йду додому. — Олю! Таж будуть танці, — вмовляє Іван. — Як то буде без вас?

Ні, ні, ні! Йде — і годі. Тато й мама — їх діло, а вона йде.

Микола Степанович і Сопрон відкололись одразу і похитались у темну безодню дверей. Решта канівців лавою повела наступ. Ольга осамітнена. Вона круто, задиракувато, з піднесеною головою, повертається, як це вміють робити тільки химерні дівчата, і йде. Мар'яна побігла по Андрія. Той випрягав коні і не був учасником драми. — Андрійчику! Голубчику! Ольга втекла!

— Як? — здивувався Андрій і вибіг зі стайні. — Куди?

— Побігла додому! Доженіть, заарештуйте і приведіть!

Андрій з місця зривається, розгойдує довгі ноги і зникає за рогом будинку. Ольга вже маячіла маленькою темною точкою. Молочний місяць лудить принишклу білість снігу і кидає слабенькі тіні. Андрій розгонно наближається. — Олю! Ви куди? — О, ні. Ольга не з таких. Вона ще збільшила поспіх. — Ольго? Ви сердитесь? Ви ображені? — біжить, сховзається і лопоче Андрій. — Ольго! Молю і благаю! Вибачте. Я... Я... Ну, верніться! Ось упаду на коліна...

— Йдіть геть! — виривається з неї викрик, що нагадує голос підстріленого яструба. — Я вас.. не... не... не люблю! — і вона затремтіла, і все, здалося їй, здригнулося, навіть земля.

— Олечко! Простіть! Ви ж філософ. Ви ж умієте пізнавати ці речі. Ви ж тонкий психолог. Я був, дійсно, страшним недотепою, просто раб і ницість. Вичуйте і даруйте великодушно мою ганебність, киньте мені шматок милосердя. Зробіть це, як ображена мудрість з висоти, з погорди до немічних. Я впаду і буду повзати червом під вашою ногою. Там, у тому он вікні, жде на вас світло і там будуть танці, і вас там не буде. Вибачте і поверніться! Благаюююю!

Вернись до мене, дівчино,
Коханна ханааана!
Хула моя зідханна
Обернеться в осанну!

Вони бігли все далі і далі. За ними бігли зліва маленькі тіні. Андрій говорив, говорив, говорив. — Ну, чому ви нас кинули? Яка причина? Небеса, пекло, Люципер? Невже хочете зірвати

землю з гаків і жбурнути її в пащу безодні? А бачили ви, яким чудовим маєстатом горів Афоген Васильович, і чи чули, які медові слова лились Ніяґарою з уст того прекрасного нащадка пасічника Рудого Панька...

— Ха-ха-ха! — вибухнула Ольга і зупинилась. — Браво! — крикнув Андрій. Замовив! Кров перестала текти! Рана гоїться. Буде життя! Падімо на коліна і молімось усім лицям святої трійці. Але ви мудро вибухнули цим дезертирством. Ви кинули мені в лице ганьбу, і я трагічно пережив нікчемність молодости. Але тепер — тільки кругом марш! Напрааа-во! Вправо глянь! — він схопив її під руку і різко повернув. Всè закінчилося бурею сильного, звучного, молодого реготу, що стрілко розносився та розсипався по лудженому місяцем лузі.

— І ви, Андрію, повірили, що я, так звана Ольга Лоханська, кинула б це товариство, ці танці і побігла б додому? — казала вже з зневагою в голосі Ольга, йдучи з Андрієм під руку.

— Така легковажність, як ваш покірний слуга, до всього ставиться з повним довір'ям у надії, що довір'я — це риса не тільки, так би мовити, шляхетних, а одночасно і користолюбних, які продають цю чесноту на базарі наївним у надії дістати нагороду не тільки тут, в намацальній монеті, але й там високо, де, можливо, перебуває „життя вічне".

— Ах, ви! Еґоїст!

— Що це слово значить?

— Себелюбець!

— Цитьте! Не вбивайте мене до кінця. Виконую наказ: я воїн насильства, що наказало нам бути тут. Я біг і догнав, і веду Олю-Олечку-Олюсю-Олюсечку — Олюсенятко! Я біг, битий бичем тривоги, в безлюддя і просто не хочу вірити, що

той гарячий шматок життя у моїх руках і що ми тут ось самі — кричіть, як хочете — і я можу з вами робити, що тільки мені заманеться! На моєму боці правда і сила.

Ольга реготала і не могла зупинитися. Вона навіть не дуже чула безладні слова. Їй було просто добре. — Ну, добре! Ну, вже добре! Мовчіть! Я це все спровокувала! Ви мене ганебно, Андрію, лишили з моїми химерами. Це було жорстоко. Ви бігли кудись з Мар'яною.

— Мовчіть! — сказав Андрій.

— Не буду!

— І це ви така позитивістка?

— Ви звідки знаєте?

— У мене великі вуха.

— Ви все чули?

— Що мав робити?

— Я ж розмовляла не з вами

— Мені здавалось інакше.

— Зарозумілість.

— Припустімо. І що з того?

— Ха-ха-ха!

— Це та найкраща відповідь. Мефісто сміявся, коли не хотів відповідати.

— А що ті скажуть?

— Вони всі п'яні, а ми, навіжені, їм докажемо, що вміємо прекрасно танцювати. Протанцюємо до ранку і — точка. Уявіть, як приємно танцювати до скону, до останнього подиху. Я десь читав, що один дотанцювався до смерти.

— Це захоплююче!

— Він умер від розриву серця, бо побачив у дзеркалі, що його жінка цілується з іншим танцюристом.

— Ха-ха-ха!

— Це дійсно смішно, а разом з тим, повірте, трагічно, бо все таки сюди вмішалася смерть!

— Мар'яна краще від мене танцює.

— Залишім Мар'яну... Ви знаєте... вашому кавалерові, що також краще танцює. Ви ж знаєте, що Іван був свого часу блискучим офіцером.

— Він і зараз блискучий .

— Ні. Він уже матовий в кращому розумінні. Не все, що блищить, блищить.

— Певно.

— Ви мене розумієте з півслова, Ольго Миколаївно! Дозвольте вас, вельмишановна, так величати.

— Не дозволю, Андрію Григоровичу.

— Стійте! Погодіться, що той освітлений будинок у снігу, в ялинах, залитий олією місяця, цілком гарна штучка.

— Моя мрія, вибачте...

— Дивіться, дивіться! Афоген Васильович у світлі вікна! Цілує! Наталю Петрівну!

— Ви смієтесь?

— Ніколи. Тішуся. Далі, далі! Хай живе ясність!

— Ха-ха-ха!

— Урааа! Ураааа! — раптом вирвалося з-за паркана. Посипались снігові кулі, Андрій і Ольга дістали поціли, у них прокидається завзяття, творяться фронти, гримлять бойові гармати.

Маєстатно, гордо, без єдиного зриву, в холодному безмежжі обертається могутня плянета, а на ній у білому сяйві буяє страшне щастя, молодість.

На Андрія та Ольгу сипались і далі снігові кулі. Про це подбала Мар'яна, що підступно нацькувала обох лобурів, а сама, одягнута в кожушок Водяного, причаївшись, мов перепілка, уважно й напружено слідкувала на ґанку за ходом справи. І як тільки почалось „ура", інспіраторка — я-не-я — обережно висховзнула назад до ві-

тальні; а в той саме час завзятющі напасники й нападені вперемішку качались по снігу, пищали, реготалися до сліз, — і нарешті, зовсім розтріпані, всі разом втиснулись на ґанок.

Мар'яна появилась у півтьмі на порозі вітальні і невинно-голубинним голосом воркотіла: — Діти! І що за шум?

Ольга кинулась на сестру, душила її скажено і люто виціловувала. — Ти, мабуть, Ольго, направду не при своїм розумі! Андрію! Тримайте її!

— Ольга — герой, — кричав захеканий Андрій. — Вона вміє зовсім сама бігти — і навіть у темноті.

— Оля — герой! Оля — герой! — кричали обидва лобурі.

— Андріюю! — пищала щосили Ольга.

— Йдіть, йдіть, йдіть! Геть! Не тут, на ґанку! — наглить Мар'яна, бо Ольга стає аґресивною, і Андрій уже зовсім припертий нею в куті.

Всі з грюкотом увалились до вітальні, на другому порозі якої сиділи ті самі герої, що їх бачать поруч цілий Божий день. Микола Степанович хрипким голосом щось там крякав, а Сопрон рештками сили викидає з себе зухвалі репліки — народ... революція... буржуазія. І здавалось — він ось викине ще одну істину і сам розсиплеться прахом.

Товариство увігналось до вітальні зовсім, як табун диких зебр, все тупало і ржало, дискутантів заглушено, повалено й затоптано, Мар'яна сідає до піяніна і бере „У Пратері розцвітають дерева" — дещо не в настрій, мелянхолійно і поважно, на що Андрій та Ольга, а за ними обидва їх напасники, не слухаючи ніякого Штравса, закрутились, як їм здавалось кращим.

На звуки піяніна, мов на вогонь мотилиці, полетіло насторч усе, що могло в тім будинку рухатись. Таня і Водяний. Іван, Петро і всі юрбою. Катерина Львівна виявилась буревійною вальсисткою — з місця зірвала вона блаженно-дрімотного Афогена Васильовича, що значно був від неї низчий, і шубовснула з ним у шум пісні Пратеру.

Але музика все таки надто повільна. Що з тією Мар'яною? — Вона саботує, — каже Ольга. І раптом гра урвалась, Мар'яна встала, всі зупинились. Іван підійшов до Мар'яни, уважно вклонився і запропонував їй свою руку. Мар'яна мовчки, розчулено, з похиленою головою вложила свою руку під руку Івана, і вони повільно відійшли. Андрій провів їх поглядом через півтемну вітальню, аж поки ті не зникли за дверима Іванової кімнати.

— Пропоную, пані і панове, фігурний! — вийшов наперед і звучно проговорив Водяний.

— Браво! Грає Таня! — загомоніли голоси.

— Ні, граю я! — сказала Наталя Петрівна.

— Наталю Петрівно! — навинувся Водяний. — Анґажую! — всі заплескали, невідомо кому.

— Ні, ні, ні! Пізно! Я граю! — сміялась Наталя Петрівна і вдарила по клявішах. Вирвався живий, бадьорий й пружний вальс. Піяніно танцювало також. Все завихорилось колом, Водяний викрикує французькі слова, і всі покірно йдуть за ним. Катерина Львівна пристрасно витупувала, її партнер Петро тяжко сапав і обливався ревно потом, Водяний і Таня вирували, мов голуби, Андрій і Ольга бавились, мов двоє кусливих тигрят.

Після вальсу заграно польку, потім падеспань, далі ще раз вальс. Все вирувало — і саме в той час, переодягнутий у фрак, з великою лямпою в руці ввійшов Іван. За ним, під руку зі

старим Григором, увійшла Мар'яна. Іван поставив лямпу на піяніно. Наталя Петрівна враз урвала гру, все зупинилось, очі всіх повернулись до входу.

— Вибачте, що я, дорогі мої, вам переб'ю, — почав повільно старий, — але я хочу також і з вами поділитися дуже радісною для мене новиною. Мій син Іван заручається сьогодні з Мар'яною Миколаївною Лоханською. Благословляю їх намір і радію разом з ними.

Всі бурхливо й щиро заплескали. Микола Степанович зірвався: — Як! І я нічого не знаю? — вирвалося з нього, і всі так само бурхливо зареготали. — Прополітикував, голубчику, — казала Марія Олександрівна.

Григор цілував Івана й Мар'яну, цілувалися з Марією Олександрівною і Миколою Степановичем. Всі обіймались, цілувались, ґратулювали. Мар'яна до сліз зворушена. Ольга кинулась їй на шию і по-дитячому заплакала. Андрій мовчки й напружено цілував Івана і Мар'яну. Василько пристрасно обняв Мар'яну — Мар'яна цілувала його мокрими устами в чоло, щоки.. — Браво! От так браво! — нестримно гомонів весь рожевий Афоген Васильович. — От це так! От це розумію! Прекрасно! Я хочу ще жити на цьому чудовому світі. Ні, панове! Як собі хочете, а ця ніч має так само кінчитись, як і почалась. „Многаааая лііта, многая літа!" — затягнув Афоген Васильович, всі його підтримали, ентузіясти накинулись на Івана, схопили його і почали підкидати під стелю.

— Вина! — завзято викрикнув Водяний. „П'ємо за Івана, Івана дорогого! — затягнув він свою, ґвардійську. Миттю з'явилось вино, і всі стоячи підняли келихи. — За благополучіє, мир, добробут, щастя і многая літа наших дорогих

Івана Григоровича і Мар'яни Миколаївни — три рази ура! — проговорив Водяний.

— Ура! Ура! Ура! — викрикнули всі і випили келехи до дна.

Ольга стояла під руку з Андрієм. — Як це гарно, Андрію! — шептала вона захоплено. — Тепер ми з тобою... свої? — Так, — чує відповідь. — І ми можемо... поцілуватись? — Андрій притиснув її руку. — Чудово! Мені подобається! А тобі? — Мені також! — стояли так далі, розчервонілі від сліз і вина. В їдальні дзвеніло накриття для вечері. — Олю! — шепнув Андрій. — Розсвітимо ялинку. — Засвітимо, засвітимо! — захопилась Ольга. Побігли до їдальні, де стояла ялинка. Тут ще порожньо. Стоїть яскраво білий, готовий і привабливий стіл. Все чекає. Андрій і Ольга почали світити. Один за одним інтимно й святочно загоряються вогники. Їх сяйво опромінює обличчя молодих людей, відбивається у прозорих чоловічках очей. По кімнаті розлилося м'яке світло, тепло і запах воску.

— Там он ще одна свічка, — каже Ольга. — Де? — Ага! — нахиляються обоє, голова до голови, і вогник загорівся. Андрій і Ольга не встають, стоять навколішках, їх голови повернулись, а очі глянули в очі, і стало зовсім тихо. Олю, — чути шепіт, і Ольга німіє, і чує дотик уст — легкий, короткий, скрадливий, але він хвилею гострого щастя пронизує наскрізь її цілу істоту.

Ніхто не бачив? Ні. Лише згори ллється світло, а довкруги тепло і затишно. Ольга дуже смішна, в її очах переливно горять сльозини. Андрій, мов шарлат. Ольга швидко, з перервами зідхнула. Ввійшла Таня з вазою борщу; Ольга ледве дала їй поставити вазу на стіл, кинулась на неї, нагально обняла, міцно-міцно душила в обіймах і пристрасно її цілувала, шепчучи: — Я ща-

слива! Я щаслива! Я щаслива! Я вас всіх, всіх, всіх люблю! Таню! Ну, скажи? Чому ми всі вас так любимо? Чому я вас люблю? Таню, Танюсю, Танюсечко!

Таня так само цілувала Ольгу. — І я! І я, Олю! Ми вас також любимо, Олю! Ходімо! На мене чекає кухня...

— Ах, що там кухня! Нічого не хочу! Ні їсти, ні пити! Жити, Таню! Жити й любити! поривно шептала Ольга.

А Андрій, як тільки показалась Таня, непомітно щез. Він появився по часі в сако, пильно причесаний. Побачивши його таким, Ольга послала йому викрик захоплення і зникла в кімнаті Тані.

Гості переходили з вітальні до їдальні і займали свої місця. На цей раз за столом маленька зміна. Таня взяла місце поруч Водяного, а її попереднє залишилось порожнім. По часі — біла, блискуча, струнка, з великим червоним бантом у переливному від світла волоссі появилась усміхнена Ольга. Її поява на тлі загальної картини, що набрала вже певного ладу, викликала враження. Хтось заплескав, і це підтримали інші. Ольга сильно почервоніла, Андрій встав і запросив свою даму зайняти місце біля себе. Вона легко, з чарівною усмішкою, схвильована — присіла. Андрій просить дозволу зайняти своє. — О! Прошу, — ледве чутно шепнула вона.

— От була б пара, — потиху сказала Наталія Петрівна своєму сусідові Петрові.

— Наш Андрій перейде нас усіх. Оля чарівна!

— Маріє Олександрівно? Скільки вашій Олі? — пошепки запитала Катерина Львівна.

— У липні буде сімнадцять.

Наливали чарки і келехи. Тости і бучні, гарні слова. Іван і Мар'яна випивали до всіх. На цей раз Мар'яна поважніша і рівна. Іван залитий

щастям і, здається, вперше, як появився дома, розгубився. Не має, видно, сили володіти собою — і це одночас здобило і понижувало його. Певно, рівно, по-королівському тримав себе старий. До своїх сусідів казав: — Це, дорогі мої, все, чого я просив від Господа Бога. Бачити всіх разом і всіх щасливими.

— Я зовсім вірю в призначення, — казала до Водяного Таня. — У нашій родині тепер повно щастя. Однак уявіть, що цілі довгі чотири роки у нас було, як на похороні. Кожне це свято проводили ми в сльозах. Іван пішов і не вернувся. Не мали від нього ніяких вісток, і тато вже хотіли його вписати в грамотку. Сопрон загруз у своєму Сибірі. Один тільки раз коротко написав, що війна, що безліч роботи, що не має й хвилинки вільного часу. Потім умирає Маруся, а вона ж для нас була всім. Я мусіла кинути студії.

— Щастя, Татяно Григорівно, ходить завжди разом з нещастям.

— Від чого це залежить?

— Від законів рівноваги.

— Невже не можна людям на це впливати?

— Мабуть, не можна. Мені ще іноді здається, що певну дозу впливу на це має сонце. В кожному разі на нервову систему людей.

— А!

— Це вже моя теорія.

— І як ви це уявляєте?

— Соняшні плями. Без сумніву вони спричиняють бурі й смерчі в природі. Чому б не мали вони такого самого впливу на нашу нервову систему?

— Це дуже можливо. Професор Попов читав нам лекції на тему ультрапроменів.

— Що торкається ультрапроменів, — вмішався до розмови Микола Степанович, що сидів бі-

ля Тані, — то найкраще їх діяння можна відчути в Криму.

— Цікаво чому, Миколо Степановичу? — питає Таня.

— Це смуга діяння соняшних плям і там бувають землетруси.

— На полюсах також. Північне сяйво.

— А бували ви на Криму? — звернулась Таня до Водяного.

— Бував. І не раз.

— А я от не була. Хоч і недалеко. Ми все не мали часу.

— Знайдемо час, Татяно Григорівно, — казав Микола Степанович. — Ось тільки скінчиться ота революція — зберемося всі, на пароплав — і в Крим на Чорне море. Прекрасне, я вам кажу, те Чорне море. А буряне, як чорт. Тисяча дев'ятсот другого року ми зі своєю старою зробили подорож до Туапсе. Отже нас погойдало.

— По-моєму, — каже Водяний, — найкращі подорожі все таки до Фінляндії.

— Но! Не кажіть, Миколо Івановичу. А чи не доводилось вам отак у квітні проїхатись на візнику з Туапсе до Сочі. Го! Особливо, коли над вечір... І коли сонце отак туди, над морем, ніби горіючий дім. Ви не кажіть.

— Я все таки люблю північ, — каже рішуче Водяний.

— Але не Петроград, — сказала Таня.

— І навіть Петроград. Єдине в Росії місце, де чується пульс, ритм, пружність. Південь надто ледачий.

— А як вам Київ?

— Київ — виїмок. Це наша древність. Київ дає певність. І я люблю Київ.

— А! Київ! Я там скінчив університет. Що це була за розкіш! — казав Микола Степанович,

налив чарку і вилив її одним махом у рот. Перейшли на революцію. Микола Степанович пристрасно любить цю тему. Революція для нього — „ідея, священний огонь, що пожирає гниль і забобони". Водяний не перечить. Він тільки каже:

— Але революціонери ніколи не догадуються, що життя ніколи не буде таким, яким його хочуть мати.

— Чому? — твердо й рішуче ставить питання Микола Степанович.

— Бо такого не було і бути не може.

— Невже не можна людям жити по-людськи?

— Все це залежить від людей. Смійтесь - не смійтесь, але в історії Росії найдосконалішим часом був шматок між 1905 і 1914 роками. Це був час, коли в Росії блиснув промінчик того, що можна назвати „свобода".

— Ви думаєте, що більше не буде свободи?

— Не думаю. Я переконаний.

— Чому — дозвольте знати?

— Там, де починають рикати оте „дайош" — хрипке, п'яне, дурне... Повірте мені: там не може бути свободи.

— Невже ми такі нещасні? — проказала Таня.

— У нашій душі сидить тьма... І її не можемо перейти. Темне місце. Пляма. Нам потрібна довга, вірна, розумно ведена освіта. Це міг зробити царат, не зробив — пропало. І то на довго. Що маємо тепер, це буде не свобода, а драконія.

— Ах, ви, Миколо Івановичу, надто чорно бачите.

— Вибачте. Це такі мої особисті окуляри. Єдиним моїм щастям може бути, коли я трагічно помилюсь. І я хочу помилятись. Мої передчуття — це просто Божа кара. Але часом це буває та-

кож і на добре. Це спасло мені не раз життя, особливо на фронті.

У другому місці розливався Афоген Васильович. — Я, — виголошував він — за природою педагог. Я жив, як жив, але хто може мені щось закинути, — що я, наприклад, не виконував свого обов'язку громадянина. Я вірно служив ідеї свого государства і служу їй нині і прісно, і во віки віків, — повернувся він до Сопрона, що, нахиливши голову, уважно слухав.

— Не можу нічого тут сказати, Афогене Васильовичу, — сказав на це не Сопрон, а Петро, що чув мову. — Ви нам дали перше, основне знання історії.

— І географії, — додає Сопрон. — Але, Афогене Васильовичу, — до часу, поки я не почав їздити сам по географії, я дуже мало собі те все уявляв.

— Сибір у нас взагалі мало знане місце, — сказав Афоген Васильович. — Але тепер ми, панове, не будемо думати про Сибір. Маємо ось пречудові... Татяно Григорівно? Як це зветься?

— Голубці!

— Так під голубці, панове! — сказав Петро і підніс чарку.

— Бійтеся Бога! — пищала Наталя Петрівна. — Скільки можна.

— В таких випадках не питають.

— А п'ють, — додав Петро.

— І знову ллють, — сказав доктор. — А! Я знаю! Це все, щоб ми знизили марку. Але треба вам знати, що мій предок був кошовим на Запоріжжі. А там, ви знаєте, як бувало... Ге! То був народ!

— Нічого був народ, — казав Афоген Васильович. — Пили!

— І вміли це робити. Тепер би таких вояків.

— Тепер, — сказав на це Іван, — треба трохи інших.

— Духом, кажу, таких, — не здавався доктор.

— По-моєму, і духом інших, — тримався свого Іван.

Всі шуміли, перехресним огнем літали слова і сміх. Простір швидко наповнявся дивним чадом, що всіх підносив у вись. Тільки Ольга і Андрій, здається, зовсім не були присутні в цьому середовищі. Обоє захоплено, забувши всіх і вся, дискутували. Андрій говорив: — Припустімо, в житті, на ділі це не так. Мистецтво має на меті також доповнювати, а не лише триматись конкретних формул. Хижацтво мислі, шалена гра уяви, те, що звемо гріх. Невидимі і несхопні поняття, зовсім недоступні тверезим душам, без запиту влазять до нас, турбують і ворохоблять. Пригадую вам ще раз Фавста, якого згадував сьогодні. Він йде у глибінь усіх початків. Для нього небо, пекло і земля так само намацальні, як кожний предмет. А так якраз повинно бути. Ми мусимо шукати істини.

— Для мене це, Андрію, високі мислі. Я в даний момент цікавлюсь більш жіночим.

— Не можна й цього відокремити від тих понять.

— В такому разі ми повинні більше знати, ніж знаю я.

— Ми знаємо мало всі. Але ми шукаємо.

— Я дуже хотіла б, щоби хтось мені підказав, чи правильно, наприклад, я роблю, що надто багато думаю про чуттєві справи.

— По-моєму, цього ніхто не може підказати. Це залежить від нас, від вдачі, від наших духовних заложень.

— Не думаю питати у тих, що не можуть сказати. По-моєму, є такі люди, що дуже вираз-

но ділять пізнання на їх складники. Візьмімо любов. Пізнати весь аромат такого чуття, мабуть, нікому не дано. Але все таки наближення до цього може бути. Я вже нераз собі казала: нащо тобі ця мука, той неспокій, ті сильні гіркощі, та непевність? А потім з бігом часу, коли мінялись дні і ночі, коли життя було наскрізь буденне і коли я заходила на цвинтар і бачила нагробні камені, тоді в усьому я шукала якраз того, чого так уникала і боялась. Любов, мені здавалось, скрізь пише свої написи, і було б страшенно зле, коли б я не могла нічого з того прочитати. А потім та вічна, та якась чарівна сила руху. Боже мій! Андрію! Та чистота! Коли, наприклад, дівчина, ця цінність, я б сказала, від того, що падає у вічну безодню, шукає на самому краєчку такого спаду можливости горіти і цвісти і разом пристрасно боятися! Ах, яка чарівна насолода цієї гри. І я дивуюсь, як люди мають відвагу казати нам про гріх! Я заперечую таке до нас відношення. Бо святість, по-моєму, виростає якраз у цих дуже напружених й схвильованих, можливо, найбільшим, що має людина, маленьких серцях.

— Ну! Певно, — сказав у душі здивований Андрій. — Це і є те, що я казав. Мистецтво серця.

— Я, Андрію, страшно, дуже страшно, часто до самозабуття, хотіла б перемогти в собі велику слабість, яку я маю — мою химеру. Я б хотіла натомість знайти велику, сильну, але справжню пристрасть. Я б хотіла пізнати не уявно, а в житті пристрасть у поєднанні з красою і насолодою. Співзвучність тіла і душі. Хотіла б усе це знати так, як є, і власне в дні, коли душа цвіте направду, коли нам світить сонце навіть уночі. І тут не тільки любов, форма співжиття, алеж те вище і найвище! Той чар! Поезія взаємин. Той дух єд-

нання! Те божество, що родиться з поєднання великости і сили пристрасти.

— О! — сказав Андрій. — Ти, Ольго, знаєш!

— Це ще не досить!

— Нема поняття досить. Але твоє пізнання цілком достатнє, щоб перейти за межі буденного.

— Ти думаєш, Андрію? — спитала Ольга й поглянула на нього повним вдячности поглядом.

— Тааак! — протяжно сказав Андрій.

— А я, знаєш, вагалась неймовірно. Я страшно боюсь за себе, що я не те, що треба.

— Мені цей страх також дуже знайомий. Але у нас, напевно, це пройде. Ми все таки в житті завжди знаходимо потрібне, справжнє опертя. І тут також.

— Це ти говориш тільки за нас, Морозів?

— О, ні! І за вас... Лоханських!

— Так вип'ємо, Андрію! Оцю одну! Ми двоє! Так, як є! — сказала зовсім тихо Ольга і налила собі й Андрієві. Взяли чарки, було довкола шумно, дивилися собі у вічі, торкнули скло до скла і випили. — Андрійчику! — сказала зовсім тихо Ольга.

Гра їх захоплених думок тривала. Вони досконало себе розуміли. Випите творило надзвичайну ясність думання. Торкалися себе одяг, пальці, коліна. Йшли собі назустріч, як ті, що знаються.

А стіл шумів, як хвилі моря, як ліс у бурю — наливались і спорожнювалися чарки. Андрій і Ольга виговорили собі право більше не пити, — тим краще, бо і Марія Олександрівна, що слідкувала за „дітьми", не раз у душі себе питала, чи не забагато вони випили. Решта не дотримувалась ніяких норм. Вони їх собі і не ставили. А час не йшов, а летів, мов вихор, години гнали, години і зникали швидше, ніж появилися. Гості самочинно вставали, переходили, хто куди. По-

творились групи і групки, окремі пари. По часі так само самочинно знов забриніло у вітальні, але танцюючих уже небагато. Були всі втомлені, а деякі, як Петро, відчули виразно межу можливого і мусіли були признатись остаточно переможеними. Афоген Васильович хоробро змагався, бо не хотів, як він казав, зашвидко розставатися з своїм „дитинством", але ніяка демонстрація не давала більше певности, що й цей свідомий змагун за твердість не здасться і не підійме рук.

Тільки молодь, а між нею — також Іван, тримались міцно кроку. Андрій і Ольга протанцювали шалений падеспань, а потім перейшли на гопак. Іван і Мар'яна тримали з ними, але відчули зайвість і непомітно відійшли; потім Мар'яна, якось зовсім не вмовляючись, накинула на себе хутро, а Іван шинелю, і вони вийшли на двір. Ніч уже давно йшла і далеко зайшла, а місяць непевно висів над прірвою — там, за Дніпром. Повітря морозне, туманне, з підливом опалю, порушуване шерехом подувів північнозахідного вітру, було насичене Різдвом. Берегами, чути, йдуть колядники, жаріють звізди, дзвенять дзвінки, то тут, то там викрикують у глибокій тиші хрипкі, спиті голоси.

Іван узяв Мар'яну під руку, і вони пішли повільно далі від дому — садом, у напрямку пасіки і поля. Їх ноги гризнуть у снігу. Велика зоряна тиша напнулась над білим простором.

— Отже, Мар'яно, рішено, — казав Іван. Голос добрий, щирий і теплий. — І я надзвичайно вдячний долі, що так воно сталося. Не міг для себе чекати більшого щастя і не знаю, як ти... Але я вірю в наше спільне краще... Я, Мар'яно, людина зовсім рівна. Можемо завжди одверто і щиро казати свої думки. А потім... А потім я... тебе цілком поважно люблю!

І вони зупинились. Були вже геть за садом, навколо велике, холодне безлюддя. Мар'яна зідхнула, підняла голову і дивилась на Івана. Він повільно, але міцно, щиро і дуже, дуже тепло обняв її. Мар'яна завжди відчуває його велику щирість, його надзвичай мужню силу і напруженість. Міцні, певні і разом обережні цілунки — і при цьому їй хочеться щось сильне й хвилююче сказати.

— Івасику! Іванчику! Івасю — повторяє одне і те саме слово і хоче цим якраз словом вимусити все, що є, мовчати. Їх відносить разом великий порив життя, Мар'яна вже не перечить, Іван, наповнений силою щастя, захоплено вірить. Разом творять один звучний, прекрасний акорд.

Вони не помітили, як за Дніпром небо почало рожевіти. Спочатку бліда, заграва ширилась, набирала розмаху, барви її ставали густіші. Почулися звідти постріли і — навіть здається — глухі, ледве впіймані крики.

— О! Іване! Глянь! — проговорила Мар'яна і вказала на пожежу. Іван замовк, дивився і слухав. Полум'я швидко зростало, розгорталося, здіймалося над горами Дніпра, що, здавалося, самі горіли.

— Мабуть, у Селищі, — міркує Іван.

— Або Студенці, — каже Мар'яна. — А чуєш? Стріляють.

— Це скорше вибухи.

Стояли і мовчки дивились, як вище і вище здіймався вогонь, інколи дещо гаснув, щоби по хвилі вибухнути новою силою. На небі одна за одною зникали зорі і навіть не стало місяця. І здавалось — загоряється край землі, що чорним обрисом зводилась на обрії в небо, яке палало, мов страшна ніч.

— Ходімо, — казав спокійно Іван. Коли проходили біля повітки над погрібцем, звучно і зненацька закукурікав півень.

— Уже, мабуть, пізно, — сказала Мар'яна.

На подвір'ї без шапок стояли люди, а між ними, теж без шапки, Афоген Васильович, що кидав окремими словами: — Е Горить! „Міравой пажар"! Так воно піде і піде! Бачите? Бачите? Скільки вогню! Горить ціле небо! — Всі намагаються вгадати, де це може бути...

У Морозівському будинку тиша, сонність і безладдя. Першими впали і заснули Василько і Михайло. З сонних стягнули взуття та убрання і лишили їх, як лягли. Пані виявили також бажання заснути. Ліжка Петра, Івана й Сопрона були сконфісковані й віддані до диспозиції пань. В Івановій кімнаті розгосподарились мати і дочка Лоханські, Наталю Петрівну забрала до себе Катерина Львівна, а Ольга опинилася в їдальні на місці Андрія. Ціла армія мужів, з Афогеном Васильовичом на чолі, зістались бездомними. Довелося розгорнути у вітальні справжній табір. Появились кожухи, дерги, рядна, знайшлися зайві подушки, і всі вляглися. Останнім, і дуже невигідно, вмостився Андрій.

Було вже пізно, співали півні, погавкував Кудлай, і до самого ранку над обрієм то розгорталась, то спадала велична, жагучих барв заграва палаючого неба.

VI

Вранці довге вставання, розкиданий сніданок і великий, шумливий роз'їзд. Гостей затримують на обід. — О, то вже ні! То вже ні! — перечить

Наталя Петрівна. — У нас також мають бути гості.

Афоген Васильович урочисто доводить до загального відома: — На Новий Рік, панове і пані, у моїй школі ялинка і баль. Восьма година вечора. Прошу любити і жалувати!

— Браво! Андрію! Буде забава! Баль! Конфеті, серпентин, пошта, — радіє Ольга. — І уяви — тільки на запрошення і тільки у вечірніх одягах; дами, розуміється, в туалетах. Це прекрасно! — і Андрій одразу запрошує наперед свою даму. — Погоджуюсь, — сміючись, каже Ольга. Морози мусять з'явитись інкорпоре.

Двоє саней, навантажених кошиками і пляшками, чекають на подвір'ї. Від Морозів рідко хто вертається без гостинців, хоч гості не обов'язково мусять про це знати. Вони можуть довідатись про це, аж дома, коли Дмитро почне зносити кошики. Відвозить на цей раз Дмитро і Андрій. Погода пом'якшала. Навкруги молочно, з відтінком одлиги.

Велике, загальне, бурхливе прощання. Обіймам і цілункам немає кінця. Ошубкані й тяжкі гості виходять і вмощуються до саней. Ольга невдоволена, що Андрій везе Левицьких. На її щастя, у санях Дмитра мало місця, і вона негайно пересідає просто до Андрія. Чудово! Вона буде правити кіньми. Наталя Петрівна одразу в крик: — Олю! Ти хочеш нас вивернути? — Наталю Петрівно! Даремно хвилюєтесь, — перечить Ольга. — Ніколи, ніколи, Олю! Я не хочу, — протестує шановна Наталя Петрівна. — Хай поганяє. Для неї це приємність, — втручається Афоген Васильович. — О, дякую. Для кого приємність, а для кого неприємність, Фоко! — вперто перечить Наталя Петрівна. — Андрію!

— Все буде дуже добре, Наталю Петрівно, — дискретно зазначає Андрій, і Наталя Петрівна заспокоїлась.

До побачення! До побачення! Чекаємо! Дякуємо! Вйо! Коні рушили, полозки крають глибокий сніг і скриплять, тяжко навантажені залубні повільно гойдаються на заметах. Морози цілою родиною проводять гостей до брами, довго стоять, довго з обох боків мають хустини. Іван стоїть на сходах головного ґанку і повільно махає своєю ведмежою шапкою. Сани повільно відпливають, набирають розгону і ще довго двома чорними точками стирчать у білому просторі.

Під шопою стоять ще одні залубні, високо вимощені горохвинами. Старий Григор, Таня та Іван їдуть у гості до Ліпляви. Там їх давно чекають і не можуть дочекатися. Двоюрідний шваґер Микита сказав: — Григоре! Знать — не знаю! Не приїдеш — по вік гніваюсь.

Незабаром у двір з розгону влетіла пара знаних Микитиних каштанів з балабонами. Видно, терпець урвався і сам пригнався до Морозів. Коні в Микити — подив для цілого довкілля. Один тільки Григор байдуже ставиться до цього явища — либонь, не любить надто великої пихи, а Микита радий почути від шваґра слово про своїх укоханих каштанчиків.

Але треба з честю признати — пиха не пиха, а Микита любить цю добру, гарну Божу тварину. Сам він простий простяк — старосвітський кожух, китастий червоний пояс, чорна вовниста шапка, але коні повинні, мов лебеді, гнути шиї і блищати, мов світло. Така вже, бачите, дивна вдача у того Микити.

О, Микита прибув не даремно. Ні. Він вимагає, щоб їхали до нього всі, як один, бо на те Бог і дав нам свято, щоб ми, родина, зійшлися,

випили, заспівали як слід, разом, по-чесному-людському. Він уже й так цілі два дні чекає і не може дочекатися, але вже цей третій день — його день, і йому належного він не попустить. О, що вже ні, то ні!

Пляшку самогону-перваку, як годиться добрим людям, привіз з собою, щоб на почекання, за добре здоров'я, з Різдвом Христовим випити, а при тому, на здивовання всіх, дістає зі свого коша пшеничного книша та велетенську, у кілька скрутків, ковбасу. У Морозів такої — справжньої, старосвітської, з часником і гірчицею уже не роблять, і Микита, нівроку йому, повний пихи, частує своїх спанілих кревних доброю, як то було в старину, поживою. І Сопрон, і Іван, і старий Григор, а найпаче Петро цілком поділяють ці добрі наміри Микити.

— З Різдвом Христовим — дай Боже, Григоре! Цілуються твердо й соковито. Всі по черзі до малого й найменшого. — Ану, Григоре, хильнемо! Дай Боже! — наливає собі першим Микита й виливає, ніби до відра, без зайвих слів, до свого великого рота старосвітську гранясту чарку, яку також привіз з собою за пазухою.

Випивають також по черзі і не минають найменших, Татяна приносить у поливаній мисі жирну смажену капусту, сама також випиває одну гранясту, по хаті заходили похитом веселі люди, і їм здається, що вони плавають у густім і теплім тумані.

На дворі стоять у запряжі і їдять з опалки конюшину коні. Татяна нашвидку передягається в оксамитову, вишневу корсетку, у картаку червону плахту, взувається в чобітки з підківками, на голову бере тернову хусту. — Е, Татяно! То з тебе, як сказано, справжня Морозиха виходить!

Нагадуєш покійну матір! Тільки у лицях пішла в батька — добра кров, що й не кажи!

— Жартуєте, дядьку Микито!

— Які там, серце, жарти!

Татяна й сама дивується. Цілими роками лежало у скринях її убрання, а ось якраз прийшло до речі. І чує сама себе в ньому міцно, певно і легко. Здається, полетіла б чи одразу пішла б у танець. Шкода, що не одягнула того вчора, як був Водяний.

А Микита гордий-прегордий з своїх кревних і не дає нікому з них спусту. Правда, що вони пішли ніби вгору, а він лишився при землі так трохи позаду, однак Микита ніяк не пасує і ніхто з його родини не думає також пасувати.

— Ну, так їдемо! — наглить Микита. Пляшка випита, як не було, але вноситься нова від Морозів. — Ні, ні, ні! О, то вже ні! — вибухає Микита протестом, але що те йому помагає. — От так ще по чарці на здоров'я! — і Микита добре знає старосвітські порядки добрих господарів, які ніколи зроду не їхали в гості і не верталися з гостей порожняком. Зупини також серед ночі і серед дороги, гребни в соломі... Знайдеш усе, чим жива душа — і пироги, і ковбасу, і пляшку, і навіть чарку, бо людина має скрізь чутися ситою та незалежною. А частувати — це привілей людей добрих і маючих, як то Бог у своїх приказаннях приказав: „не пожелай жени іскреного твого, ні вола його, ні пирога його, а почастуй його — і то так, щоб ледве доліз до своєї хати". Ге! То старі приказання! І немає на це іншої ради.

— А що це таке, Микито, з ночі горіло? — питає старий Григор Микиту, щоб надати мові поважности. В селі, бо скорше йдуть вістки.

— Та то згоріла економія Демидова, — каже між іншим Микита.

— Ого-го! А було таке багатство. І свята не побоялись.

— Що таким, Григоре, свято? Ну, але... Е, хлопці! Їдьмо! Та виходьте! І ви, Катерино Львівно. Шкода тільки, що Андрійка нема, а наші дівчата казали й наказували, щоб привіз його. Там така вам дяківна за ним тужить та конає. Раїса! Дівчина первий сорт!

Нічого нікому не помогло. Микита є Микита. Двоє навантажених залубнів виїхало в розбушовану Ліпляву. Кожна хата гуляє. Співає кожне дерево. Плавом пливуть розсвятковані люди, давно вже не знаючи такого Різдва. В Микити столи у всіх трьох покоях гнуться від їжі і питва. Його Югеня, завжди скромна й непомітна, зараз пишна й широка, мов пава, а дочки Наталка й Маруся одягнули свої залежані оксаміти та шовки. Наталка ще пишніша за матір — така вже вона викапана батькова дочка. До Морозів вона не пнеться, бо рід їх тримається мужицького пня, але має вона свою вагу і міру. Всі Боровики тримаються при батьківських порядках, та при корівнику, та при полі. Наталка в усьому заміняє свого брата Кирила, що пішов був і там десь у Мазурських багнах поліг. Вона і в полі, і на дворі, і долоні в неї міцні та тверді, і щоки свіжі, мов зрілий овоч. От Маруся — та вже пішла у матір — тендітніша і тиха, однак і ця не спустить у господарстві.

Сьогодні у Микити, як сказано, празників празник. Це вже третій день, і тут вся незчисленна рідня. Тут і сусіди, і дяк Гавриїл з дячихою і дочкою Раїсою. Микита тримається всіх і вибору не робить. Морозів шанує, бо то своя кров, але ось у Микити сидить другий шваґер І-

ван, також своя ніби кров, але це вже з тих Калиниченків, що тобі ні кола, ні двора, зовсім, прости Господи, голота, а до всього ще й пащекувата, бо чваниться своєю недотепністю і бляузкає, де треба і де не треба, на кожного, що має більше від нього. Морози також добре знають того Івана, і не було весни, щоб їм не довелося догодовувати до нового його сім'ю. Ніхто того не знає, бо сам Григор таким не хвалиться, а Калиниченко не з таких, щоб сказав добре слово. — Ти б, Іване, бодай яке потрібне слово сказав, — бештає його якстій Микита, а Іван на це: — Що? Хочете, щоб я за ту жебранину та ще й спину зламав перед вами. — То хто ж тобі не дає своє мати і не жебрати, — розважає було Микита, але Іван такі речі не завжди розуміє.

І так воно лишалося. Жінка Іванова, з роду Боровиків, вийшла за Івана так само, як і сестра її Катерина за Григора. Та, як бачите, не всім воно, видно, однаково Бог сприяє. В одних воно, мабуть, росте й на камені, а в других і на доброму ґрунті не сходить. Іван мав чорні вуса та не мав кебети, а як ще пішли одно за одним дітиська, так зовсім чоловік заломився, і тепер Іван Калиниченко перший у селі голодранець, а ще гірший за нього його найстарший син Михайло, якого називають Мишою. Миша Іванович має хромові чоботи і добру сіру бекешу, що приніс з війни. Він уже там „на всіх фронтах" побував і, розуміється, скрізь „свою кров проливав". Його вже нераз чули в селі, як то він „виступав", і треба йому по-справедливому признати, що Бог не скривдив його гнучким язиком. Він все те знає до ладу і прикладу. Наговорив він там всілякої всячини, і всі вже добре знають, що „памещіков" треба до одного „знищтожити" так само, як і всю неробочу буржуазію.

А яке в того Миші ґаліфе і як у нього на голові сидить „набакер" та сива офіцерська шапка! І револьвера з собою також приніс, і всім по вечерницях хвалиться, що він не простий собі солдат, а що належав він до „рабочих і солдатських депутатів", які самим генералам указували, як і що ті мають робити.

І що ж... Миша, як не кажіть, має чисту правду. Кому, скажіть по щирості, не муляє око така „окономія", як у Демидова або такі коні, як у Микити, чи такий будиночок, як у Мороза. „Всі підземні й надземні багатства мають бути собственностю трудящих". Миша добре вивчив ці слова і знає, як і до чого їх прикласти.

Микита про таке ще не думає і гостить усіх. У нього зараз повно реготу й пісень. Всі себе чують тут, як дома, а такі, як Сопрон, навіть краще, ніж дома. Ось він стявся з Мишою за „учредітельне собраніє", бо Сопрон знає далі і більше, ніж Миша. — Ленін з Троцьким, — каже Сопрон, — післали все те „собраніє" в дубину. Буде управлять народ, „совєти". Всі трудящі.

Петро натомість заливається в піснях з молодицями, навіть Катерина Львівна не зовсім схвально на нього за це позирає. Але при боці Петра — дячиха, молодиця, мов точена. Її Лариса також тут. Наталка розпашілась і горить. Старші і молодь, молодь і старші — столи у світлицях і в кухні, всі разом, перші і останні, гостюють, аж шумом довкола шумить. — І як то воно, як подумаєш, — просторікує сусід Гнат, що був так само, як і Іван Мороз, у німецькому полоні, — що то значить наша добра земелька. Їж, хоч розпережись. Га? А чи тямите ви, Іване Григоровичу, у нас таке, як було в німця? Брукву їли. Вірте-не вірте!

— А що ж там у них? Недорід, чи як? — питає між іншим старий Калиниченко.

— Який там недорід! Фабрики у них, от що.

— Фабрики? Фабрики — добре діло.

— Добре то воно добре. А от ви порівняйте: в Германії війна і в нас війна. В Германії їдять брукву і то обмірано, а у нас от як бачите...

— Не вірю, щоб фабрика замінила землю, — каже на це Микита.

— Е, дядьку Микито, не кажіть, — перечить Сопрон.

— Ти, Сопроне, голова мудра, а я кажу, як можу і як умію. По-моєму, земля — перша фабрика. Я так своєю дурною головою міркую, що на землі і фабрика потрапить видержати. А вже без землі...

— Без землі, — каже Гнат, — далеко не заїдеш.

— Я думаю, — втручається в розмову Іван Мороз, — що найкраще мати і землю, і фабрику.

— О, о! Рихтик! Правильно! Що там, люди добрі, казати! — бурхливо підтримав Івана Микита. — Земля тобі дасть зерно, а от без машини його не з'їси. Але фабрика — не фабрика, люди чесні, а тепер у нас свято, зійшовся рід, Бог нам дав, то зужиймо! Куме! А випийте! А що ви, кумо, запишалися, як засватані? Закусіть.

— Та беріть, люди добрі, щось, — до тону Микити приєднувалась Югеня. — Та заживіть! Та вибачайте! Чим багаті...

— Дай, Боже, нам і нашим дітям такого добра, кумо Югеню, — просторікує Гнат.

Пили. У Микити пили, у сусідів пили. Вся вулиця вже впита і співає. Холод, не холод — по дворах, по подвірках, попід повітками та по перелазах... Без шапок і без кобеняків. Дівчата й молодиці і бувші солдати в шенелях. Вся зем-

ля йде ходором, і навіть на кутку Кудріях не витримав бубон, хоч воно ще, як то кажуть, і не годиться, поки води не освятять. Та нічого тепер не вдієш. Війна забрала роки і порядки, а тепер до всього „слабода", так що і в церкву з цигаркою зайти вже не робить, як бувало, гріха. От, приміром, візьміть ви такого Мишу! Що? Війна. А війна прожирає совість людську, як іржа залізо.

Зайдіть тепер до першої хати першого села. Стіл, на столі миси смаженого, вареного, печеного, а над усім пляшки яких хочете розмірів, а довкола всього дядьки та їх жінки, та свати з кумами, і все те червоне, спітніле, а губи блищать, а очі сміються з усього світу. Ха-ха-ха! — лунає з кожної полтавської хати розкотисто, соковито й грішно. Повногруді куми в шовках і в корсетках з намистами та дукачами вилігують, бий його сила Божа, в обіймах фронтових своїх чоловіків, і, здається, не робиться, як то кажуть, твоємое, а хто до кого і з ким, аби було міцно, гаряче і добре. Співали при тому всі. Не було неспіваючих. Всі пісні з цілих тисячоліть вийшли на світ Божий, і цей великий, пробачте, п'яний хор без керма й диригентів гримів, мов грім, від краю до краю.

А скільки говорилось, викрикувалось, шепталось і нашіптувалось. На перелазах, попід стріхами, по темних коморах і по хатах. По клунях, поміж кулями й околотами виминались лігва, стогнала і охала густа темнота, і гостро плямкало насичене млісною й п'яною млою повітря.

І це ось триває третій день. Не диво, що знайшлися й такі, що не знали куди їм зі „слободою". Пішли до Демидова, кинули палаюче клоччя і бомби, яких не знали, на що зужити, і все горіло, як сильні Божі свічі перед страшним пре-

столом. — Не гаразд воно, куме, святий хліб у скирдах з димом пускати, — розважає з того приводу зовсім сам несвій Микита. А Іван Калиниченко на те: — Не гаразд, кажеш? А чиїм то потом, скажеш, все те виросло?

— А хіба, скажеш Іване, твоїм? — кпиться клятий Микита.

— Микито! Я тобі не на жарти створений! Ти но дивись!

— Дивлюсь, Іване, дивлюсь. Або я що? Палите? То паліть! Паліть, люди добрі! Все паліть! Хай горить!

— Горить наш піт і кров! — люто перечить Іван.

— А саме главне, Іване, горить святий хліб.

Але все те тільки слова. Нема потреби їх брати поважно. Свято, і треба святкувати, бо хіба не досить було тих буднів?

На другий день десь зі світанком Морози вертаються з Ліпляви. Все те накидане в залубні, як дрова, а коні ступають повільно і тягнуть свій тягар. Вітер став одлижаним, і сніг зовсім піддайний. Від Дніпра долітав шум осокорів, що нагло почорніли та розшумілися. А поза тим все таки тихо, особливо коли минули село та крики ранніх півнів. Лиш інколи десь хтось вистрілить у небо або завиє така неспокійна тварина, як пес.

Іван з усієї сили тримає віжки і намагається не здатися. Він усе бачить, чує і знає, тільки не може довести свою свідомість до кінця. Чує й бачить запах часу, силу тривоги. П'яний й розбурханий мозок гостро все сприймає, і тому якраз з виясравленою виразністю і зовсім несподівано він усвідомлює ці вийняткові години, одначе перед ним страшне, велике, нерішене питання.

Геть з ним! Ану, коні, рвоніть! Вйо! — цвьогає по конях батогом, коні біжать, Петро під кимсь

ворушиться, з-під копит вистрілюють згустки снігу. Ех, Петре, їдемо! Вперед! Будемо ламати життя, брилу за брилою. Ось уже видно хутір — шпичасті ялини й тополі, темний сад, білі стіни рідної хати. — Знаєш, Петре, що мені порадив Микита? — ставить питання Іван. Петро не чує і мовчить. Тих кілька слів так і лишаються без відповіді. Коні вбігають у браму і назустріч, як завжди, добряче щиро, біжить незмінний Кудлай. Починає повільно й підступно світати.

VII

Заручини Івана з Мар'яною не могли зістатись таємницею двох родин. Це стало темою дня для цілого довкілля. У Лоханських справжня революція. Микола Степанович зовсім заскочений. Йому якось і на думку не спадало, що щось подібне може статися, та ще й у такий час. Марія Олександрівна натомість цілком сподівалася такого закінчення справи, але вона взагалі не звикла випереджувати події. Потай бажала, щоб це сталося, Морози їй імпонували, однак і з приводу такої важливої події не слід тратити рівноваги. Тому саме вона нічого не казала своєму розполітикованому дружині.

Зате тепер їх розмови крутяться виключно біля цієї справи. Будь-що-будь, а Мар'яна мусить увійти до Морозів не з порожніми руками. Чи має вона бодай білизну, меблі? Де все це в теперішній час дістати? Як вибрати з банку гроші і які це гроші мають бути? Тепер пішли карбованці, „осикові", „лопатки", „хвартушки", якісь бони, купони і хто-зна-що. Скільки це має бути і скільки у них на конті взагалі? Десять ти-

сяч золотом, і з них годилось би половину відложити Мар'яні. Чи тільки їх видадуть?

Меблі доведеться замовити, але більш ніж сумнівно, чи місцеві майстрі зроблять щось порядне. Треба буде вдатись до Києва, але як це, в повітри лихої, зробити? Самі питання й питання, і не можна знайти прямої, ясної відповіді.

Батьки довго не можуть цієї ночі заснути. Їх нічна лямпа довго світиться в теплій, вузькій спальні. Микола Степанович довго ходить у піжамі та м'яких пантофлях сюди й туди. Він не може думати сидячи, а як ляже — одразу засипає.

Марія Олександрівна продержала його в такому напруженні кілька годин. — Це ж наша дитина, Колю, — казала вона. — Я цього не заперечую. — Цього мало. Треба обдумати і рішити справу. Я вважаю, що для Мар'яни це дуже і дуже поважний крок, як не кажи.

— Хто тобі сказав, що я думаю інакше? — казав, широко й щиро позіхаючи, Микола Степанович. — І ще — чи буде вона щось тямити в господарстві. У Морозів панувати не вміють.

— Я думаю, — енерґійно твердила Марія Олександрівна, — що навчитись садити капусту куди лекше, ніж грати Бетговена.

— Це то так. До господарства треба не тільки знання, але й нахилу. Ми... Ти ж знаєш.

— Що то значить у здорової й нормальної людини нахил? А навіщо людині дав Бог волю? Чим ти вважаєш свою дочку?

— Тим, чим вона є — панною, що виросла на готовому хлібі.

— Ах, — говориш!

І вже зовсім лягаючи, Микола Степанович, між іншим, бовкнув: — А я все думаю, що і Мо-

розам не вдасться втримати їх прекрасного хутора.

— Ах! Не говори таких дурниць! — майже викрикнула Марія Олександрівна, і більше вони ніколи про це не згадували.

Ще більше розмов, тільки іншого змісту і дещо пізніше по півночі, велося на половині дівчат. Дівоча кімната у самому куті будинку з вікнами на схід і південь, просто в сад. Влітку перед вікнами — клюмби з квітами, трохи далі — кущі червоних вишень. Кімната простора, висока, з тонкими м'яко-синіми, з прозолотою стінами та великими подвійними вікнами, завішеними прозорими серпанковими фіранками. Ліжка залізні, білі, з мосендзовими оздобами, з м'якими дротяними сітками. Подушки білі, високі, пухові — такі, які любить Марія Олександрівна. Ковдри також пухові, стебновані, густого ясночервоного шовку, в білих мереживних поволоках. Ліжка стоять насупроти, під ними м'які килимики, між ними туалетний стіл з трильяжем і при кожному ліжку по столику. При вході вправо біла, повна, з золотими візерунками рококова канапа з блакитною спинкою, а перед нею такого ж стилю столик з двома стільцями. Дві шафи на одяг, на стінах малюнки — коні, собаки, панни в довгих, широких сукнях, масковий баль у венеціянському палаці. Все те — непогані копії непоганих майстрів — більшість привезена з Києва й Петрограду. А на всьому дрібнички з порцеляни — танцюючі балерини й слони, — креми, пудри, кольонські води, гребінці і щітки. Поміст застелений килимом місцевого виробу з полтавськими рослинними взірцями.

Ольга приїхала нечувано пізно. По десятій. Була надхненна, напружена, щоки горять, бистрі сяючі очі. На щастя, нікого в коридорі, а ма-

тері сказала через двері, що була в Демідових, їсти зовсім не хоче, по дорозі зриває пальто і біжить до себе.

Мар'яна була сама і в ліжку, лежала горілиць, ліва рука відкинута, мереживо сорочки й ковдри творить пінну бурю. Менша лямпка під рожевим абажуром тьмяно світиться.

Ольга увігналась і, як була, уткнула голову в мереживо на грудях сестри і заніміла.

— Що з тобою, Ольго? — схвильовано говорила Мар'яна, обняла сестру, гладила її розсипане, буйне волосся. Ольга підняла голову. Сльози текли по її щоках. — Мар'яно! Сестро! Це від щастя! — і вона знов уткнула голову в мереживо; вирвались здушені звуки хлипання. Потім нагло зірвалась на ноги, підібрала довгу сукню і закрутилась по килимі, наспівуючи вальс Штравса. І при цьому вона сміялась, співала і знов сміялась, щоки все ще в сльозах. Мар'яна дивилась на неї здивовано, трохи збентежено. Догадувалася, що з нею, і разом боялася свого здогаду.

— Мар'яно! — швидко казала Ольга. Не роздягаючись, вона лягла горілиць на свою білу, розстелену постіль. — Ти вже будеш жінкою. А тобі не страшно?

— Чого?

— Ну, як чого? Так. Взагалі... Я, знаєш, сама поганяла.

— Що?

— Коні. Андрій мені дозволив правити кіньми. Це чудово! Трохи мерзли пальці.

— І ви не перекинулись?

— Навпаки. Ми летіли, мов навіжені. Але де ми були! Спитай нас, де ми були. В Демидівському лісі. Який це ліс, який це ліс! Які там дуби, яка нечувана розкіш! А яка там ялинова алея, що веде до лісничівки!

— Ви там, Ольго були?
— Були!
— В лісничівці?
— Умгу!
— Боже, Боже! — вирвалось у Мар'яни. — Хто ж там ще був з вами?
— Я.
— І більше нікого?
— Він.
— Тільки вас двоє?
— Умгу.

Мар'яна раптом замовкла. Ольга зірвалася знов, кинулась до сестри, обняла її за шию і міцно, міцно цілувала. — Мар'яно! Сестро! Все було дуже, дуже гарно! Ти ж бачиш, як я тішуся! Як у романі. Ні, як у казці. Сани, коні, бараниця, блискуча дорога, білий сніг, темний ліс, старі дуби, довга-довга, зелена, засипана снігом алея. Наші сани роблять перший слід — і нарешті чудова, сіра вілла. Навіть не вілла, а скорше палацик з вежею, а тепер зовсім порожня, всі вікна вибиті, всі двері вирвані, всі меблі розбиті, всі печі розвалені — скло, сміття, кусні порцеляни, а найгірше — кусні роялю — поплутані струни й білі, потрощені клявіші. По нім, видно, били сокирою... А Андрій стояв на порозі у своїй довгій шубі і своїм соковитим голосом деклямував з Одисеї. Потім він ходив від вікна до вікна і казав: тут стояла шовкова канапа, на якій сидів Чайковський і оповідав про анґорських котів. Тут був мольберт, на якому Репін писав свою відьму. Тут бував Чехов, Винниченко і навіть сам граф Толстой. І тут також засідали підпільники, революціонери з групи „юга Росії". Граф Демідов звозив, каже, сюди з усіх кінців імперії все, що тільки могло хвилювати людський дух. Тут також давали концерти найкращі виконавці. При-

їжджали навіть з Петрограду. Заля, дійсно, звучить — навіть без вікон, чудовий пляфон — щось подібне до небес у синіх розводах стилю емпір. Андрій про все це дуже гарно казав. Я так не потраплю. Ми стояли побіч у широкому вікні величезної веранди, а перед нами стирчали зі снігу обламані рештки пальм. Направо, наліво і просто до самого густого лісу променями лежали три алеї. Широким овалом з-під снігу випинались обриси клюмб, луки померзлих троянд, оповиті рожами брамки алей, розбиті, білі лавиці, якісь мармурові рештки — німф чи богинь — подоба клясичних руїн, які ми бачили на малюнках „Ніви"... Боже, яка краса! І зовсім, зовсім тихо. Ніби на цвинтарі.

Я нічого більше не хотіла. Я була повна здивовання, і цього мені вистарчало. Ми ходили по кімнатах з прекрасними пляфонами, Андрій пояснював мені алегорії, я мовчала. Андрій піднімав черепки саксонської порцеляни, барвисті кусники кришталю. Це, каже, богемське скло. Це, каже, візерунки відомих фресок якогось там майстра. Це, каже, рештки китайських ваз — великих, що стояли просто на паркеті, мабуть з квітами. Андрій все це так добре знає.

Але найцікавіше було в бібліотеці. Страшно. Книги, мов трупи. Андрій показав мені зразки папіруса — і він каже, що це справжній, з Єгипту, з якогось музею, древній, тисячі років. І все те просто в смітті, на помості. Товсті, сильні томи в пергамені — Божественна Комедія, Шекспір, французькі клясики в оригіналі. Боже, скільки всього того! І все розбите, через вікна навіяло снігу, сніг розтавав, замерзало, альбом Ватіканського музею з чудовими копіями майстрів ренесансу замерз у калюжі, і через лід ми розглядали стелю Сікстінської каплиці.

Ах, Мар'яно! Я ніколи не думала, що зовсім, зовсім недалеко від нас щось подібне існує. Ми ще довго там ходили, заглядали до ванн, до убиральні, оглядали рештки зимового саду — поламані олеандри й маґнолії. Потім пішли на горище, вилізли на вежу, з якої видно велич лісу і далеко-далеко Дніпро. Але ми Дніпра не бачили. Робилось темно, і обрії затягнулись поволокою туману. Ми тільки бачили великий, темний ліс — бір, що тягнеться вздовж Дніпра по пагорках, мов великі хвилі якогось темного моря. Андрій каже, що ліс той тягнеться до самого впаду Росі. Які, він каже там дуби, особливо над Дніпром, де вони сходять до низу, до самої води. Андрій тут заспівав арію з опери „Князь Ігор" — і дійсно, це місце нагадує нашу древність. Ах, Мар'яно! На тій вежі! Це треба розуміти. Ми були там самі, як двоє птахів. З лісу долітали дзвінкі оклики круків. Кро, кро, кро! — який у них звучний голос, ніби з металю. Андрій казав: вслухайся, як вони крячуть! І дійсно.

Внизу ми ще блукали до самого смерку. Мені було холоднувато, і ми розтопили ватран. Андрій пошукав і знайшов розбитки меблів — ми сиділи у поламаних фотелях і, уяви, підкладали до вогню шматки кавказького горіха, карельської берези, червоної американської сосни. Ватран був частинно розбитий. Андрій казав, що це був справжній італійський мармур. Він нагинався, брав ті шматки до рук, і між ними попались шматки зеленого малахіту з Уралу. З нього була якась чудернацька підставка для книг. Ми принесли собі кілька ілюстрованих французьких журналів, уявляли себе лордами і при світлі ватрану розглядали люврський музей, розкопи Тут-анх-Амонового гробу, пустиню Ґобі, балет Фолі-Берже. Ах, яка прекрасна Айседора Дункан

— босоніжка в балеті „Інтернаціонал". Яка шалена патетика! Навіть на малюнках можна це відчути, і Андрій був здивований, що я про це досить багато знаю.

І уяви, Мар'яно! Темнота, тиша, ватран, обриси розбитих фігур, смуги сяйва від ватрану, що бігають, стрибають, нагло зникають, то знов нагло виблискують. Я ніяк не могла сподіватись і мені ніколи не снилося, що Андрій щось таке придумає, знайде і так майстерно мені покаже. А який був сам Андрій! Він мав вигляд сердитого тигра. Я навіть дивувалась. Але був він, Мар'яно, прекрасний! — І тут Ользі не стало дихання. Вона перервала мову і хвилинку віддихала. Потім жадібно казала далі: — у нього довгі, міцні, костисті пальці, він брав з купи книгу, дивився сердито і кидав книгу назад. Поглянь, каже, мені — і показує діри в стіні. Це, каже, „вони" стріляли. Хто це вони — питаю? Але відповіді я не дістала.

Було так шкода кидати це місце, Мар'яно. Я мала чудовий настрій. — Ольга знов перервала мову, дивилася вгору на образок Матері Божої, що висів над ліжком Мар'яни, і в очах її знов появилися сльози. При цьому в неї вирвалось глибоке зідхання. — І коли вже ми, — продовжувала стишеним голосом, — виходили, я помітила, як Андрій при виході підняв за мною руку. Я це помітила по тіні; він, мабуть, це також помітив, бо саме яскраво горів ватран. У мене, Мар'яно, на хвилинку зовсім завмерло серце. Рука сховзнула і впала, а я відчула зовсім легкий дотик. Ми вийшли, мовчки всілися до саней і від'їхали. Цілу дорогу мовчали.

Мар'яна жадібно слухала, уста її висихали, очі наливались дивним чадом. В уяві поставали сильні, хвилюючі образи, розкривались повні ви-

ди в книги, вона дивилась на сестру, заглядала до її великих, глибоких, чистих і щирих очей і їй здавалось, що вона дивиться до колодязя, на дні якого дуже, дуже глибоко горить страшно небезпечний огник, що вибухне вульканом.

— Ти знаєш, — казала Ольга, звівшись і присівши на ліжко сестри. — Я мушу бути справедливою й сказати чисту правду. Я вже себе перевірила. Андрій, скажу тобі, завжди має думку і вміє її висловити. Ти може сама помітила: він діє. Він постійно хвилює нашу уяву, Мар'яно. Інколи, наприклад, він обережно підходить до тебе. Ти мене знаєш... Я трохи химерна. Батько так нас виховав і ми такі є. Але коли підходить Андрій, моя химерність зникає. Він приводить мене до порядку. Здається, він мені каже: будь в першу чергу нормальною, здоровою людиною. А один раз — це здається було тоді ще, як ми тільки познайомились — він мені так і сказав: ви, каже, Ольго, ніщо інше, як звичайна, російська, „кисейна" баришня. Боже, як він мене цим поранив! Я ревла, як худобина, і з того часу я рішила показати йому, що він трагічно помилився. І я це доказую, і я це докажу! Він зовсім подібний до своєї матері... Він сам про це казав, і, здається, йому це імпонує. А чи помітила ти, як він танцює? Яка в нього легкість руху, хоча загалом він досить тяжкий і навіть незграбний, як і всі вони, Морози. Ти, зрештою, знаєш. А далеко ти з ним тоді забігла?

— Це ти про що? — спитала Мар'яна, хоча догадувалась, про що та питає.

— Тоді... на ковзанах...

— А! До самого Дніпра.

— Ну ж ви й летіли. А ти прекрасно йдеш, Мар'яно. Я слідкувала. Прекрасно! А знаєш, чого він від мене вимагає?

Мар'яна глянула насторожено й допитливо.

— Він вимагає, — казала Ольга, а брови її насупились, — щоб я розмовляла з ним по-українськи.

— Так? — кинула байдуже Мар'яна.

— Ти собі уяви... І скажи — як? Я ж не потраплю висловити в тій мові ні одної думки, а головно — маю переконання, що це властиво не мова, а тільки поговірка низів, мужиків, і то малоросійських. І раптом у цей заповідник мужицтва маю чогось втискатись я — і скажи, задля чого?

Але Андрій настоює, і ти знаєш його наполегливість. Він продеклямував у тій мові кілька віршів — і навіть нічого. Дуже м'яко. Я вслухалась у слова і мені здавалося, що кожне слово обгорнуте ватою. Але в пісні ця мова звучить прегарно, а в устах Андрія також. І я цікава, чому це так. Він прочитав мені якусь байку про Арістотеля й Аглаю — філософа і, може, куртизанку. „Тільки мудрість, наука і старші ліііта... Подають проти неї міцного щита". Ліііта. По-російськи було б „ґааада" — два рази А, а там натомість І і А. Але я знаходжу, що не треба в цій мові поважно говорити. А ти, Мар'яно?

— У Морозів ця мова неуникнена.

— Але ж Іван майже нею не говорить. І він не хоче.

— Там ще господарить не Іван, а старий Григор.

— А я тобі, Мар'яно, скажу, що там господарить Андрій.

— Тим більше.

Ольга лиш маленьку хвилинку подумала. — Я вже думала про це, і дуже шкода.

— Чого тобі шкода?

— Не знаю, як сказати. Це просто почуття. Це, мабуть, і буде революція. Не вгору, а вниз, не згори, а знизу, не небо, а земля. Ах, як це, мабуть, буде дивно колись.

— Ольго! Що ти кажеш?

— А що буде з нашим балем? — Ольга перекинула розмову на зовсім інше.

— Ну... Розуміється — підемо.

— Я дуже хотіла б мати щось нове. На собі і в собі. Це ж для мене перший баль, і я вже питала Андрія, що він думає про цей вечір. Каже, що буде і буде танцювати, але я хотіла не цього. Я хотіла думки, Мар'яно.

— Ольго! Вже дуже пізно. Лягай. Думки? Якої думки?

Ольга глянула на сестру, спитала очима і хитнула головою. Потім ще раз обняла її і ще раз поцілувала. — Ну, вже йди, — каже нерівно Мар'яна, і Ользі здається, що вона за щось на неї гнівається.

Ольга почала поволі, з перервами роздягатись. Скидала з себе одну річ за одною, зупинялася перед дзеркалом, зазирала собі до очей, придивлялась до своїх рук, до ніг і інколи крадькома посміхалася. Потім довго, байдуже чесала волосся, і думка її при цьому кудись, невідомо куди — за гори, за доли — тікала. Ще потім мила зуби та руки і нарешті лягла. І вже в постелі, прикриваючись, проговорила: — А знаєш... Андрій обіцяв завтра до нас заїхати.

Не дістала ніякої відповіді, повернулась, зідхнула, положила руку під праву щоку, плющила, то знов розплющувала очі, поверталась направо, наліво, горілиць, глибоко зідхала, перебійно схлипувала — і десь над ранок у дівочій кімнаті Лоханських стало тихо.

VIII

З приводу заручин Івана почали напливати привітання. Справжню сенсацію викликало привітання, якого ніхто не сподівався. Привітання від графа Демідова.

Здивовання велике. Старий Григор сказав: — І де це він тут у нас взявся? Він доїжджав сюди лиш інколи влітку — на свою дачу в лісі... І то не було це кожного року.

— Цікаво, чому він нас згадав.

— Ну, — каже Григор. — Нічого дивного. Скільки то я находився з ним по Придніпрю. Тож були вічні лови, а скільки ми, бувало, говорили. Він, бачте, студіював, як він казав, народнє господарство. А чоловік з головою.

Петро казав: — Це ж вони тепер усі вивтікали з Петрограду. „Таваріщі" випросили. З ним приятелював Серов.

— Ти, Петре, добре його знаєш? — питає Іван.

— Як добре. Ловили пару разів разом рибу... Я ж малював з нього портрет. Здається, висить тут, у лісничівці.

Про свої відвідини лісничівки Андрій промовчав. І взагалі Андрій зробився мовчазний. Якісь виняткові думи ворушать його мозок. Сопрон збирається все таки їхати, хоча ніхто не знає як. Таня завзято господарить. Водяний від'їхав, пообіцявши бути в Каневі на балю. До Морозів приїжджали рідні та знайомі, довго гостились, розмовляли, привозили вістки з околиць. З Серпухівських хуторів прийшла вість, що там грасує якась банда. Все йде перевертом, Каленик Хмель дістав записку, що як не виложить дві тисячі золотом — піде з димом. Минулої ночі отуди — о знову горіло, кажуть, громили замок

Кочубеїв, а до Києва тепер хіба на крилах пролетиш. Між Козятином і Києвом усі мости порвали, а вагони ходять без вікон.

— А ти хочеш їхати до Сибіру, — каже Григор до Сопрона.

— Я це діло знаю. Доїду на Дін, а там доберусь до Саратова. Не можу ж я тут сидіти вічно.

— Е! І там воно те саме. Колчак, Антонов, чехи. На всі боки вітри. Розвіють вони Росію, ох, розвіють!

Минають шумні, крилаті дні. Надходить Новий рік. В соборі всеношна, велика служба, співатиме збірний хор. У залі вищої початкової школи — ялинка, по обіді, для молоді, а ввечері баль.

Потепліло, і почав падати великий, густий сніг. Старий Григор каже, що на Новий рік завжди падає сніг. На Різдво місяць, на Маланку сніг, на Водохрищі мороз. На хуторі багатий, щедрий вечір. Столи, як годиться, засипані мішаним зерном — жито, пшениця, всяка пашниця — прикриті сіном і білими скатертинами.

Родина в повному складі, палає ялинка, і брати щедрують. „Щедрий вечір тобі, пане господарю, — радуйся! Ой, радуйся, земле, син Божий народився". „Бо прийдуть до тебе три гостоньки з неба, — радуйся!" Можуть приходити, всі готові. Спати цієї ночі довго не доводиться, бо ще з вечора приготовлені сани для поїздки на всеношну.

До Канева їдуть усі. О третій ночі їдуть старий, Таня, Андрій, Катерина Львівна і, розуміється, Василько з Михайлом. Іван з Сопроном лишаються до ранку. Так воліє старий. Не гаразд у такий час лишати хутір з самою Омелянчихою. До Івана з Сопроном охоче пристав Петро. Він ще не позбавився старої, доброї звички не вста-

вати дуже рано. Вранці їде решта. Сопрон, Петро, Катерина Львівна і Михайло залишаються на обід у Левицьких. Іван їде вітати з Новим роком тещу, тестя і наречену.

З приводу цього наповняються знані морозівські коші новорічними подарунками. Таня мусить виявити максимум сприту й винахідливости. Їй при боці стоїть Андрій. Його фантазія невичерпна. Все це робиться пильно, тепло, передумується кожна людина, її вдача, хочеться кожному дати те, що принесе радість. „Радуйся! Син Божий народився"!

Всеношна пишна і маєстатна. Панікадила палають огнем, все залите світлом. Собор повний народу. Благословенство „хлібів, вина і єлею" викликає в пам'яті кращі образи дитинства. Розмашний виголос протидиякона — „і подаждь, Господи, мир, благосостояніє, побіду над врагами" — страшними брилами звуків підноситься у простір храму; сильне, як буря; „многая літа" єднає небо і землю і кличе вічність.

Біля собору в темноті постійний рух і стишений гамір, під'їжджають і від'їжджають з брязкотом сани. Зустрічаються знайомі і взаємно вітають себе з Новим роком; багато з них щойно скінчили „щедрий вечір" і їм все ще хочеться щедрувати. Під'їжджають такі сани і з такими гістьми, яких перед цим не можна було зустріти в Каневі. В шубах і хутрах, з петроградською і московською вимовою. Між ними багато в погонах, і навіть генеральських. У міській управі ще була Україна, в Києві ще її влада, а тут під собором ніякої України. Тут ще справжня Росія, і то його імператорського величества.

— З Новим роком! Як поживаємо? — Нічого! Дякуємо! І вас з Новим роком! Все ще гаразд. —

А що там з Росією? — Да! Росія! Ленін-Троцький! Плохо дєло! Собіраємося на юґ!

Блискучі офіцери, погони під світлом свічок переливаються золотом, панни в горностаях і бобрових шапочках, в підшитих хутриною чобітках.

— Здравствуй, Ларісса! Какім такім чудом? С Новим ґодом!

— А! Маша! Мілая! Каґда с Маскви? С Новим ґодом! Ґдє ви астанавілісь?

— Ах, нє спрашівай! Ужас! В атєльє! Какая ужасная дира!

— Ах, ах, ах! А ми у Куніциних. Прієзжайтє, будєм ради! Прекрасний дом.

— А ми сначала білі в Кієві, но там пално України...

Під собор розгінно під'їхали широкі, з гнутим полоззям санки, — пара чорних баських коней, кучер у папасі, оксамитна, вишневої барви бараниця. Демідов, Демідов! — зашептали довкруги. Очі всіх звернені в одно місце. З козлів зіскочив льокай у лівреї і легким порухом відкинув бараницю. З саней поволі, тяжко виліз величезний панисько, загорнутий в шубу, у великій, блискучій, чорній папасі. За ним висіла старша дама в соболях, за нею молода дама в препишних струсевих перах і елеґантний офіцер в острогах і з шаблею на руці. Люди зробили дорогу. Гості повільно і байдуже вийшли на паперть собору і розчинилися в натовпі.

Присутність Демідова в Каневі стала відома всім. Він появився тут недавно, зайняв невеликий власний будинок на Дворянській, в якому ні він, ні хто інший з його родини до цього часу не мешкав і який переважно пустував під опікою управителя маєтку Демидівка, що знаходився дванадцять кілометрів на південь від Канева. Будинок швидко привели до порядку. В ньому

кілька кімнат, невеличка заля, ватран, старі, добрі, дубові меблі.

Старий граф мав досвід, силу, популярність і такт. По приїзді він одразу ввійшов у контакт з управою міста. Українська? Для нього неважно — „всьо равно рускіє". Зайшов, привітався, перепросився, що по українськи не потрапить „балакати". Учила нас доля всіляких мов, а от своєї не навчила, — казав він з посміхом. Міська управа була такою увагою заскочена, її голова розсипався в люб'язностях. Він був соціял-демократ, однак Демідов не „боявся ніяких дідьків". Він також може бути соціял-демократом — „всьо ето та же Рассія".

Далі Демідов відвідав усіх знайомих, не забув і „свого шановного старого друга" — пасічника і великого історика Афогена Васильовича. Той негайно запросив „його світлість вшанувати своєю високою присутністю" вечір на честь Нового року. — Абязательно! Сачту сваїм долґом, Афоґен Васільїч, навєстіть стараво друґа. Старий друґ лучшє нових двух. Нє так лі?

А потім відвідав прекраснодушного доктора Миколу Степановича. Доктор мав нагоду візитувати знаменитого графа в його лісничівці під час одних ловів. То було давно, але граф таких речей не забуває. — Помню, помню! А как же! Ніколай Степановіч! Ах, ето Марьяна Ніколаєвна? Красавіца. А таґда била єще девочкой.

Згадав також Морозів. Шанував їх окремо, а особливо Григора Івановича — „старого, прекрасного друга", якого часто згадував у Петрограді, особливо, коли доводилось у міністерстві хліборобства захищати „інтереси народного господарства". — Ґаспада! Ви нє знаєтє, что я в Кієвской ґубєрнії імєю пріятеля-крестьяніна. Он должен бить у нас міністром! — І коли він тепер згадав

Мороза і довідався, що син його, Іван Григорович, капітан артилерії, заручився з Мар'яною Миколаївною, він негайно написав і вислав „нарочним" привітання: „Вибачте, що позбавлений шани особисто Вас відвідати. Задалеко для мене, бо я вже став старий. Але від душі вітаю Вас, шановного Вашого родителя і цілу Вашу родину з Вашими заручинами. Демідов."

На Різдво спалили його маєток. — Ну, що ж... Революція. Не можна від неї чекати втіхи карнавалу, — сказав старий на цю вістку. Гірше було з лісничівкою. — Глупци! Унічтожілі собственние ценності. Я етово в ґроб не забрал би. Хател ім же аставіть! — І більше — ні одного звука. Навіть не поїхав подивитися, як те все виглядає.

Над ранок Сопрон, Петро та Іван також появились перед собором. Люди вже роз'їжджалися. Без перерви дзвеніли балабони. Іван намагався знайти Мар'яну, але не мав успіху. Взагалі з Лоханських нікого не було видно. Побачив батька, що збирався від'їжджати. — А де Андрій? — запитав Іван. — Не знаю, Іване. Я їх там залишив, пішов на крилас і більше ось нікого не бачу.

Додому на хутір поїхав сам старий. Ціла родина залишилась у місті. Петро з дружиною і Сопроном пішли до Левицьких. Іван і Таня до Лоханських. Василько і Михайло взагалі десь зникли, і їх не могли знайти. Вони мають, напевно, свої інтереси. Так само не було видно Андрія.

Іван і Таня поїхали до Лоханських. Ті вже дома, скрізь натоплено, чисто, новорічно. Бурхливе вітання з Новим роком, безліч побажань, сміх. Мар'яна відразу забрала Таню до себе, Івана полонив Микола Степанович, Марія Олександрівна просить пробачити, що не має часу.

У дівочій так само тепло й чисто. Таня приводить себе до порядку. — Як тут дуже мило, Ма-

р'яно! Як тут чудово! А де ж твоя прекрасна сестриця?

— Ще не вернулась, — каже Мар'яна.

— Ми загубили також нашого Андрія.

Мар'яні не цікаво продовжувати цю думку. Вона швидко питає: — Як же, Таню, з ялинкою? Будеш цілий день у нас?

— Не можу, Мар'яно. Мусимо ще заглянути додому. Не маю з собою убрання.

— А бачила, які прекрасні офіцери? Яка маса столичної публики. Кажуть, тепер по всіх містечках таке саме діється. А бачила Демідова? Він нашому батькові ще вчора зложив візиту.

— Іванові також прислав привітання з заручинами.

Далі дівчата йдуть до Марії Олександрівни. У неї там стільки роботи. Таня викладає подарунки. Виходить з кабінету Іван і прилучається до жінок. Микола Степанович на ціле горло регоче зі свого дарунку — велика, заквітчана ковбаса з написом: „Денно три рази. Від усіх хвороб. Найкраще з горілкою". Це вже напевно Андрюша, ха-ха-ха!

Мар'яна дістала дуже незвичний як на ці часи подарунок. Коробка прекрасних пралін від Семадені. — Іване! Це ж ціле чудо! Де ти це взяв? — Мар'яна відразу відчиняє коробку і частує присутніх. Іван з приємністю констатує, що Семадені всім імпонує. — Все це заслуга наших киян, каже він.

Марія Олександрівна і Ольга дістали також своє. Марія Олександрівна — улюблене печиво, а Ольга — невеличку збірку віршів українською мовою з підписом Андрія: „Наперекор судьбє, стіхіям вопрекі".

В їдальні накривався стіл для сніданку, що нічим не різнився від справжнього обіду. Повне

накриття, пляшки, чарки і величезний а ля „реґіна Вікторія" торт. На дванадцять осіб. Мають власне прибути давні, ще з Петрограду, знайомі Мар'яни. — Малиновські? — здивовано перепитує Таня, бо вона дещо їх також знала. Зрештою в Петрограді це знане прізвище. — Дуже, дуже цікаво, — каже Таня. — І уяви, — говорить обурено Мар'яна, — вони тут зупинилися в номерах — п'ять у двох кімнатах, а вони ж мали свій осібняк. — Це, дійсно, жах, — стверджує добряча Марія Олександрівна.

За чверть перед восьмою ті прибули на візниках. Генерал-майор Віталій Олександрович — недавно демобілізований, ще у своїй формі. Його елеґантна Клавдія Адріянівна — петроградка з крови й кости, з прекрасним російським акцентом, їх син Ігор — поручник ґвардії, що не вимовляє Р, і дочки Маша й Татяна — веселі, шумні й говіркі панни.

Всі кімнати заповнились гомором, цілунками, викриками. — А Ольги нема і нема, — між іншим журиться Марія Олександрівна. — Найдеться, мамо, — басить Микола Степанович. — Напевно десь із приятельками. — Скорше з Андрієм, — кидає здогад мати.

Генерал сидів у вітальні з Іваном. Курили. — Ви офіцер? — питає Івана Малиновський.

— Капітан. Дванадцята мортирна, — спокійно каже Іван.

— А! Дванадцятий корпус. Абакімович. Друга армія. Були, розуміється, в полоні.

— Довелося, ваше превосходительство.

— Ну, ваш корпус іще нічого. Найбільше постраждали в тих багнах п'ятнадцятий і двадцятий.

— Ми втратили всю артилерію.

— Самсонов сам винен, — каже рішуче генерал. — Звичайна російська кутєрьма. Ті німці... Глупци. Хочуть мірятися з нами силою. Знаю їх педантичність — вони нас не скоро лишать. Але це власне і буде їх згубою. Послали нам Леніна. Рано чи пізно відчують на своїй власній шкурі, що це значить. Якась політична сліпота. Що думаєте тут робити?

— Маю тут господарство, — каже Іван.

— Думаєте господарити?

— Я, власне кажучи, і є господар. Це війна зробила з мене воїна.

— Не думаєте „на юґ"?

— Покищо ні.

— Моя думка — поки не скрутим шиї революції, не піде ніяке діло.

— Я, властиво, ніякий політик.

— Хто з нас політик. В Росії не було модою займатися цією справою, а логіка сама підказує, що громадяни такого простору мусять бути політиками. Зрозумійте, що Ленін-Троцький, що вже вигнали нас з дому, цілком поважна загроза світові. Вам ті речі ще не так очевидні. У вас тут ще лише квіточки — ягідки будуть. Пограбували маєтки — пусте. Але що робиться в обох столицях! Робесп'єрівщина.

— Я вас розумію, пане генерале. Однак я не вірю в революцію.

— Ах, Іване Григоровичу. Революція не вимагає віри. Це зараза, і з нею треба боротись.

— Але я не можу лишити землі. Це для мене альфа й омега.

— Розумію. Однак доктрина Маркса, яку несуть з собою панове Ленін і Троцький, має намір змінити весь зміст цієї альфи. Мусите знати, що вся земля буде відібрана. Всім, без виїмку. З неї зроблять державну власність. Дурні мужики ті-

шаться думкою, що нарешті дістануть землю. Читали ви про Оуенів експеримент колективного господарювання? Те, що не вдалось англійцеві в малому, те мусить удатися Ленінові у всеросійських маштабах. Ми ж, знаєте, широка натура. Що нам мільйони людей! У нас день-денно вистрілюють десятки тисяч, і триватиме це, з огляду на розміри справи, роки й роки. Йде про революційну зміну людської психіки: знищення самого почуття приватної власности. Тут ніяка земля і ніяке господарство.

— І саме тому, ваше превосходительство, я не можу брати участи в такого роду революції.

— „За" ні, але „контра" потрібно брати. Інакше це маніяцтво все нам знищить.

— Хто ж за таке піде проливати кров? Спитайте нашого дядька.

— Дядькові вони про це не кажуть. Дядька беруть, мов коропа, шматком картоплі. Наївність дядька і Маркс — різні речі.

— А якже думає Ленін?

— Перегорніть пару його писань і будете знати. Гіперболічна слов'янська химера, пригріта жаром азійського фанатизму. Надчуття і надпсихологія. Слон у складі порцеляни.

Іван насторожився. — Все це так. Очевидно. Але мене не вдовольняє також ідея „юґа Росії". Чи не є це другий бік тієї самої медалі? — вирвалось несподівано в Івана.

На це саме навинувся Микола Степанович, що до цього часу мусів бавити дам, і перешкодив Малиновському відповісти. — О! тут, чую, прецікава розмова, — заговорив він живо й пристрасно і цим порушив академічність мови попередників. Микола Степанович знову зійшов до своїх словних запасів. — Віталію Олександровичу — ричав він тоном лева. — Революція передовсім му-

сить дати людині свободу. Це перше. Решта — нісенітниця.

Генерал посміхнувся. — Колись ми всі так думали, Миколо Степановичу. — Так думали наші студенти і політикуючі дами петроградських сальонів, але так не буде.

— Чому? — визвірився і підняв свою буйну голову доктор. — Ідеали французької революції ще не здійснені.

— Ленін і Троцький роблять не французьку, а російську революцію, Миколо Степановичу, — каже збитий з спокійного тону генерал. І після цього почав наново про Маркса і доктрину марксизму.

— І прекрасно! І прекрасно! — вибухав далі доктор. — Свобода, рівність, братерство. Французи не осягнули рівности, бо залишили приватну власність. І наша революція цю хибу мусить виправити.

— Заберіть мені моє почуття власности, і я духово вмру, — спокійно проговорив Іван.

— Чому? — напався на Івана доктор. — Це всього-на-всього вибуяла звичка і тільки.

— Припустімо, — казав далі Іван, — одначе це ті гормони що втримують активність найсильніших людей.

— А де ж дух? Дух? Свідома воля? — потрясав гривою доктор.

— Мушу вам, Миколо Степановичу, нагадати, що марксизм власне заперечує дух. Він оперує економікою.

— І хай собі оперує. Але в кожному теплому тілі живе свідома воля кореґувати свої інстинкти, часто далекі від доцільности, — говорив доктор пристрасно.

— Щур також тепле тіло, — каже Іван, — спробуйте заперечити його інстинкти.

— Людина, — затявся раптом доктор, — дозвольте сказати, не щур.

— Тоді ви будете в суперечності з доктриною марксизму, — каже знов генерал.

— В такому разі не глузд? — ставить питання збитий з позицій доктор.

— Тут, — каже генерал, вказуючи на м'язи рук. — Битись треба.

— Битись — так, але за що, — втручається знов Іван. — За старий лад?

— А він для вас був поганий? — питає генерал.

— Тут не про мене йде. Йде про маси. Захищати тільки стару форму по такій війні — це свідоме самогубство. Як не кажіть: на цій війні віддали своє життя мільйони громадян. За що, спитаємо. За батьківщину, дістанемо відповідь. Але чи та саме батьківщина почувається до обов'язку супроти своїх людей? Твориться враження — ні. Принаймні там, „на юґе". І хто пішов туди захищати старий лад? Ви, ваше превосходительство, краще від мене знаєте ту публіку. Це якраз ті, що створили ґрунт революції, — казав спокійно і непорочно Іван.

— То мусите туди йти ви, Іване Григоровичу, — сказав генерал.

— Це була б тільки втрата часу.

— В такому разі що по-вашому? — ставить точно питання генерал.

— Маю досить песимістичну відповідь, коли брати справу „в такому разі", — каже ухильно Іван.

— Це значить — непротивлення злу, — докидає генерал.

— Не точно так. Я не вірю в сили ззовні. Большевики діють демагогією. Це їх неперевершена сила. Нашою силою є правда.

— За кожну правду треба боротися силою.

— Саме тому .Але є різні методи боротьби. Тепер, як кажуть, іде боротьба кляс. Моя кляса, як хочете, ще не зовсім готова до такої боротьби. Просто тому, що її ідеали ще не окреслились до тієї міри, щоб стати гаслом. Покищо борються крайності, що себе взаємно виключають.

— То в такому разі Петлюра! — ставить гостро питання доктор.

— Ви рахуєтесь з ним поважно? — швидко запитав генерал.

— Ні. Це романтика. Я проти ремінісенцій Запорізької Січі, — спокійно сказав Іван.

— О! Не кажіть! Їх соціяльна програма досить широка, — каже поважно доктор. — Куди Денікінові.

— Директорія? Малпування французької революційної патетики, — каже генерал. — У нас французька свобода буде значити анархію. Думаю — Петлюра живе тільки соками сепаратизму. Конкурювати з Леніном соціялістичною демагогією йому ніколи не вдасться. А сам сепаратизм дає досить скудні перспективи. Ще не час.

Розмова була нагло перервана. Марія Олександрівна покликала до столу. Появились розчервонілі Андрій і Ольга. Маша і Таня оживились, бо дістали товариство. Біля столу зчинилось чудове щебетання. Іван опинився в пишному букеті столичних дам, Андрій зайнявся Машею, Ольга — Танею. Наливались чарки й келихи. Дами пили вино, мужчини давали перед чистій. Говорили про Петроград, про петроградські вечори, сховзанки, театри. Маша відвідувала Смольний, прекрасно говорила по-французьки, прекрасно грала Шопена, прекрасно себе тримала. Андрій це вичував і мав змогу рівняти Петроград і Канів.

— Ах, як тут у вас чудово! — казала вона високомовно, а в очах і голосі, через виразну щирість, проривається великодушна поблажливість. — Я ще не була в Малоросії... Тут, дійсно, південь. Петроград, безумовно, прекрасне місто — саме як місто — але у вас тут усе соковите. Тут усе променює світлом і теплом. У нас холодно, блискуче і точно. До всього тут велика свобода.

Ні. Маша нічим не зрадила, що вона дійсно думає. Вона дає частину свого благородства дому сьому. Так, розуміється, годиться. Те саме її брат, поручник Ігор. Блискучий, стрункий, підтягнутий у всіх місцях, на прямому носі золоте пенсне, волосся напомаджене і розділене чітким, рівним проділом. На чолі — невеликий шрам. Говорить стримано, делікатно, напружено і все тримається найближчих тем. — Да, мадам! Ізвольтес! Очєнь, очєнь! Я васхіщон! — Великої теми не має — лише уривки речень і слів. — О, я захоплююсь. Який аромат! Ваше вино, без сумніву, першої марки, дозвольте знати — звідки? Ах, так! Кримське? Знаю, знаю! Ми пили кримське і, уявіть, я волію кримське, ніж будь-який токай.

Він сидів з Танею. Говорили навіть про стиль пляшок вина, про форму вази з яблуками, про Новий рік. Оповідав, що він уперше так прекрасно провів Новий рік. Було, без сумніву, тісно, одначе дружньо, тепло і весело. О дванадцятій пили вино, а після того справжній ґроґ — бозна, звідки він ще тут у вашій країні взявся.

— Я, — казав він, — щойно тепер почав направду розуміти Алєксєя Толстого. „Ти знаєш край, ґдє всьо абільєм дишіт". Прекрасно!

Встали з-за столу о дванадцятій. Де дівся час? Скоро обід, далі ялинка, до Лоханських уже приходили по речі і посуд. Встаючи від столу, Ольга знайшла хвилинку і шепнула Андрієві: — Па-

м'ятай, що я можу бути, як березнева кішка, ревнивою і що я маю пазурі.

А Іван пропонує Мар'яні проїхатись на хутір. Так. Вона, правда, невиспана, але приляже на пару хвилинок у Тані. Таня вдоволена; Андрій також. Оля глянула зовсім по-дитячому: — А я? Мамо! А я? — Не можна, дитино, всім їхати, — сказала гостро Марія Олександрівна, і на очах Ольги появилися справжні, щирі сльози.

По сніданку всі гості роз'їхались. Глибока, раптова тиша запанувала в домі Лоханських. Ольга гнівається і замкнулась у дівочій. Батьки пішли відпочивати. Все, що було на столі, так і зісталось стояти, а над усім хитались розводи пахучого тютюнового диму.

IX

У місті своєрідний, приглушений настрій — якась затихлість, як перед великою бурею. На вулицях мало людей. Інколи промчить згори вниз, до мосту чітким трапом пара коней, запряжених у санки. Від першої до четвертої у залі вищої початкової школи — ялинка для дітей. По Київській заходили малята з оберемками подарунків. Після того відразу почали чепурити залю для вечора. Появилась армія учнів старших кляс, і все взялося за роботу. Всім хотілося, щоб цей вечір вийшов, як говориться, на славу, щоб усі знали, як потрапить блищати Канівська школа. Знайшлися свої декоратори, архитекти, художники. Нанесено гори оздоб. Афоген Васильович запросив Петра Мороза, щоб той зайшов оглянути декоровання.

На стінах появились рушники з півниками, паперові волошки, галузки, барвисті прапорчики.

Петро поблажливо посміхається, а шкільні художники, з затаєним віддихом, не живі і не мертві, чекають вироку. — Добре, — сказав Петро і обвів поглядом чергу портретів на чолі з Пушкіном. Погляд його зупинився на центральному місці. Там, у препишних рушниках, висів нахилено портрет похмурого мужа у смушевій шапці. Під ним великими, вражаюче химерними завоями барока, виписано: „В своїй хаті — своя правда і сила, і воля". — Що сіє значить? — питає Петро учнів. — Це ви самі? — Ні. Афоген Васильович сказав, — дістав негайну відповідь.

— Ну? — питає Афоген Васильович Петра, коли той оглянув декорування.

— По-моєму, правильно, — сказав Петро, і очі його лукаво посміхалися. Афоген Васильович має насуплені брови.

Заля невелика. Розіслано двісті запрошень. Кляси й коридори обернулись у фойє та буфети. Лавиці вигнані на подвіря, і їх вкриває сніжок, що саме почав падати.

Але ялинковий комітет не передбачав, що до цього часу населення міста раптово збільшиться і що нові мешканці також люблять на Новий рік бавитись. Уже перед восьмою всі місця, без уваги на запрошення, старанно виповнені. Дві оркестри не мають, де повернутися. Про танці нема чого й думати. Світла яскраво розсвічені, але загальне враження — ніби на великій станції перед відходом поїзду.

Буфети вщерть заплавлені, сяють золотом погони, багато з їх власників уже веселі. Ґрона красунь усіх столиць заповнили всі місця, і канівські дами опинились у зовсім невигідних позиціях. Вони скупчувались по кутах, і вирази їх рожевих личок та відблиск їх світлих очей не обіцяли нічого привабливого.

Але баль все таки почався. В повітрі розмашно загойдалися традиційні „Дунайські хвилі". Столичні туалети, погони, фраки й смокінґи хильнули в залю. Створилося кілька кругів, що ворушилися вправо, вліво і на місці, а над всією тією рухливою масою загойдались барвисті бальончики, засюрчали в різних напрямках смужки серпентину.

Морози прибули на годину пізніше. Заїжджали до Лоханських. Дівчата довго, уважно чепурилися. Всі чекали цього вечора чогось надзвичайного. Іван появився знов у фраку, Мар'яна в препишній туалеті; Ольга сердилась на Андрія, одначе і вона цілі три години вбила на своє прибирання і, коли появилась перед людьми, Андрій мало не дістав заверту голови. Талія, бюст, ціла фігура, волосся над бровами стрішкою, очі вибушно жадібні, великі, циганські сережки.

Тільки Андрій досить звичайний, у своєму звичайному святочному одязі і, в порівнянні з іншими, зовсім буденний. До всього був байдужий і мовчазний. Ольга зустріла його блискавками, але це не порушило його олімпійського, дещо штучного маєстату.

Коли двома підводами під'їхали Морози, весь будинок горів огнями, з усіх вікон разом зі світлом виривалися звуки оркестри, спів циганських романсів, мигали голови і фігури. У вузькому коридорі тяжко протиснутись. Багато незнайомих, розсміяних облич обох статей. Всі курять, і їх поводження нічим не гамується. Молоді офіцери безцеремонно зазирають до очей панночок; один з таких зазирнув до очей Ольги, на що дістав негайно відповідь: — Нахаба! — Не тронь, Серьожа! Ето здєшняя! — почула вона репліку, але не оглянулась. Все це відразу вплинуло на настрій новоприбулих.

Шукати когось зі своїх і якогось місця. Їм прийшов на допомогу Афоґен Васильович, що запросив усіх до свого директорського кабінету, що вже встиг обернутися у невеликий, приємний сальончик з м'якими меблями, столами і навіть буфетом. Тут уже царювала частина родини Морозів, а між ними також граф Демідов зі своєю родиною.

Присутність графа викликала у новоприбулих здивовання. — А! Це і є Іван Григорович? Дуже, дуже приємно! Прошу знайомитись... — І граф представив свою дружину, сина й невістку. Вітаючися з Андрієм, граф уважно подивився в його очі. — Дуже радий. Наймолодший Мороз? Браво!

Пляшки були розкорковані, і всі мали настрій. У центрі граф. — Хоч як це дивно, — казав він, — а я ще не переживав такого веселого Нового року. Було. Багато було. Мені вже ось, хвалити Бога, шостий десяток... Доводилось дещо бачити. Мав нагоду проводити цей день у всіх столицях світу, навіть у Каїрі, але так тепло, щиро і хвилююче, як проводжу я цей рік тут, у вашому прекрасному Каневі — так, повірте мені, ще ніде не було. Маю свої посілості на Ікві, на Волзі, на Онєзі, однак тут, на нашому древньому Дніпрі — неповторно! Чую, панове, себе молодим. А що ваш батько? — поставив нагло питання Іванові і висловив його по-українськи.

— Дякую, графе! — сказав швидко Іван. — Покищо все в найкращому порядку.

— Прекрасний ваш старий! — казав граф переконано. — Такі люди могли б щось зробити, коли б їм не перешкоджати. А ви давно дома?

— Ось третій місяць, графе, — казав досить офіційно Іван.

— І що ж? Глупо виглядає наша прекрасна Росія. Ні?

— В кожному разі я був неймовірно заскочений.

— Не тільки ви, Іване Григоровичу. Всі! Мільйони!

— Вибачте, графе і всі дами і панове, — вмішався Афоген Васильович. — Прошу по чарці.

Прохання було почуте, особливо певною частиною товариства, і біля буфету стало тісно. Граф казав: — Між іншим, я дуже прошу, особливо наших молодих приятелів, зовсім не зважати на мою тут присутність і використати час, як цього вимагає ваш заздрости гідний вік. Я не прийшов сюди вам перешкоджати, а щоб з вами й собі помолодіти, якщо нам це вдасться. — І він засміявся.

Але все таки Андрій чув себе негаразд. Ще неусвідомлене, нове почуття перешкоджає йому бути безпосереднім. Ціле те барвисте, розлепетане і безжурне товариство робить на нього дуже своєрідне, тривожне і одночасно не зовсім добре враження. Почувається ніби відколупленим від цілости. Всі знайшли своє місце. Ольгу запросив до танцю молодий граф, вона згодилась, і ось вони довший час не вертаються. Старші брати зайняті буфетом, Іван графом, навіть Таня знайшла товариство, і був ним, розуміється, капітан Водяний, що все таки з'явився, не зважаючи на погоду. Один Андрій якось не вкладається у цілість і має вигляд ображеного Аполлона.

— Ви щось, Андрію, не в настрої, — звернулась до нього по часі Мар'яна. Він знизав плечима.

— Як вам, Мар'яно Миколаївно, сказати. Так і ні. Мені зрештою все одно, — злукавив Андрій.

— Вас цей вечір не цікавить?

— Навпаки. Це досить виразний шматочок незаперечної драми...

— О! Аж так?

— Даруйте. Я, здається, не той взяв тон.

— Ні, ви маєте рацію. Я тут, уявіть, також не чуюсь добре. Не хотіли б ви проїхатись? — несподівано запропонувала Мар'яна. — Я зараз скажу Іванові.

— З приємністю, Мар'яно Миколаївно. Коні наші все одно стоять.

Мар'яна підійшла до Івана, що вже був втягнутий у розмову з графом. Відкликала його і сказала: — Хочеш, Іване, проїхатись?

— Мар'яночко! Мила! Мені ніяково лишати графа. Їдь з Андрієм.

Це вирвалось майже спонтанно, Мар'яна нічого не сказала і, одійшовши, на одну коротку хвилинку вичула якесь вдоволення. — Андрію! Їдемо! — сказала вона вголос. В Андрія було одно бажання: далі від цього натовпу, і тому він негайно погодився. Він накинув на плечі Мар'яни її хутро, поволі одягнувся сам і вони вийшли. В коридорі зустріли Наталю Петрівну, що танцювала з Петром і верталась до товариства. — Ви куди? — Проїдемось. Тут така тіснота, — казала Мар'яна. — Так, нам зіпсули вечір, — докірливо казала Наталя Петрівна. — Але мусимо їх розуміти. Їх вигнали з дому.

В коридорі стало ще тісніше, ще більше п'яних. Андрій і Мар'яна з намагою пробиваються до виходу. Андрій дивиться понад головами. Йому все таки хотілось би побачити Ольгу і може б узяти її з собою. Але її не видно. — Ой! Не так наполегливо, молодий пане! — Даруйте — прошу люб'язно! — Нічого, нічого! Топчіться. Новий рік.

— Мадмуазель? Не зволите піти зо мною на вальс? — звертається один до Мар'яни, що також у шинелі.

— Мерсі! Зайнята! — дістає відповідь.

— Какая пишная бронза, — чує Мар'яна за собою.

— Мар'яно! Гляньте! — захоплено сказав Андрій. Падав густий, лапатий сніг.

— Чудово! Андрію! Це те справжнє! — вирвалось у Мар'яни.

З вікон стовпами падало світло і освічувало метушню сніжинок. Входили і виходили люди. Збоку під деревами стояли візники і приватні підводи. Коні вкриті дергами, час від часу десь заворушаться балабони.

Морозівські сани стояли також тут. — Дмитре! Де ти? — покликав Андрій, бо все вкрите білою верствою і не можна нічого розпізнати. — Я тут, Андрію, — чути голос Дмитра, що півлежить на санях, прикритий бараницею.

Андрій бере пару коней, стрясає бараницю, поправляє кінську збрую. Мар'яна сідає, Андрій старанно загортає її ноги, сідає сам і їдуть. — Куди? — питає Андрій. — До лісу, — підказує Мар'яна. Андрій мовчки міркує по-своєму. У лісі тепер зовсім темно. Їдуть. Спочатку поволі й обережно. Місцями сани роблять затоки. Виплутуються догори хвилястими, вузькими вуличками. У вікнах скрізь огні, горять ялинки, чути співи. Вузькими хідниками проходять натовпи веселих людей. Відчувається сила й розмах свята.

Їдуть поволі під гору. Глибока, засипана снігом дорога, справа й зліва городи, паркани, великі, старі дерева. Далі на узгір'ї поля, одна дорога вправо, одна вліво. Беруть управо. Сніг ліпить в обличчя і відчувається опір вітру. Довкрути ватово м'яко. Чисте, майже тепле повітря,

зосереджено пружна тиша — небо й земля, а між ними своєрідне анданте великої симфонії вічности.

Густа і чорна порожнеча оповиває ледве помітні обриси саней і коней, що все кудись у глибину тікають і не можна їх догнати. Андрій має дивний, чадний настрій. В голові біжать уривки недобрих, часом тривожних, часом зухвалих думок. Спереду тьма, ззаду чад і непевність, до всього Ольга з її дивним настроєм — і це разом впливає на настрій Андрія. А до всього та тривога. І що це має бути? На душу налягає тяжкий невидимий тягар.

— Мар'яно Миколаївно? Чи їдемо далі? — питає Андрій, і голос його у цій сніговійній тиші звучить, як крик.

— Далі, Андрію! — каже весело Мар'яна. Я щойно входжу в смак.

— Вичуваєте, який тут інший світ?

— І як тут краще!

— На самому дні ночі, у царстві Кошея.

— У вас тривожний настрій?

— Так, Мар'яно. Але це пройде. Зол глагол на ви лжучі...

— Що це значить?

— Нічого, тільки моя зухвалість. Мені здається, Мар'яно, що я маю право нарікати.

— На кого?

— На все довкруги. І навіть на Бога.

— О!

— Нас ліплено з незовсім доброї глини.

— Коли ми це знаємо, то вже це є багато.

Андрій на хвилинку замовк. Мар'яна чекала. Коні тікали у тьму. Падали клапті снігу. — Коли я була малою, — почала Мар'яна, — мені нераз хотілося якраз так, як тепер, кудись і з кимсь тікати.

— У казку?

— Можливо.

— І люди завжди це роблять. Революція наша — це втеча в казку. І ви, напевно, вже тоді, малою, помітили: що далі ви зайшли в казку, то більше було розчарування.

Перекидалися думками, і від цього робилось добре. Андрій має намір доїхати до лісу і вернутися. Мар'яна міркувала, що їдуть вони до лісничівки. І раптом Андрій затримав коні й замовк.

— Що сталось, Андрію? — спитала Мар'яна і ближче до нього притиснулась.

— Нічого не чуєте?

— Тільки ваш голос.

— Вслухайтесь у простір.

Хвилина глибокої тиші. — Здається, стріляють, — вирвалось у Мар'яни. — Що це може бути?

— Дев'ятнадцятий рік, Мар'яно. Люди бавляться, як можуть і як уміють.

— Кажуть, що на хуторах завелись бандити, — тривожним тоном казала Мар'яна. — А куди ми їдемо?

— Просто на ліс.

— О!

— Там, Мар'яно, на семи дубах сидить Соловей Розбійник.

— А що це за вогні зліва?

— Це Костянець.

— Андрію, не жартуйте. А що це знов?

— Це вже строчать з кулемету.

І, дійсно, в цей час з долини почулось кілька коротких серій.

Андрій мовчки, повільно почав повертати коні. Мар'яна затихла. І раптом сани почали нахилятись, Андрій натиснув управо, але коні кудись загрузли, і почувся викрик Мар'яни: — Ой!

Андрій опинився в глибокому снігу. — Мар'яно! — викрикнув він і швидко зірвався на ноги. — Я тут, — почув він голос з темноти. Андрій ступив на голос, наткнувся на сани, що лежали догори полозками; внизу в снігу щось чорно борхалось. — Нічого не сталось? — Андрій кинувся помагати Мар'яні, його ноги грузли в снігу, скрізь однаково біло, не можна розібрати, де вони знаходяться. А знизу знов почулось кілька кулеметних серій. — Вам нічого не сталось? — Допитується Андрій. — Нічого, нічого! Але скорше їдьмо звідсіль, — казала Мар'яна. Андрій кинувся до коней, що, поплутані, спокійно стояли на косогорі якогось провалля. Андрій почав швидко відчіплювати посторонки і, сховзаючись по косогорі, вивів коні на рівне. — Мар'яно? Можна вас попросити сюди? — казав Андрій, тримаючи коні. Мар'яна видряпалася з провалля. — А де ж, Андрію, сани?

— А от ви подержте, будь ласка, оці наші баські коні, а я швидко пошукаю.

— А вони не кусаються?

— Нічого не бійтесь. Це діти. — І Андрій розплився в темноті.

Сани лежали догори полозками. Андрій їх швидко зводить, обслідує місце, обмацує сніг, чи нічого не згубили, пробує самотужки витягти сани на дорогу, але це неможливо. — Нічого! — кричить Андрій. — Іван Царевич віз царівну і зазнав катастрофи. — Бере від Мар'яни коні, чіпляє посторонки до кінця дишля і — вьйо! Коні потягнули, і сани були на рівному. — Готово! — сказав Андрій. — Ви ще живі, Мар'яно? — Жива, жива! Але скорше тікаймо, бо стріляють.

Андрій приводить усе до порядку, на хвилинку кидає Мар'яну з кіньми і біжить шукати до-

рогу. Вернувся, всівся, взяв батога, і рушили знов.

Весь час падає сніг. Коли Андрій і Мар'яна були зайняті, сніг на них розтавав, і їх одяги стали мокрими. Подушка сидіння й бараниця набралися снігу. Їхали поволі, бо Андрій уже стратив певність. Дідько його знає, що тут за дорога. Мар'яна розважала: — Нічого. Зараз будемо дома. Поїдемо просто до нас, випʼємо доброго, гарячого чаю, а тоді — на баль.

Це ще добре, що коні нічим не переймаються. Добрі, тяжкуваті, морозівські коні. Їдуть, дорога, здається, йде вниз і — раптом з темноти почулось різке: — Стой! Хто там?

Голос сирий і хрипкий, ніби з кадуба. Темнота густа, і далі вергає снігом. — Що за дідько? — виривається в Андрія. Мар'яна заніміла, серце її швидко бʼється. Андрій зводиться на ноги, хвилинку напружено вдивляється в темноту, нічого не бачить і не чує. — Свої! — крикнув він протяжно.

— Стой! Бо стріляю! — чути знову голос.

— Андрію, Андрію! Сядь! Вони можуть стріляти! — каже швидко Мар'яна, а уста її сохнуть від хвилювання.

— Стою! — крикнув Андрій.

— Подʼєзжай! — чує з темноти, і Андрій поволі рушив далі. З темноти виринуло дві невиразні фігури зі зброєю. Вони вайлувато, провалюючись у сніг, бігли до саней. — Хто такий? — ще раз крикнула одна з фігур.

— Свої, свої! З Канева, — по можливості спокійно говорив Андрій.

— Куда єдєш? — питає сирий голос.

— До Канева, — відповідає Андрій.

— Что врьош? Развє ето направлєніє на Канєв? — хрипить голос.

— А куди?

— Ліповец, — кидає одна з фігур.

— Значить, ми збились. Ми їхали на Канів, — каже далі Андрій.

— Ладна! Разберьом. Теперь паедеш с намі! — каже голос, і обидві фігури, не питаючись, вскакують ззаду до саней. — Паняй! Прямо!

Андрій пробує перечити, заявляє, що він тутешній, що йому треба швидше додому, бо вже пізно.

— Там увідім! Ґані! — чує він одну і ту саму відповідь.

Андрій жене коні, їдуть швидше, сани гойдаються на вибоях, всі мовчать. Андрієві дуже хочеться довідатись, що це за люди і куди вони його провадять. Він пробує говорити, шукає потрібні слова, питає щось Мар'яну, чи ще жива, чи гарний Новий рік. Фігури ззаду зовсім мовчазні. Вони не реаґують на ніякі звуки.

— Чи не варто б нам заспівати? — жартом питає Андрій взагалі.

— Пой! — чує Андрій голос ззаду.

Гей, хто в лісі озовися!
Хто за лісом, обізвися!
Та викрешем огню,
Та закурим люльку — не журися!, —

затягнув Андрій зухвало, з усієї сили. В його голосі звучали ноти визиву цій темноті. Хотів її закричати і сказати, що для нього все це смішне.

Гей, долиною, гей, широкою
Козаки йдуть!

Пісня багато сказала. Передовсім Мар'яна зненацька вичула, як її змаліла душа знов швидко шириться. Їй хочеться підтримати Андрія, але вона не знає цієї пісні. Зате ті, що сиділи ззаду, несподівано підтримали його, і вийшов майже хор.

Сирі і тверді звуки злились у щось одно, і це всіх з'єднало.

— Браво! — викрикнув Андрій. — То ви прекрасно співаєте!

— А що б ти думав, — озвався той самий голос, але вже трохи не той.

— А звідки походите, якщо дозволено спитати? — чіпляється за їх мову Андрій.

— Та сцюдова! — бовкнув голос.

— З якої, питаю, губернії? — провадить своє Андрій.

— Зо всяких губерней, братику! З Украйни!

— Ах, тааак! Украйна! То ви такі! А от по вашій мові такого не зовсім чути.

— А яка така разніца, питаю? — бурчить той самий голос.

— Різниця є, — каже поважно Андрій, — якщо ви направду з України.

— Нє вєріш? Ех, ти чуділо! Ми, брат, як хоч, за Украйну кров ллємо! — озвався другий голос.

— То може ви з Петлюрою. От нам цікаво буде бачити, з ким то ти.

— А що ж це ви не говорите хрищеною та козацькою, як має бути? — жартує далі Андрій, але раптом чує на це не зовсім лагідне вуркотіння, ніби воно виходить з пащеки ведмедя, що дістав у ногу скабку. — А от, як хочеш, дядюшка, то ми й тебе обернемо в хрищену мову, — чує з-за спини Андрій. Вичув з тону, що суперечка зайва. Вдарив по конях, а думка рветься в даль і шир, у невловиме. Що за простір виринає, і що за темні діри, і куди те все женеться?

Зліва заблищали вогні, почулися співи і крики. І темнота, і вогники, мов цвяхи, і співи чи краще крики творять свою, цілком окрему мову часу, що вривається в усі щілини душі і там лишається шматками пекучого полум'я.

— Влево! — кричить ззаду голос, і Андрій відразу повертає. Глибока, завалена снігом дорога, що біжить десь туди, на вогники.

— Стой! — чують знов по короткому часі. — Хто їде?

— Свої!

— Гасло?

— Підкова.

— Перевесло, — чути відповідь. — Кого везете?

— Неізвесно. Кажуть — свої. Відправ до сотника.

Фігури ззаду змінились, поїхали далі. Назустріч більшились вогники, силились крики, вилізли з темноти перші купи хат, вкриті білими, пухкими шапками. Вулиця м'яка, широка і людна. — Направо! — командує голос, і коні звертають направо. — Мар'яно! То це ж садиба отця Леоніда! — гукає Андрій, і з темноти відразу виступили обриси церкви. Заїхали до двору, збоку будинок, вікна ясно горять, в одному палає ялинка і звідти чути спів.

Андрій одразу стрибає, замотує віжки за скорса саней і широким розмашним кроком, у довгій шубі крокує до входу будинку. Мар'яна лишається сидіти. За Андрієм ледве встигає озброєна фігура. В кухні дихнуло на Андрія теплом і згаром самогону. На широких столах — величезний гармидер. Пляшки, миски, і все те почате, і все те чекає. Довколо молоді, веселі і розспівані люди.

Андрій угнався в цю гущу, почував себе як дома, першу-ліпшу людину спитав про отця Леоніда, зробив кілька рішучих, широких кроків і вступив до заваленого одягами та зброєю передпокою. По короткому часі з дверей вийшов духовник — високий, тонкий, молодий, з рудува-

тою борідкою, в сірому підряснику, а за ним — молодий добродій у френчі.

— Кого маю шану вітати? — заговорив пан-отець.

— Мороз! — коротко сказав Андрій. — Андрій Мороз!

— А! Син Григора! Дуже, дуже радий! Якимтаким чудом! Прошу далі, роздягайтеся! — зрадів пан-отець, і очі його сміялися.

— Та от ми заарештовані, — сказав півжартом Андрій.

— Як? І ким? — затурбувався пан-отець і повернувся до військового. В цей саме час з кухні вийшов вояк.

— Пане сотнику! Голошу слухняно, що наша застава затримала сани, що їхали з Канева по вказаному тракту! — звернувся він відразу до добродія у військовому френчі.

— Вільно! — сказав добродій до вояка і звернувся до Андрія: — Ви тутешній?

— Розуміється! Це свій чоловік, — негайно відповів отець Леонід.

— Ви вільні! — кинув сотник. — Справа вияснена, — сказав він воякові. Той віддав пошану, повернувся і вийшов.

— А тепер знайомтесь, — каже отець Леонід до добродія у френчі і Андрія.

— Сотник Перезвін! — сказав швидко сотник. Андрій ще раз назвав себе. — Української армії? — запитав Андрій.

— Української Народньої Республіки, — зазначив сотник.

— Отже я мав честь уперше бути заарештованим людьми Армії Української Народньої Республіки, — сміється Андрій.

— Ми обсадили шлях Канів—Степанівці, бо маємо відомості, що нам загрожують добровільці. Їх там у вас досить?

— Більше, ніж досить, але вони вам не можуть загрожувати. Вони п'яні. — Всі сміються.

У віталі швидко збираються... Пані-матка, її дочка, молоді і старші гості. Видобули з саней півмокру і півтеплу Мар'яну, ввели її під руки, мов архиєрея, і коли вона розгорнула хутро, здивовання було велике. Вона була у зім'ятій, але пишній, бальовій сукні. Захоплення переходить в овації. Андрія й Мар'яну негайно впихають в їдальню, і даремні всі його скиглі на пізній час, на коні, на погоду. Вони опинились у самому центрі бою, і на них загрозливо дивились гирла пляшкових батерій, наповнених барвистими і зовсім чистими рідинами. А для більшого враження негайно появились миси, повні найрізноманітніших дарів приходства.

— Пане сотнику! То й ви з нами! Раз ви нас сюди закликали — покутуйте!

— От тобі проїхались, — казала Мар'яна. — Пані-матко! Дай Боже!

— На здоров'я! На здоров'я!

— Впораємось, — каже сотник.

— За здоров'я ваших орловців!

— Яких-таких орловців, дозвольте спитати?

— З Арла! — У них орловська мова.

— Нічого. Історія все перемеле!

— Правильно. Значить, за історію!

Сотник має, видно, і так досить, але чує виразний виклик, а капітулювати негаразд. Випили ще і ще. Розмова швидко розгортається. Мар'яна оповідає, як то по них строчили з кулемета, і при тому регоче. — Це вперше в моєму житті, — ка-

зала Мар'яна, — а серце моє застукало, а душа — в п'ятки, а сани догори ногами!

— Інакше ви не були б у нас! — казала паніматка.

Всі добрі, щирі, свої, підсідають і підливають, і все „дай Боже", — випивають самі і просять випити всіх.

Андрієві здавалося, що за цей час він через темноту і сніг пролетів великий простір і попав на іншу плянету. До сотника він так і сказав: — Скажіть мені, звідки власне ви тут взялися? Сотник, мабуть, не зовсім його зрозумів і дивився великими і нерухомими очима. — З душі, — раптом вирвалось у нього напівжартом.

— А де ви набрали тих людей?

— Ех, ви? Нетямущий. Що я вам — довідкове бюро?

Андрій робився п'яним, і голоси проходили до нього, ніби крізь туман. Слова виривались окремо і, здається, без змісту. Сотник був також п'яний.

— Я хочу, сотнику, ці речі знати. Ви мене розумієте? Чи ви мене не розумієте?

— Я вас не розумію.

— Питаю вас, де ви вискіпали отих людей, що стоять там, у полі?

— Я їх не вискіпав. Вони прийшли самі. Це козаки. Третій курінь Запорізького полку. Понімаєте? Це наше козацьке військо.

Гей, долиною, гей! Широкою

Козаки йдуть, — заспівав сотник і вимахував правою рукою. Ви понімаєте? Козаки!

Попе-ре-е-ду До-ро-шенко!

Веде своє військо, військо запорізьке... Га? Ви зрозуміли? Ви знаєте, як то воно було? Га? Їде запорізьке славне військо, попереду пан

гетьман Дорошенко, за ним бубни, літаври, бандури. А направо й наліво жнуть женці, а пшениця, як ліс, а кругом воля! То була Україна! Розумієте?

— Розумію!

— Нічого ви не розумієте. Ви ще замолодий, щоб такі справи розуміти. Наш пан головний отаман Петлюра сказав нам: козаки! Мусимо визволити нашу Україну з московської кормиги і зробити з неї самостійну державу. От вам! І ми б'ємось! І ми поб'ємо москалів. Ми бились під Бахмичем. Ми бились під Київом. На нас наступав Муравйов. Пусте! Наші хлопці, кажу вам, бились, як леви! Як леви, кажу вам, бились.

Ці слова вдаряють молотом по уяві Андрія. Він пильно дивиться на цю людину, що сидить біля нього. Чудово! Прекрасно! Незбитий доказ, так би мовити, ірраціональної суті.

— Чого так дивишся? — каже сотник.

— Дивлюсь!

— Дивуєшся?

Андрій мовчки налив чарки, взяв одну і кивнув головою на другу.

— Так ще по одній, сотнику?

Сотник мовчки взяв чарку. — Ну, що ж. Скоро знову фронт, а поки можна — можна! Дай Боже! — сказав сотник. Обидва випили.

— Не раджу, козаче, багато дивуватись, — казав далі сотник. — Нема з чого.

— Ооо! — вирвалось в Андрія.

— Вояк має право на власне життя? Скажеш — ні?

— Це ясно. Неясно тільки, чому воно не так.

— А я тобі от скажу. Я скажу. Я вже такі справи перевірив. Людина є найбільша суча дочка з усіх тварів на землі. Це забріхана по вуха каналія, що без всякого сумління, як найбільша

курва, зловживає тим, що вона має язик, розум і силу. Ми, — вдарив по столі сотник так, що всі на нього поглянули, — маємо право... Ми роджені тут! Скажете — ні? Ми народжені на цій ось землі. І от ми не маємо тут права казати, що ми хочемо. Понятно? До нас приходить отака каналія — звідти-оо і командує. Сволота! — повільно, з заціпленими зубами витиснув сотник це слово. І відразу добавив: — Нам кажуть: імперія! А як так, то дозвольте: за що ж ви нас не визнаєте за людей? Спитайте там отого, що стоїть на варті. Він вам скаже, за що він там стоїть! Він уже не висловить те по-людськи. Його скалічили, як каплуна, але його душа, кажу тобі, ясна, як сльоза. І він знає, за що. Недавно, — каже далі сотник, а голос його набирає соковитости, — підходить до мене старенький єзуїт у вигляді священика і солодким голоском питає: скажіте, пажалуста. От ви за Україну... А чи существует на українском язикє ґеометрія? А я отак подивився на нього і кажу: нєт! Нє существует! Так зачем же кров пролівать? — питає той. А я йому кажу: от якраз за те, батюшка! Він вилупив очі. Нє панімаєте, батюшка? А нада, щоб ви панімалі! Мій батюшка скрутився, як вуж. Зрозумів! Я йому розмазав, як на лопаті. Я йому розжував і в рот вложив. — Та воно панятно, каже потім. — На малороссійськом язикє можна було хіба з кухаркою лаяться. — Ото-то, кажу!

У другій кімнаті тим часом бринькали гітари і шумів танець. Сотник раптом устав, ударив по плечі Андрія: — Йдемо! Затанцюємо! — Андрій звівся на ноги, був вищий за сотника, чув, що поміст під ним колишеться, обняв сотника за плечі, і вони перейшли туди, де грали. Сотник заговорив по-російськи: — Панове! Ми от з цим мо-

лодим чоловіком задумали протанцювати. Вдарте нам якогось нашого!

Дві гітари забренькали гопака. Андрій і сотник, спочатку разом, а потім окремо, пішли в присяди. Не можна довго втримати таке темпо, але до танку відразу включилась Мар'яна. Збилось коло. Андрій швидко відпав. Він тяжко сапав і з чола його лився піт. За ним відпав сотник. Мар'яна танцювала далі, до неї долучився незнайомий молодий чоловік, що також з місця пішов у присяди. Мар'яна відпала. З кола вирвалася ще одна панна. Молодий чоловік відпав, і його місце заступив інший. І так ішло, крутилося, бриніли гітари, і дійшло до отця Леоніда, що викликав своїми присядками бурю оплесків. До нього долучився ще раз Андрій та сотник, і ці вже примусили гітари замовкнути.

— Отак танцює Україна! — прохрипів залитий потом сотник. Всі шуміли, як море. Андрій обтирає рукавом чоло, підходить до Мар'яни. — Їдемо! Вже світає. Нас там уб'ють! — Мар'яна сяюча і щаслива. Дійсно, час їхати. Зчиняється буря протестів. Ще раз за столом, ще чарка з отцем, пані-маткою, з сотником, обійми й цілунки, і коли Андрій з Мар'яною опинились надворі, було вже сіро і все вкривав сніг, мов товста перина. Їх проводять цілою юрбою. Андрій і Мар'яна всілись, загорнулись бараницею, замахали руками і з місця погнали коні у чвал.

Мокрі, п'яні, засипані снігом, в'їхали під ґанок Лоханських. По місті все ще вештаються люди, інколи вирветься уривок співу, звуки падають м'яко, мов у вату.

Андрій поміг Мар'яні висісти і рушив далі. Нема вже потреби заїжджати до школи. Гнав просто до мосту, коні метко бігли, хотілось пролетіти цей простір непомітно.

Дома всі, за винятком Корнія, спали. Андрій без мови передав Корнієві коні, на ходу скинув свою шубу, дорвався до своєї канапи в холодній вітальні, вкрився батьковим кожухом і відразу міцно заснув.

Спав догори, не зовсім роздягнутий, невигідно, часом хропів. Таким знайшли його геть пізніше; коли Андрій відкрив очі, побачив перед собою Таню. — Андрію! Бійся Бога! Де ти пропав?

— Що?

— Коли ти приїхав? І де подівся Іван?

— Іван? — вирвалось в Андрія і він зірвався на ноги. Дивився на всі боки, чогось біля себе шукав. — Фу! Болить голова! Чи не маєш чогось такого напитись?

Було перед обідом, перейшли до кімнати Тані, Івана й Сопрона бракувало. Вони поїхали шукати Андрія й Мар'яну і ще не вернулись.

— Оце так так! — навинувся Петро. „Відкіля це ти взявся? Де так довго пропадав? Хоч би Бога побояяааався!" — заспівав він арію з „Запорожця".

X

Все сталося через графа. Іван, як відомо, мав намір зовсім інакше провести цей вечір. Винятково до цього готувався і наперед насолоджувався в уяві танцем з Мар'яною. І от навинувся граф, а до всього оте переповнення. Розмова зі старим, якого всі поважали не тільки як знаного маґната Російської імперії, але також як передову інтеліґентну людину, видалась Іванові цікавою і навіть потрібною. Він хотів знати, що думають люди тієї верстви, проти якої в першу чергу направлене вістря теперішніх велетенських подій.

Що думає столиця, що думають люди, які ще не так давно тримали в своїх руках стерно імперії?

Граф був також зацікавлений розмовою з Іваном. Мав з ним чимало спільного, був тієїж самої думки, що соціяльну проблему народу повинні рішати не соціологи і вже ніяк не з закордону, а практики, господарі, люди, що вміють творити реальні вартості і що виросли з рідного ґрунту. Морозів знав він ще з-перед війни, знав їх цілу історію, слідкував за їх зростом і тому саме брав їх як приклад зростання цілої нації.

Тому саме граф, не зважаючи на винятковий час, на свято і на втому, розгорнув з Іваном довгу розмову.

— Все, що я передбачав — сталося, — казав він. — На мою думку, революція в Росії не була неминучим явищем, і її легко, легше, ніж деінде, можна було оминути. Ми могли заощадити собі цю трагічну операцію, з якої ледве чи вийдемо живими.

Для того, щоб розуміти причини нашої революції, треба було слідкувати уважно за думками її творців, передовсім за думками головного її оформлювача і надхненника — Леніна. По-моєму, писання Леніна, всі ті його „Искры", „Зари" і т. д. ніяк не треба було робити нелегальними, а навпаки: давати читати їх, думати над ними і негайно робити конкретні протизаходи на місцях, щоби зло не давало овочів. Так воно робилося скрізь, де люди думали реальними категоріями. І говорю я тепер не тільки за нашу, чи краще, мою суспільну верству, а за весь наш різнонаціональний народ у всіх його прошарках.

Шкода тільки, що так, як я, думаючих, серед правлячих верств нашої держави були дослівно одиниці, і ті одиниці не могли мати ніякого впливу на розвиток подій. Доля Російської імперії у-

перлася в непроломну твердість духової порожнечі нашої інтеліґенції. Люди, що стояли на чолі, включно з государем імператором, були порожні в найістотніших центрах, звідки родиться творча мисль. За винятком нечисленних одиниць, наша, особливо політична, еліта була рішуче бездарною.

Не можу сказати, щоб більше обдарованими були „генії", що ту революцію з такою винятковою впертістю викликали. Це були пагони з того самого духового пня, і засоби їх були ті самі, тільки з протилежного боку. Я перечитував тих „геніїв" від дошки до дошки, мав у своїй бібліотеці всі їх женевські і взагалі закордонні видання, і ні одна їх фраза не викликала у мене сумніву щодо того, що ці люди хочуть рішити справу в цілому. Не творчість, не розум — демагогія, діялектика, утопія.

Ленін, коли візьмемо цю, так би мовити, провідну звізду революції, смакував демонічне і садистичне вичуття розправи над своєю жертвою. І для того, щоб всадити в серце жертви ніж, не було засобів негідних. Він думав тільки, як її вбити.

Отже два полюси — ворожі й непримиренні. І коли б, припустімо, закони Божі були керовані цією засадою, наша плянета не прожила б ані одної секунди.

Я ж натомість і дуже невеличка кількість провідної російської інтеліґенції заступали думку, що тільки міцна, здорова духово, творча, формуюча і позитивно думаюча російська людина може створити справжні і тривалі передумови життя і розвитку господарського та соціяльного. Ще покійний Столипін частинно так думав. Був таким один із князів Строганових. Були мільйони таких як ваш родитель, Григор Іванович. Це люди, що

не впивалися химерами, а творили клітини реального, заповняли форму змістом, тримали російський корабель у рівновазі.

Але російські правлячі верстви на чолі з імператором думали зовсім інакше. Вірніше — вони не думали ніяк. Вони існували за інерцією і тішилися формулою Божого помазанництва. Доктрина царствуючого дому щодо своїх підданих не мінялася цілими століттями. Тяжко було розрізнити Миколу I від Миколи II. Гидко було дивитись на людей, що по суті не варті були тієї назви, що вважали себе Богом обраними вершити судьбу мільйонів і які раз на рік беззубими ротами просюсюкували якусь фразу свого соціяльного світогляду, що виглядала приблизно так: „нельзя давать народу чувствовать, что он народ. Чем он темнее, тем он пакорнее". І це, пробачте мені, соціяльне гівно робило цілу погоду нашої самодержавної історії.

Були у нас, Іване Григоровичу, сили скріпляючі й сили розслаблюючі, але одні творили хронічний закреп, інші — хронічну бігунку. А організм держави хорів.

І розуміється, що тепер переможуть крайності. Одна з тих крайностей. І мабуть та розслаблююча. Ленін жадає переорганізації Росії, але його армії веде Троцький, що є експонатом світового революціонізму. І для світової революції вони рішили безжалісно, з холодним розрахунком використати спину темного російського мужика і не менш темного російського інтеліґента. І тепер та вимріяна світова революція почалася. Вже 1902 року в Штутґарті була видана брошура Леніна, де він виразно казав, що „русскому пролетаріяту предстоят іспитанія еще неізмерімо более тяжкіе, предстоїт борьба с чудовіщем, по сравненію с ка-

торим ісключітельний закон в констітуціонной странє кажется настоящім піґмеєм".

„Історія, — каже він далі, — поставіла тепер перед намі бліжайшую задачу, которая являєтся наіболєє революціонной із всєх бліжайшіх задач пролєтаріята какой би то ні било друґой страни. Осуществлєніє етой задачі, разрушеніє самово маґучево оплота не только європєйской, но также (можем ми сказать тепєр) і азіатской реакції сдєлало би русскій пролєтаріят аванґардом международного революціонново пролєтаріата. І ми, каже він на закінчення думки, — вправє рассчітивать, что дабйомся етаво пачотнаво званія, заслуженнаво уже нашімі предшествєннікамі, революціонєрамі 70-х ґадов, єслі ми сумєєм воодушевіть нашє в тисячу раз болєє широкоє і ґлубокоє двіженіє такой же бєззаветной рєшімостью і енерґієй".

Ви, Іване Григоровичу, здивовані, що я затямив собі ці слова. І не тільки ці. Я їх більше таких затямив, бо мені було і є цілком ясним, що „разрушеніє самово маґучево оплота" почалось, що відбуватиметься воно коштом нашої крови і майна, і я абсолютно переконаний, що це принесе нам нечувані своїм катастрофальним характером наслідки. І скажу, чому переконаний: Росія господарськи і соціяльно — порожнє місце. Кажуть — ми велетень на глиняних ногах, а я кажу — ми Ґоліяф, пораженний туберкульозою. Маємо ще первобутньо думаючу людину, і Ленін, за Марксом, каже, що ми повинні цій первобутній людині відняти єдину її надію зростання — її приватну власність. Це потягне за собою першу катастрофу внутрішнього порядку. Почнеться велика, перманентна господарська криза, що потягне за собою катастрофу порядку зовнішнього; але поки те все буде, переможе все таки Ленін.

І хочу сказати, чому все таки переможе Ленін. Тому якраз переможе Ленін, бо він у цей час має і буде мати найбільше сировини. Він має на своєму боці найрадикальніші елементи людства, а ті, як відомо, завжди копчать у собі найбільше вибухової енерґії. Царську Росію розсаджували свої люди під музику міжнароднього плебейства з усіх верств і станів. Натомість Росію ленінську підтримають не тільки вроджені і нащадні пролетарі, але, супроти власних інтересів, її підтримають і мільйонери Америки, пересичені буржуа Парижу, зхимеровані масони і всі, що люблять дотеп смерти, всі садисти і циніки, а з протиріччя навіть вороги марксизму. Через Троцького, з яким Ленін свідомо поєднався, не зважаючи на розбіжності, він дістане підтримку всього революційного світу, а там досить тієї олії, що завжди підситить всяке і кожне революційне горіння.

А Ленін — це поєднання російської безмежности з азійською хитрістю і виключністю. Він вміє і потрапить використати так само слабість світу, як і слабість власного народу. І з цього одного разу вийде дуже великий блеф.

Вас, очевидно, дивує моє останнє слово. Постараюсь його виправдати і пояснити. Що Ленін переможе, це твердий факт. Його мету ми прекрасно знаємо. Операція, якій він хоче піддати сто тридцять мільйонів живих людей, створить, очевидно, атмосферу найжорстокішого спротиву. Це те саме, що витворює кожний живий організм, коли в його функції втручаються сторонні, зайві чинники. Тоді розвивається гарячка, починається боротьба тілець крови, і організм або одужує, або вмирає. В даному випадку Ленін створить систему влади, щоби подолати спротив збунтованого сліпця — народу. Мужика вженуть назад у рабство, з якого не так давно виволік його Олексан-

дер II. Він, розуміється, не дістане ніякої землі у власність, як сподівається, бо це перечить основній доктрині революційного вчення.

Справа в тому, що робити революцію і будувати господарство — зовсім різні заняття. І вимагають вони, зрозуміло, не тільки різного людського матеріялу, але зовсім різного духового наставлення в цілому. Революція — це не функція розуму, а функція чуття, при чому чуття людини, яка не може надавати ніякого значення матеріялізації своєї діючої енерґії. Революція — сліпа, позбавлена логіки енерґія, що в основному змагає осягнути максимум ефекту емоціонального порядку. Ідеї, що „присвічують" цій стихії, це тільки етикетки „ґасударственной монополії" на пляшці горілки найвищого ступеня. І не ті етикетки, а зміст посудини впливатиме на остаточний вислід діяння. Отже наша всеросійська революція буде найбезглуздішою з усіх революцій історії, бо базується вона на найжадібнішому до таких ефектів типові. Вона тепер щойно мобілізує свої рушійні сили. І набравши розгону, вона разом з Миколою II, якого, очевидно, мусить усунути зі свого шляху, як основну перешкоду, вимете з обсягу свого простору все, що здібне матеріялізувати видимість на ціле століття наперед.

Передовсім вона піде війною проти господарників і економістів (маю на увазі практиків), проти інженерів, лікарів, учених, мистців і інтеліґенції вищого творчого рівня, наставлення і стилю. Наступить неймовірна деґрадація — дозвольте, що так висловлюсь — духової раси. У висліді це дасть насамперед голод. Звичайний голод. Не стане кусня хліба, і це перейде в перманенцію. І це не значить, що земля перестане давати плід або не буде чорних рук, що потраплять відповідно її обробити. Тільки на північному полюсі або пусти-

ні Сагарі може наступити голод, як наслідок браку поживи. В решті випадків — це тільки наслідок певної настроєности того людського матеріялу, що зумовлює явище. Ви як господар, напевне, не раз спостерігали, що на матеріяльний стан людини не завжди впливала кількість матеріяльних можливостей і навіть не кількість ужитої фізичної енерґії, а якість духової суті даного людського типу. Революція в наслідок певних законів, а особливо раволюція нашого стилю, знищить до самого кореня якраз позитивний під цим поглядом людський тип. А ми знаємо: щоб виплекати потрібну расу собаки, потрібно сто років еволюції. Коли ж це буде стосуватись людини, часу треба в п'ять разів більше.

І другим, після голоду, наслідком цього явища наступить повільне, але послідовне відмирання зросту людини й суспільства. Підемо не вгору, а вниз. Розіб'ємо гарні речі і не буде нам їх шкода. Позбавимось почуття і вимог естетики. Підтримання функцій біологічних буде основним нашим завданням. В мові Леніна це означатиме „пролетаризація", а мовою людською це буде всього-на-всього зведення всіх і всього до найнижчого позему, з якого не буде легко піднятися з багатьох причин, а першою з них буде страх, щоб життя не вернулось до своїх дійсних законів — конкуренції зростання. Все, що підніматиметься скорше і вище, і все, що захоче „чекати" на „загальний рівень", буде негайно стяте ножицями пильної рівняльної сили. У висліді, суспільство обернеться на одноцілу, одноманітну, чорну масу. Це буде не народ, а чернь. Від низу аж до „верху", бо в дійсності не буде „верху", а буде тільки низ. А те, що опиниться „вгорі", буде тільки екстракт низинности.

Загально можна думати, що Ленін, духовий творець цієї системи, який в основному намагається перефразовувати Маркса, пристосовуючи його, лише, як він каже, до специфічних російських умов, робить усе це, бувши позбавлений свідомости, які саме наслідки його твір за собою залишить. Я думаю, Іване Григоровичу, що це не зовсім так. Я знаю Леніна. Знаю його особисто і знаю його писання. Це людина винятково гнучкого, всестороннього і навіть, я сказав би, далекозорого мислення. Я вже цитував вам його слова, і це не зовсім порожні звуки. За Марксом революція ніяк не сміє залишитися в межах якоїсь одної держави чи народу. Вона мусить обняти цілу плянету. Вони її свідомо називають „міравим пажаром". Природа революції приблизно така: вона динамічна в зростанні просторовому і пасивна в зростанні часу. Її понесуть і ствердять ноги, руки, фанатизм і брак аналізи, але вона не видержить ніякої конкуренції логічного і спокійного діяння творчої мислі. І коли Ленін потребує накинути революцію Росії, він використовує наш „пролетаріят", але коли Маркс буде далі жадати акції, в світовому маштабі, тоді мало буде нашого природного пролетаріяту. Тоді треба буде його створити штучно. Треба буде закласти фабрику пролетаріяту, і нею має бути наша нещасна батьківщина. Стояти ж на місці революція не має права!

— Ви мені даруйте за вибух мого патріотизму, але я дивлюся вперед на двадцять-тридцять років і бачу, що це саме загубить Росію. Не вірю й ніколи не повірю, щоби світ захотів так умерти, як умираємо ми. В катівнях, у льохах, у ямах, по двадцять тисяч, з кулею в потилиці. Це було б дійсно негідним тих, що мають музику Бетговена і геометрію Евкліда. Немає найменшого

сумніву, що ми спровокуємо світ до ґрандіозної акції, у висліді якої настане розпад імперії, що творилася протягом тисячі років.

Мені тепер інколи кажуть, що я був лібералом, що водився з революціонерами, що я помагав революції. Нерозумні! Я намагався піймати сутність справи. Але хто, крім мене, це розумів? Вони старанно готовили ґрунт для революції, і от сьогодні бушує п'яний матрос і лисий дворянин.

Вам, Іване Григоровичу, напевно кажуть: ідіть на Дін! Захищайтесь! Мій он зять уже майже на фронті. Ви тільки погляньте, як елеґантно тримає він свою шаблю. Ну, що ж! Не можу перечити. І не слід. Він іде виконувати до кінця обов'язки жерця догорілого жертовника. Але захищатись треба було не тепер і не так. Це могли ми робити двадцять-тридцять років тому. Я пробував боротися з глупотою моєї кляси, але це було так само даремно, як ловити хмару. Я намагався втягти інтеліґенцію в конструктивну роботу. Я хотів доказати, що не всі графи псярі й деґенерати. Я хотів сказати Горкому, що ваш батько мільйон разів перевищує його філософствуючих босяків. Я хотів підказати Толстому, що князь Андрей може бути потрібною людиною. І коли б іще жив Достоєвський чи Гоголь, я б і їх притягнув до своєї лісничівки, щоб показати, що у нас нема місця для епілепсії і що в Україні живуть не самі шалапути, а що ми хочемо і вміємо творити здорову, квітучу й співаючу культурну верству творчих людей.

Але ті люди — як з одного табору, так і з другого — дивились на мої наміри, як дивиться баран на нові, для нього незрозумілі, ворота. І сьогодні одні з них атакують, а інші йдуть на Дін робити жалюгідні спроби рятувати справу, що протягом ста років валилась, а на наших очах

довалюється. Тепер їм Дін поможе, як мертвому кадило. Тепер єдиною надією для рятування справи є час. Треба змусити революцію саму себе зужити, а тоді почати наново. Я не йду на Дін. Тут застане мене Чека. Буду робити всі спроби пережити цей час на місці, бо більше, ніж жити, хочу бути свідком — хто кого переможе: доктрина життя чи життя доктрину? Я все таки вірю в життя!

На цьому граф скінчив. Іван був, мов стятий громом. Він ще ніде й ні від кого не чув такої суворої логічної мислі. Він вірив у почуті слова, бо йому здавалось, що тепер йому зовсім легко дивитись на світ, — він бачить його, мов крізь шибу вікна. За час розмови більшість присутніх десь зникла, бо не хотіла їм перешкоджати. В залі гриміла оркестра і по всіх кутках танцювали.

— Я вам схвильовано дякую, граф, — сказав Іван і міцно потиснув графові руку. — Ви для мене відкрили наш світ. Я подібні думки не раз намагався зібрати докупи, але мені це ніколи не вдавалося. Я не міг у них як слід розібратись.

— О! Іване Григоровичу! — сказав на це граф. — Поживемо — побачимо. Ми ще повинні з вами випити. — На столі стояли пляшки, закуски. Іван і граф налили і випили. І саме в цей час Іван довідався, що „зникли" Андрій і Мар'яна. Про це, жартуючи, повідомив Петро.

— Як зникли? Куди поїхали? То ще приїдуть! — захвилювався Іван. Глянув на годинник. — Фу, ти! Друга година. Даруйте, графе, я трохи занедбав обов'язки! — І Іван відійшов.

— Ти, мабуть, спав, — сказав Петро. Іван на це не відповів, був стурбований. — Ах, яка досада!

Іван вийшов на двір, розпитував знайомих. Ольга майже тремтіла і, коли про це оповідала,

в її очах бриніли сльози. — Ніколи, ніколи не дарую цього Мар'яні. І як вона могла?

Іван знаходить Сопрона, обидва сідають у другі морозівські сани і їдуть кудись у темноту. Всіма напрямками з невидимих просторів сипався сніг.

На питання Івана (який, до речі, і сам усе знав): „Де ти в дідька пропадав", — заспаний Андрій відповів: — Був у петлюрівців.

— У петлюрівців? — в Івана на устах появляється іронічна складка.

— От уяви.

— Та уявляю. І що ж це були за петлюрівці?

— Дуже цікаві люди, — незалежно сказав Андрій. Іван подивився на нього недовірливо.

— Що? — підняв Андрій голос. — Не віриш? Ти цього, Іване, не розумієш. А я розумію. Я йду з ними!

— Куди йдеш з ними? — холодним тоном спитав Іван.

— Я йду! На фронт! — нервово казав Андрій. Іванів тон впливав на нього депримуюче.

— Я не думав, що і в двадцять років можуть бути дітваки, — тим саме тоном докинув Іван.

— Ти, Іване, кажу тобі ще раз, цього не розумієш! Це ніяке дітвацтво.

— Роби, як знаєш! Твоє діло. Що ж торкається мене — я тобі це рішуче забороняю. Навіть думати! Ти віриш, що щось з того буде?

— Так! — пристрасно викрикнув Андрій. — Я вірю, Іване!

— Це значить: ти хочеш з ними розбити Росію і відірвати від неї Україну?

— Не я хочу! Росії вже нема! — підносить тон Андрій.

— Звідки це знаєш? — спокійно, рівно веде своє Іван.

— Цього не треба знати. Це видно. Зрештою це речі іраціональні.

— Що саме тут іраціональне?

— А те, що Україна, хочемо ми чи не хочемо, буде!

— Ти так думаєш?

— Не я... Я вже тобі сказав: так думає закономірність буття. Росія сама цього хоче. Вона і тільки вона пхала і пхає нас на розрив.

— Не люблю парадоксів. Кажу тобі востаннє: мусиш скінчити гімназію! Не дозволю, щоб ти пішов у світ недоуком! А тоді роби, що знаєш.

Це було сказано так виразно, що Андрій замовк першим. Іван вийшов і не залишив за собою ніяких сумнівів. Андрій напружено думав, важив, сперечався сам з собою. Ні. Він сам не вірить, що така купка людей розвалить Росію. Він сам не вірить, що Росія віддасть без бою рідну йому землю. І разом погляд духа і серця летить у далеке майбутнє і бачить виразно яскраву, мов сонце, мету. Так. Прийде час і все буде! Треба почати бій! Тепер з парою людей, малою групою, купкою зухвальців, з романтиками в шараварах, спочатку за Січ Запорізьку разом з Тарасом Бульбою, слідами Хмельницького, у глиб і вшир, а потім вперед!

Андрій ці речі бачить, вони для нього реальні і навіть зовсім намацальні. Хоча він добре знає, що це не буде зараз. Він живе минулим і майбутнім. Те, що діється тепер, є прірвою, яку треба засипати, треба перекинути міст, щоби з'єднати кінці історії. Де знайти матеріялу і що це має бути? Війна? Кров? Нерви? Воля? Розум? Андрій перебирає всі елементи, зупиняється при кожному, важить один по одному і каже сам собі: все має бути! Іване! Брате! Все має бути! І після цього Андрій ніби вертається з далекої мандрівки

шукання до свого порога і здається йому, що від цього місця починається перша ява величезної драми кожного буття. Хочеться зачерпнути з цього місця і понести в життя ту міць душі і духа, що ніколи і ні під яким тягарем не ломиться. А решта приложиться рукою щедрости Творця всіх початків, яка ніколи ще не оминула тих, що заслужили.

У Морозів починається велике розвантаження. Відколюється з родини брила за брилою, ніби від розсадженої скелі уламки каменю. І кожна частина кудись котиться.

Сопрона тягне простір, бо там десь те місце, що йому належить. Петро з родиною вертається до Києва. Всі щось тихо в собі переживають. Старий Григор, можливо, найтихше, бо він не каже ані єдиного слова. Він тільки іноді в розмові філософує: — У государстві первою клітиною, як не кажіть, є сім'я. — А на підтвердження цього Василько буйно заявляє, що Михайло може зістатись на хуторі, що вони можуть ходити і тут до школи, а на весну він їде з ним до Києва. — В кожному разі, — каже Таня, — свята мусимо перебути разом. — На це Сопрон відповідає, що не можна гаяти часу, бо він сподівається гіршого, і тому вечорами ціла родина сходиться в їдальні; на столі розложена карта імперії, і Сопрон, Іван, Петро та Андрій старанно студіюють шляхи, що ведуть за Урал. Міркують також, як тепер краще дістатися до Києва. Щось там уже казали, що на лінії Київ—Фастів висаджено всі мости.

Ці останні дні перед від'їздом Сопрон проводить якось дивно Він часто кудись зникає і не каже нікому, куди. Він лише виходить у садок, переходить город і йде в поле — отак просто, в напрямку Гісена, через горб. Там він, не зважаючи на вітер і на холод, зупиняється і довго стов-

бичить, ніби приблудний. Довкруги все вкрите товстою верствою снігу, але це не хвилює Сопрона. Він втягає в себе повітря, що пливе над землею з боку Гісена, слухає, як у Гісені шумлять росохаті сосни, дивиться на захід, на південь, на всі чотири боки світу і бачить поверхню снігу, на якій отам за лугом зводяться горби, вкриті лісами, а під ними Дніпро, якого тепер не видно, а здовж луги і кущі, а вправо чорніє хутір. Господи Боже! Як тільки подумаєш і як тільки глянеш! Скільки того всього мудрого і потрібного на цій великій, святій землі. Не стає ні думок, ні слів, ні образів, і вся повнота чуття сходить на одно сильне, що виривається з самого нутра, зідхання.

Сопрон — муж плечистий і сильний, і коли вертається при смерку на подвір'я, він щось насвистує, особливо коли поблизу хтось вештається. Він ще заходить сюди і туди, заглядає до клуні чи до свининця і особливо тягнуть його ті речі, які він знає ще з дитинства.

А ввечері в їдальні він зухвало розважає: — Е! Сибіру бояться ті, що там не були. А я вам скажу: не будь Сибіру, що варта ціла Росія!

Всі з ним погоджуються, а старий Григор, як і завжди, твердить те саме: — Сибір! Це добрий шматок землі. Нічого не скажеш. Але до Сибіру треба хазяїна.

Розмовляють і розмовляють, і аж вкінці Сопрон так якось, ніби сам до себе, каже: — Нічого. Я от поживу в тому Сибірі, зароблю трохи грошенят, а там заберу свою численну зграйку і махну сюди.

Таня підтримує його всією своєю щирою сестриною душею. — І мудро зробиш. — А Андрій ні з сього, ні з того починає:

Нема на світі України,
Немає другого Дніпра

— Е! — махає рукою Сопрон. — Сентименти!

Його підтримує Іван: — Коли б усі наші люди трималися Дніпра, бідно ми виглядали б.

— Бідно то бідно, — каже між іншим Петро, — але кожна істота на землі має точку тяжіння. Одну тільки точку. Погляньте на птахів.

— Точка тяжіння — одно, а радіюс діяння — інше, — каже на це Іван.

— Згода! — каже Петро і жартівливо затягає:

Де згода в сімействі,
Де мир і тишина.

Всі цей мотив знають, тому всі, навіть старий Григор, підхоплюють його. Іван з Сопроном баси, Андрій снажиться тенором, жінки і менші хлопці беруть вищим тоном. Виходить пісня, що тягне за собою інші мотиви.

На закінчення старий каже: — Так. Все це гарно. А чи ти, Сопроне, все вже як слід обдумав з тим від'їздом?

— Тату! — каже рішуче Сопрон. — Нічого не поможе.

— Та я тільки так... Щоб усе було, як кажуть, добре. Вибачай!

Ці дні особливо швидко летять. Від'їзд відкладається, дні йдуть, але ось приходить один, наказує: не можна далі відкласти. З самого досвідку всі в родині на ногах. Напередодні безліч пеклося і смажилося. Зараз усе в русі, ніби виїжджає ціла родина. Двоє запряжок коней чекають. Коні на цей раз вичищені, сани уважно вимощені, Дмитро святочно одягнений. До Ліпляви проводять Сопрона всі, за винятком старого, а Іван їде далі, аж до Піщаної та Супої. Сопрон одягається, йому все виривається з рук, нічого не може знайти. Таня йому помагає, бо треба тепло о-

дягнутися. Нарешті треба спішитися, бо ось уже дніє, години тікають, а дорога до Золотоноші далека. І вже в останню хвилину Іван рішає сам відвезти Сопрона аж до Золотоноші. Дмитро може не їхати. Сопрон нічого на це не каже.

— Алеж, Таню! Я цього всього не двигну, — протестує Сопрон, коли бачить, що він має везти з собою.

— Двигнеш, Сопроне. Це для Настусі. А це для Володі від Андрія. А це Катерина шле Саші. А це знов для Феді. Це тут для Гриші. А тут від мене маленькій Марусі. А це від батька... Ну? Пам'ятай, що ми тут дома.

Сопрон безрадно дивиться на сестру, похитує головою, знизує плечима. Дещо спізнено сини рушили з двору. На господарці лишається Григор з Дмитром. Прощання було коротке. — Сину! Благословляю! Тебе, Настусю, всіх діток. Як могтимеш — приїжджай! Дорога далека. — Старому стиснуло в горлі, він швидко махнув рукою. — Їдьте! Вже їдьте!

А Сопрон обняв старого і не випускає. — Їдь уже! Їдь! — каже швидко старий, повернувся і чимдужч подибав до хати. Двоє саней рушили і залишили глибокий слід на снігу, що випав з ночі. А старий зайшов до кімнати Івана і довго дивився з вікна, аж поки сани не обернулись у дві малі точки на обрії. Потім старий пішов до себе, взяв з полиці своє засмальцоване Євангеліє і прочитав кілька перших, що впали в око, глав від Іоана. З його очей весь цей час течуть сльози, він з ними бореться, аж поки не відложив книги і не проговорив уголос: — Слабий уже я став!

Але це було тільки тут, серед цих вузьких, закоптілих стін, на яких висіло в куті три ікони з лямпадкою. Тут, у цьому малому просторі, перед цими іконами, перед тапчаном з твердим со-

лом'яником, перед старосвітським, з грушового дерева, столом, перед небарвленою лавицею, старий Григор не мав потреби соромитись. Тут він сам з собою. Це його місце. Його тут не бачать зайві очі і ніхто не може після сказати, що старий якось не так ступив чи сказав не те слово. Тут він той самий Григор, якого знали колись, коли то він носив ще крисатого бриля з соломи і широкі, матнисті штани з білого доморобного полотна. Він тут зовсім той самий, тільки волосся стало довшим і побіліло, тільки зір його вже не такий ясний та бистрий. Але душа така ж ясна і проста, як тоді, сорок років перед цим.

Всі знають, що старий Мороз „чоловік твердий, що має характер", і таким він і був. Мінявся, як переступав поріг своєї комірки. Ще в кухні, навіть перед старою Омелянчихою, старий не відважувався на таке геройство, як бути „м'яким". Але ця кімната одразу на нього впливала. Книги, стіни, предмети. А головне самота, що помагає йому бути твердим і міцним. Не любить, щоб інші зазирали до таємних місць його душі.

Колись давно-давно, ще за „старих часів" Григора вибрали були за титаря в Ліпляві. Одного разу перед великим постом тодішній старий отець Кирило — богобійний і строгий — накинувся в казанні на всіх, що курять тютюн. Після проповіді дядьки зібрались біля церкви і вели розмову про се, про те і про тютюн. — Воно то звісно зле, але раз Бог посіяв те зілля на землі, то що можемо ми зробити проти того.

— Не все, що на землі посіяне, посіяне рукою Божою, — сказав на це титар Григор. — А чи не дав Бог душу свобідну і розумну, щоб ми могли розібрати Боже від диявольського?

— І після цього, — казав уже пізніше старий Григор, — як я сказав оті слова і як зайшов до

проскурниці, щоб полічити гроші, як це буває завжди після служби, я почув одразу десь у собі голос: а що ти робиш сам, Григоре? Ти іншим радиш, а сам своєї ради не слухаєш...

А треба знати, — казав старий, що я набув оту паскудну звичку до курива ще молодим і потому не міг ніяк одвикнути. Я, знаєте, людина нервна. Як не закурю, бувало, — хоч умри. І тут я сам собі сказав: а от в цей піст курить не буду. Тверде було моє те рішення, — казав старий, — але не було ніякого вже відступу. Мусів дотримати і таки дотримав. Шість тижнів не брав до уст отого диму, хоча мене, мов капицю, крутило, і закурив аж по розговінні.

З того часу Григор давно позбувся свого уряду в церкві, але не позбувся свого посту на куриво. Не тільки на „скромну їжу". Це само собою... Кожного року на запусти старий закурює ввечері в своїй комірці останню цигарку, потім затягає міцно капшук з тютюном, кладе його на полиці, де лежать його книги, і не доторкається до нього шість тижнів, аж поки не принесуть з церкви свячену паску. Після розговіння, коли всі йдуть спати, старий простує до своєї комірки, сягає перше, ніж спати, по свій капшук і крутить цигарку. — При тому у мене тремтять руки, — казав, бувало, Григор. — А коли закурю — голова піде ходором, що мало не впаду. Але зате як потім сплю!

Йому на це інколи казали: — То чому ж ви не кинете курити зовсім. — А старий по надумі казав: — Воно то правда... Курити гріх. Але цим я себе випробовую. Не штука кинуть курити і не курити зовсім. Але штука, кажу вам, курити і раз на рік видержати без цього шість тижнів. І як довго я можу тримати слово, так довго я чую себе на землі.

І тому саме Григор є Григор, а чужі люди люблять на це казати: — Е! То вам сила! То чоловік залізний!

А сам про себе Григор думає: — Який там залізний. От хіба трошки тримаю душу в своїх долонях...

Хоча інколи, що тут правду таїти, старий також зраджує себе самого. — Не хватає, знаєте, сили, — каже він про це простими словами. А це значить: з нічого чоловік здвигнув себе догори, створив наочну вартість, вивів „у люди" дітей. І коли вдивитися в ту людину по можливості глибше, можна звичайним людським зором помітити, що початком його залізности є його велика м'якість.

Як він, наприклад, любив, особливо туманними теплими вечорами, вештатись, навіть отак без діла, вогкуватими берегами Дніпра, бачити ту воду зблизька, вичувати мовчки зіграність усього довкола і слухати без кінця неймовірну музику такого чудесного інструменту. Кому, скажете, промовив він про це хоч одно слово? Нікому. Він мовчав, бо навіщо потрібні тоді слова, коли вони найменше можуть сказати. Він чує, бачить, знає і часто тужить саме тоді, коли інші живуть, мов істоти, неторкнуті перстом свідомости.

І на доказ цього — його велика любов з Катериною. Вона родилась і пройшла на човні, між заплавами дніпрових берегів, у срібному тумані ночі і ранками при росі та співах солов'я. І тому не диво, що він родив синів, що люблять гарне. Господи! Тож його душа була якраз таким початком.

XI

Дні нового року багаті на снігопад. З різніх боків верталися Морозові сини. Тільки один Сопрон поїхав і не вернувся. Григор з цього приводу ніяк не міняє висловів — нічого, мовляв, не сталось, люди живуть, де їм жити належиться, син пішов, бо йти мусів. Петро вернувся з Піщаного. Каже, що їхав назад через Прохорівку бічними, лісовими дорогами. Оповідає, що там „щось страшне твориться". Якісь, каже, засіли банди, і скрізь ті банди, і все в тих бандах, і всі носять зброю, і якийсь дідько вложив їм у руки ту зброю. По дорозі Петро відвідав свого старого знайомого, якогось там Демида Лимана, що ніби колись, ще за мирних часів брав із ним участь у численних полюваннях по плавнях дніпрових. Розуміється, там випив, і той йому розповів, що, мовляв, народ невдоволений Петлюрою, бо він ніби не турбується порядком. Не можна, либонь, давати нашим людям до рук зброї так само, як скажемо, ложку чи люльку, бо наш народ „елемент тьомний" і зі зброєю не знає що робити. Народ вимагає порядку, а також „твердої власти".

Десь перед самою голодною кутею, обсипаний з голови до ніг снігом, появився також Іван. Він був аж у Золотоноші. „По дорозі" побував у Каневі, бо і так уже кілька днів не бував у Лоханських, а коли взяти на увагу Новий Рік та різні мандри Мар'яни з Андрієм, а також з графом, то можна подумати, що Іван не надається на ролю нареченого Мар'яни. Подумати лише, що в ці дні якраз Іван робить усе, тільки не те, що має робити.

О, ні. Іван саме в ці дні дуже і дуже багато переживає. Ось він вернувся з Канева зовсім пізно, обтрусив мокрий сніг, увійшов до своєї кімна-

ти, і видавалось — він п'яний. Що з ним сталося? Пив він дійсно? Пив. Але, крім того, також і не пив. Те, що з ним твориться, не можна назвати тверезістю.

Ось він входить до кімнати. Ось ще стоїть постіль, на якій спав Сопрон. Ось його витертий, зі шматками блідо-зеленого сукна, робочий стіл. Над столом — портрет Марусі. Все це дуже знайомі, закорінені глибоко в його тямку, предмети, але тепер ті самі речі барвіють і звучать не так, як звичайно. Іван робить кілька твердих кроків. Цим хоче сказати, що він все таки в повному такті, але в ту саме мить зненацька сідає в старе м'яке крісло, і здається йому, що він ось вибухне диким криком розпачу.

Перед ним невідступно Мар'яна — її рожеві щоки, буйні бронзові кучері. Веде з нею ту саму розмову, що вів недавно, повторює свої і її слова, а коли проводив Сопрона — боровся не тільки з вітром та снігом — боровся з самим собою. Проводив у невідоме рідного брата і відривався від Канева. Те і друге подвоювало спротив простору.

По дорозі назад він заїжджав також до Лимана. Цього вимагали змучені коні. Лиман просив зістатися на ніч, ставив усе нові пляшки самогону, спокушав кишкою, що саме вийшла з печі, тримав за рукав. Даремно. Іван мусить їхати і він їде. Коні не сміють бігти, вони повинні летіти, вітер стає на прю, густішає сніг, але коли перед смерком доїжджає до Канева, то здавалось, що він на таких висотах щастя, де можна тільки співати.

У Лоханських, на щастя, застав усіх, від вух до п'ят був засніжений, Мар'яна на його вигляд завзято реготалась, помогла йому вилізти з баш-

лика і шинелі, нап'ятої на батьків кожух. Їдальня і кілька чарок вернули йому рівновагу.

Йому тут добре, тепло і приємно. Мар'яна — майже екзотика. Про подорож свою з Андрієм — ні слова. — Розказуй! Іване, розказуй! — казала швидко, тягнула його до сальону, сідали поруч на канапі, торкались руками до рук. Іван розказує, а ніч тікає і треба їхати, і не можна встати...

Цього вечора, вже дома знову проходить ту саму дорогу і вимовляє ті самі слова. Він весь там, у тому сальончику, переживає півтьму слабого освітлення. І не має можливости усунути простір, що віддалює його від того місця.

Відсутність Сопрона в родині нагадує свіжу щербину в роті, до якої треба призвичаїтись. Був і нема. Так багато його слідів навкруги. Похилий, незграбний, вештався отут — і вже нема. І це тривало одну мить. Роки й десятиліття відділяли його від родини, прийшла одна мить поєднання, пройшла — і знов, як було.

Водохрища справляли, як велить древній закон і порядок. Їхали на Йордань, як і за всіх часів. Тільки цього року не було „тріщи, не тріщи", а був сніг, був вітер, було вогко. На Дніпрі, як це вже звикли, розчищали лід від снігу, робили ополонку, ставили великий, льодовий хрест і поливали його буряковим соком. І коли падало світло сонця, хрест блищав, ніби був з рубіну. А довкруги втикали у сніг молоді ялинки.

Від собору, як звичайно, тягнулась довга урочиста процесія, співав великий хор, а братчики й сестрички несли погаслі воскові свічі.

На льоду вже чекало два шереги війська з того самого другого куреня Запорізького полку, і коли відчитали та відспівали „Во Іордані" і коли отець благочинний почав купати хрест, військо

дало в небо три сальви, сповіщаючи вищі сили, що вода освячена.

А потім був бій, як велить звичай, бо всім здавалося, що в Дніпрі не стане води. Задні тиснули на передніх, черпали воду, бігли з нею додому, по дорозі розливали.

У Морозів, відколи хутір хутором, стара церемонія. Виконує її Григор з допомогою наймолодшого сина. На цей раз таким наймолодшим уже не син, а внук Василько.

У стару, розписану, опішнянську мису наливається дніпрова вода. Вона схожа на легкий чай. З колосків жита і пшениці в'яжеться невеличке кропильце. Григор бере мису з водою. Василько — шматок крейди, і зі співом „Во Іордані" вони йдуть з кімнати до кімнати. Старий кропить усе водою Дніпра, а Василько пише крейдою на одвірках маленькі хрестики. Далі Василько бере в кухні кошичок з хлібом та сіллю, і вони йдуть без накриття голови на подвір'я, до всіх будинків. Все окроплюється водою, кожна тварина дістає шматочок хліба з сіллю і на кожному одвірку лишається крейдяний хрестик. І нарешті вони йдуть садом і пасікою — улії, дерева і кущі дістають свячення, а після всього старий зупиняється серед саду, робить кропильцем у повітрі хрест і, проказавши: — Мир тобі, всяка жива і мертва Божа твар! — кладе на себе три рази хрест на знак того, що його обв'язок і цього року виконаний.

За той час Таня дбає, щоб була готова їдальня. Всі знають, що „батько від вчорашнього ранку постять", що „у них не було в роті й рісочки", бо голодну кутю вони святкують, „як Бог приказав". І тому, як тільки старий приходить з двору, в їдальні все на своєму місці. Він з усіма цілується, відкидає поли сурдута і сідає на місце. Всі

мовчки також сідають і починають, як годиться справжнім християнам, з молитви. Далі на черзі чарка горілки. — Дай нам Боже, діти, щоб і за рік діждати! — підносить старий свою чарку, але не п'є, а тільки пригублює. Не гаразд на тще серце брати таке до уст.

А решта, за винятком Василька та Михайла, випиває, як слід, до дна. А потому краяна, холодна ковбаса з зернами гірчиці, шинка з хроном, свіжа кишка, начинена крупою з кровю, і голубці з пшоном та шкварками. Молоді, кислі огірки та мариновані опеньки творять до всього додаток.

Чарка тягне чарку. Петро, наприклад, ніколи не зупиняється на першій. Він уже звик так робити, друга і навіть третя — це якраз його міра, а після того вже щоки його пускають свіжу, міцну барву, а очі горять лукаво й весело. Іван повторює все за Петром, бо вважає, що це звичка, гідна порядного мужа. Тільки Андрій та решта родини зупиняється на першій, бо на стіл приходить справжній червоний борщ, а борщ відкриває справжній обід.

Від борщу починають розв'язуватись і крутитись язики. Василько пищить, як то вони „йшли рядами" на чолі з Афогеном Васильовичом, як то їм було весело, а котрийсь там з хлопців виробляв всілякі „псікуси", за що Афоген Васильович післав його додому. Михайло бовтає під столом ногами, Катерина Львівна робить йому даремні зауваги, а на другому кінці столу старий допиває нарешті свою чарку, що відразу „вступає йому до голови", і при тому згадує: — Не пам'ятаю, якого це було року... Здається, 1899 чи 1900 до нас на Водохрищі завітав з Києва... — Мова про якусь важливу особу з орденами й титулами — просто нечувана річ, — „грап" чи щось отаке. — Але як він від нас, — закінчує старий, — виїхав,

цього вже ні я, ні, мабуть, він не можемо сказати. — І цим старий хоче ствердити, що всі ці добрі речі на столі для нього ніяка новинка і що поводились вони так само тоді, як і тепер, — подібно до того, як тік і тече Дніпро до Чорного моря, а земля літає довкруги сонця і не може порушити визначеної дороги.

Настрій у всіх чарівний, солодкий і густий, мов патока. Всі ситі. До цього долучається небо, ніби і воно співдіє з землею в цей освячений дніпровою водою час. В усі південні вікна ллється сяйво сонця, і від того робиться ясніше не лише в кімнатах, а і в кожному закутку, де було темно.

Чекали на гостей з наміром зробити прогулянку. Це вже справа Андрійова, і він плянує. На обід нікого не сподівалися, але за пару годин по обіді у двір в'їхали морозівські санки і з них вистрибнули панни Мар'яна з Ольгою. Назустріч їм через кухню вибігли на двір Іван і Таня, а Андрій зустрів гостей уже в кухні.

Починається буря привітань і цілунків. Мар'яна й Ольга в найкращому настрої. Григор спитав, як батьки. — Вони вже засвятковані до краю. Батько ледве живе, охрип від політики, сьогодні якась без кінця і краю дискусія з генералом Малиновським. — Зустрівшись з Андрієм, Ольга кинула: — Гніваюсь!

Андрій на це відповів: — Ах!

— Ніяке „ах", а гніваюсь.

— Надіюсь, не безнадійно.

— Від нас чи вищої сили?

— Від тебе.

— Постараюсь з усіх моїх сил прихилити вашу поблажливість.

— Це ще побачимо. Я тепер насторожена. З Мар'яною не говорила цілий тиждень.

— Себто? Відколи?

— Від того дня. Ти знаєш.

— Ніяк не можу збагнути, від якого це дня.

— Хай буде — від тієї ночі.

— То це не тиждень, а всього п'ять днів.

— Такого жартами не замажеш. У-у, яка я була злюча. Вертаюсь, дивлюся, шукаю, питаю. Ніхто й нічого... Все мовчить. Мені той вечір весь був чорний. Противні офіцери, обтоптані ноги, убрання стало ганчір'ям, додому йшла пішки, поночі і сама. Дома ревла, як пароплав.

Він взяв її легесенько за лікоть. — Вибач. Так воно, Ольго, сталося. І зовсім, зовсім випадково.

— А Мар'яна просмикнулась раненько до кімнати, як злодій. Я готова була її бити.

— Ти?

— А щоб ти думав.

— Ніколи не повірю.

— О! Ти мене ще не знаєш. Я люта і бистра. Ти знаєш, що я вже була... Я вчора... ворожила. І мені випало, як я задумала. І тому я приїхала. А це правда, що там на вас стріляли?

— Так нам здавалось.

— І були то дійсно петлюрівці?

— Певно.

— Ти мусиш мені все розказати. Але все! Мар'яні я не вірю. Вона мовчить. А я їй сказала: знаєш, кажу, Мар'яно, як ти собі хочеш, а я всі твої думки бачу наскрізь. В отця Леоніда є дочка. Це моя товаришка по народній школі. А що це був за такий пан сотник?

— Це був мій предок. Пан курінний отаман. Ти знаєш, що це значить випити з людиною, що вийшла просто зі сторінок історії? І знаєш, що він мені сказав? Що він походить з Москви. Я, каже, народився в Москві, але батько мій похо-

дить десь звідсіль — і він показав неокреслено. І чорт знає, що власне зо мною сталося, каже він. Як тільки, каже, попав на Україну — кінець.

— Мар'яна каже, що й ти хочеш іти в петлюрівці.

— Цими днями я йду, але знаєш куди?

— О!

— До школи.

— До школи?

— Мушу все таки скінчити гімназію.

— А я б на твоєму місці пішла б у петлюрівці.

— Не вийде. І так три роки втратив.

— Ух, який з тебе завзятющий Мороз вийшов.

Ольга помітно м'якла. Вона все ще насторожена, одначе її добра, пряма вдача при зустрічі з увагою Андрія одразу виявляє себе. Всі зібралися в кабінеті Івана. Звідти виривався сміх Петра, поклики Мар'яни, потім спів усіх. Андрій і Ольга прилучились до гурту, але Андрій відразу вийшов, бо має багато полагодити. Готують двоє саней для проїздки до скелі „Шепоти" над Дніпром.

— Панове, — казав Андрій. — Все готове! Але я сьогодні, щоб загладити свою вину і щоб на мене не було нарікань з боку моїх шановних братів і всіх прочих сестер, їду сам, наперед.

— І я з тобою! — вирвалась Ольга.

Піднявся шум. Всі протестують. Як так і чому так? Але Андрій біжить із хати, за ним біжить Ольга, за ними решта. Андрій сідає в свої санки, бере Ольгу і з місця у чвал. Решта публіки лишається, всі змушені сідати в другі сани. Це їх затримало. Сідали, як хто міг, було тісно, всі нарікають. — Це від Андрія, скажу вам, висловлюючись дипломатично, порядне свинство, —

казав Петро. — Він хоче бути оригінальним, — докинув спокійно Іван. Мар'яна і Катерина Львівна обмежились мовчанкою. Всілись, рушили, Іван поганяє. Поїхали по слідах перших саней — просто через луги до Дніпра.

Починає поволі темніти. Андрій з Ольгою різали цілину снігу, оминали льодові поля, перетинали струмки і стежки. Зупинилися аж над Дніпром, серед кущів верболозу, вільшини і посохлого очерету. Над ними розложисто розгортали віти старі осокори, перед ними замерзлий і вкритий снігом рукав Дніпра, що відділяє великий Канівський острів зі знаною скелею.

Ольга захоплена. — Андрію! Чудово! — вона глянула на нього, що спокійно і рівно сидів, тримав віжки і дивився перед собою. — Андрію... Я... — Андрій поміг їй. Він обережно обняв її, глянув їй у вічі, хвилина великої тиші. Вона обняла його, і їх уста з'єднали те, що так гостро їх хвилювало. — Це тобі за все! За те, що ти такий! Що ти мене зрадив! Що ти мене мучиш! — шептала Ольга. З неї виривались ті шепоти, ніби іскри вогню, що десь там у ній горів. — Люблю тебе, Олю! — вирвалось так само в Андрія, і ці їх, такі звичайні слова відкривали їм брами величного світу пізнання.

Коні стояли спокійно, вгорі шуміли віти осокорів, з другого боку Дніпра доносився стишений шум лісу, що в цьому місці доходив до самої ріки. Старі вікові дуби і поодинокі сосни стояли між ґранітними виступами, виповненими мастким черноземом, який, здається, десь там, на горі має свій початок і, переливши́сь через край ґранітного берега, стікає окремими струмками до Дніпра.

— Тихо! Слухай!

Обоє слухають. — Чуєш? — питає Андрій.

— Що там, Андрію? — питає Ольга.

Не чуєш? Вслухайся краще!

— Ой! — вирвалось в Ольги. — Чую! Лю-лю-лю-лю!...

— Це, Ольго, скеля шепоту. Її особливо добре чути влітку.

— Ми конче мусимо з тобою прийти сюди влітку, — каже захоплено Ольга.

— Влітку сюди можна дістатися тільки човном. Під нами отут багно, а тут ось острівець, на якому ростуть осокори.

Здалека чути, як їдуть другі сани. — А! От вони! — гукає Петро. Всі вийшли на сніг, і стало гамірно. — Ооо! Тут зовсім добре! — гукала Мар'яна. — Як ця місцевість зветься?

З другого боку їй відповів Андрій: — Шепіт.

— А! Це є той славний Шепіт? А мене дивувало, чого Андрій потягнув нас у ці хащавини.

Петро пропонує розложити багаття ,і всі погодилися. Назбирали сухого хабаззя, протоптали місце в снігу, вогонь запалав. Було вже майже темно, і сяйво від багаття освічувало всім обличчя, творило особливий настрій. Чулось у цьому щось старе, і Андрій деклямував початок „Слова о полку", а як скінчив, усі йому плескали.

— Ще щось, Андрію! Під настрій! — просила Мар'яна. До неї долучились інші. — Тихо! — урочисто і повільно сказав Андрій. — Слухайте, слухайте!

Розливаються лунко шепоти,
Підіймаються звої туманів,
Виступають лавами мамути
І чекають своїх отаманів.

Сови свищуть музику ярую,
Бронтозаври громочуть хвостами,

І проходить ходою млявою
Похід велетів поміж кущами.

А по чорному небі летіли
Огнекрилі зграї драконів,
На поляні в тумані чапіли
Дикі вепри і дикії коні.

І промовив найбільший отаман:
Чуйте всі і затямте повік,
Я тут більше не пан, я лиш мамут!
На цю землю зійшов чоловік.

Бог розгнівався, бачте, на звірів,
Бо вони безсловесні й німі,
Бо ніхто ще, ніхто ще не зміряв
Силу слова німої землі.

І напишем тверді заповіти,
Нехай чує і суша, і море:
Від сьогодні ніхто вже не збере
Боже слово у вічнім всесвітті.

— Бравоо! Бравоо! — заплескали всі, і тим більше всіх дивувало, що вірш не тільки відповідав моментові і настроєві, але що був виголошений українською мовою. — Це дуже гарно! — пристрасно сказала Ольга.

— Більше дров! Огню! — гукає Петро. — Йдуть мамути, летять дракони, свищуть сови — пугу, пугуууу!

— Мене тішить, що мій вірш вам подобався, — проговорив Андрій. — Він дуже недосконалий, і так між іншим... Але все таки, пані і панове, мене дуже і дуже тішить, що ось ми тут, мене тішить цей простір над Дніпром, туман і ніч і що цим простором проходить та сама вічність, затям-

те, що стояла на цій землі і в часи мамутів і бронтозаврів. Кінчаємо це наше прекрасне, холодне і разом тепле свято зими, омиті святою водою Дніпра-ріки — тієї самої, в якій десять століть перед цим христили наших предків знаком віри Христової. Цей ось огонь хай буде символом вічного горіння нашого духа над водами цієї ріки. А щоб віддати належне традиціям предків, ось тут... (він витягнув з кишені кожуха пляшку) маємо.

Йому не дали договорити. Всі кинулись на Андрія і почали з криком „ура" підкидати його вгору.

— Підступ! — казав Іван.

— Обман! — кричав Петро.

— Чудово! — казала Таня.

— Ніколи! — казав Андрій, вдарив долонею по дну пляшки, і корок вилетів. — Тепер, пані і панове, я буду вимагати беззастережного від вас послуху. Все, що буду казати, повинні виконати. Згода?

— Згода! — крикнули всі, Іван останнім.

— Поперше, всі присідають напочіпки отут, довкола огню.

Всі присідають. — І дами також! Іване! — наглить Андрій.

— Доводиться коритися, — крехче Іван, якому це найтяжче дається.

— Тепер усі заплющують очі!

— А! О! І що за вигадка?

— Або — або! Або додержуєте свого слова, або сідаємо і їдемо назад.

— Плющимо, плющимо! — загомоніли жінки.

— Петре, скоряйся! — кричить Катерина.

— І ти, Іване, також, — домагається Мар'яна.

— Отже ви сліпі п'ять хвилин. Скоряєтесь?

— Скоряємось, — проговорили хором.

— Присягаємо! — каже хор.

Довкруги вогню напочіпки сидять німі і сліпі люди. Ольга прискає сміхом. — Ольго! — чується суворе слово.

— Я сліпа, я сліпа! — пищить Ольга.

Андрій забігав, зашумів, засвистав, заспівав. По короткому часі настала глибока хвилинна мовчанка. Андрій урочисто, слово за словом, вимовляє: — А тепер розкрийте ваші ясні зіниці. Дивіться!

Всі вибухають реготом. Перед ними табурет, застелений рушничком, посередині — кільце ковбаси, в ковбасі стоїть пляшка, а довкруги сім повних чарок.

— Ще раз підступ, — кричить Іван.

— Геніяльно! — захоплюється Петро.

— Андрію! — кинулась на нього Катерина і розцілувала його.

— І я також, — каже Мар'яна.

— І я! — сміється Таня.

— А чи смію і я? — кокетливо каже Ольга.

— Це чорт знає що! Ми ревниві! Кінчайте вже те цілуваніє і приступаймо... Пріімітє і ядітє! — каже Петро.

— Яствіє і пітіє веселіє Русі єсть, — додав Андрій. — Підіймаю цю холодну, але іскристу чарку за закінчення наших буйних і щасливих свят! Ура!

— Ураа! — крикнули хором і випили.

— А як воно тут смакує, — крехче Петро і відрізає шматок ковбаси.

— Тепер відкликайте всі ваші слова обурення! — сказала Таня.

Пийте ж ви, хлопці, пийте, молодці,
Пийте, ще поки вам п'ється!
Поки недоля нас не спіткала,

Поки ще щастя сміється! — затягнув Андрій баритоном, всі його підтримали. Пісня звучала глухо, звуки вдарялись об м'яку землю, тяжко проривалися в туман. Огонь горів яскраво і рівно, а помаранчове сяйво хлистко обливало гарячі очі, щоки, уста, переливалось через людей, стрибало нервовими мигами по сірих стовбурах осокорів і досягало до коней, що спокійно жували з опалок сіно, і десь там тратилось у тонких прожилках кущів.

Чарки наливались і порожніли. Про це дбав Андрій, про це дбали всі. Настрій швидко підносився. Всі безпричинно реготали. Андрій почав награвати в кулак вальс. — Фігурний! — кричить Петро, хапає за руку Мар'яну, Мар'яна Івана, Іван Таню, Таня Андрія, Андрій Ольгу, Ольга Катерину — і кільце замикається. Всі виспівують вальсову мелодію і шалено крутяться довколо огню, вправо, вліво, не зважаючи на тяжке взуття і одяги.

Танець викликає війну. Починають Андрій і Ольга. Ольга набрала пригорщ снігу і сипнула в гаряче обличчя Андрія. Андрій обсипав порошою Ольгу. За ними пішли інші, і зчинилась метелиця. Впали перші трупи. На Андрія напосілися жінки, він хоробро захищався, але мусів здатись. Після того скидав кожуха, витрясав сніг з рукавів і навіть з-під сорочки. І все заливалось реготом.

Час тікав непомітно і безоглядно. Треба вертатись. — Додому! — впало несподівано, і йому відповіло: — Додому! Додому! — Увага, увага! — заговорив Іван. — Славні наші Лоханчата і не менше славні Морозята! Для повного завершення наших свят нам чогось бракує. Я пам'ятаю, що давно-давно колись, у славний предків час суворий, коли цвіли ще небеса, у нас був звичай пречудо-

вий — не мед, не чарка й ковбаса, а розтворялись словеса у пісні дивній і взоровій. Петре! Тож ми з тобою кожного року колядували. Невже цей рік має бути виїмком! Їдьмо до Канева з колядою!

Новий вибух захоплення. Ідея ця всіх сліпила. Рішено. Вже пізно, але рішено. Товариство розмощується хто де — купою. До Андрія валяться всі, — мовляв, за кару. Рушили навпростець по цілому. Спереду Андрій, за ним Іван. Скоро виїхали на дорогу, і коні рушили швидше. З заходу повівало холодною вогкістю. Ніч вбгала в себе небо і землю, не було ні одної зорини, і тільки далеко спереду, за Дніпром стирчало кілька вогників, що протикалися, мов цвяхи, крізь густу, глибоку і тверду темноту.

Колядники в'їхали до Лоханських. У них ще світилося і в вітальні, видно було, ще сиділи. Обережно, стримуючи сміх, вони підійшли під вікно і на знак Андрія почали гучно:

Небо і земля, небо і земля
Нині торжествують!

В будинку заметушились, у вікні мигнули голови. Колядники кінчали, і Ольга затеренділа: — І за цим словом бувайте здорові, дай, Боже, всі святки святкувати і зааарік діждати!

На ґанку появилась велична постать Миколи Степановича, і з темноти почулось басом: — Що за напад?

— Гууу! — загули колядники. — Давайте ковбасу, бо хату розтрясу! — гукав Петро.

— Давайте пирога, бо потягну хату за рога! — додав Іван.

— Ах ви, Іроди! Так нас обдурили! — басив доктор.

Коридор, кімната й кухня відразу заповнилась новими гістьми. Всі сміялись. У вітальні си-

дів генерал Малиновський, перед ним висіла сива хмара диму.

— Це ми тут усе про генерала Корнілова, — сміявся Микола Степанович. — А все дим.

Засвітились нові вогні, появились налиті чарки і закуска, але ніхто не роздягається. Мають ще на увазі Афогена Васильовича, в якого, здається, також гості. Нічого. Гості гістьми, а коляда колядою.

— Распрекрасно! — захоплюється генерал. — Оце так! І я до вас пристаю. Приймаєте?

— О, будь ласка, будь ласка! Ви бас? — залебеділа Ольга.

— Бас, Ольго Миколаївна! І прекрасний бас!

— Гаразд! Панове! З нами також його превосходительство, — заявила всім Ольга.

— Хо-хо-хо! — реготав генерал... Всі вже виходили в темноту, що після світла набирає ще густішої барви.

Їдуть так само купою, коні йдуть під гору ступою, мешкання Левицьких ясно освітлене, і вже здалека чути „Ей, ухнєм". Колядники пакуються під вікно купою і, не чекаючи, коли скінчиться „ухнєм", ударили „Небо і земля".

Всередині відразу стихло. На ґанок вибігла дівчина-служниця і загомоніла: — Пан директор просили вас не колядувати, а оце вам паляниця!

Колядники співають далі. У них зовсім добре виходить. Всередині заколот, у вікні появляються голови, що напружено вдивляються в темноту, хтось сипнув у шибу пригорщ снігу, і голова відхилилась. На ґанку з'явився сам господар. Коли Ольга договорила своє віншування, Афоген Васильович на ціле горло регоче і біжить назустріч: — От це, так-скать, несподіванка! Браво! Прошу! Заходьте, заходьте!

В кімнатах тісно, душно і також димно. Під стінами — ґотичні етажерки з книгами, на стінах — барокові малюнки в овальних рамках, блищать мосендзові спинки ліжок. В їдальні гори посуду і решток; високі, старосвітські пляшки, порожні й недопиті чарки. Багато незнайомих офіцерів і пань, серед гостей тільки один знайомий — граф Демідов зі своєю родиною.

Обіймались, цілувались, реготали. Потім, як хто хотів і де хотів, розсаджувались за просторим столом. — А, здорові, здорові! — Ура! Ви — як лілея! — Панове! Павел Павлович закохався! — В кого? — В одну з дам! — Ха-ха-ха!

Колядники знов колядують. Столичні гості не можуть тут співдіяти, бо не знають коляд.

— От так так! — охає Афоген Васильович. — Напевно, це був Андрій!

— На цей раз — Іван! — скромно перечить Андрій.

— Ах, Іваaан! Он як? Іван Григорович! Да! Це, я вам скажу, прекрасно. Так, Іване Григоровичу! Вдарте там! Панове!

Його лемент заглушує Наталя Петрівна, що сіла до фортепіяно і заграла вальс. У вітальні страшний рух... Виставили всі стільці, загорнули килими, і зчинився шалений крутіж. Столичні командували. Крутилися, перекручувалися, мінялися пари, відпадали слабші, приставали нові. І видавалось, що цьому не буде кінця. Афоген Васильович захлинається від вдоволення.

— І хто б подумав, — казав він до графа, що також брав в усьому діяльну участь. — І чи ж це не краще, ніж на Новий рік?

— О! Тут вичувається душа!

— Панове, — крутився елегантський фертик у блискучому мундирі. — Пропоную на честь наших нових знайомих тост! — Але його ніхто не

чує і не бачить. Всі зайняті своїм, Ольга, наприклад, кліщем впилася в Андрія і вже ні на крок від нього. Обоє одягнені по-домашньому, одежа пом'ята від борюкання і мокра від снігу. Нічого. Хто на це звертає увагу. Ольга — мов жарина, очі блискають, зачіска спадає стрішкою над бровами. — Андрійчику! Мій любий! — шепоче гарячим диханням Ольга. — Ходімо, ходімо! — виходили в коридор, шукали безлюддя, крали цілунки, і коли, червоні від щастя, влітали назад, їм здавалось, що на них усі дивляться і всі бачать. Добре. Було так багато співзвучання, так багато піднесення, так сильно грала велика музика, а життя наливалося соками, і соки такі п'янючі.

Іван чув себе зовсім на місці, був далі від графа, тримався Мар'яни, весь час брав її до танцю, говорив, розважав. Мар'яна смілась від серця. — Ах, він був цілком виправданий, — казав про щось Іван. — Він виявляв ознаки такого зачарування, що здавалось — йому закрутиться голова. А коли взяти на увагу, що тоді була весна і були всілякі соловейки, то ти можеш собі уявити.

— А як ти? Як ти? — зацікавлено і швидко питала Мар'яна.

— Я? Хм... Розуміється. Я був, мов Купідон.

— Ха-ха-ха! Уявляю.

— Безсонні ночі, серенади під вікнами...

— Ха-ха-ха!

— Ну і, розуміється, я виявляв, як звичайно, великодушність, яка мені абсолютно нічого не коштувала. Наша спільна дама серця недвозначно давала перевагу мені. Нервувався лиш мій суперник.

— Це, кажеш, був Сопрон?

— Він самий і був. Наш чудесний Сопрон. І ми, брати Морози, стояли, так би мовити, один

проти одного. Але до бою, розуміється, не дійшло. Я відступив.

— А вона?

— Вона вийшла за Сопрона... І це є його прекрасна Настуся. Мені було тоді дуже небагато років.

— Ах ви, Морози, Морози! — казала грайливо Мар'яна.

Йдуть, розмовляють, потім знов танцюють, по всіх кімнатах вирує поспіх, дзвенить сміх, падають звучні слова. А ніч з чорної робиться сірою, а ніч збігає в небуття, і вікна яснішають. Як завжди, шкода, що все минає, а новий білий день нікому з цих людей не каже нічого привабливого. Але треба йти до себе, в далі, у простір, краяти круги, нахиляти височінь неба і плакати зі заздрощів, що не можна сказати всього, а особливо того останнього слова пізнання.

— Андрійчику! Перснику! Ти направду таки їдеш до тих Черкас? І дуже надовго? І будеш бодай писати? Отакі довжелезні листи — ти ж потрапиш, — казала Ольга, химерно морщила чоло, зсувала смутно брови, вичувала прощання.

— Їду, Олю! Мушу! І писатиму, і думатиму...

— Ну, що ж... Прощай! До Великодня.. Перснику... — Решта слів заглухла в довгих, міцних, гарячих цілунках. В коридорчику тьма, а вони молоді — щирі й теплі, мов пара юних котят. І нема нічого більшого, як ця відміна правди — що ніколи не бути життю, коли зникне фантазія сильних, ранених щастям любови, душ.

ЧАСТИНА ТРЕТЯ

I

Морози вернулись додому на другий день. Почався будень. Від'їзди. Петро, Катерина й Михайло від'їхали до свого Києва. Андрій до Черкас, а Василько до Канева. Зісталися старий, Іван і Таня. Люди далі вчились, далі крутились колеса залізниць, возився на поля гній, кормилась худоба, прялася шерсть і зводився дим.

І здавалось — так буде довго.

Іван, як тільки ставало над вечір, їхав до Канева. Ольга діставала листи, захоплено читала і пильно писала дійсно довгі, огненно гарячі відповіді. Здавалось, по паперу стрибають не літери, а огненні язики. Вечорами в дівочій довго, інтимно світилось. Ольга сиділа з пером, очі її дивились надхненно. „Дорогенький Любчик-Андрійчик! Ніжно, палко й солодко читала Твій найдорожчий листок. І робиться дивно, коли плющу очі, вникаю в даль землі, лечу і маю широкими крилами і буйно, з шумом вриваюся в Твою, дорогий, кімнату. Ах, які в мене міцні, міцні і пружні крила і як я вмію шугати високо й далеко, між снігом і бурею, мов скинутий з неба ангел. І повір, що Ти для мене, Андрію, заступаєш ночі до самого ранку, я бачу не раз, як повільно входить день, а Ти так само повільно відходиш у далеке.

І так є завжди і скрізь — вдень і вночі, у сні й на яві. На вечірні в церкві і в їдальні з батька-

ми. У нас кожний день буває Іван, і Мар'яна старанно перетворюється в Морозиху; а люблю її за те, що вона любить Твого брата. Десь скоро буде весілля, і я надіюсь, надіюсь, надіюсь... Надіюсь бачити Тебе! Ти, напевно, ще перед Великоднем, воленс-ноленс, опишеш коло Черкаси—Канів—Черкаси. І ми з тобою... за-тан-цюююємо! І любесенько, і гарнесенько, і теплесенько, як тоді... у Ле-ви-цьких... Мій Морозенку! Казаченьку — такий, як ясний, бистрий сокіл, як орел! Торкаю Твої уста вогнем свого серця — і це зветься цілую! І ще! І ще!

Твоя Обручечка-Олюнечка.

Андрій писав: „Моя кришталька, крилата діво! Чую, як спиш у цей час під своєюМадонною. Це, здається, маленька копія з Рафаеля. І я вагаюся, хто з вас більша жіночість. Ти у білій, теплій постелі, правиця відкинута, три крайні пальці легко зігнуті, а вказівний скерований у безодню. І Ти, напевно, не чуєш, як я проходжу простір, як мої коліна торкаються квітів твого килима, а уста — твого вказівного пальця. Чи чуєш, сонна, той дивний дотик?

А інколи здається: лежимо на березі лінивої нашої ріки, на ведмежих гарячих шкурах. Сонце пражить з невимовно синього неба. Наші тіла нагадують стару мідь. Встаю, підношу тебе на руках напроти сонця, несу через проміння, кричу криком дикого щастя, а потім жбурляю тебе в бірюзові хвилі, кидаюся сам сторч головою, і ми несемось у глиб, мов дві рибини, пливемо вгору, вбік, під берег, у латаття. А потім, свіжі й пружні, женемось по гарячому піску просто в найближчий гай, що темніє, як ніч. Що за божевілля!

Ольго, даруй! Кажу ці слова від щастя. Інших не маю. І люблю Тебе, мила, просто. Дуже, дуже просто! Так, як любить сонце! Цілую!

Андрій.

А ввечері вона відписує: „Перснику! І що ж було в тому гаю? Була велика напруженість. Над прірвою — плаский ґраніт, вкритий м'яким мохом. Лежу горілиць, і теплота нечуйно збирає краплини води з моїх грудей. Зелень навкруги, кілька птахів, листя черемшини і зелепуги черниць. А далі — звуки, ніби сирена з моря, ніби пастух з підгір'я, ніби сатир із гущавини лісу. А тіло все сприймає — горде, але завжди піддайне на ласку, щастя й красу.

Мій милий! Ти, мабуть, не знаєш. Наш батько зажурений. Генерал Малиновський і всі столичні гості давно нас покинули. Родина графа від'їхала також, але сам граф залишився. З півночі, кажуть, ідуть большевики. А покищо я чекаю на Тебе — нетерпеливо, стомлено, тривожно. Мар'яна з кожним днем „оморожується", поволі перестає бути дівчиною, і я з жадобою дикуна слідкую за її переродженням. В її очах появляється дещо від жінки, що вичуває наближення другої половини своєї природи. Мене це цікавить і тішить, бо я чомусь люблю таке чудодійне зростання. Я інколи вичуваю гріх, але, коли вдуматися, то це не гріх, а скорше мрії; в дійсності я, як каже батько, богобійна черниця і разом жриця великого культу — Любови! А все тому, що я на моїй стежці в життя зустріла одного разу хлопця з великими карими очима. Стежка була вузька, і я не могла його оминути. Він має ім'я апостола Первозваного, що на святій Русі знак віри Христової поставив.

Андреас! Хочу бачити Тебе на весіллі, що від-

будеться, як кажуть наші старші люди, в неділю 31 цього місяця 1919 року, сіріч 13 февруара по-новому. До того часу МУШУ видержати.

Зіп'ята на пальці, своїми теплими руками обіймаю Твою міцну шию і цілую уста свого коштовного самоцвітного перстеня. Хай Бог, що все знає, загляне в найглибшу глибінь моєї дівочої душі і сам переконається, як там чисто та прозоро. Я вже не раз благала сили неба і сили землі, щоб вони дозволили мені до кінця моїх днів бути гідною Тебе, єдиного, і щоб ти став моїм... Не можу висловити цього слова навіть на папері, бо боюся з трепетом серця, щоб не позаздрили всі темні сили і у своїй вродженій злобі не пересудили прагнення мого, повного надії серця. Любити, милий мій, можуть створіння нашої подоби тільки раз і тільки на тисячу років. Відважуся твердити, що я вибрана бути послом до цього чарівного царства любови, і я від цього щаслива по вінця. Ольга була першою на нашій землі, що прийняла знак віри, принесеної Первозваним.

Ольга.

В ці саме дні, як по тихих, теплих дівочих спальнях писались теплі лист, по землі тяжко ступала революція. Від її кроків, ніби відбита крижина, вгиналася плянета. Здавалося, що куля землі втратить рівновагу, похилиться — і все, що на ній, мов сміття з вивернутої кишені, посипле ться у безвість.

Київ, центр подій, після сильного, майже провокаційного вибуху в листопаді минулого року, після парад на Хрещатику, після віч на Софійській, після бурхливих засідань і дебат почав жити насторожено, ніби мати, якої дитина в агонії смерти. Україна швидко прийшла і швидко почала вгасати. Сотні тисяч людей насторожено чекали кінця.

України Київ не хотів. Від босяка на Шулявці, через бульвари Бібіка та Хрещатик і аж до генеральських висот Липок... Через Лавру і через Арсенал — все дихало вогнем, злом і чадом. Петлюра, мов метеор, проносився у своєму відкритому форді містом уроєної фікції. Простий, спокійний, невеличкий чоловік, у простій сірій шинелі, цілими ночами засідав по своїх штабах, або в залізному, твердому ложі до самого ранку снував свої думи: з півночі — Ленін-Троцький. З південного сходу — Денікін. Південний захід — французи, захід — румуни-поляки. А всередині — хвилі повстань і триста тисяч чорної злоби Києва.

А невеликий, сірий чоловік спокійно дивився на карту своїми сіробурими очима, помахом голови відкидав жмути передчасно посивілого волосся і казав: — А спробуймо скупчити наші сили в цій ось точці... — І вказував на ту дивну точку перстом, і всі, що з ним, впирали в неї очі. А потім ішли поїзди, направлялись кудись „частини", молоді вояки в сірих, поганого сукна, чумарках.

Дуже, дуже непритульно почував себе пан Голова Уряду Української Народньої Республіки і пан Головний Отаман її збройної сили, син візника Василя з передмістя Полтави, Симон Петлюра у столиці своєї держави. Йому при боці — вірно, твердо, з насупленим гострим зором — стояв меткий ц. к. армії полковник Євген Коновалець зі своїми січовими стрільцями. Своєю залізною долонею стискав він віжки розгнузданої бестії. Чверть тисячоліття імперія і царі закріпляли це місце за собою, і якісь там два мужики з-під Полтави і з-під Львова протягом якихось місяців намагаються змарнувати діло століть і царів. Звідки взялися ті зухвальці?

Київ жив напружено, нервово, непевно. Міністерства республіки працюють з хоробливою напругою. Цокотять писальні машинки, по сходах снують люди, дзвенять телефони. А все нагадує перший день творення світу.

В той саме час в імлистих просторах півночі, десь там у снігах, за мурами Кремля сидить інший маленький, лисий і косоокий чоловічок. Володимир Ільїч Ульянов-Ленін. Послухайте, що він каже: „Ми должни всєґда і безусловно стрєміться к самому тєсному соєдінєнію пролєтаріата всєх національностєй". „Україна може існувати тільки в поєднанні з Росією. Без Росії не може бути України". І 11 листопада 1918 року рада ленінських народніх комісарів схвалює директиву революційній воєнній раді — протягом десяти днів розпочати наступ „для підтримки робітників і селян України в їх визвольній боротьбі зі своїми експлуататорами". Того ж дня відбувається нарада членів революційної воєнної ради з українськими комуністами. Присутні: командувачі різних червоних частин — Воцетіс, Сталін, Скрипник, Епштейн, Затонський, Антонов. Епштейн заявляє: „Хоч робітники і багато селян, особливо на Чернігівщині, є по нашому боці, проте нема чого сподіватися, щоби без пересунення значних сил червоної армії ми могли мати успіх. Маю на увазі не тільки успіх революційного руху, а навіть саме його постання".

У висліді доповіді Епштейна 17 листопада утворюється „Революційна Рада України", а на її чолі — Сталін, Пятаков, Антонов плюс Затонський. Складається окрема армія, командує нею Воцетіс, і називається вона „групою курського напряму". У склад її входять: дві повстанчі дивізії Чернігівщини й Курщини. Московська робітнича дивізія. Сорок третій робітничий полк. Дру-

га Орловська бриґада. Уфімські татари під командою Кожевнікова. Два продовольчі полки восьмої армії. Четвертий Кавказький полк. Частини мадярів, лотишів і китайців.

5 грудня армія чекає на вимарш. Чекають з Москви на два полки всеросійської чрезвичайки. Командує армією Антонов. Політикою керує Сталін. Загальне керівництво — Троцький.

Їх мета — Україна. Наступ у першу чергу на Лівобережжя, щоб спертися на Дніпро та забезпечити переправи Київ — Черкаси — Кременчук — Катеринослав. А далі вдарити на захід.

Природа часто міняє своє обличчя. Перед Різдвом були морози, було ясно, іскрився сніг, потім повіяли західні кам'яно-холодні вітри, ніби вони вирвалися з вогкого, вкритого льодом підземелля. Під Новий рік посипали сніги, ніби з якої торби. А далі знов морози, але вже матові, з сірим, легким туманом, часто з їнеєм та ожеледдю. Потім туман та вогкість, та одлига, щоб на саму масницю перейти в несподівану весну.

Простір України — від Поліських боліт і до Чорного моря, від Дону і ґень туди, за Карпати — обнятий своєрідним настроєм. Поїзди ходять мляво, п'яно, без напрямків і порядку. Села грузнуть вечорами у сірій півтьмі, які тягнуться довго, вперто і докучливо. В цій півтьмі постійно вештаються незнані люди з зачовганими, мов картопля, обличчям, у соляних кожушках. І там, де вони побувають, — там дядьки, що сходяться вечорами до одного з сусідів, ведуть приблизно таку розмову: — А! Петлюра! Вже він вам напетлює. Будеш їсти, — закидає зачухраний, у вибійчаних штанях, старий дядько Оксентій. А другий з півтемного кінця довго ворушиться і піддає: — Он, кажуть, будуть мобілізацію робить. — Що? — підносить голову ще одна тінь. — А попід реб-

рами його не змобілізує? — А один з мудрих глибокодумно розважає: — Он у мене був один учора, так той тобі так і казав: Петлюра, каже, йде з памєщиками.

— А що ви думаєте, — негайно підтримує його Оксентій. — Недурно він під мужиків підробляється. А от большовики кажуть: всьо ваше! І правильно! Рабочий клас! Що?

Такі вечірні розмови відбуваються по цілій Україні. Вони проходять у сірій півтьмі, облич тих людей не видно, вони кидають слова, що вириваються з темноти душевної. І в наслідок цього шумлять повстання: в Дермані на Волині, у Пашківцях на Поділлі, в Таращі на Київщині, в Кобеляках на Полтавщині... І так усе йде. ланка за ланкою, а вже п'ятого лютого, наступаючи з півночі, командуючий росіянами, татарами, мадярами, китайцями і лотишами Антонов займає Київ. Він іде лавою, він говорить усіма мовами, його бачить цілий світ, він визволяє, несе з собою „сліпучу правду", що звучить: „Мір хіжінам — война дворцам!".

У Лоханських і Морозів спішно готовляться до весілля. Вичувають, що Антонов може їм перешкодити, і тому квапляться. Ніхто нічого не казав, але всі потайки, боячись власного розуму, відгонили настирливість думок про те, що буде. Десь там комусь „казали люди", що Ленін-Троцький не тільки „все дають", але „все беруть". Ті, що могли тільки „все брати", мовчки погоджувались, але дещо інше міркували ті, що мусіли „все дати". І ще казали ці останні: — Цікаво, трасця в ребра його матері, що то вони будуть „давати", як усе „заберуть"? — Але ця філософія, природою своєю була менш приступна до дверей людського розуму, і тому вона лишилась поза їх порогами.

Весілля — на досяг руки. Мар'яна остаточно приміряє своє атласове, кремово-білої барви вінчальне убрання. Лежать у дівочій веляни і віночки, біліють ясністю штучні лілеї, ягідки глоду і цвіт настурцій. У Морозів натомість наростають гори і моря — гори їжі і моря питва. Іван піддався пристрасті свого буйного щастя, і йому хотілось би, щоб усі, хто з ним, відчули те саме, що й він. Шкода тільки, що Київ мовчить. Чому не пише? Чому? Яке це весілля без Петра?

Про Андрія подбала Ольга, і тому було зайвим про його приїзд турбуватись. Вона писала: „Мій перснику! Не приїдеш — викреслю Тебе на віки вічні з мого теплого серця". Він писав: „Мене не пускає Малінін-Буренін, але як можна математику всіх віків заміняти за один момент побачення з тією, що має „тепле серце"? — Ольга поправилась: „Дурнику! Моє тепло тепліше від тепла сонця, і чому ти даремно мене мучиш? — Він приїде! Він приїде! Але ось уже передодень весілля, а його все нема. Ольга бігає з кімнати до кімнати, мов миша, яку ганяють. Прийшли дружки — Тамари, Лари, Тані, скрізь атлас. білий віск, кадило, шум шовку, а „його" все нема. Мар'яна, мов богиня Діяна зі своїм луком, що на всі боки мече огненні стріли, а Ольга не знаходить місця і нічого її не цікавить.

Але зовсім ввечері, в суботу, коли на дворі „хоч око виколи", до заповненого вщерть мешкання Лоханських вступив молодий чоловік у темному плащі. — Андрій! — викрикнула першою Мар'яна, але це пішло луною, ніби в густому лісі, і Ольга, в найбільшій його гущавині, відразу почула звуки, вирвалася з дверей і закам'яніла. — Що? Ти приїхав? Нарешті! — Нічого більше не сказала, кудись крізь задній ґанок по-

бігла і що там робила — невідомо. Коли вернулась, мала дуже дивні очі.

— Я не могла інакше, Андрію, — казала вона пізніше. — Ти знаєш, як я чекала?

Було обмаль часу, але Мар'яна показала Андрієві свою сукню, свої віночки. Її великі очі не дивились, а палали сяйвом. В її душі розгорнулися всі, до цього часу таємні місця, і, коли вона дивилась на атлас сукні, з неї відходили флюїди вінчальної сили.

Жінка, що завтра стає під вінець, наповняється чаром найсолодшої з розкошів душі і плоті. З нею минулої ночі говорив Гавриїл — і погляньте: вона погоджена, як кожна діва, що дістала мандат родити Емануїла.

Весілля не могло зістатись виключно справою двох родин. Події такого роду взагалі знаходять дуже чуйний відгук у серцях людей. Рідня — близька, дальня і найдальша —, друзі, знайомі і навіть зовсім чужі переймаються справою, коли двоє людей різньої статі рішаються бути „єдиними усти, єдиним серцем". Вінчання відбулося в соборі, о годині шостій вечора. Вінчав старий отець протоієрей Методій. Світились обидва панікадила і співав великий соборний хор. Церква повна цікавих. Мар'яна пишна, і під зливою світла здається, що вона окута сріблом — руки по лікті в білому. Іван натомість у чорному — фрак і лякеровані штиблети. Зправа і зліва дружки — в білому, з квітами і свічами. Вінці тримали Андрій і Водяний. Ольга першою дружкою в Івана, Таня — у Мар'яни. Перша, у своєму серпані, виглядає майже визивно. Вона по-своєму також брала шлюб, і їй здавалось, що, крім неї і ще одної людини, в цьому просторі, перед обличчям святости, нікого більше немає. Таня висока, міцна

— і у своєму білому убранні творить зразок доброти і спокою.

Мар'яна мовчазна, поважна, надхненна. Її віночок на пишній, хвилястій, прикритій воляном косі проміняє чистоту. Свічка білого воску, що горить у її правиці, освітлює цю чистоту і оповиває її прозорим, великої сили, теплом.

Іван рівний, сяючий і щасливий. Його постать підкреслено єднає силу тіла і лагідність наставлення душі. Інколи він поглядає на свою наречену, і здавалось — він хоче їй чимсь і в чомусь помогти.

Старий Григор стояв збоку, спокійно і зрівноважено дивився в знайомі лики святих іконостасу. Його обличчям інколи, ніби тінь по сяйві, проходила дума. Щось непокоїть цю тверду і спокійну душу.

А над усім бушує „Ісая, ликуй". І коли скінчилася служба, до молодих підходили з радісними усмішками вітати. Мар'яна, до сліз зворушена, надхненно цілувала всіх вогкими устами — батьків, сестер, братів, дружок і рідних. Мужчини підносили до поцілунку її зів'ялу, в білому, руку.

Потім повільно виходили на паперть храму, під'їжджали сани, бряжчали, дрібно й лоскотливо, балабони, сідали мовчки до саней і мовчки, вже в темноті, від'їжджали. В повітрі знов одлига, що наступила по двох тижнях морозних днів.

У Лоханських весь будинок освітлений. Здається — це корабель, що пливе в темноті на довгих, прозорих веслах, що вириваються жмутами сяйва з усіх вікон. В усіх кімнатах кришталем і порцеляною, під зливою білого світла, виблискують столи. Горять воскові свічі, віночки з барвінку й ґрушпану вносять свіжість зелені, стільці стоять насторожені і гостинні.

Легким чвалом, з лагідним дзвоном балабонів, одні за одними, під'їжджають санки, гості швидко, мовчки висідають, на ґанку молодих мовчки вітають хлібом-сіллю, на хіднику юрба цікавих. В повітрі, в темноті вечора, в подуві вітру, що шарпками виривається з-за гір Дніпрових, чути тривогу. Навіть інколи чути окремі постріли — звідти, як Ліплява, як міст, як цілий лівий беріг, але ніхто на це не зважає, люди ходять і роблять своє. —

Гості Лоханських ще раз вітаються, займають місця — рідні, близькі, свої... Багато радости, сміху, найкращих намірів. Кожному хочеться схопити когось в обійми і захоплено сміятися. Невідмінний Афоген Васильович — сама вибухова радість. Граф Демідов, що знайшовся також тут, не зважаючи на свої розміри, з легкістю балерини, виконує свої уклони, привітання, цілування рук. Молодь зовсім нагадує повінь Дніпра, а старий Григор у своєму сурдуті, що займає почесне місце за головним столом, не може вмістити радости в переповненому серці, і від того вона виливається з його очей та заповняє простір.

Починаються перші тости, затримується гамір, мов баський кінь, що розігнався був у чвал, обережний брязкіт склянок, окремі стримані шепоти. Перше слово бере Григор — що знає час і обов'язок. Мова його проста й звичайна: — Діти мої, — каже він, а голос помітно вібрує, а очі, повні любови, звернені на Івана й Мар'яну. — Предвічний Бог благословив моє життя і дозволив мені дочекатися і цього щасливого дня. Радію разом з вами, благословляю вашу дружбу, прошу Бога простягнути над вами всесильну руку і благодать. П'ю за ваше щастя, за здоров'я, за багато літ життя! — Всі зовсім мовчки випили, віє повага моменту. Другу чарку підносить Микола Сте-

панович з копицею вогню на голові і в очах. — Долучаюся серцем і душею до слів мого достойного свата Григора Івановича. Ґратулюю вам, діти мої, Іване й Мар'яно, і пю за ваше здоров'я!

Іван і Мар'яна з посмішками відповідають, очі всіх звернені на них, починається легкий шум, але встає Афоген Васильович, і знов усе затихає. — Мар'яно Миколаївно, Іване Григоровичу! Пані і панове! Обоє наші молоді були одного разу моїми учнями. Від мене вони довідались, що існують „пасати й мусони", що є гори Гімалая, що Волга впадає в Каспійське море. Я їм розповідав також, що богом Єгипту був Озіріс, що Рим заснували Рем і Ромул, а Київ — Кий, Щек і Хорив з сестрою Либедь. І от сьогодні бачу їх такими, як бачите їх усі — щасливими й прекрасними. Даруйте мою нескромність, але хочу дочекатися їх нащадків, щоб і тим сказати, що Дніпро наш тече до Чорного моря! І за це підношу чарку!

Боже, як стало гамірно! Скільки нестримних бурхливих оплесків! Ольга крикнула: „Браво!" Андрій підняв окрему чарку за останні слова свого вчителя. Але зводиться і скромно просить слова граф Демідов. Ще раз стримано розгін гамору. — Я, — казав він повільно, дуже спокійно і дуже поважно, — в цьому родинному святі вбачаю більше, ніж звичайне поєднання подружніми зв'язками двох людей. Це в моїй уяві перетворюється в прекрасний символ сили, зросту і життєносности нашої, як не кажіть, великої нації. Міцні, здорові, повнокровні молоді люди поєднуються, щоби спільно творити буття. Це, по-моєму, ті, що повинні наповнити ідейним змістом весь наш простір. Пригадую собі зараз слова поета Блока:

Стоіт буржуй, как пьос ґалодний,
Стоіт безмолвний, как вапрос!

Тут він має нас на увазі — російську аристократію, що стоїть великим, безмовним питанням у просторі часу. І от вам, благородним нащадкам не менш благородних предків, в жилах яких тече не блакитна, а справжня, міцна, жива, червона кров, припадає почесна роля змінити нашу варту. Від Рюрика до наших днів несли ми, аристократія, тягар імперії, ширилися в далечінь, росли і самих себе переростали. І хоч там що, але я певен, що ви, як не тепер, то в недалекому майбутньому, вийдете з усього остаточними переможцями, бо бути ними прирекла вам природа. Все, що може трапитися в межичасі — це буде тільки зайвий доказ моїх слів. Хотілось би звичайно, щоб наш народ „оминула чаша сія", але, як сказав свого часу мужній творець християнської правди, хай буде „не так, як хочу я, а як хоче пославший мене". Бо його призначення завжди непомильне!

Підношу цей тост, молоді друзі, за майбутність, за вашу майбутність. Вона буде нелегкою, зате почесною!

Коли Демідов говорив, було тихо, як у вусі. Його слова, що вивалювалися з його товстих, міцно краяних уст тяжкими брилами, сильно і твердо вкладались в уяву присутніх. Душі їх наливались міцними соками пізнання. Буря оплесків, ніби гураґан, зашуміла в повітрі, коли впало останнє слово.

Нарешті звівся довгий, урочистий молодий. Низьким, з надривами від переповні чуття, голосом, він казав: — Я зворушений словами, що були тут проказані. В імені моєї дружини і в моїм власнім складаю вам з глибини серця подяку. Вам — наші батьки! Вам — наш учителю! Вам — — наш аристократе!

Всі встають, несеться „многая літа", дзвенить кришталь, десь там у сусідній кімнаті зірвалось ура, все переходить у бурю оплесків.

І саме в цей момент сталось те, що започаткувало всю історію майбутнього. Під шум і гомін щастя, зовсім непомітно вбігла до головного покою служниця Ганна. Очі у неї перестрашені. Вона дісталася до стільця Миколи Степановича і щось йому шепнула. Микола Степанович з місця робить великі, гострі очі і відразу зводиться на весь свій зріст. Швидко виступив з-за свого стільця і робить кілька кроків до виходу.

І тоді з коридору прорвались чужі, незвичні звуки, до дверей три рази — трах-трах-трах! — бухнуло, все заніміло, зірвавшися зі свого місця, і в цій тиші високі, білі двері відчинилися, а в їх обрамленні появляється дуже незвичайне єство. Очі всіх присутніх, ніби на порух магічної палички, впираються у двері. Там стояла велика, чорна, волохата папаха, під нею кругле, барви картоплі, обличчя, далі вниз земляста, обчеплена навхрест стрічками від кулемету, шинеля. Два зачовгані, ніби з каменю тесані, пястуки стискують рушницю, направлену проти гостей.

Хвилина макабричного здивовання. Здається, обидві сторони непевні, чи це дійсність. Між ними невеликий, ясно освітлений простір і він творить собою цілу безконечність нерозуміння. — Кто здесь хазяїн! — падає низький, захриплий і для слуху цих людей зовсім нелюдський голос.

— Я! — відповів одразу Микола Степанович і зробив крок уперед.

Шинеля в папасі подивилась на цю велику, у білім плястроні, з розбитим буйним волоссям, незрозумілу людину, подивилася поглядом, що виривався з двох зовсім запухлих щілин. В тім погляді було безмежне, згущене зло. — Ваші рукі?

— впали зовсім несподівані слова, і це звучало наполовину як наказ, наполовину як благання.

— Я... нє... совсєм понял, — заговорив ще більш здивований Микола Степанович.

— Нужно паказать рукі! — падає кілька твердіших звуків.

— Вот мої рукі! — каже Микола Степанович і простягає перед собою широкі, чисті долоні з довгими, нерівними і костистими пальцями. Погляд з опухлих щілин скеровується на ці долоні.

— Вихадітє! — киває папаха в напрямку коридору. Микола Степанович незграбно затупав на місці. — Ізвініте! Я здєшній врач... Я...

— Вихадітє! — виривається з-під папахи, і цих звуках вичувся звук металу. Кудлата шапка підноситься, і погляд з опухлих ямок скеровується на решту присутніх. — Нє саветую нікаму аб'яснятся. Перед вамі нє красавіца. На уліце за намі пулємьоти. Всє мужчіни виходят і паказивают рукі. І прі том ні слова. Адін только звук — і взамєн в лоб пуля! Слєдующій! —

— Чрезвичайка, — шепче Водяний Іванові, і цей шепіт швидко перебігає від вух до вух. М'язи щелепів Водяного помітно заворушилися під матово-смуглястою шкірою.

Виходить старий Григор, і не можна сказати, щоб він якось особливо змінився. — Хочеш, синку, бачити мої руки? — сказав він майже лагідно і простягнув перед собою пару шорстких, мов старий ремінь, долонь з покоцюрбленими пальцями.

— Віжу! Можеш астаться! — проговорила дубово папаха.

— А може і я б з усіма, як слід... — не заспокоюється Григор. Папаха морщить суворо пару густих брів. — Асаді, ґаварят! — рикає різко і несподівано.

Старий „асаділ", замовк і насупився. За ним підійшов Іван. Папаха здивована. Погляд бігає від рук до носа і навпаки. Щось нерішене. — Ви что? Работаєте? — падає тверде питання.

— Работаю, — каже спокійно Іван, і в голосі чути зневагу. Папаха не реаґує, вона робить своє діло. В даному випадку вона не має чіткої думки. — Пака абаждітє, — каже вона непевно, бо ось підходить щось дуже ефектне. Це Афоген Васильович. Тонкі й рухливі його брови насуплені. — Я, так-скать, діректор меснаво...

— Вас ніхто нє спрашівает! Рукі! — гостро і рішуче спиняють мову Афогена Васильовича, на що він негайно виставив наперед свої тонкі, чисті, з невеликими пальцями, руки. Папаха навіть не зволила промовити слово і тільки кивнула в напрямку коридору.

Підходить масивна, дебела, з мішками побіля кутиків уст, аж страшно байдужа, постать. Знову хвилина здивовання. — Буржуй? — падає слово з-під папахи.

— Граф Демідов, — спокійно каже той. На його обличчі — ні одного поруху. — Ступай! — Папаха на цей раз не вимагає рук. Демідов тяжкими кроками вийшов у коридор.

Водяний зробив своє безмовно, але за нього говорили його заціплені зуби і уста. Його гострі очі вбивали те, що бачили перед собою. На обличчі Андрія, можливо, вперше виступила його молодість. Він був дуже і дуже, десь до найглибшого, схвильований.

По черзі йшли — отець Методій, Микита, і інші. Скоро коридор стає завузьким, і тоді випихають усіх на вулицю. Там дійсно стоїть два „максими", а біля них такі самі, як той у папасі. В темноті, освітлені світлом з ґанку, вони нагадують сцену драми в театрі. Збоку і осторонь вид-

но міцну постать у шкіряному одязі з револьвером на поясі.

— Становісь! — скомандувала постать у шкіряному одязі. Люди поволі ворушаться і стають. Вже вичувається в повітрі те, що завжди в таких випадках з'являється. Своєрідній „озон", що в цей час винятково згущується і проникає в найтісніші шпарини відчування.

З дверей виривається Мар'яна, у своєму атласі, Таня, Ольга, всі пані. У них страшні очі, вони вже готові кинутись на ту постать в шкіряному. — Ґаспадін! — кричить Мар'яна якимсь несвоїм голосом. — Ми йдемо також! Беріть нас усіх! Ви не маєте права забрати нам наших мужів. Ви їх уб'єте!

— Стой! — різко кричить постать у шкіряному і вихоплює револьвер.

— Стріляй! — кричить Мар'яна. — Не боюся смерти! Це мої гості!

— Двіґайсь! — командує у шкіряному. — В комендатуру! Там ми пасмотрім, что ета за ґості...

Жінки хильнули з ґанку і кинулись до своїх чоловіків. — Мар'яно Миколаївна, — почувся спокійний голос з боку мужчин. — Нічого не бійтесь!

Ці слова були так висловлені, що всім стало легше. На хвилинку здавалось, що цей спокій, та певність навіть захитали нервову напруженість папах. Всі повернули вправо і поволі рушили в напрямку до центру міста.

Був вечір, скорше ніч — густа і чорна, а в ній, мов сіль у морській воді, розпущено ще один складник темноти, що виривається з німого безлюддя, із щільно закритих віконниць.

В різних місцях падали ті окремі — пах-пах-пах! — ніби краплі води у тверду вічність, оповиту клейкою напругою, а інколи надривним го-

ном прострибає чорний вершник, що в його коня, здається, ломляться ноги, і звучно гикає в темноті живіт коня. І коли він проїде, тоді робиться ще тихше, ніби ті глухі удари копит об утоптаний сніг забрали з собою всі звуки довкілля.

Валка людей зливається в чорну брилу, що тихо і тупо вгрузає у чорний простір; тривожно квапляться по нервах думки, що інколи видаються страшним, непосильним тягарем, — мов би сама темнота і гуща неба всім своїм тягарем налягають на мозок. А ноги все таки міряють кроки, що ведуть у зовсім близьке невідоме.

Над поверховим будинком на Київській з'являється хмарка туманного сяйва. Це міська управа. Перед входом, навхрест у кулеметних стрічках, з гвинтівками на пасі — сірі люди. З балькону вже звисає темне полотнище, що в нижній частині видається темно-червоним, бо світло виривається з-під критого бляхою підстрішка і освітлює мокрий, вичовганий поріг, кілька ґранітних сходин та бувшу вивіску, що свого часу викликала в Афогена Васильовича вибухи люті. Зараз вона лежить, мов труп — розвалена на кусні і скинута на брук.

— Заході! — командує голос ззаду. Валка святочно вбраних робить кроки на місці. Вузька пілка подряпаних дверей не може втріснути всіх нараз. Валка розтягається, мов вуж, а на її чолі опиняється граф Демідов з отцем протоієреєм. Вони втискаються першими і майже побіч, а за дверима їх направляють не вгору, а вниз, у тісну, вузьку щілину, що веде в підвалля. Валка без поспіху, мовчки втягається в цю нору, де пахне нафтою, кислою капустою і звичайною плісняво.

При вході до щілини висів над головами невеликий, чотиригранний, закоптілий ліхтар. —

Астарожно! — командує невидимий голос, і голови нахиляються. Стеля так низько, що граф не може стояти на весь свій зріст.

Валку розбито на дві половини і впхано у два переділи погреба. Граф, протоієрей, Водяний, Андрій і кілька інших попали до одного переділу. Афоген Васильович з рештою — до іншого. В обох переділах були вже люди. Вони стояли тісно побіч себе, мовчки, в глибокій, вогкій темноті.

— Куда! Здесь пално! — чути глухі, ніби спресовані голоси.

— Нічого. Вмістимось, — каже добрячий голос графа, і всі після того мовчали. Дійсно, вмістилися всі, двері зачинились, деякий час то там, то там падали окремі гнівні слова, а потім усе затихло. Стояли мовчки, спина до спини, живіт до живота, дихали один одному в лице або потилицю. Видавалося, що під ногами нема опертя і все висить у цій бездонній і безмежній темноті. Згори через стелю проривались інколи окремі кроки, що падали просто на голови, мов камені, кидані Вельзевулом.

— Отак воно, панове, і буде, — чути спокійний голос графа. І цей якраз голос ще збільшує безмежжя темноти, бо заспокоює дух, що не хотів миритися з уявним. — Буде тьма, сморід, — каже голос... І тіснота, — каже далі повільно й байдуже. — Не стане місця... І чим більше, панове, буде простору, тим буде менше місця...

— Бросьте там каркать, — чути різкий спротив. Речення деякий час висять у просторі і повільно відлітають у чорну височінь.

— А чи нас хоч випустять? — падає скромний, вкрадливий, ніби на пальчиках, голос.

— Випустять, — бовкнув голос графа.

— Це ще не зовсім певно, — озвався певніший звук.

— Це як для кого. Для мене зовсім певно, — далі перечить бас.

— Ви так думаєте? — знов озвався той саме вкрадливий голос, і голова, що його видала, напевно, довірливо повернулася в бік графського голосу, щоб упевнитися в поважності його репліки.

— „Надежди юношей пітають", — почулося звідкілясь, і граф закашляв.

— У Києві ось уже три дні розстрілюють...

А голос графа споважнів і відповів на це: — „І сказав він до них: уважайте, бо чуєте: якою мірою будете міряти, такою відміряють вам... і добавлять вам".

І далі він каже: „Бо родить земля сама з себе: перше вруно, потім колос, а тоді вже повне зерно на колосі. А коли плід доспіє, відразу він посилає серп, бо настали жнива".

Після цих слів, що вимовлялись поволі, одне по одному, хтось почав плакати.

— Ну, ще там... плакати, — бовкнув гнівно бас.

— А ви — коли не знаєте — мовчіть! — викрикнув хтось із кутка.

— Мовчу, мовчу, брате, — спокійно муркнув граф і після того дійсно замовк.

— Андрію? — шепче обережно Водяний. — Де ви знаходитесь?

— Далеко, — каже Андрій і ліктем торкає Водяного.

— А мені той пройдисвіт з бомбами зовсім імпонує, — шепче далі Водяний.

— Стильний, каже Андрій, хоча уста його постійно висихають. Граф мовчки згадує вежу Темпль у Парижі — одного разу, ще давно перед війною, ходив її оглядати. Пригадав собі подібне відчуття близькости смерти, вогкі, темні щі-

лини, поржавілі залізні штаби. „Отут, казав провідник, загинула Марія Антуанетта. Тут її виводили — в темному одязі, з відкритою шиєю. А там он, у вузькій дірі провів останні хвилини Робесп'єр. Ах, як він ревів, коли вели його на ешафот. Як бик. А Антуанетта, гордо, німо, з піднятою до небес головою вергла своє безмежне презирство до глупоти юрби". Провідник той, напевно, був романтик, подумав граф.

— А от з руками... — шепче далі Водяний. — В Петрограді вони ще за моїх часів це практикували...

— І дуже дорого за це заплатять, — почувся голос графа, що слухав мову Водяного.

А решта мовчала.

У Лоханських діялось незвичайне. Одного разу це може статися з цілим світом. Стояли розгорнуті столи, недопиті чарки, захололі страви. Люди не ходили, а бігали, не говорили, а викрикували. Крім жінок, лишились Григор, Іван і Микита. Їх загнали назад до мешкання, мов сполоханих курей. Всі зібрались у вітальні, всі, крім Григора, навіть Іван, тратять під собою ґрунт. Мар'яна настоює, що „щось треба робити", Ольга забилась у кут дівочої і ридає. Старші дами не знають, як діяти і що робити взагалі. Микита ходить нервово і має на це поважну причину. Він утратив те найбільше, що мав — свої укохані каштанові жеребці з позаплітаними з нагоди весілля гривами. Коли всіх тримали в хаті, ті там на подвір'ї господарили. Микита неясно вичував, що могло там діятись, і тільки через останнє вікно задньої кімнати він уздрів краєчком ока, що хтось несвій сідав до його саней, які рушили з місця і щезли за луткою вікна. Микита хотів пробити стіну, але вона була тверда.

Морози також стратили пару коней, але не те їм на думці. В темноту відійшли живі люди, і за ними треба якось бігти, кричати, подати руку рятунку. Це ж діється при очах, на досяг руки діє видима смерть і який Бог може тут помогти? Тут особливо проявила себе Наталка. Вона весь час скромно мовчала, але тепер почала діяти. — Треба, Іване, йти!

— Я біжу! Я біжу! — швидко лепетала Мар'яна. Її рішуче перебив Іван: — Нікуди не біжу. ось ми сідаємо в санки і їдемо до міської управи. Пішки нас варта не пустить.

— Де ж ті, каналії, можуть бути? Де їх шукати? — каже сам до себе старий і думає про оте „че-ка".

— Та, напевно, в міській управі, — каже Іван.

Було рішено їхати. Варта з-під ґанку відійшла. Їдуть Іван, Мар'яна і старий Григор. Останній поганяє. Іван — у своєму фраку, Мар'яна — у шлюбній сукні, гриви коней заплетені, і в них мають паперові стрічки.

Поїхали з місця чвалом, бо спішили і боялись, щоб не зупинила їх варта. Стояла глибока тиша, і сани Морозів неслись через тьму і тишу, мов бойова колісниця. Місцями, дійсно, ходили вартовики, але вони, мабуть, не встигали зоглядітися, як біля них пролітали сани. Під'їхали до міської управи.

Назовні тихо, сонно і скучно. При вході — ті самі два з кулеметними навхрест стрічками. Те саме світло з піддашшя освітлює потрощену вивіску. Одно з партерових вікон замазане кволим світлом не тільки ззовні, але і зсередини. Навкруги ділічна тиша і врочистий спокій.

Сани Морозів розбили і стлумили настрій довкілля. Негайно виникла процедура. — Стой! — Іван і Мар'яна вискакують з саней, вартові не

вірять своїм очам, один з них біжить до середини і по хвилині мчить назад. — Заходіте!

Іван і Мар'яна йдуть до середини, старий лишається при конях. Вони опиняються в покої, заваленому вперемішку столами, стільцями і зброєю, далі ззаду — довгий і широкий стіл, а за ним кількоро людей. Над ними на проводі навскіс звисає, прив'язана до стелі і до цвяха в стіні, мала електрична лямпка. Всі грають у карти.

Іван і Мар'яна маленьким проходом продираються до столу. Кілька голів з приплющеними очима піднялося їм назустріч.

— Я називаюсь Іван Мороз! — почав одразу Іван. — Сьогодні у мене весілля. Ось тут моя наречена. У нас були гості. Нагло до нас увійшли невідомі, озброєні люди і всіх наших гостей забрали. Одинокою причиною їх арешту були їх чисті руки. Що це значить? Мушу довести до вашого відома, що мій тесть, якого також забрали, лікар. Логічно, що лікар не має права мати брудних рук. Другий мій гість — директор місцевої школи...

— Давольно! — проговорила одна з постатей за столом. Вона також була у шкіряному одязі, як і та, з кулеметами. Обличчя біле, чисте, з гострими чорними очима.

— Знаєм! — казала та постать далі. — У вас там собралась всякая офіцерская сволоч! — вигляд у неї байдужий і сонний.

— За винятком мене, там не було ніяких офіцерів, — каже бистро Іван.

— Ви офіцер? — гостро, ніби прокинувшися зо сну, поставив той питання.

— Так. Я офіцер! — спокійно, але рішуче сказав Іван.

— Царскій? — впало знову питання.

— Русскій! — відповів Іван.

— Раднов! — звернувся той до одного з присутніх. — Поіщі!

Названий поволі і байдуже відкладає карти, бере більшу папку паперів і спокійно їх переглядає. — Как фамілія? — падає голий, байдужий запит. — Мороз! Іван Мороз! Я вже сказав! — кидає Іван.

Наступає коротка перерва. — Нєт, таваріщ камісар! — каже спокійно Раднов і закриває папку.

— Ґдє ви служілі? — питає швидко комісар.

— В артілєрії!

— В паслєднєє врємя?

— Я бил в плєну!

— Кто вас здєсь знаєт?

— Здєсь всє мєня знают.

— Пазвать таваріща Акіма! — сказав комісар у темноту до дверей, хоча там нікого не було. Іван і Мар'яна також туди оглянулись. Там було чорно і глухо. Але по хвилині звідти виринула нова постать, яку не зовсім добре видно.

— А! Паздравляю! Іван Грігорьєвіч! — раптом чує Іван, руку його схопили і міцно тиснуть. — Мар'яна Ніколаєвна! Паздравляю от всєво сєрдца!

Це, виявляється, і був „таваріщ Акім". В ньому Іван одразу пізнав знайомого різника, на ім'я Янкель. Той самий, що протягом довгих років купував на хуторі Морозів ялівки. Здивовання велике. Перших кілька хвилин Іван не знаходить належних слів, а „таваріщ Акім" негайно робить своє: — Лазарь Міхайловіч? Что ето значіт?

— Я здєсь нічево нє знаю. Донєслі, что там сабралісь афіцери!

— Пошлі іх всєх к чорту — тєх, кто єто сказал, — резонно проговорив Акім. Він це висловив певно, стисло, підкреслено. Комісар посміхнувся,

відложив нарешті карти і спокійно сказав Раднову: — Ашібка, таваріщ Раднов!

Поволі входив ранок — нехолодний, вогкий, мовчазний. Вулиця глухо, замкнулася в собі, все згорнулось, на перехстях — вартові й кулемети.

У Лоханських проломний настрій. Повернулися всі, як були. Микола Степанович увійшов спокійно, в шубі, без шапки, зовсім мовчки, довгі руки звисають, брови насуплені. — Нічого, Миколо Степановичу! Давно, коли ми з вами мріяли про свободу — то була тільки мрія. А це ось — дійсність!

Микола Степанович не сказав ні слова. Всі поволі почали розходитись. Тільки Морози не можуть виїхати, бо донесли, що на мосту далі триває процедура з руками. Нікому не хочеться ще раз пережити ту саму пригоду. Граф, сміючись, заявив, що нагла зміна режиму принесла наглу зміну його становища. Він уже не граф, а тільки Демідов. І не власник маєтків, а звичайний пролетарій. „Ми всьо разрушім до аснаванья, а патом ми наш, ми новий мір пастроім! Кто бил нічем, тот будет всем". — Чи не так, Микло Степановичу? — казав весело граф. В цьому просторі це була одинока весела людина. Здавалося, що йому направду весело і навіть приємно. Здавалось, він навмисне лишився тут, щоб усе бачити і різними словами довести своє до свідомости людей, хоча б ось цих, що тут біля нього.

Графові донесли, що вертатись додому нема потреби, що там уже є господарі. — Я так і знав. Добре тільки, що відправив свою дружину... А Афоген Васильович і Микола Степанович запропонували йому негайно місце в себе. — Нічого, — сказав Демідов. — Все в порядку. Дев'ятнад-

цять років я вже чекаю цього дня і все не падаю на дусі. І думаю — не впаду.

А старий Григор наглить їхати. Його не вабить сніданок. Що там діється в хуторі? Звідти ніяких вісток. Але настрій усіх, за винятком Микити, піднявся. Наталка бурхливо сміялась. — Чого ти регочеш? Дурна! — сердито казав Микита.

— Скільки мене нагонили з тими кіньми, — каже вона.

— То тішся, що більше не маєш!

— Ха-ха-ха! — реготала Наталка, Микита сердито глянув, сплюнув, а далі зупинився. Що? Йому здалося, що в тому реготі — те саме, що в його злості. Після того він мовчав і тільки супив брови.

Раділа також Ольга. — Нічого, — казав Андрій. — Коли стояв у тій темноті, мені здавалось, що підо мною та „бездна", пам'ятаєш, над якою летів лермонтівський Демон.

На щастя, на переїзді через Дніпро руки були вже перевірені і контролю знято. Морози швидко від'їхали. З ними від'їхала також молода Морозиха Мар'яна. Коли вона відходила, Марія Олександрівна втирала сльози, а Ольга дивилась, повна заздрости, мовчки і по-своєму суворо.

Місто швидко мінялось. Там, то там виринули червоні прапорчики. Віконниці і вітрини наглухо закриті. Зникли всі візники. На всіх місцях, де тільки можна ліпити, появились барвисті, бойові, благаючі і погрозливі плякати. Деякі з них — в українській мові, і скеровані вони проти „буржуазного прихвосня, кривавого узурпатора влади, раба поміщиків і капіталістів, розбійницького отамана Петлюри". Російською мовою говорилось про „злейших враґов рабочево класа — ґенеральскую і афіцерскую сволоч, предводі-

тельствуємую наємніком іностранних інтервентов, крававой царской сабакой, ґенералом Денікіним". Ще інші плякати казали, що „красная армія — самая передовая армія і єдіная боєвая сіла, которая всєму трудовому міру несьот аслепітельную правду. Да здравствуєт красная армія! Да здравствуют єйо вожді Ленін і Троцкій! Смерть враґам трудовова народа! Смерть Петлюрє і Денікіну! Да здравствуєт міровая революція! Пролетаріі всєх стран, соєдіняйтесь!".

Стіни будинків, мури цвинтаря, огорожі городів, міські тумби, телеграфні стовпи обернулись на пропаґаторів „сліпучої правди". Навіть вулиця, її повітря і камінь хідника під ногою не сміли мовчати. Протягнулись червоні полотнища, розсипались летючки. Підошви топтали ворогів трудового народу, а серп і молот чіплявся до кожного ґудзика, що зустрічався на дорозі.

„Із всєх поґребов" Варшавки вийшли дивні люди. На них розхрістані одяги, прикриття голови будь-яке, волосся витикається клоччям — чоловіки й жінки, старші і молодь. І в кожного щуляться очі, і видається — з тих приплющених щілин виливається своєрідне каламутне повітря, що наповнює запахом цілий простір. Де ті люди були? Чому їх не видно було до цього часу? Цигарки стирчать у їх міцних зубах, що розжовують їх на кашу.

Смело ми в бой пайдьом за власть саветов!

І всєх буржуєв бйом, сволоч такую! — співають ті люди козлотонними голосами.

На площі перед міською управою вже купчаться всі ті інші... З невідомого появилась духова оркестра під керівництвом нового, незнаного тут дириґента. Грають „Інтернаціонал", ті люди знають мотив, все довкруги невлад співає. Так само з невідомого виступили апостоли. Ось один

з них міцний, барчистий, у грубій, сірій шинелі, вуса підстрижені. Він має трохи хрипкий, але сильний голос. — Таваріщі! — казав він. — Красная армія под предводітельством таваріща Троцкаво, разґромів враґа рабочєво народа — крававa атамана Петлюру, несьот українскому народу полноє асвабажденіє от всєх єво поработітелєй — памєщіков, капіталістов, бандітов і паґромщіков. С етава дня і на етай землє нє будєт больше етіх крававих паразітов, і весь рабочій народ — рабочіє і крєстьянє — будєт асвабаждьон ат іх експлоататорскаво правленія. Вся власть, вся земля, всє баґатства тепєр прінадлєжат только тєм, которие работают.

І рот його викидає і викидає сильні, звучні слова, а голос гримить, а всі слухають. Дві, три, п'ять годин — те саме. Пророки міняються, слухачі також, а слова летять далі у простір і десь там знаходять відгомін.

А по місті, від дверей до дверей, пішла вже чутка, що під „Підстінком" і до цього часу лежить чотирнадцять трупів — наслідки нічної перевірки рук. За цим від дверей до дверей побігла чутка, що „йде обшук". Ніхто не каже, чого шукають, але городяни прихапцем збирають усе, що має ціну, замотують у дрантя, засовують десь у попіл, у сміття, на горище між павутиння, під зірвану дошку помосту. Сховати! Все сховати! Пам'ятку, золоту монету „на пїять рублєй" з головою царя, кращий годинник, кусні матерії, шубу, чоботи.

У Лоханських діється те саме. Микола Степанович стоїть, зовсім безрадний, посеред свого робочого кабінету, в білому робочому халаті, і йому здається, що може той плащ занадто білий, може б його чим замастити. Марія Олександрівна надягнула найгіршу, стару суконку, поспіхом зби-

рає персні, золоті годинники, бранзолетки, гаманець з монетами, все те загортає в онучу, виносить на задній двір і запихає до посудини на відпадки. Голова її зовсім розтріпалась, на ногах старі нечищені черевики. Ольга вихопила з шафи обріз матерії, що лежить уже довший час, і гарячково почала ним обгортатися. Поверх надягнула стару Мар'янину суконку. — Мамо! Дивись, яка я! — Ах, не морочи мені голови! — казала на це Марія Олександрівна. А Ольга і дивувалась, і боялась, і було їй цікаво. Що це справді діється? — було її безмовним питанням, і їй хотілось, як завжди бувало у незрозумілих справах, звернутися до батька. Але той не міг сьогодні відповісти. Ольга це цілком виразно відчувала.

Ходять, ходять! Вже всі бачать. Йдуть від хати до хати. За ними тягнуться сани, запряжені гнідою конячкою. З будинків виносять речі і кладуть на сани. Це так чудно. От були ті речі чиїсь, а тепер прийшли, одверто вирвали з рук — і немає ніякої кари. Де вони? Ще в Мироненків. Виходять, виходять! Заходять до Петренків.

Лоханські також чекають саней з конячкою. І ось під'їхали. Доктор сам, у халаті відчиняє двері. Їх п'ятеро, і всі ввалюються в сіни. Тупіт чобіт, закарващі брудного снігу на килимах. — Здрасте! Єсть аружіє? — Марія Олександрівна зовсім бліда, з рук її все валиться. Їй здається, що вони вже все знають і нема про що говорити. Ольга незграбно товста і дивиться на них такими очима, що, здається, вони кричать: бачите, яка я?

А доктор відповідає: — Ахотнічьє ружьйо!

— Атдать! А больше нічево?

— Нет, — каже доктор, іде спокійно до кабінету і виносить свою дубельтівку в футлярі.

— Ви астайотесь здесь — і ні шаґу с места, —

падає наказ, і палець указує на коридор. Двоє з них входять до кабінету доктора.

По часі чути, як щось падає, валиться, окремі слова. Це триває, потім виходять і йдуть до спальні, до їдальні, до дівочої і скрізь щось знаходять. — А ґдє золото? — питають по всьому.

— Нєт у нас золота, — каже доктор і відвертається.

— Доктор! Ми всьо знаєм! Ми вас відім насквозь. Ну, ми єщо на ету тєму паґаварім.

Пішли. Понесли з собою сувій полотна, дещо білизни, ловецький кожух, дві пари чобіт і книги: „Трьохсотлєтіє дома Романових" та „Цар Іоанн Ґрозний".

Побіч Лоханських, через двір — більший, поверховий „дом Куніциних". Це ті саме, в яких недавно гостювали знайомі з Петрограду. Це їх „ґарадской дом", а їх маєток — п'ятнадцять верстов відси, на селі. Всі переконані, що там буде все перевернуте догори ногами. Будинок зовсім завмер, і звідти не чути ні одного звука.

І сталась несподіванка. Ревізія не пішла до будинку. Двоє шукачів відразу побігло до заднього двору і по короткому часі повернулися з якимсь саквояжем. — Таваріщі! Пара абєдать! — сказав один з них, всі всілися до своїх санок і від'їхали.

Це викликало безліч здогадів. Ніхто нічого певного не може сказати, але пізніше виявилось: Куніцина — солідна, тяжкувата пані — з поспіху і переляку зібрала всі свої цінні речі до саквояжу, а їх набралось чимало, і не знайшла нічого кращого, як вийти на задній балькон і все те викинути до куща бозу.

У сутерені того самого будинку жив знаний п'яниця, швець Заруба зі своєю не менш знаною Мотею, що свого часу була в Куніциних покоїв-

кою. Заруби й Куніцини мали поважні конфлікти, і коли злощасний саквояж летів з балькону до куща, Мотя мала нагоду спостерігати це знизу і негайно збагнула, що час її помсти настав. Вона нетерпеливо чекала саней з конячкою, і коли ті під'їхали, вона виставила з вікна свою голову, покликала „товариша" і старанно шепнула: — Підіть отуди за будинок і пошукайте в крайньому кущі бозу.

„Товариш" негайно вислухав Мотю, пішов, пошукав і рішив, що „пара абєдать".

Нагла обідова перерва не принесла зміни. Недоревізовані чекали своєї черги. На вулиці зовсім мало людей, а ті, що появляються — появляються нагло і так само нагло зникають. Навіть мітинґ значно змалів, хоч і далі говорив апостол „ослєпітєльной правди", а люди на це казали: — Вони вам не втомляться. Хочете — не хочете, а їм байдуже. Це такі. У них, бачте, все добровільно, а спробуй тільки не послухати! Растрєл — і годі! Це такі! — А на площі в той час кілька десятків голосів кричали „ура".

У Лоханських „обідова перерва" робить позитивне враження. Ольга негайно звільняється від свого обріза, надягає своє звичайне, сіре убрання, і поки добряча Марія Олександрівна з допомогою Ганни збирає з помосту вивернуту свою ґардеробу, а Микола Степанович ставить на місце томи медицинської енциклопедії, Ольга вбігає на одній нозі, крутиться вихором і заявляє: — Я йду до Морозів.

— Як то йдеш? — падає гостре, підкреслене здивовання Марії Олександрівни, а поки Микола Степанович знаходить перше слово, потрібне в таких наглих випадках, дочка вже висить у нього на товстій шиї і в бороду сиплються швидкі по-

цілунки. — Я, мамо, мушу там бути! Там Мар'яна! Ми нічого не знаємо! Я йду!

— Здуріла! Дівчина зовсім здуріла. Таж вечір! Таж глянь, що діється! Таж на мосту напевно варта! Таж яка холоднеча!

— Мамусь! Золота! Мовчи! Я хочу! Я мушу! Мушу, мушу, мушу, мушу! — і це триває так довго, аж поки Микола Степанович нарешті знаходить потрібне слово, яке звучить: — Та хай собі йде!

Цього зовсім досить. Ольга зривається з місця і біжить до своєї кімнати. Там уже все готове. Пальто, теплий шалик, муфта, кальоші, шапочка. Все? Ще раз глянула в дзеркало. Вдоволена — від того усміхнулась, і в неї раптом вирвалось: — Андрію!

В коридорі її ще раз чіпає мама. Дарма. Вона її заціловує, батька також, нічого не чує, не бачить і виривається на вулицю.

Боже, скільки страчено часу, скоро стемніє. Оглянулась направо, наліво, чи не трапиться щось, що нагадало б візника. Даремно. А мама мала повну рацію. Вогкий і недобрий вітер, той самий, що в такий час, особливо в полях та на лугах, свавільно грасує, зриває сніг і творить хуртовину. Вулиця зовсім, зовсім порожня, тільки при вході до ярмаркової площі пристрасно лопотить на вітрі червоне полотнище, з якого можна вичути розпачливий крик: „Да здравствует рабоче-крестьянская власть"!

Ольга нахилилася вперед, стиснула міцно уста і швидко, швидко, майже бігом, подалась до Дніпра.

II.

— Я цілком холоднокровно сприймаю все, що тепер діється, і не хочу з приводу того дивуватися — казав Водяний за столом на хуторі, який господарі застали в найкращому порядку. Всі за столом і всі вечеряють. Ніякого весілля, а звичайна вечеря. Надходить вечір, і пориви західнього вітру затьмарюють простір над лугом.

— Це цілком закономірно і логічно, — продовжує той самий голос. — Коли нема жадного спротиву, все піде своїм порядком. Революція розгортається, большевизм входить у смак, його армії врізаються глибше і глибше в простір, і я не можу відмовити їм належного, коли тих кілька інтелегентів дають собі раду з зграєю голозадих кретинів. Ви тільки дивіться на ту морду, що оглядала наші руки. Весь спухлий, очі між двома сливами. Все це від п'янства, безсонних ночей, диму і холоду. Такі пройдуть світ і ніде не зупиняться. На них не вплине ніякий клімат і ніяка людська сльоза. Він вам кидає одверто в очі брехню і каже „правда"! І спробуйте йому заперечити!

Вони, наприклад, прекрасно знають, що їх такими, якими вони є, ніхто не хоче. І тому вони діють брехнею. Вони настирливо лізуть. Це ті, що шукають „правди" страхом, підступом, облудою, нарешті смертю. І здавалось би — навіщо їм це потрібне? Раз вони мають рацію — навіщо стільки жаху? Але саме тому, що вони того жаху потребують, як зброї, вони себе заперечують. І треба знати одно: з цими людьми ніхто й ніколи не дійде до миру. Вони не знають миру. Вони знають повну смерть або перемогу!

Всі за столом мовчали, Андрій та Іван шукають потрібні думки на додаток, бо в засаді всі

згодні. Іванові хочеться тільки щось сказати, чого він не може висловити повно.

— І що ж по-вашому з ними робити? — каже спокійно Іван.

— З ними треба битись! Битись зброєю! Кулаками, шаблею, гарматою. Їх треба бити — так, як б'ють вони!

— Ми інші люди, — каже Іван. — Є люди, що так само переконані, як і вони, а різниця між ними лиш та, що перші шукають помсти, а другі любови. Це було завжди. Я добре знаю ту їх „правду". Це — спазматична, гірка й лайлива правда. Це — розлита жовч світу. Я вичуваю, що тепер від них нема спасіння. На це потрібно часу, спокійної, тяглої сили душі, бо силу тіла мають вони.

— Це вимагає операції, — твердо каже Водяний.

— Де маєте хірурга? Наскільки я розумію — ми не маємо ніякої ідеї. Люди нашого наставлення не думали творити теорії, вони творили життя. Нас поставили на суд за те, що ми не хотіли ходити, кричати ура, робити демонстрації, розбивати трони, скидати корони. Ми сиділи на землі, орали її, сіяли хліб, хліб збирали й віддавали. І ми зовсім не думали, що робимо щось погане. І також зовсім не думали, що хтось десь там, може наші сини чи брати, по містах, університетах, по фабриках цілі десятиліття писали на нас обвинувачення. Вони сказали, що ми багаті, а поруч нас є бідні. Вони сказали, що ми здобули своє багатство неправдою. Вони сказали, що це наше багатство треба від нас відібрати і віддати тим, що не мають. Чи ж не спокуслива така „правда"? А ми про це зовсім нічого не знали, а сьогодні нас тягнуть на суд і хочуть карати. І ми не знаємо, як боронитись. Ті, що боронять-

ся — це лише дуже прихапцем пошита програма. І її для нас не стане.

Іван говорив спокійно і навіть, здавалося, байдуже. Водяний натомість горів. Його лице зраджувало напруження й рішучість. Андрій сидів напроти і уважно слідкував за обома. Старий куняв. Мар'яна виразно задивлена на Водяного, їй подобається кожне його слово.

А потім прокинувся старий, і виявилось, що він усе старанно слухав. — Миколо Івановичу! Нашого полку ще не створено. Але не бійтесь, він ще буде. Тепер грасує те, що має для цього ноги. А прийде пора і на голову. — І після цього старий встав, сказав усім добраніч і подибав до своєї комірки.

Всі вичувають потребу відпочинку. Довга, непроспана, напружена ніч, повний тривоги день. Тому всі почали розходитись.

Андрій, після першої в його житті пригоди такого роду, якось раптом замовк. Він відчув, що затратив у тому льоху свою юначу, дуже плекану безпосередність. Стоячи в тій безмежно тісній, а одначе безмежно широкій і глибокій темноті, він задумався, і та задума не сходить з його чола. Вперше збагнув яскраво це дуже виразне слово „темнота" і пригадав собі багато образних висловів на це поняття, а між ними такий — „і розів'є тьму неволі".

Він, наприклад, не сперечається ані з Водяним, ані з Іваном, бо кожний з них має рацію; натомість думає, що з цього дня він мусить почати якусь нову, живу і наочну роботу, щоб усі ці суперечки перестали бути допущеною теорією, а перейшли вони, бодай в далекому майбутньому, в таку практику, що включатиме теперішню суть речі. Він думає, що цьому людському типові можна помогти тільки заміною деяких складників

його психіки. А це може статися не тепер і не шляхом революції. Ця революція може тільки припинити природній зріст, бо забере багато тієї найкращої крови народу. Андрій власне у полоні таких думок.

Цілий хутір, не зважаючи на все, пережив нечувану катастрофу. Жалюгідно виглядав центр цього царства — кухня. Зложені в ній гори поживи, що були призначені для незчисленних гостей, були невикористані. Цариця цього царства, невтомна Омелянчиха, була розбита вщент. Вперше на своєму житті вона програла поле бою і відчула, що корона її помітно похитнулася. Вона, наприклад, довідавшись, що „все пропало", що ніяких гостей не буде, вперше на своєму житті махнула на все рукою, не взялася ставити всього на своє місце, а відкачавши рукави і розпустивши жінок, лягла — і то навіть не на ліжко, а на застелений килимом тапчан, підложивши під струджену свою голову тільки свій сухий кулак.

Те саме зробив і Григор, і така резиґнація вказувала, що ті люди були чимсь поранені. Вони, так би мовити, нагнівались на життя і хотіли так на ньому помститись.

Мар'яна ввійшла до спальні свого чоловіка позбавленою всіх істотних проявів такого важливого моменту її життя. Увійшла, вичула і пізнала. Окинула поглядом все, що тут було. На стінах густо висять картини, стоїть одно старе, міцне, дубове ліжко, прикрите чистою, білою прикривкою, стіл старанно прибраний. До вікон входить передвечірня, холодна і шорстка темнота.

Пізніше ввійшов Іван, і вони опинились на самоті. Не перше вони були самі, але тепер це було те інше, якась грань вичувалася між тим, що було, і тим, що бути має. І вони знають, що цю

грань вони тепер повинні перейти. Але над ними висить враження минулої ночі, Мар'яна все ще вичуває під серцем гостро наболіле місце, коли їй здавалось, що всьому кінець, що станеться найстрашніше. І коли живий і сильний Іван підійшов до неї, обняв її міцною рукою, вона пригорнулась до його грудей не так з почуття ніжности, як з бажання висловити свій біль і знайти лік від нього. Це деякий час тривало, не було ніяких слів, потім Мар'яна звела свій зір до Іванових очей, хвилинку пильно в них вдивилась. — Не бійся, Мар'яно, — сказав він. — Все буде добре. — Вона кивнула йому головою.

Далі Мар'яна почала поволі й обережно відкривати постіль. Появлялись білі, чисті подушки, розгорталася біла розлога поверхня ложа, ніби крила великого, білого птаха, що є готовий до лету. А після цього Мар'яна підійшла до Івана, що сидів при столі спиною до неї і перебирав привітання, обняла його за шию і шепнула йому на вухо: — Підемо, милий...

Весь хутір поволі пірнув у темноту, в якій на всі боки шуміли пружні вітри. Дерева саду на всі способи хиталися. Принишкло, мов замерзлі в льодах кораблі, стояли будови. Здавалося, що все обернулося в слух і увагу, що все причаєно вслухалось у вічний простір, ніби чекало, що звідти, з висоти чорного неба чи з глибини білої землі, впаде страшний голос Бога, що створив це небо, цю землю, ці дерева і цих людей. Над цим місцем стояло страшне питання часу, питання, що в своїх початках, ніби перше джерело, витікаючи з одної точки, поволі розливається і обертається у грізну течію могутньої ріки, що наповняє собою океани.

На хуторі повисла задума. Один тільки Водяний, що фактично не належав до цього комплексу, стояв осторонь. Він не поділяв загального на-

строю. Ті вісімдесять десятин землі, що лежали під його ногами, не в'язали його сумліня. Вони були для нього тільки шматком поверхні цієї плянети, по якому ступають його ноги, не лишаючи там своїх слідів. Він кожної хвилини, мов птах, може здійнятися в простір і летіти. І ввечері, коли всі розійшлись, він зістався на розмову з Танею. Це тривало, а вислідом було, що він, мовляв, не лишається тут ані одної секунди, що у нього і так уже все готове, що він мусить іти і мусить діяти. Інакше „вони нам скрутять шию, мов курчаті".

Таня легко стримувала його, просили залишитися бодай до ранку. Ніч, він стомлений, у полі метелиця. Ні. Рішено. Нема як і нема потреби чекати. Вираз його очей, брів, чола вказували, що він саме так думає і думає поважно.

І коли Андрій увійшов, щоб сказати Тані добраніч, він побачив, що Водяний уже зібраний в дорогу. На ньому щільно лежить його короткий кожушок, ввесь легкий, і бракує йому лише того, що мають усі воїни.

— О! — здивувався Андрій.

— Ви, — сказав Водяний до Андрія — як дійдете до нашого віку, матимете змогу нас порівняти. Мене й Івана. Не знаю, хто з нас має рацію. Це будете знати ви.

— Ви обидва маєте рацію, — каже Андрій. — Іван не має тепер рації лише тому, що він зв'язаний, а ви вільні.

На цьому погодились. Ні. Не треба нікого турбувати. Він відходить непомітно. Навіщо зайві слова.

Таня й Андрій провели Водяного в темноту ночі аж до воріт. Таня була зворушена, особливо, коли той цілував її руку. Андрій це вичув, зрозумів, лишив їх двох і вернувся до себе. Вітер

вдаряв у стіну будинку і намітав під дверима замет.

І не встиг Андрій зачинити за собою дверей своєї кімнати, як до нього постукали. — Прошу, Таню, — каже він спокійно. Двері відчинилися, і швидким кроком увійшла не Таня, а Мар'яна. Вона вже була в нічному, попелястої барви, халаті. — Дай мені свій палець, — сказала вона. Андрій здивовано подивився, посміхнувся і наставив їй вказівний палець. — Не цей, а цей, — сказала Мар'яна, взяла його руку і на мізинець насадила золотий персник з брилянтом.

— Що це, Мар'яно? — питає він здивовано.

— Мовчи. Нікому нічого не кажи. Колись довідаєшся, — шепнула вона, міцно, похапцем стиснула його руку, кинула добраніч і побігла. Коли відходила до дверей, за нею маяли поли її халату і було видно її ноги. А коли вийшла, в ухах Андрія деякий час стояв шелест матерії, і його ніздрі вловили тонкий запах її улюблених парфумів „кельк-флер". Андрій пильно вдивлявсь у персник; від його блискучого камінця виходив промінчик сяйва, що западав у його душу і там щось дивне і хвилююче викликав.

Він боявся залишитися сам з цим останнім враженням і, щоб його перебити, мав намір ще раз зайти до Тані.

Саме в цей час лугом, нахилившись вперед, засунувши руки в боброву муфточку, майже з заплющеними очима, бігла Ольга. Вітер дув з лівого боку від Дніпра. Одяг вкривався сухим снігом. Ноги в кальошах сховзались, і вона часто збивалася з дороги. З кожним сильнішим поривом вітру вона зупинялася перевести віддих, виймала з муфточки руку і прикладала кінці пальців у рукавицях до уст. Навкруги зовсім порожньо. За весь час дороги не зустріла живого створіння.

Лише від Ліпляви інколи чути гавкіт собак, а з боку Канева — окремі потріски, що нагадують виляски з батога. Неба зовсім нема. Одразу від голови починається і невідомо куди здіймається чорне провалля. З нього інколи виривається зграєю попіл з вітром, що вдаряє об сніг і зриває його з місця.

Ольга рветься вперед. Не чує втоми, холоду, страху, а навпаки: їй себелюбно приємно. По цілому тілі нутрує тепло, м'язи міцно й твердо діють. Вона боялася темноти, бо уява була в темноті. Але тепер у темноті тіло, а уява в сяйві, і тіло тільки рветься, щоби пробитися до сяйва.

Її мучить: а що як у „них" те саме, що і в Каневі? Палке і несамовите серце тріпоче острахом, надія крушить непевність, ноги прудко біжать, нестримна уява кружляє диким птахом над місцем, де має впасти її надхнена жага. „Це було б страшне! Це було б страшне!" несвідомо шугає в думці, а серце при тому вибиває такт, ніби молот, що б'є гаряче залізо.

Ось назустріч уже стріляє світло хутора. Світло. Є! Одна цятка. Господи! Спаси і схорони. І що за диво: отак бігти на весілля сестри! А спереду ж сичать тополі і ялини, посувається чорною брилою вперед будинок, контур острова висуває в сірості спокійні лапи. Прекрасний, небоязкий звір-хутір.

Ольга вривається на подвір'я, біжить заметами, стукає до засипаних снігом дверей. Вилазить темна мара, і заспаний голос Омелянихи — „Хто там такий?" — вітає понуро Ольгу, а потім каже, що всі сплять.

Господи, як прекрасно, що сплять! Ольга мовчки втискається до темних дверей і мало не мліє від тепла і запахів кухні, що вихоплюються з ледве освітленого простору. Вона перебігає кух-

нею до передпокою і там, в темноті, одразу, без єдиного звуку сідає на лаві. Серце її далі б'є боєм, вона швидко переводить дух, шукає потрібні слова. І в такому стані знаходить її Андрій.

Він вийшов від Тані з наміром іти спати, але чомусь ще виглянув до передпокою.

— Ольго! — вихопилось у нього притишено. — Що сталося?

Ольга відразу зірвалася. — Нічого! У нас все добре! Я тільки засапалась.

— До Тані! До Тані — шумів уже Андрій, схопив гарячу руку Ольги, і обоє побігли в темний коридор. Цей біг! Що за предивна сила? — Таню? Спиш? — стукає і питає Андрій, не чекає відповіді, вганяється сам і пориває за собою Ольгу. Таня в нічному, ліжко її готове — м'яке і біле.

— Ти тільки глянь! — кричить Андрій, а Ольга кидається Тані на шию, а потім швидко говорить: — Я тільки прибігла сказати, що в нас усе добре. Батько і мама цікавляться, як тут у вас. У нас був трус, по цілому місті трус, все переглянули, багато речей забрали.

— Ти бліда! Ти, мабуть, голодна! Андрійчику!...

— Біжу! — перебиває сестру і кидається до дверей.

— Роздягайся! Скидай! Ти будеш тут, у мене, — сказала Таня.

— Чудо! Яке тут тепло! — і Оля втягнула в себе повітря кімнати. — Мені солодко. Як добре, що я відважилась. Я не могла б там сама бути. Мар'яни нема, мене лякає простір, що за стінами. Коли я, Таню, лежу сама в темноті, дивлюся, нічого не бачу, а тільки думаю, я, знаєш, зовсім, зовсім трачуся. Мені здається, що ця проклята революція вже влазить мені до самого мозку. Направду! Це вже змора! Подумаєш, як то було скрізь тепло, легко, біля собору, на бульварі, зи-

ма чи весна, чи літо, а тепер навіть сніг не так тобі віє в обличчя. Різке все.

Таня роздягнула гостю, зняла її кольоші, дала гребінець, підвела до дзеркала. Потім посадила до м'якого крісла біля грубки. Ольга протягнула вперед ноги. — Ху, яка тут тепла розкіш! З мене вилазить завірюха.

— Чи маю повідомити Мар'яну? — питає Таня.

— Ні! О!.. Таню! Не треба! Вже сплять! Буде шум...

— Маємо, — сказав Андрій, що увійшов з тацею, на якій все вперемішку — і чай, і якісь пляшки, і краяна печеня, і яблока. Ольга зірвалася, бистро глянула на тацю. — Андрію! Ти думаєш — я то все подужаю.

— Зробимо собі баль, — казав Андрій і розставляв принесене на туалетному столику. Ольга брала, переставляла, розкладала наново. Таня дивилася з посміхом, швидко наростав добрий настрій.

— Таню! Шановні мої дами! Ольго! Знаєте, з чого почнемо? З цього! Будь ласка! Прошу!

— Ой-йо-йо-йой! Страшно, — казала Ольга. — З моєї шкури виходить мороз. Що це таке?

— Слив'янка, — відповіла Таня.

— Лий, Андрію! — відізвалась Ольга.

До вікна рвучими подувами, через мережу горіхового гілля безуспішно рвалася з саду ніч. Біля столика сиділо троє, чарки налиті рубіновим напоєм, підіймаються. — Лий, Андрію! — говорить Ольга. — Хто знає, що нас чекає, а в мені переворот. Я роблюся легкою, а земля крутиться.

— Їж, Олю! — казала Таня, Андрій підсуває рожеві клаптики шинки, Ольга бере пальчиками, очі її великі, мов каштани.

— Я дуже радію, що прийшла. Свята думка, — швидко казала Ольга. — Як добре, що я ось

тут з вами, Андрію і Таню! Я — ваша Ольга. Протягніть тільки руку. За мною — чорна, як вугіль, ніч, а цими днями у Прохора померло на еспанку двоє молодих дівчаток, а одна з них — моя прекрасна, незабутня Пріся. Бігала боса лугом, збирала квіти, а прийшла якась еспанка... Бруд! Скрізь, панове, бруд! „Ґрабь награбленное"! — кажуть теперішні наші пани, і в Куніциних вони забрали саквояж золотих речей. Все — золото! Персні з часів якогось там гетьмана. Я відтяла б їм за це руку. Подумай, Андрію! Ти мені казав раз, що прийдуть якісь люди, що силою заберуть чужу мудрість. Я не вірила. Тепер вірю!

— Ольго! Наказую тобі їсти! — випростався Андрій і гострим, довгим пальцем показав на стіл. Ольга невдоволено глянула і замість шинки протягнула знов руку до чарки. — Я мушу, — казала вона і ні на кого не дивилась. — Як душа тікає з тіла, на її місце, кажуть, приходять хробаки...

Андрій взяв руку Ольги і витягнув її в напрямі до шинки, потім — до шматка хліба, потім підніс ту руку до Ольжиних уст. — Ти в мене будеш їсти! Ти в мене...

— Буду їсти! Я... Я вся отак... — і вона показала руками, коли щось розламують на дві половини. — Я ще не була голодна. Мені небагато літ, але я, Андрію, також знаю... життя. Так. Ти можеш сміятися. У нашій шафі коло тисячі книг, і спитай, котра з них не влізла в мою малу голову, — за винятком хіба статистики полтавського земства. Чи знаєш ти, наприклад, такого автора як Моріюс? Це італієць, що написав про Китай, де чотириста мільйонів людей протягом п'яти тисяч років не потраплять вилізти з голоду.Ти думаєш, що ми є щось краще? Якусь філософію ті люди важать на унції і не можуть піднятися з

бруду, що цілими тонами обліпив їх душі. А цієї ночі я ніколи, ніколи не забуду. Коли я обгорнулася шматком матерії, щоб його з мене не зірвали ті каналії... Я... горіла. Я б їх усіх мордувала. Я б їх... — Вона шукала слів і закушувала при тому уста, очима бігала по всіх предметах і, не знайшовши нічого, знову схопилась була за чарку, але Андрій своєчасно впіймав у свій великий кулак її вузку долоню. — Пусти, — казала Ольга. — Вони хвилинку пручались, але Андрій переміг, і обоє, мов діти, сміялись.

— Ех, яка прекрасна ніч. Таня хоче спати! Та це ж весілля! Гуляймо, — казала п'яно Ольга. Щоки її, набиті вітром, соковито яріли, слова виривались кожне окремо.

— Ти, Олю, мусиш їсти, — казала Таня. — Ти ціла гориш.

— І хочу горіти. Я, Ольга Миколаївна, хочу сьогодні горіти, як метеор, — проговорила вона повільно, чітко і урочисто. — Хай живе радість! Слухай, Андрію, цю ніч!

— Чую, — казав Андрій. Він уже також піднявся знизу вгору. Велика пружність духа сповнила його єство. — Я її бачу! Ось! — він простягнув руку і помацав повітря.

— Сховай руку! — бистро сказала Ольга. — Ти не все бачиш! У повітрі, мов акула в океані, плаває дихання, що вбиває порух годинника. А мама плаче, що забрали ловецький кожух, ха-ха-ха!

— Ти ж минулу ніч також не спала? — питала перемучена Таня.

— Я не спала, ти не спала, він не спав, всі не спали! Навіщо зайві слова? Мої очі дивляться і бачать. Я все чую. Шкода проспати історію. Колись прийдуть дурні, що будуть дивитись на нас,

як на диво, і скажуть: ті люди творили „нове життя", ха-ха-ха! Я і так цю ніч не засну.

— Заснеш! Як камінь, заснеш! Поставлю варту, і заснеш!

— Хто буде варта?

— Я!

— І видержиш?

— Воїн видержить!

— Ми з тобою не воїни, Андрію! Ми з тобою Ромео й Юлія. Я Ромео, ти Юлія! Я вдерлась у твій замок! Таню! Ти спиш? Золото? Тебе також пограбують!

Всі крізь сон, крізь ніч сміялись, падали і знов сміялись. До вікна бився і шкрябав великий, чорний вітер. Ольга міняла голос, теми, слова. Була невтомна, як ніч, як вітер, як простір. Розгортались її міцні крила, і вона, мов демон, летіла над чорною безоднею простору, а далеко внизу по колючому тернові, по гострих каменях повзла її довга тінь.

Андрій, розсуваючи брили втоми, хоробро змагався з Ольгою, а Таня замовкла і тим підписала кінець.

А час женеться, мов дика візія, вперед. Ніч наполегливо крокує, темна, мов брила базальту. Розбиті нерви землі шукають плянету, що кудись і від когось тікає. Морозівський будинок давно погас, і тільки те одно вікно довго жаріло, перечило тьмі, падало світло на порепаний стовбур старого горіха, вітер сіяв снігом і стрясав усе довкруги. Потім і те останнє вікно погасло.

III

Аж рано виявили Ольгу і не дорахувалися Водяного. Було багато здивовання, але в їдальні шумно, всі сміються. Морози інакше не вміють.

Розуміється, вони не сподівалися такого „весілля", але нема потреби від цього скиглити. Перебирали ще і ще події минулих днів і ночі, всіх це дивує, а найпаче старого, якому все таки це далеко „не вгод". Як там не думайте і що не кажіть, а над хутором повисла темрява, і старому все видається загрозливим.

І коли отак усі сиділи при столі та мінялись думками, на подвір'я в'їхали ґринджоли старости Гудими Трохима з Ліпляви. З ним прибув також Ілько Дебелий — десяцький на ці хуторі. В кожухах, шинелях і башликах, засипані снігом, вайлуваті і мокрі. Ввійшли, звичайно, до кухні, назустріч вийшов, як слід, Григор. — Привезли вам, Григоре, „розвьорстку", — каже староста. — По пів пуда з десятини і на село п'ятнадцять штук худоби. Все це на „красну армію".

Григор на це — ні слова. — Зайдім, каже, — далі. — Опинились в їдальні, там стояла недопита пляшка, і її почали поволі допивати. — Бачте, як сказано, мусимо їх на свою шию вигодувати, — хрипко, протяжно, смакуючи кожне слово, казав Гудима. — Тож будуть вибирати „комбєд". Ви ще не знаєте? Бідноту вибиратимуть. А як треба дати, то йдуть не до бідноти, а до вас. Бачте, куме, — дай Боже! А я для них уже буржуй, як каже отой паскудний Мишка. Мої вісім десятин уже не дають їм спати, отож, як бачите, знайшли нашого... Ха-ха-ха! Сміх і горе! Кого б ви думали? Проця! Ха-ха-ха! Свині, бідака, пас, а тепер вони гадають, що з нього буде хазяїн. Я їм цілу війну вів село, і давали, і давалося, а признаймося самі собі, — було що давати. І ще є, шкода тільки — чортові в зуби, бо пелька таких не має ніякого дна.

— Аж три худобини на мій хутір, — пробує щось казати Григор.

— Григоре! Кумцю! Він там, той ваш Калиниченко, домагався п'ять! Ха-ха-ха! — хрипко реготав Трохим, хрипко кашляв, а потім знову ухватався за чарку і виливав її в зарослий рот, ніби наперсток води.

— Цікавий, що він скаже, як прийде весна, — говорив на це Григор.

— Кажете, що скаже? Прийде і забере останнє, — докинув Ілько.

— То вам скажу, господарі. Ті вам нагосподарюють. Знаємо їх, таких голубчиків. По ярмарках, бувало, та по шинках... З циганами, та з жидками, та веселими кумами. Бувало, везуть таке щастя, як зарізану свиню, а сьогодні він, бачите, пурис на цілу губу. А жінка як жебрала на затірку, так і буде жебрати.

— То не треба було царя здіймати! — стукнув по столі Ілько. — Хіба я не казав!

— Казав... Але тебе не послухали. Пропало. Бач, учора сход зробили, на бричках приїхали, такі тобі сірі кобилки з Кочубейового заводу — тільки любуйсь, а вже зірвані. Зірвали каналії. Вони тобі все зірвуть, все затопчуть у грязюку. То такі люди. У них нема отого серця ні до звіря, ні до худобини, а про людину вже й не згадуй. Візьми отого, прости Господи, Федоренка з Таганчі. Чув ти, що він там говорив? І баби не будуть прясти, і електрику дістанемо, і буде комунія. А скільки він своєю рукою загнав на той світ чесних людей? Звір, кажу вам, і той соромиться крови, а цей тобі не посоромиться. Ми, кажу я їм, вам дуже благодарні, але навіщо ото нищити все, що є. Поки воно що буде, а те, що є — є. А він, бачте, каже — все піде на гній для нового. Дивіться, кажу, щоб, бува, не перегноїли. А вам, Григоре, радимо бути з такими на чіпку, бо, їй-Богу, з ними нема жартів. Звірюки! Кажу вам:

зві-рю-ки! — казав твердо Трохим і поводив при тому головою.

Потім усі шумно встали, цілувалися, як велить звичай, і випихалися всі назад, під вітер. Посідали на ґринджоли, Трохим гукнув на пару своїх конят, і ті побігли, залишаючи на снігу два довгі прорізи.

Після цих відвідин Морози відвезли на зсипний пункт за гарма-дарма не більше і не менше — сорок пудиків, а до того дві ялівки. Одну ялівку виторгували, бо взято огляд на пару коней, що було забрано тоді в Каневі. Старому все це живцем вирвали з самого серця. Знає чоловік, що це на його власну загибіль, а як не даси? Коли б тільки було знаття — підложив би клоччя, і хай краще йде з димом, — але кортить виждати. А, може, якось промине лиха година?

Старий крутився, ніби той лев, що попав до клітки. Не може знайти для себе місця. В його малій комірчині було йому так, ніби на нього спадає ціла гора тягару. Його очі наливалися кров'ю. Його ноги гнулися в колінах, і він тяжко сідав. Подумати тільки! Сорок чотири роки, день-у-день, година-в-годину — праця, праця і праця. І от приходить тобі отаке нетруджене, отаке, що не знає, що то є трудовий піт, щось таке, що за ціле своє життя, крім непотрібних слів, не видало з себе ні одного доброго вчинку, що ніколи не мало само і не хотіло, щоби хтось мав щось біля нього, щось, чого не можна навіть назвати людиною, і воно тобі каже, щоб ти віддав йому все, що маєш. Хто має судити такий порядок? Бог чи Сатана? Питаю! Хто має за це нести одвіти? Господи, Господи!

Ох, народ уже здурів! — думав своє старий. — У нього вже гниє живий мозок. Все тим заражене. Не вірю ні одному з них. Навіть той Трохим ще минулого року тягнув з економії грамофон, а хто

вже раз торкнувся чужого — рука такого липне сама від себе до дурниці, а все, що не твоє, то смерть людській душі. Не можна порушити в серці безкарно того, що стримує руку твою від злого. І старий вечорами гасив своє світло, і йому здавалося, що цей світ, що ці люди йдуть просто в якусь розявлену пащеку, що їх усіх пожере. Вони вмруть! Люди! Куди ви йдете? Верніться!

Старий не раз, давно перед війною, оповідав про свої сни, свої вичуття. Він, бувало, як тільки найде на нього „така година", починав казати, що тепер на землі не можна добра чекати. Читав щось там у Біблії і щось там вичитував, прикладав те, що там писалось, до теперішности і пророкував, що прийде час, коли „людина людину буде шукати і не знайде". А слова „востане син на батька, а батько на сина" просто не давали старому спокою, і він твердив на повний голос, що такий час надійшов.

А тепер ось те є. Він уже чув дихання такого часу. І коли хтось там казав, що треба боронитись, старий на таке мовчав, але сам з собою думав: що тут боронитись, коли всі ці люди йдуть проти себе. В цих людях, в їх душі сидить їх ворог. Наперед треба б звільнитись від ворога, що сидить у них, а тоді вже боронитись, але як захоронитись від власної душі? Заздрість! Ненависть! Безпорадність! І безвольність...

Через кілька днів старого викликали в „комбед" до Ліпляви. Йшов туди, мов на позорище. Ноги налились оловом і не хотіли рухатись. Там уже сидів комісар — чужий, міцний такий з лишаями, а біля нього на лавах кілька своїх — Проць, та Мацько, та Іван Калиниченко, та обидва Галущенки. Як увійшов старий, всі, мов скажені собаки, не знали, куди встромити свої очі, ніби їх сором пройняв, але старий знав, що не сором,

а глупота мучить тих бідних, замурзаних і зачовганих людей. На стіні — знак совєтської влади — серп і молот — і кривими літерами: „Да здравствуєт рабоче-крестьянськая власть! Смєрть царізму! Зємля народу!"

Старий був такий спокійний, ніби він не з м'яса і душі, а з дерева. — То ви мене сюди покликали? — спитав він чужого комісара. — Нєєт! Ані! — кивнув той головою на ліплявців. Старий навіть на них не глянув. — Та от здєся товаріщ, — поворушив рудуватою борідкою в напрямку комісара Мацько. — Садісь, старік, — сказав на це комісар, сам дивився в якісь папери, а потім підняв голову на Григора. — Виходіть, ти здєсь самий бальшой баґач.

Старий страх не любив цього слова. Здавнадавен не терпів, коли його називали богачем. Просто не терпів та й годі. — Сколько у тєбя дєсятін? — питає його чужий комісар

— Вісімдесят, — спокійно каже Григор, і всі переглянулись. Вираз його німий. Слово вирвалося з дерев'яних уст, ніби так собі... На вітер. У задимленій волості (це була волость) постає коротка, але гостра мовчанка. — Сколько душ сем'ї? — вдирається в ту мовчанку комісар. — Шістнадцять, — каже на це старий так само байдуже. Комісар повернув голову в бік Мацька. Останній зовсім розгубився, губи його відкрились і забули закритись. До мови встряв Калиниченко: — Та де вони... — Старий пропустив ці слова поза вуха, не повернувся і не моргнув бровою. Він тільки легко спустив додолу свої очі, і що там бачив — невідомо. — А что ж ґаварят, что ти самой бальшой баґач?

Старий мусить на це щось сказати. — Знаєте приказку: дурень багатіє думкою. Це як хто і кого міряє. Одні міряють по собі самих, інші знов по

інших, але я чув від розумних людей, що багатство на землі з неба, як манна, не падає. Воно ходить у парі з розумом... Ну... і з працею, коли хочете. А я вам ще скажу, що коли б ви були народились трохи скорше та були прийшли сюди отак років сорок тому, то і мене ви вибрали б до вашої комбедноти. І нехай вам оці люди скажуть, як то воно сталося, що ви мене богачем узиваєте. А земля наша така, скажу вам, що на ній сором перед Богом бути торботрясом і зазирати на чуже. А як не вірите — приїдьте... Подивіться... Хіба я знаю... Може я вже стуманів. Може моя голова не те думає, а очі не те бачать...

Цей міцний, тверезий, твердий спокій діяли. Чужинець насторожився. Мацько і ті інші спустили голови. Вигляд їх вимагав співчуття, але ніде такого не було.

— Да, — сказав чужинець. — Пасмотрім. Можеш ідті, старік!

Вертаючись з цього позорища, Григор все від початку обдумував. Хотів знайти якийсь глузд у всьому, що діється. Що все діється не так, це він добре знає; не знає тільки, чому воно не так діється. Чи це тільки тому, що одні „мають", а інші „не мають"? Що це тільки за той нещасний шматок хліба? Господи, коли це так, то хай діється твоя воля, алеж Григор дуже добре знає, що по хліб святий не туди дорога, що хліб росте не тільки на полі, а і в душі, що знайти хліб — це наперед знайти свою душу. Григор знає, що Проць, що Калиниченко, що Галущенки не мали досить хліба, але він також знає, що ті люди топтались по землі зовсім без діла, що вони не шукали хліба там, де він росте, а там, де він лежить готовий, вже спечений, і коли це був звичайний жебрацький окраєць, вони і такого не цуралися, а брали, чого сам Григор не зробив би, навіть коли б уми-

рав з голоду на вулиці. Сьогодні вони хочуть „забрати" те готове, але хто заручиться, що сьогодні їх душа змінилася, що з малої вона стала великою, що з порожної вона стала повною. Хто на це дасть відповідь і хто буде певен своєї відповіді?

Ні! О, ні!... Ті люди не туди йдуть. Але все ж таки чому це діється? Таже цим керують якісь все таки вчені люди, що знають ніби світ і життя. Таж про це пишуть книги, і Гигор не такий уже порожній чоловік, щоб він нічого з того не знав і не чув. Він знає багато. Знає, що в Росії не всі жили як слід, по-людському, що були „пани" і були „мужики", що одні кричали, інші слухали, одні мали багато, інші мало. Так воно було, нема куди правди діти. Сам Григор бився за своє право, воював за це, як умів, і хто скаже, що він не добився свого? Сьогодні він є тим, чим хотів бути, і ніщо йому вже не стоїть на перешкоді. Одно тільки дивне: чому всі ті, що чуються покривдженими, не йдуть його шляхом, а шукають щось інше. І коли Григор вдумується, йому здається, що вони, ті люди, нічого не шукають, а вони просто сердиті, і їм болить, і вони „роблять переворот", бо так далі „не може бути", а як бути має, вони, бідні, і самі не знають. Господи! Вони, бідні не на хліб! Вони бідні на душу! Їм треба помогти збагатити душу, отверзти їм їх зіниці, вложити в їх розум думку, розкувати їм їх язик. Чи ж ви не бачите, що вони німі... І глухі... І невидючі... Що ось той самий Мишка? Бідне, дуже бідне, нічого не тямляче створіння, що нагадує оте теля, що стрибає по пасовиську і толочить усе під ногами. Хто йому наговорив тих слів і навіщо вони йому?

Старий волочить за собою свої думки і не мо-

же від них відчахнутися. Думає, як все таки боронитися, бож не можна отак лягти і — хай топчуться по тобі. Але він виразно, цілком виразно розуміє, що нема можливости боронитися. Просто нема та й годі! Дуже мало людей знають, чого вони хочуть, і дуже багато людей не знають, чого хочуть. І всі ті незнаючі йдуть лавою проти самих себе. Вони поробили багато фронтів, але всі вони так само не знають, чого хочуть, і всі їх фронти скеровані проти них самих. І чим більше буде таких фронтів, тим менше надії на перемогу потрібного, бо непотрібне завжди виростає на звалищах, на руїнах, на засміченому полі. Зерно добре на таких місцях не проросте. І старий бачить, що та дорога, якою він йшов до цього часу, заростає терном, що нею не хочуть іти. Всі йдуть і підуть далі дорогою Проця. І Григор знає, чому це так, бо його дорога — це дорога трудна і довга, а дорога Проця — легка і коротка. Всі виберуть якраз цю легку і коротку і підуть нею шукати хліба... І цікаво, що вони знайдуть, — думає старий. Цікаво! Дуже цікаво!

Підходив до свого хутора. В його очах цей шматок землі робиться якимсь символом. Ось ростуть ті ялини, які він садив своїми руками. Біліють стіни будинку і зеленіє бляшана стріха, і стоять великі будівлі, і стоять дерева, і все огороджене. Це найкращий хутір з усіх хуторів довкілля, і коли досі Григор цього не бачив, то тепер йому дуже добре все це видно, бо хіба можна дорівняти решту хуторів до цього хутора і хіба там такі порядки? Бог знає, звідки той Григор все те вискіпав, чому воно постало якраз у його голові. І, можливо, вперше на своєму житті старий зупинився, щоби здалека поглянути і побачити діло рук своїх. До цього часу воно видавалось йому

чимсь дуже звичайним. Так мало бути. Сьогодні він бачить не хутір, а свій гріх. Він робив недобре, бо за це його карають. Добре робив Проць, бо Проця нагороджують. І старий вдивлявся у свій „гріх" — і знаходив його правдою. Дивні, дуже дивні діла на світі творяться!

Дома між синами Іваном і Андрієм велися розмови, в яких старий участи не брав. Були на це поважні причини. І Іван, і Андрій розуміють, що наступають дні рішення. Андрій боронить свою „героїчну" концепцію, Іван натомість „ділову". — Це наше хуторянство і привело до загибелі наш славний рід. Візьми ти часи козацтва. Доки ми тримали шаблю в руці, доти нас поважали... — казав пристрасно Андрій. Іван ступав тяжко, дошки помосту під ним угинались. — Я б тобі тоді повірив, — казав він, — коли б ті твої козаки залишили по собі хоч одну якусь правну норму. Героїзм, брате, сам по собі, без поєднання з ділом — порожня справа. Все це куди складніше в дійсності, ніж назовні тобі здається. Над цим треба думати! Багато думати! Шукати рішення! Цього не можна зробити протягом кількох місяців, ані кількох років.

Збентеження тривало. Головний капітан передчуває бурю і не знаходить місця. Йде в поле межами аж до Гісена, до всього придивляється. Дивиться на небо і на землю. Йому здається, що в хмарах покажеться рука Божа або земля заговорить пересторогою. Ні. Це тільки його власне бажання. По небі йдуть хмаринки, на заході збирається їх більше, вони згромаджуються в густе, темне видиво. Земля як земля — лежить покірно під ногами, і Григорові тільки здається, що ноги його грузнуть в її нутро і що вона його поглине

з тілом і душею. Старий не знаходив ніяких слів, щоб висловити свій біль.

Одного вечора, коло десятої, на хутір увігналось три вершники. Зчинилась метушня. Старий зі своєї комірки почув гамір і тупіт ніг, через вікно бачив на подвір'ї темні обриси коней, зібрався вийти, але потому вбігла Таня. — Тату! Приїхав Водяний! — кинула радісно і сховалася знову за дверима.

Коли старий вийшов до передпокою ,там уже сидів у повній військовій формі, з шаблею та револьвером Водяний, а з ним ще два подібні незнайомі.

— А! От воно як, Миколо Івановичу, — сказав старий.

— От як бачите, — каже на це Водяний і міцно тисне руку старого. Він продовжував свою мову до Івана та Андрія, не мав власне наміру багато говорити, мав за лубом щось зовсім інше, але дійшло до слова, бо в ці дні дуже багато говориться. — Я все передумав, — сказав він. — Для вас це проблема, а для мене істина. Я воїн і я йду своєю дорогою. Я рішив битись за наше право. І будемо битись. Без бою не здамо ні одної п'яді нашого права.

Водяний говорив твердо, переконливо, незаперечно. Витворився настрій, коли здавалося, що ще далеко не все втрачене, що большевики — це малий епізод, що народ повстане і змете їх. Не можна було проти цього перечити, та ніхто і не хотів перечити. Андрій, наприклад, зовсім по боці Водяного. Іван суворо мовчав, старий похитував головою. Геть по півночі Водяний зібрався від'їхати, перед тим ще довго розмовляв з Танею сам-на-сам, потім Таня провела його аж на луг.

Ця поява Водяного в новій ролі створила пев-

не психологічне наставлення. Почали говорити про можливості всенародного повстання, Андрій з поновною силою рвався до зброї і його неймовірно сердив Іван, що на все це дивився з виразом незрушного скептицизму. — Бо я не вірю в ніякі повстання, — казав він на повні запалу слова свого брата. — Ти мені подай один факт з історії, де б повстання принесло хоч якінебудь користі повсталим. — Ірляндці, — казав Андрій — добувають права повстанням. — Не повстанням, а зростанням, — казав на це Іван. — Скорше тим і другим, — не думав здаватись Андрій. — Аджеж і большевики прийшли до влади повстанням. — Не повстанням, а революцією, — казав на це Іван. — Коли б царська влада не згнила до пня — одного батальйона війська вистарчило б, щоб усіх тих Ленінів послати до чортової матері. Явища, мій милий, запліднюються, родяться, ростуть і вмирають. Революції — це операції. Ніхто їх не робить з химери, а ті, що роблять їх з цих спонук, завжди в першу чергу гинуть від наслідків своєї роботи. Для всілякої роботи, особливо такої, як творення нових світоглядів, нових націй, нових духовостей, треба, брате, не великої нетерплячки, а навпаки: великої терпеливости. Треба мудрого, довготривалого, консеквентного внутрішнього спокою. Ніколи не треба піддаватися гістериці, навіть коли б це на перший погляд ока видавалося конечним, бо кожна гістерика — це втрата рівноваги, а кожна втрата рівноваги тягне упадок.

Я не відкидав і не відкидаю фізичної сили, але це така сила, що її в першу чергу треба мати в готівці. Уяви собі малу, хирну, молоду людину, що поривалася б з п'ястуками на велетня-борця. Є і такі випадки, але кінчаються вони завжди сумно

для аґресора. Але ніяк не є виключеним, що хирна людина переможе атлета, коли вона належно використає свої сили іншого порядку. Переважно так буває, що сила фізична і сила духа не обов'язково живуть в одному тілі. Це мудре вирівнання природою наших сил утримує життя в рівновазі.

Що ж торкається нашої справи, то хочеться сказати, що большевизм тепер є непереможною силою, хоча по суті це дуже і дуже невелика сила. Він спаралізував мозок нашим масам і вони, ті маси, нагадують отих євангельських свиней, в яких увійшли біси і які не знайшли для себе нічого кращого зробити, як кинутись зі скелі в море. Хто тепер захоче стримати біснуватих, буде стертий з ними. Хто витримає, не піддасться паніці, знайде опертя, той перетриває кризу і переможе.

Ми, брате, тепер у страшній меншості... У зникаючій меншості. Сьогодні тільки одиниці вичувають, що це таке большевизм, і тільки одиниці не хочуть його. Всі ж маси, не виключаючи з цього навіть наших братів, хочуть отруїтися большевизмом. Він їм потрібний, як алькоголь, як нікотин, як наркотик. Ніхто з них не знає, що це є, але всі в нього вірять. Дуже можливо, що одного разу багато з них захоче вернутися назад, але для них не буде вороття. Багато з них... Більшість з них... Величезна більшість з них прийме за свою легковажність кару, але це вже справі не поможе. Буде, що бути має і бути мусить. А ми будемо змушені нести тягарі за гріх усіх разом з усіма, бо ми, на жаль, належимо до цього географічного простору.

Я тебе, Андрію, прекрасно розумію. Ти думаєш, як думати треба. Ти хочеш боротися зі злом збро-

єю. Так. Ти щасливий тим, що ти молодий, але ти, брате, також нашої кости і крови і в майбутньому ти втратиш віру у свою зброю. Ми, брате, народжені будувати, а не руйнувати. Наш дух вимагає сили спокою. Нас за це не люблять і картають, але ті всі революціонери і не догадуються, що коли б не ми, то було б з ними приблизно таке, як з тим псом, що докоряв коневі за його нечинність.

А коли ми беремо до рук зброю, то буде це не зброя революціонера. Буде це зброя великої, спланованої, зорганізованої сили. Буде це бойова армія, яка починається в робітні конструктора, проходить через місця, де ллють сталь, і кінчається бойовою лінією фронту на полі.

Ця мова вирівнює Андрія. Він ще ставить кілька питань і на всі дістає відповідь. А все кінчається словами: — Ти мусиш скінчити школу! — Ці слова Андрій чує з уст свого брата постійно, вони йому вже остогидли, але він не може перечити. Таня не втручається до мови братів. Вона, видно, вже має свою думку і не виноситься з нею на люди. Так воно краще.

На хутір прибула комісія. Той самий комісар, якого Григор бачив у Ліпляві, і ті самі ліплявські „комбеди". Заглядали до кожньої дірки і все списували. Дивувалися, що всього повно і що є що записувати. Старому здавалося, що це порпаються брудними пальцями в його душі. Іван навіть не виходив з хати. Після всього старий закликав комісію „трохи закусити" і це, мабуть, „трохи вплинуло". Комісарі були суворі, але морозівська настоянка на терну також сувора і було її чимало влито до комісарської пельки. І коли всі разом заспівали, це вже був добрий знак. По дорозі назад Мацько викрикував своїм пискливим голосом:

— То знаєте, товаришу, такої людини, як старий Грицько, на смітнику не знайдеш... Ні, ні!...

— Що й казать! Хазяїн! На повну губу хазяїн! А жаль! — бубонів молодший Галущенко.

А поважний комісар кукурікав, мов півень: — Нічаво! Ми с нім абаждьом! Імеєм время!

Ой, там зібрааалась бідна голота
До коршми гуляяять! — витягував Галущенко.

— А чи я тобі, Мацьку, не казав... А чи я тобі не казав... Буде по-нашому! Га? І є по-нашому! — викрикував слово за словом Калиниченко.

„Один взяв дууку за чуб, за руку,
Другий в шию б'є!
Ой, не йди, не йди, превражий дуко,
Де голота п'є! — провадив своє Галущенко. Всі були щасливі і вдоволені. Надходив вечір.

А в Морозів було тихо. Що це діється з Татяною? Ось вона одного разу дістала від якоїсь дівчини записку, одягнулась, нікому нічого не сказала, кудись пішла і довго барилась. Це повторялось кілька вечорів. Потім до Тані заходила вечорами Мар'яна, і вони разом довго розмовляли. Настав великий піст і з ним великий смуток.

Згодом усі довідались: Таня має зустрічі з Водяним. Де він тепер знаходиться? По різних закутинах Переяславщини, переважно по глухіших селах і присілках — туди-о, як Гута, як Гусиниці, як хутори Новий і Старий Завод. Розказують — у Переяславі на торгу блукають інколи дядьки в кожухах з люшнею або пужалном під пахвою. А одного ранку, так о годині четвертій, на шляху з Придворок стала застава. Так само було на мосту через Грудеж. На торгу в Переяславі тріснуло кілька ручних ґранат і склад амуніції та

збіжжя було „знято". Забрали також пару десятків полонених. Кажуть, це був Водяний.

Таня не може сидіти на місці. Іван до неї — що вона собі думає, а Таня, ніби її підміняв. — Іване! Ти собі роби, як знаєш, а я буду робити, як я знаю. — І нема більше мови. Старому це все одно, що ніж у серце. Не тому, що він не розуміє Тані, а тому, що вичуває, що вона від нього віддаляється. Зжився з нею. Стільки років це була єдина його опора. Без Тані для старого хутір творить порожнечу. Ось її вже кілька днів нема дома, і старий не знає, кого це він постійно по всіх закутках шукає. Йому кажуть, що Таня у Лоханських. Е! Що там казати. Він не дитина.

Але ось Таня знов виринула. Була весела, загоріла, співала якусь нову пісню. — Ти, бачу, зовсім вдоволена, — казала до неї Мар'яна.

— Цілком! — швидко відповідає Таня. — Знаєш, з ким я запізналася? Дуже цікаво... Повстанку Марусю.

Мар'яна здивована. — Як це було? Як це було?

— О! — казала Таня. — Недавно познайомилась. І то після дуже пікантної пригоди. Уяви, вона недавно мала діло з одним комісаром. З Москви. Зубов. А було це так: на Прилуччині збирають продналог. Селяни звозять хліб до „Заготзерна", а звідти мають вивезти його до Москви. В „Заготзерні" знаходиться один дуже міцний, масивний добродій у сірій шинелі, і нікому не спадає на думку, що це один з головних „заготзерновщиків", помічник самого Шліхтера — Зубов. І раптом стається таке: в канцелярії „Заготзерна" підходить до телефону молода, елегантна жінка, бере слухавку, просить сполучити її з головним маґазином і каже: Прошу до телефону товариша Зубова. Всі тут і там дивуються — хто та жінка

і хто той Зубов. Ала раз вона тут, і така певна, і хоче говорити з товаришем Зубовим, то що це значить? Значить, що вона має на це право. І вона говорить. Просить товариша Зубова в імені місцевкому Прилуччини сісти до машини, що чекає на нього при вході до місцевкому — вулиця і нумер — і від'їхати з керівничкою райвиконкому товаришкою Клєчко до села Рудівка, п'ятнадцять верстов від Прилуки, на дуже показову маніфестацію солідарности селянства України з приводу хлібозаготівлі; було б дуже бажано, щоби при тому були присутні представники Це-Ка партії та уряду, що без сумніву, не було б байдужим і товаришеві Леніну, і коли б він довідався про таку подію з уст самого товариша Зубова, це мало б подвійний ефект.

Розуміється, розуміється... Зубов радий старатись. Він їде. Коли? О шостій годині? Чого так пізно? Бо вона не могла скорше довідатися з Полтави, де він знаходиться. Гаразд. В порядку. Зубов виходить негайно. Вказана машина стоїть на газі. Так само негайно з'являється товаришка Клєчко. Знайомляться. Машина котиться, їдуть за місто, беруть розгін. Клєчко завзято кокетує, а що вона зі своїми карими очима є втілена приваба, то Зубов розпливається. Під'їжджають дійсно до села Рудівки. Вечоріє зовсім — майже темно. Велике село, велика церква, сади, широкий луг. У селі дійсно рух, шум, якісь підводи, якісь вершники. Машина біжить, і її ніхто не чіпає. В'їжджають до парку з великим будинком — алея, під'їзд, будинок з колонами. З балькону звисають червоні прапори. Зубов і Клєчко висідають, двох вартових віддають честь, на кашкетах у них червоні зірки, світяться два ліхтарі...

Клєчко веде Зубова в обширну, прекрасно об-

ставлену залю — багато військових, говорять по-російськи. Зараз має бути вечеря, і щойно завтра треба буде оглядати маніфестацію. Зубов погоджується — і як не погодитися! Він весь у полоні чарівної партвиконкомші, і побути в її товаристві для нього тільки приємність. Просять до їдальні. Там усе на місці, столи накриті — пляшки, закуски. Сідають, п'ють та їдять, вечір тягнеться, настрій підноситься. Зубов старанно оповідає московські анекдоти творчости Каменєва, як то Троцький об'ївся на прийнятті в пані Колонтай і думав, що його отруїли.

І нарешті те найсолодше. Товаришка Клєчко просить важливого гостя потурбуватись і відвідати її скромне приватне мешкання, що знаходиться всього кілька десятків кроків звідсіль. Як не погодитись! Зубов весь щастя. Не йдуть, а їдуть, і вже не машиною, а тачанкою. Темно. Заїжджають до якогось селянського двору, заходять до хати. Світять. Тепле, притульне гніздо, з безліччю, під саму стелю, подушок. Клєчко розпускає свої чари повним ходом, просить гостя роздягатися, почувати себе зовсім, як дома... Ось тут альбом, може переглянути — вона тільки вийде на хвилину і відразу назад. Зубов, розуміється, не силує себе вагатися, роздягнувся, розстебнувся, відложив зброю і ліг на ліжко в блаженному очікуванні чарівної товаришки. Не довго чекав — вбігла розсміяна, прекрасна, вже переодягнута. Олександре Івановичу! Встаньте — поговоримо. Він вагається. Встаньте, встаньте! — дуже кокетливо. Олександер Іванович встав. Прошу сісти! Сів. Олександре Івановичу! А скажіть, будь ласка, як це сталося, що ви тут і чому це вас післано збирати у нас зерно? — Вам цікаво? — питає Зубов півжартом, але з ноткою здивовання. Навіть ду-

же, — каже чарівна Клечко. А з яких-таких мотивів? — питає той у свою чергу. — З дуже простих, — каже Клечко. — Я повстанка Маруся!

Це був, кажу вам, сюрприз! Ах, от як! — викрикнув Зубов. — То значить ви... Маруся? От як бачите, — ствердила дуже спокійно „партрайвиконкомша". — Пікантно, каже Зубов і пробує встати. — Не турбуйтесь, будь ласка, вставати... Ніякі ваші рухи не принесуть вам полегші! — І не пробую. Раз ми дійшли до цього місця так гладко, можна надіятися, що я в досвідчених руках, — каже Зубов і, як зазначила Маруся, при цих словах помітно почав бліднути. І, мабуть, мав на це причини, бо Маруся почала з ним цікавий діялог з безліччю питань, на які товариш Зубов мусів досить докладно відповісти. У висліді в руках Марусі опинився весь плян хлібозаготівель, всі таємні накази, всі прізвища провідних комісарів. На закінчення Маруся йому сказала: Олександре Івановичу! Якщо ваші зізнання виявляться правдою, вас випустять живим, але якщо хоч одно з них не буде точним, — затямте собі — ми потрапимо спустити вам штани з тієї матерії, в якій ви родились на цей невеселий світ. Надіюсь — мене зрозуміли? — Цілком, відповів Зубов, і не роблю собі ніяких ілюзій. Ви взяли мене першим вашим словом, а мушу вам сказати, що все таки, як не кажіть — я терта рибина, і вмирати за таку, як ви, жінку сто разів почесніше, ніж за всі істини Маркса.

— Бачу, що ви мущина, — сказала Маруся, — і як все піде гаразд, по певному часі ви дістанете волю.

— Даремно. Я буду розстріляний все одно, бо як мене не розстріляє чека, то я сам пущу собі в лоб кулю.

— Даремний песимізм.

— Не сказав би, що це песимізм. Скорше розпука.

— Що вас оступачено?

— Ні. Що не зможу нікому сказати, що я знав одну жінку, варту цієї назви.

І Маруся після казала: він мені в цей момент направду подобався. Від нього віяло щирістю. Міцний, як з криці, мущина, здоровий, ясні, чисті очі, і я не втерпіла: ах, кажу, коли б ви та не були у нас заразою, а справжнім мужем. Прекрасне м'ясо! А він каналія, визивно сміється, і тільки, каже Маруся, побоялась вона гріха та своїх хлопців, що стояли під кожним вікном на чатах, а то б я, каже, того ворога перше, ніж пустити його „в разход", випробувала і з інших боків. А до всього він роздігся і каже: без вас, Марусю, життя моє не буде нічого варте! І дивно-предивно, як може хто відповісти! Що між тими людьми переважало? Боже, чи чортове? І от, Мар'яно, що ти скажеш на це? — питала Татяна, а Мар'яна слухала її, повна захоплення.

— І це правда?

— Розуміється, правда.

— І чим те скінчилося?

— Йде ліквідація пунктів.

— І думаєш, Зубов буде випущений.

— Напевно. Я тільки цікава, що він буде робити, коли, скажімо, по тижневі вернеться до Москви.

— Думаєш, він вернеться? А цікаво! Винятково цікаво. А де Микола? — дещо притишеним голосом спитала Мар'яна, і зір її деякий час впирався в обличчя Тані. Та спокійно казала: — О! Він буває в різних місцях. Навіть там на Заході, у Петлюри.

— А як з тобою?

— Що зо мною.. Зараз іду до Івана, і ми рішимо. Я вже маю рішення.

— Ідеш до нього? — ще дискретніше спитала Мар'яна.

— Їду до Києва, до Петра. Звідти їду до Сибіру. Розумієш?

Мар'яна спокійно сказала: — Розумію, Таню.

IV

За два тижні Таня лишила хутір. Спокійно, без зайвого гамору. Поїхала на станцію до Миронівки, нічого зайвого не брала, ніхто її не проводив. Старий мовчав, мов ґраніт, Іван уникав розмови і був понурий, Андрій напередодні пів ночі проговорив з сестрою, прощаючись, міцно її цілував... Мар'яна тихо плакала, особливо напередодні, з вечора, Василько дивився на всіх, не розумів, що діється, питав Таню, чого вона їде до Києва.

Реквізиції дещо притихли. З'явилася надія, і люди знов почали рухатись. Наближалась рання, нерівна весна. З потеплінням Андрій має знов вертатись до Черкас, Василько вже пішов до Канева і мешкав у Лоханських.

Був великий піст з несподівано теплим першим тижнем, зі сніговіями, вогкими, рвучими вітрами. Старий ходив до Ліпляви говіти. Туди і назад — це добрий шматок дороги, старий ходив поволі, багато думав, а вдома часто брався за свої улюблені книги.

Напередодні від'їзду Андрія Іван був у млині, — тут недалеко, сім верстов над Дніпром, у Білого.

З заходу насувалися великі чорні хмари, швидко ставало темно, на хуторі тихо, безлюдно, порожньо. Вікно Андрія рівно світилося, на столі стояла мала лямпа під зеленим абажуром, Андрій сидить, похилений над столом, і готується до іспитів.

Раптом скрипнули двері, і на порозі з'явилась Мар'яна. — Можна, Андрію? — чує він голос.

Не повертаючись, Андрій відриває стомлені очі від книжки. — Заходь, — каже спокійно з глибини кімнати, не повертається і не дивиться назад. Мар'яна легко, нечутно перебігла простір від дверей до столу, легко, граючись закрила долонями очі Андрієві.

— Мар'яно, — сказав все ще спокійно Андрій і намагався повернути голову. — Андрію — вирвалось у неї пошепки, вона нахилилась над ним, обняла голову і почала палко його цілувати. Андрій виразно відчув биття її серця.

Андрій був збентежений, швидко повернувся, випростався і взяв її обидві руки. Вони тремтіли і були холодні. Мар'яна тягнулась до нього, хвилювалась, невиразно щось шептала. — Що з тобою? — збентежено казав Андрій і хотів боронитись. — Люблю... тебе, — ледве чутно вирвалось у неї — ...Я знаю... знаю. Але я так мучусь, і ти мене зрозумій!

Андрій пустив її руки, відступив, Мар'яна сіла на м'який старий стілець, схилила голову у великій відданій покорі. Андрій схвильовано ходив по кімнаті, відчинив двері і глянув у коридор. Темно, тихо і порожньо. В їдальні годинник вибив сьому годину. О дев'ятій має вернутися з вечірні батько.

Коли Андрій вернувся назад до кімнати і зачинив двері, він вичув виразно, як все навкруги

наситилося жагою і звабою. Повітря наповнилось сильним, хвилюючим згаром, що, здавалось, помітно для зору виходить з тієї тихої істоти, що сиділа, мов чорний ангел зі згорненими крилами, і дивилась у німій і безмежній покорі кудись під ноги Андрія. Щось сильне, сильніше, ніж розум, сумління і честь, гостро і невблаганно тлумило ясність свідомости.

У передпокої рипнули двері, з кухні хтось увійшов, Мар'яна швидко звелася на ноги, і все розвіялось.

Це була Омелянчиха. Лист для Мар'яни Миколаївни. Мар'яна мовчки, швидко взяла лист і пішла до своєї кімнати. Це писав з млина Іван — щоб вона не боялась, що дуже завізно, що він забариться цілу ніч і ранком прибуде. Мар'яна піднесла до уст писульку, повернула погляд до ікон і очі її відразу залилися сльозами. Це сталося так несподівано. Їй здавалося, що невидима Божа рука простягається від тихого образа, що образ Марії німим поглядом щось їй каже. — Сохрани мене, Мати Бога! Поможи!

В будинку далі було тихо, темно і порожньо. Андрій уже не міг працювати. Думав і шукав опертя. Невже він такий слабий, залишений волею, що не дасть собі ради зі шматком гріха? Він уже майже мужчина — двадцять років, міцний, мужній і рослий.

А все таки страшна, дітклива, повна уявних бажань, незбагнутих прагнень молодість! Дуже, дуже молоде і свіже обличчя, темні очі, такі чисті і прозорі, волосся пружно-живе, густе і хвилясте. І це прекрасне тіло, в якому постійно творились містерії великого життя, яке боролося з великою правдою, положеною рукою творіння на грані пізнання добра і зла.

І аж прийшов з вечірні батько, а в їдальні розсвітили маленьку лямпку, бо треба заощаджувати нафту, — напруження трохи спало, стало все ясніше і легше. Принесли пісну вечерю — кислі огірки з соняшниковою олією, картопля „в мундирах" і чай з білими сухарями.

З легким шелестом увійшла Мар'яна в чорній шовковій сукні, сіла насупроти Андрія, дивилась на нього через стіл. Він уникав того впертого зору і підтягав під стілець свої ноги.

Старий спокійно сидів, оббірав сам картоплю, поволі їв і так само поволі оповідав, що „в селі валить народ іспанка", що минулого дня було дев'ять похоронів. — Нещастя завжди ходить разом, — казав поважно старий. — Ніколи у нас ніхто не чув ніякої іспанки. Народ, як не кажіть, забув добро. Хай там кажуть, що кажуть, а Божа сила діє. Учені люди, а часом навіть і ви, хлопці, кажете — природа, природа. А я вірю, що природа мусіла з чогось постати. І коли Бог ліпив нас з глини, то мусів ту глину вже мати. Це тільки вздор, і спротив, і небажання жити по-людськи. І от уже ми покарані, бо нікому іншому ми не шкодимо, як самі собі, коли топчемо добре і потрібне, а заповіти Бога ясно кажуть: люби ближнього свого, як себе самого. Найвища правда, і оминути її не можна.

— Я ось зустрів, — казав далі старий, — отам на перехресті Афогена Васильовича. Каже бідака, що в нього забрали все, що з золота. Але що, каже, мені те золото, ті персні, ті дрібнички, навіть коли це й пам'ятка. Що, каже, мені це все, коли я своїми очима бачу, як ті нерозумні руйнують віру в жизнь. Мене, говорить, покликав молодий хлопчина і каже не викладати далі історії. Чули ви щось таке? Не треба вже історії, ми-

нулого. Забудьмо все, що було, а жиймо цим ось бідним днем і мріймо про те, що буде завтра серед нас рай.

А не знають бідні, що рай — це небо, а земля — земля. Земля — це тверда, дуже тверда справа, вона не може без праці, без поту, вона скупа на дурничку. Не добудеш з неї зерна, як не буде пролито твого поту. Всі, хто мав з нею діло — знають це, як святий отченаш. От і мене туди кликали і казали — сякий і такий. І що ж з того? Минулося пияцтво, празник, і недалеко відійшли, а що то буде за пару років? Село уже просить хліба. Те, що я казав — сталося. Наш дорогий Іван Калиниченко вже підходить до мене і знов — чи не знайдеться, мовляв, для нього пудик, каже, пшениці на паску, а минув всього один місяць, як він наводив на мене отого комісара. Сказав йому — хай прийде, бо не він, стерво, для мене значить, а його діти, що ще не повинні нести гріх за негідного батька.

Старий говорив і говорив. Андрій і Мар'яна слухали мовчки. За столом було на диво темно, морочно, Мар'яна в чорному, Андрій мовчазний, на всьому — смуток посту. Мар'яна один тільки раз встала, принесла чай і мовчки поставила на стіл.

— А Іван не приїхав. Перед святами, мабуть, завізно, — казав поволі старий. — А ти, Андрію, вийди трохи на двір та подивися там.

Старий звівся поволі з-за столу, перехрестився, сказав „спасибі за вечерю" і поволі пішов до своєї комірки. Мар'яна і Андрій зісталися самі віч-на-віч. Мар'яна мовчки збирала зі столу. Здавалося — вона не ходить, а пливе, що ноги її не торкаються землі, що вона нетілесна. Андрій ві-

дійшов на бік і обперся на буфет. Він хотів відходити, але вичував, що відійти не може.

— Я вийду, Мар'яно, на двір, — казав він, бо не знав, що має казати.

— Добре, Андрію, — відповіла Мар'яна, і те „Мар'яно" та „Андрію" в устах обох звучало тепло, чуло і м'яко. І при тому вона кидала погляди, повні такого ж тепла, хоча їх не було в півтемноті видно.

Довго виходив Андрій. Ноги не йшли. Робив кроки туди і назад, на щось чекав, Мар'яна носила окремі речі, стелила довго церату — і вже нічого іншого не лишалося, як стати і визнати тим свою безсилість.

— Маєш, Андрію, вже все приготоване, — казала Мар'яна. — Завтра спечемо коржі...

— Добре, Мар'яно! Завтра зранку їду... — А потім поволі все таки переступив поріг до передпокою. Мар'яна вийшла за ним до кухні і в півтемноті (в кухні під комином коптіла лучина) провела поглядом його постать до самих дверей.

У сінях Андрій напомацки підняв мостину, намацав рушницю, перевірив, чи набита, і вийшов на двір під вітер.

З заходу навально дуло вогкістю. Навскіс хлистко шмагало мокрим снігом. Під ногами товстою верствою лежали білі драглі. А ще недавно було ясно, здавалось, ішла весна, бриніли в затишку мухи і навіть пробували сили перші бджоли. Раптом усе повернулось — різко й сердито, ніби велика гнівна рука покликала до порядку розшалілу юність нетерпеливости. Був березень.

Андрій вийшов на пасіку. У двох квадратових віконцях Кандорової хижі застигло стояло водяве світло. Повільною ходою, з рушницею на пасі, нагинаючи під низьким капежем голову, Андрій

перейшов попід хижкою, переступив через кілька жердин перелазу, пройшов наскрізно садом і вийшов у поле.

Господи, як тут повно чорного настрою часу. Вітер жене над землею згущене зло, чується буря, женуться хмаринності еспанки, лягають тіні і проходить біла, велична, від двору до двору, мара, про яку Андрій не раз чув ще за свого дитинства. І торкається невидимий палець твого чола, розкривається череп, виливається мозок і гасне зір. І нічого більше нема. Андрієві робиться моторошно.

І, хоч як це дивно, але в той самий момент виринають просто і легко інші мислі. Тож саме тепер на селі вечерниці. Міцний, пружний дівочий стан. Під вільною, зібганою сорочкою — міцні і тверді перса. Знайомі і свої, зовсім рахманні, завжди готові на звабу. Така тобі Наталка з тим своїм чортовим сміхом, що виривається з неї, як огонь з вічно горіючої печі, що пече і кличе. Андрій випростовується в темноті і нагадує Демона, що з наміром ловить гріх, щоб чутися дома серед цієї ночі.

А потім поволі перекладає думку на Ольгу, і від того вона ясніє. Тонке, гнучке призначення, якому не можна перечити, бо воно незаперечне. Гріх не має права торкнутись тієї тканини, бо дивіться, які ті очі в неї, яка в них чистість і ясність, і як там повно непорочности, яке те тіло ніжне і хрустке. Коли вона йде — здається, що хвилюється крапля роси на стрункій стеблині.

Довго не пускається Андрій цієї думки, цієї єдиної охорони від непевности. Постійно втручається Мар'яна. Мар'яна? Ти? І як на це відповісти? Якими-такими відтрутливими словами, щоб

зупинити все різко, разом, рішуче? Тінь брата стоїть між ними...

Іван і Андрій вели часто розмову, входили психологічно один в одного і виходили назад до себе. І яке у них повне і певне довір'я! Вони говорять собі про школу, у них повна згода, не згадують ні Сопрона, ні Петра, перестали згадувати Таню. Старий Григор ходив, мов лев зі скабкою в нозі — ревів і пирскав, а вечорами сліпав перед паскудною малою лямпкою, з Євангелієм у руках.

І от про це і думав Андрій, стоячи з рушницею під вітром. Інколи він повертався до вітру спиною, інколи виставляв до нього обличчя. І коли зробилось холодно — пішов під повітку. Вітер зухвало бився в стіни і тряс деревами.. І Андрієві пригадалося, що в дитинстві ці самі дерева були для нього тими істотами, що викликали вітер. Дивився, як гаснуть вікна — у батька, у Кандорів, у кухні. Всі, певно, сплять, і тільки з Іванової кімнати все ще вперто, рівно й причаєно виходила на зовні легка червінь.

Мар'яна, як вийшов Андрій, пішла до себе, але не відважилась роздягатись. Їй усе здавалося, що ліпше не лягати. В кімнаті тепло, під образом лямпадка — і це єдине ясне місце. Любила читати, але зараз все у ній бушує, думки наганяють думки, їй здається, що вона пливе в бурю безмежним океаном. Минуле, господарство, Іван, розмови батька — все швидко, швидко приходить, вітається, киває і проходить мимо, а лишається тільки Андрій. Не думала і разом думала. Зачиняє двері і вікна думки. Нічого. Вона проходить крізь стіни. Я вірна! Я вірна! — кричала вона, а хтось казав їй постійно: я вірю тобі.

А Андрій її ніяк не переслідував, а скорше

навпаки. І це можливо було те справжнє. Вона була впертою, хотіла боротись, а найгірше, коли була сама з собою, коли не було Івана дома. Та самота налягала на неї тяжкою брилою і збивала її з ніг. Її тягнуло до гріха, сама шукала Андрія, а як знаходила, хотіла відразу накинутись, щоб відразу падати ниць. А найгірше, коли в цей час, як от сьогодні, говорилось про добре, про святість. Це були ті краплини води, що падали на червоне від вогню залізо. Мар'яна тоді молилась усіма словами, трималась, як могла, благала прояснення мислі. Стій! Іване! — кричала її самотня вірність, що, здавалось, топилася в розбушованому морі, і не було кому подати руку спасіння.

Не роздягалася, крутилася сюди й туди, підходила до лутки вікна, виходила на кухню і дивилась через кухонне вікно у тьму. Потім з трудом, мов п'яна, верталася назад, шукала в собі первинні сили і щось рішала. На її неспокій складалися віки. Батько казав про якусь венеціянку, про предка кошового, про старе і давнє. Мар'яні самій іноді здавалося, що в її душі бушує буря тих давніх пристрастей, давно вже згаслих у просторах, але живих і діючих отут, зовсім близько, під лівою долонею, коли положити її на лівій грудині.

І от прийшов на це молодий Мороз. Непомітно й неждано, як все і завжди, хоча направду вона, мабуть, давно чекала на нього в найтаємніщих місцях свого дівочого саду. І от не можна вже оминути його, щоб пройти до свого ложа без зайвих дум і дивних поглядів.

А будинок таємниче і темно мовчить. Мар'яні ті темні барви дуже підходять. Вона в них милується, переливає їх через мозок і пальці рук. Це страшна, вічна гра, це буряна пригода, шквал

чуття, напруження душі, — і навіть чорні, старі предмети довкруги набирають особливої привабливости. Їй хочеться брати, брати, пристрасно і все на оберемок брати і бігти з тягарем напроти вітру.

Мар'яна вслухалась. — Ан-дріію! При-хооодь! Не лякааайся! І слухала тривожно, мов птах, що стоїть серед широкого поля, по якому ходять мисливці.

Нагло рішила силою вирватися з цього дивовижного виру і почала швидко, тремтячими руками, зривати з себе одяг. Вона мусить лягти на своє місце, повернути назад думки, вийти з цього простору і брязнути за собою дверима. І була вже в постелі. Уста шепчуть молитву, як нагло в передпокої — кроки. Голова сама зривається з подушки, уста німіють. Слух угадує найтонший позвук і чуття пізнає, хто це є. Андрію! — кричить її душа німим криком, а коли відчинилися двері в коридор і кроки почали віддалятися, уста її зашептали: вернися!

Біль, розпач, сохне язик, не стає дихання... Відчула спрагу і встала, щоб її заспокоїти. Трошки холодної води, щоби промочити засохлі уста. І коли вже була на ногах, на неї находить, мов чорна хмара, тьма, з голови раптом усе зникає, з хоробливим поспіхом всуває вона босі ноги у виступці і вже зовсім при дверях помічає, що вона в нічній сорочці і що треба на себе щось накинути. Хапає нічний халат, але її пальці не можуть зав'язати поясок — і так виривається до передпокою.

Вона все ще переконана, що її путь веде до кухні — напитись холодної води. Вона це добре знає, але ось вона повертає не до кухні, а в коридор, серце її починає сильно битися, вона пробігає

нечутно кілька вкрадливих кроків, ноги її плутаються, їй здається, що вона впаде. Намацала клямку дверей Андрієвої кімнати, з усієї сили рвонула нею до себе і після того кинулась у півтемний простір, ніби у прірву. Двері лишились за нею навстежень.

V

Рано на світ прибув Іван. Невиспаний і білий від борошна. Привіз хуру мелива, і хлопці пізніше все те знесли до комори. Андрій вибирається в дорогу, в кухні палахкотять усі печі, всі жінки в русі.

Іван мовчки поснідав яєшнею з салом, ліг у себе на канапі і відразу міцно заснув. По обіді Дмитро відвозить Андрія на станцію до Ліпляви. Звідти інколи відходить на Золотоношу малий товаровий поїзд. Цього дня він якраз відходить, і Андрій хоче з цього скористати.

На хутір налягає велика, повна суворости тиша. Будинок принишк і відійшов на бік. Ночами, поза будівлями, борюкаючися з мокрою сніговією, проходить темна постать вартовика. Березень сипав снігами, дощем, вітром і, де міг, озвіріло зривав стропи.

Мар'яна стала назовні тихою. Блідість її лиця і бронзовість волосся крили силу незримої таємниці. Іван був з нею обережним. Йому все здавалось, що в його руках ламка річ, що впаде і розсиплеться.

Старий прочув весну і все частіше заходив до засіків з зерном. Він усе бачить, а особливо мучить його щербина з кіньми. Треба чимсь її заставити, інакше не піде сівба.

А довкруги росли і буяли буйні голови, що

прагнуть, здається, все, що бачать їх очі, обернути в порох. Хутір щільніше затискає свої брами, інколи заїжджає Микита, щоб „довідатись, як там воно", нераз охляп на рудому коні вженеться Наталка, наробить крику й реготу, щоб зникнути знов.

Іван вперто думає про Таню. Про Водяного пішла шумлива вість, що він десь там обополи Дніпра давав бої, брав комісарів — і де він бував, там зникали ревізії, а селяни, мов чорні жуки, знову влазили до свого гною і там порпались. В Миронівці, казали, якесь чортяче кодло з Федоренком творило чеку, але воно ще потрапить, куди треба. Видушимо той гній з нашого чиряка, казали суровці.

В Каневі засів отой звірюка Дорошенко — дука, а тепер з червоною зіркою на лобі. От випечемо, братику, тобі ту зірку на шкурі і тоді побачимо. Від рання до рання засідає в школі імени Пушкіна, — дим бакуну, перегар самогону, нагани і бомби. Чека засіло в будинку Демідова. Кажуть — тому, бо там великий, графський льох на вино — і коли заводили до будинку людей, вони часто десь там зникали без сліду. А все прикрите парком з старими липами й акаціями, безмежним виглядом на Дніпро і широкими сходами з ліхтарями, що кількома каскадами спливають униз до вулиці.

Що каже доктор Лоханський, якого часто викликають, як лікаря, на Степанську, де він нарешті має можливість власними доторками відчути втілену свободу? Нічого він не каже. Він мовчить. Він ще не думає, що так направду має бути завжди — інакше треба б викинути з душі віру в чудове поняття людина; одначе він на очах худне, грива його стирчить догори погрозливо, а,

приймаючи своїх пацієнтів, ця, гомінка колись людина обернулась, як сказано, в ідеал мовчання.

Його друг Афоген Васильович, як це вже всім у Каневі відомо, ходив на довшу розмову з безвусим молодиком, що вимагав усіх царів з історії послати на сміття, а на їх місце поставити свідомість кляс та їх боротьбу в процесі розвитку економіки. Кажу вам: бо-же-вільні! Посірів старий історик, мов сірий кіт, але вирік твердо, що лінії своєї не спустить, що історія для нього історія — ніякі кляси й економіка, а тільки государство Російське існує для нього — Рюрик на початку і Микола II в кінці. І доктор, і директор довго важили свої слова, і коли їх сказали, це значить, що на це прийшла неухильна потреба.

Василько мешкає в Лоханських. Він мав необережність доцапатись до Кащенка, і тепер вони з „Білим Кликом" (а з ними й Ольга) бушують уявно по плавнях рідного Дніпра. Що для них тепер Том Соєр — дитина! Ось як тільки вдарить весна, всядуть на байдаки і — гайда визволяти братів з турецької неволі! А Ольга питала: — Чи правда, батьку, що й ми з козацького роду?

— Розуміється, — насуплено басить великий доктор. — На Січі був курінний отаман Тарас Лоханський, що керував Лоханською паланкою та водив своє військо на Босфор. Кажуть, був одружений з венеціянкою, яку ніби вирвав з гарему якогось там паші.

Ольга вщерть переповнена видивами — ходить і мріє, лягає, і їй сниться Венеція. Не дурно у них на стінах краєвиди того казкового міста. Дивиться на картину балю в паляці дожів і їй виразно здається, що під тією чорною маскою ховається лице її прабабуні.

Гіріше, що Ольга уже третій тиждень не має

вістей від Андрія. Кожного ранку вибігає, як бувало, на ґанок саме в той час, як проходив листоноша і казав, посміхаючись: — Ольго Миколаївно. Вам „пісьмецо". Але тепер — нікого і нічого. Проте вечорами, як і бувало, при світлі малої лямпочки, край нічного стола сидить вона, скулена, в нічній сорочці, її ноги підібгані, а уява вишукує слова для „персника". „Перснику! Чи знаєш, як тебе видивляюсь і чекаю? А чи знаєш, яке божевільне щастя саме в ці дні пройти через гущу ненависти оповитою габою любови?" Всі ці слова мандрували тут же, до шухляди столика, і там їх зібралось чимало.

А їх авторка не знаходила собі місця. Місто її не бавить. Ішла на хутір. Там бодай „його" кімната, книжки і речі. Проходила через весну, ніби крізь велику, мудру радість. На Дніпрі надувся і рушив лід, зчинився шум і крики, але повені не було. Вода виступила з берегів, зайняла краї лугу і влилася назад.

Над лугами, над полями, над лісами і Дніпром летять вітри, а сонце з чистого неба ллє свої зливи на щедру долоню землі, привабливо відсвіжену великим диханням Бога. З вирію потягнулись перші лелеки, що своїм любовним курликанням нагадують той перший день, коли синь небес заговорила людині живими звуками.

Канів гніздиться на узгір'ї правого берега Дніпра. На нього кожного ранку ллється перше сонце нового дня. Кілька церковних бань витикається з розгалуженя ярів, з будинків, кривих вулиць і коронатих могутніх дерев. Коли зійти з висот та ввійти в його нутро — на нерівний брук, на хідники з цегли та між малі будинки, то можна бачити, ніби в невеликому муравлищі, новітнє незбагненне життя. З деяких будинків повільно звиса-

ть прапори червоної барви. Хідниками проходять „большевики" — обідрані люди, що в даний момент доношують рештки зброї останньої війни і які звуть себе „красная армія". Це ті самі, що „несуть аслєпітєльную правду" — і то всьому світові.

Крім цих, у місті розташував свою „козацьку", як він каже, сотню Дяченко Петро зі Стеблова — стеблівська кіннота, — а над усім цим головує комісар Дорошенко, що має штаб у тій ото школі. Там вони всі — і Зінченко, і Бабенко, і Осадчий, і Пилипенко, і Морґуліс-Зінченко — цілими ночами курять, п'ють та радяться, як то приборкати в ім'я свободи і великої правди робочого люду таких, як Зелений, як Водяний, як Маруся. Вони виробляють пляни, і їм уже здається, що мета — на досяг руки.

І зненацька в суботу раненько, сьомого квітня, на саме Благовіщення, коли ще всі вулиці були порожні, казарму зненацька з усіх боків оточено, до всіх вікон простягаються гвинтівки, викрики „здавайсь", „руки вгору", впало кілька глухих пострілів. Біля тюрми, біля школи Пушкіна, біля будинку Демідова, біля готелю Кірноса заметушились люди. Містом до Дніпра чвалом пробігло кілька вершників з сотні Дяченка. По всіх вулицях зацокали підкови коней.

Мешканці міста ще спали, віконниці щільно закриті, в'їздові брами міцно замкнені. І коли пакнуло кілька пострілів, а по бруку зацокали копита коней, всі зрозуміли, що там діється, і віконниці затиснулись тому ще міцніше.

У Лоханських так само всі спали. Доктор прокидається найскорше. Зачувши постріли, він тільки простягнув руку до нічного стола і закурив

цигарку. — Що таке? — запитала спросоня Марія Олександрівна.

— А! — буркнув Микола Степанович. — Мабуть, міняється влада.

Марія Олександрівна не сказала нічого, а тільки тяжко зідхнула. Ольга міцно спала у своїй спальні, а коли прокинулась, ясно світило сонце і в саду весело посвистували рябокрилки. Коли вона вийшла до кухні, мати їй казала: — У місті знов українці.

Раптом Ольга вибухає: — Мамо! — і кинулась на шию матері. Вона тиснула і цілувала її, потім почала на місці крутитися і співати. Марія Олександрівна здивовано дивилася. — Біжу! Біжу на вулицю! — викрикувала Ольга і метнулась одягатися.

У дівочій вона відчинила навстежень вікно, підстрибує, вивалює з шафи всі свої одяги, вибирає і не може вибрати. — Ах! Не це, не це! А може оце? У! Бузове! Ні. Геть з ним! Щось... Щось... Щось... Ага! Це! Ясне! Червоне! — Біжить до зеркала, приміряє. — Добре! Олю, добре! Вишневе!

Ольга швидко, швидко одягається, чеше пишну, барви каштану, косу, вдягає сережки і персні. Потім крутиться перед дзеркалом і сама до себе сміється... Потім швидко п'є чай, накидає накидку і біжить до міста, бо їй чомусь здається, що тепер на вулицях мають бути всі люди.

Вона пробігла на Київську. Дійсно, там повно людей, і дивно, як усе змінилося. Знов гарні, чисті, барвисті одяги. Появились, як бувало в цю пору, газові капелюшки, кольорові вуальки, нові, чисті черевики. А коли Ольга побачила над дверима міської управи той знаний, „ненависний", жовтий і синій прапор, вона сама до себе засмія-

лась і побігла швидше шукати якусь зі своїх приятельок.

З огляду на свято в усіх церквах видзвонюють дзвони. Довкруги собору парами, як це звикли тут, ходить молодь. Знайомі вітаються. У церкві повно-преповно і служиться довго, урочисто, правлять молебень. Співає великий хор. Люди входять, виходять, пари молоді спливають сходами і включаються до тих, що творять коло. Перед очима — величний, заллятий сонцем, краєвид полтавського берега, відкриваються безмежні простори, а Дніпро масою живого срібла тікає в простір і манить з собою зачарований зір у соняшну вічність.

У місті повно розмов. Всі вже знають, що комісар Дорошенко втік на лівий беріг, що за ним даремно гнались вершники Дяченка, що Осадчий та Бобенко також „давали драла", але їх ті самі дяченківці десь там за Ситниками на залізничому насипі нагнали, що комісара Пилипенка застали в готелі в обіймах знаної Рози Цейґ, а кількох комісарів разом зі славнозвісним Зінченком пустили під міст за водою. Все це потрясаючі події, а тому цілі юрби зацікавлених старанно і на всі боки їх коментують. Деякі домагаються „комуну знищити геть до тла".

У Морозів на хуторі чули рано стрілянину, але що сталося в місті, ніхто нічого не знав. Довідалися вперше від Микити, що вибрався, як він казав, спеціяльно, щоб дати знати своїм людям. — Ну, кажу вам. Народ такого не стерпить. Скільки то ті посіпаки знищожили невинних. Бог не прийде києм карати, а кров завжди буде помщена. У Каневі знов Марко Граб.

— Той самий, що був за Петлюри?

— Той самий.

От тільки, чи на довго?

— Це вже святий Бог знає. А Дорошенко, отой, прости Господи, драбуга, втік на лівий беріг — отуди до Золотоноші. А тих його обдертусів, що сиділи в казармах, пустили на всі чотири сторони. А я вам кажу, що вони ще нароблять діла. От побачите.

А все почалось, — каже далі Микита, — з Македонів — може чули про отця Солуху, що церкву велику збудував, а тепер ніби гімназію будує. Там, кажуть, такого хлопців з війни найшло, а Марко Граб візьми та збери душ тридцять хлопців — молодиків і старших, і ото вони через Шандру, та через Синявку, та Степанці візьми та й руш на Канів. Хотіли цапнути отого клятущого Федоренка, але втік на свою Таганчу. Він там, ніби в Миронівці наробив діла... А хлопці рушили далі — возами, верхи, охляп і в сідлах, і раненько, на схід сонця дійшли вам до Канева. В перву очередь обложили казарми. Кажуть, ніби Марко пішов до вартового. — Знаєш мене? — ніби питає. Та, каже той, знаю. Тоді ніби Марко револьвера витягнув — руки вверх! І той підняв. А хлопці вже казарму обступили, обдертуси ще спали, і те все, як сніг на голову. А все те було звідтіль... З глуб-Расеї... Наших порядків не знає. Як крикнуть: здавайсь! Ті вояки все оружіє через вікна викидали. Хлопці, що потрібно, зібрали, решту — замки геть, до мішка і забрали. А степанський Дяченко Петро, так той просто перейшов — і баста. Кажуть, Марко мав з ним зговор.

Григор слухає уважно, брови його зсуваються, то знов розсуваються. Він тількищо прийшов з церкви, на лиці його весняна втома. Він же постить і не курить. — Подуріли, — каже він. Народ, як народ, а диви. Пилипенки! Дорошенки!

Спитай того і іншого дурня, чого він хоче. Господи, Господи! — старий обводив усіх поглядом, але ніякої відповіді. Іван має на цей раз замкнені уста.

А в понеділок хутір іде далі своєю єдиною дорогою. Виблискують лопати, вивертається вогка, мастка земля. Духман здіймається і насичує повітря п'янючою силою. В небо вистрілюють жайворонки і там вереміють. Всемогутнє життя видирається з надр огрітої скиби, з кожної груди землі, де розгорнуті городи, де впирається сонце в тверду твердінь і жене знутра м'які паростки лілей, півоній, нарцизів. Де решетилівські дівчата в яскраво-червоних і білих хустинах наступають босими і брудними ногами слизькі заступи, де засмалений, мов головешка, Дмитро Кандор, що нагадує хижака, стріляє жадібним поглядом чорних очей по міцних загорілих литках Пріськи, що навмисне підтикає свою попелясту від сонця спідницю вище від колін, і де великий, золотої барви півень погойдує своїм намистом, топче своїх сірих красунь, вискакує на жердину огорожі і на ціле горло, з приплющеними очима, викрикує в простір свою велику радість.

В полудень сходяться біля широкого, незастеленого кухонного стола хлопці й дівчата. Смаглі лиця й білі міцні зуби. Вони жадібно їдять капусту з олією та кислі огірки, та картоплю „в мундирах". І як їм нестримно весело і як дзвенить їх сміх! Дмитро, мов ласий кіт, прозирає скоса наскрізь Пріську, що сидить за столом, ніби розквіла півонія, смагла і соковита, в червоній, з білим горошком хустині. Вона для Дмитра прозора, як склянка вина. Її розпирає вибушна радість від його погляду. З переповненої її душі виливається страшно здоровий сміх — аж до сліз,

аж до кашлю, а її міцні, чисті й переливно-перлисті зуби виблискують між порепаними устами, як оздоба. — Дівчата, дівчата! А дивіться! У Дмитра заспані очі! — Марцьові, — кидає інша. — Мабуть, нездужає, — ще інша, а далі вже невтрим, і всі різними голосами, хором регочуть. — Все те Домаха наробила йому,—кпить далі Пріська, а очі мигцем, ніби батогом, стьобають Дмитра, що регоче з усіма, на що таранкувата і зовсім цнотлива Домаха, що „Богу духа винна" та що сидить „мов засватана", дає просту і невишукану відповідь: — Не пащекуй, не пащекуй! Зубата! Сама за Савкою гониш і не здоженеш.

— Ха-ха-ха!

Мар'яна знай носить тяжкі, великі, поливяні миси — раз до вінця повні, раз порожні до дна — і все те діється під сміх, а наївшися, всі нараз зриваються, вертко обертаються до образів і поспіхом „гонять попід носом мухи". І ще не встигли відхреститися, як Дмитро шулікою спадає на ту пащекувату і тут же кладе її через високу поперечину старанно збитого ліжка Омелянчихи. Пріська — в репет, Омелянчиха кляне „на чому світ", а решта — регіт. Шорсткі мозолясті долоні Пріськи куди попало обкладають звучними ляпасами обличчя Дмитра, нігті вгороджуються в його залишаяні щоки, йому попід очима і з губи виступають червоні краплини, але міцні, загорілі ноги Пріськи мигають уже нагими стегнами, і невідомо, куди б це завело, коли б у дверях своєї комірки не появилась постать Григора, від чого все зривається, мов зграя вороння, і стрімголов, наосліп кидається до дверей.

На городі розкраяна, ніби бохін свіжого хліба, земля. Вона духманно пахтить і, здається, на все готова — тож не диво, що Пріська з такою при-

страстю крає її блискучим заступом та лише зрідка позиркує через загорожу, як то той западений вимиває біля колодязного корита свої роздряпані лишаї, а сама посміхається, бо вже давно погодилася ще цієї самої доби проспати з ним ніч отам у сіні, на вишках, над стайнею.

У п'ятницю перед вербницею, чотирнадцятого квітня, коли сонце великою краплею огню висіло над канівськими горами, а на душі було так легко і так якось тепло, коли в душу та уяву тиснулись почорнілі картини зі стін храмів, як то їде на худому осляті живий Бог до Єрусалиму та як то під копита осляті юрби тодішніх людей стелять на порох барвисті свої одяги, коли над клунями вперше цієї весни з лоскотливим щебетом навскіс прошмигнули кілька разів ластівки, а на городі дівчата в один голос співали чи вже доспівували про заручення якогось там Василя з якоюсь там Маланкою, — саме в цей час десь звідти від Прохорівки раз за разом бухнуло, і над Дніпром та Каневом на тамтой бік прошуміло кілька стрілен, що розсипались луною вибухів над рікою.

З полтавського берега, кількома потоками, поволі посувались у напрямку Дніпра через луги і затоки обідрані люди зі зброєю. З тамтого берега, з-під гір задерчало з кулеметів кілька коротких тра-та-та-та, але це не тривало довго, сила, кажуть, була велика, кулемети затихли, гармати також, а понтонним мостом через ріку потягнулось на місто багато людей на конях, на возах і пішо. Здалека це нагадувало процесію, як малюють її на середньовічних ґравюрах — маленькі фіґурки людей і коників, міст погойдується, плесо води вгинається, довкруги розбігаються по воді великі круги, що виблискують сонцем, яке в цей саме час торкається вже найвищого шпиля

Московки, від чого водяні круги наскрізь просікає довгий меч огню.

На другий день, у суботу, в усіх церквах над вечір б'ють дзвони, з усіх хуторів пливуть загорілі люди по свячену вербу, на перехрестях гурти зливаються, жінки тихомирно тримають готові воскові свічі, а мужчини в коротких кобеняках повільно один одному передають, що ось, мовляв, так і так. Не довго, мовляв, Канів тішився, а все, знаєте, м'яка душа завинила. Візьми та й постинай отаке, а вони їх, диви, по-християнськи - йди, мовляв... От тобі і пішли! Тепер он у Демидовому знов засіли, а оце якось вислизнув з їх рук отой, знаєте, що минулого року з Германії вернувся... Отой, що оженив Сяньку з Гаманів... Галактіон, кажете? Отой самий. Так ото він розказує, що там діється — сам Бог знає. Каже — в тому винному підвалі, так там цілу ніч розстрілюють. Цілу тобі ніч. А трупи отак просто у грапському парку... Яма на сто чоловік — і баста! От як то воно на нашій землі. Га?

— Да, да... — погоджується ніби той другий.

Все це несуть з собою і зносять до церкви, а там тісно і душно. Почорніла тайна вечеря над царськими вратами освітлена червоним світлом трилямпадки, чорний Юда чорною плямою випинається здалека, підноситься повільний спів. Надворі водявий серпик місяця повис навкоси над Московкою, а всіма вулицями й вуличками міста течуть потоки дрібних огнів.

Морози, а надто Мар'яна, квапляться довідатись, як там у тому Каневі. Та що! „Снаряди" перелетіли, але тепер усі тремтять. Беруть, мовляв, старих і малих, і ніхто не знає, за ким черга, і ніхто не знає, за що. Прийшов ніби якийсь новий комісар з китайцями. Жах один.

У четвер під саму страсть прибув додому Андрій. Був обляпаний, ішов пішки лугом, полями, з села до села. Пароплави не ходять. Але дома знайшов усіх у доброму стані. Мар'яна, здається, в чомусь змінилась. Побачила Андрія, посміхнулась йому і сказала, що він зблід. Іван став господарем. Твердим і певним, як добрий кінь у хомуті. Андрій ним милується, чує в ньому расу — така тобі запечена шинка на карку. Голова повертається, ніби на бетоновому підставці. На хутір постійно приходили люди, постійно брались ті то знов інші робітники, щось копають, вкопують слупи, ставлять новий частокіл, поправляють ворота, наново білять будинки. Іван не оглядається на те, що в світі твориться. Він знає, що він вернувся з далеких країв, що там він бачив кращі, ніж у себе, порядки, що дома все запущене і — чи буде щось там, чи не буде — а він має робити своє.

Григор десь у маґазині. Він готує до посіву зерно. Він знає ці малі краплинки, як він казав, жизні так добре, як кожне своє слово. Він кладе на шорстку долоню п'ять-десять зерен, і хай кожна з них буде іншого сорту — всі пізнає і всі назве на ім'я, як своїх власних дітей і як усе на цьому господарстві. А потім він біля коней, у стайнях, під повітками, у маґазині. Все має бути на своєму місці — хомут, як хомут, кожна шлия, кожна оброть, кожний посторонок. Він приглянеться і обмацає кожний зуб борін. Всі лемеші всіх плугів мусять бути відповідно гострі. Ніхто й не повірить, скільки тих дрібниць, але ніхто не повірить, що за другою клунею, на задній стіні, під стріхою висить на дерев'яних кілках рало, в якому нема ні одного залізного гніздка, поточе-не шашіллю, вичовгане не тільки руками, а й ча-

сом, що пророчисто свідчить, як з діда й прадіда, з рук у руки передавалось це шляхетне ремесло. Ууу! Наш рід давній у хліборобстві. Ми того зерна висипали в ту сиру землю! Скільки ми нагодували тих людей, хіба сам Бог перелічить.

Як батько, так і син рідко бувають тепер у хаті. Таке сонце, така благодать, до рук лізе стільки діла, що на хату не лишається місця. Рано-вранці, як на схід благословляється, як свисне в саду перша пташка, вже зводиться людина, промовляє кілька слів до Бога, миється, щось там з'їсть, шапку на голову — і на двір. І так до пізного вечора — хібащо зайде поїсти, і тільки по смерку стягаються з усіх боків трудівники до їдальні, щоб перекинутися парою слів за пісною вечерею та склянкою чаю.

Як після того спиться! Торкнеться голова подушки — і вже є сон. Хутір затихає, десь на вишках ще ґзяться дівчата, що не йдуть додому, бо їм далеко, але потім і вони засипляють. Ріжок місяця зсовується за клуні і перебігає від хмаринки до хмаринки, садом проходить варта з Кудлаєм, спокійно стоять і наслухують дерева, Кудлай інколи чогось зривається, ніби хто його підстьобнув, біжить з гавкотом через сад за пасіку геть до поля і там невідомо з ким свариться своєю собачою мовою. Вартовик у цей час, причаївшись за кущами, пильно вдивляється в глибину ночі.

На страсть люблять усі йти до церкви. Прадавня, діда-прадіда звичка. Кожний має свою церкву. Одні до Канева, інші до Ліпляви. Григор звик ходити на страсть до Ліпляви. До Канева далеко, а їхати на страсть не велить звичай. Він, іде поволі, за пазухою кобеняка несе сукану дома воскову свічу. Коли буває сам, любить сам

з собою вголос про те чи інше розважати. Завжди найдеться, про що думати і про що казати. Все, каже він, тепер ніпочім. От ви гляньте на цей світ. Скажете, що так має бути? От іде свято, а радости нема. І яка, скажіть може бути радість? Чи я, скажіть, кого зобідив чи скористав чужим, чи, борони Боже, на чуже життя спокусився? Таже Бог усе бачить, а от ви, що чесно думаєте, гляньте: вони мене сьогодні врагом, обидчиком, злодієм роблять. Вони виривають з рук твоїх твою працю, і ще коли б хоч з неї хто путящий скористав. А то ж розірвуть, розпатрають — і ні тобі, ні мені... Е! Що тут казати. — Старий усе чує когось біля себе, кому ці слова сказати треба. Не вірить, що їх зрозуміє жива людина.

Мар'яна звикла до Канева, до собору. Там була вона кожного року в цей вечір, там горіла її страсна свічка, там вислухувала вона дванадцять глав про муки і смерть Христа.Але Іван не може в такий час лишити хутора. Навинувся Андрій. Він, правда, втомлений, але всі побачили, що він почав чиститись та чепуритись. Нікому нічого не каже, але свою думку має. До нього заходить Іван.

— Збираєшся, може, на страсті?

— Хочу піти, Іване, — каже Андрій.

— До Ліпляви?

— Думаю до Канева.

— Мар'яна хоче йти до Канева. Візьми її з собою.

— Ну, а ти?

— Нікого дома не лишиться.

— То я зостанусь.

— Краще зостанусь я.

Виникає мала суперечка, перемагає Іван. Андрій іде до Канева, і з ним іде Мар'яна. Інакше

не може бути. Іван знає, що тягне туди Андрія. Але Мар'яна раптом роздумала — може, буде краще, як вона також лишиться дома, до речі, вона така втомлена і недобре себе почуває. — Але ж ти хотіла йти! — каже Іван. Я думала, що ми підемо разом і зайдемо до батьків, — похнюпливо каже Мар'яна. — Я в такий час лишити хутір не можу. Ти ж бачиш, що всі відходять.

Витворюється мертва точка — і чому? Видно з першого погляду, що Мар'яна хоче йти до Канева. Іван дивиться на жінку довгим поглядом, йому видається, що вона внутрішньо дуже схвильована. Потім повільно встає і мовчки виходить. Мар'яна лишається сама, нерішена і кинута. Їй робиться страшно і боляче, і коли Іван по кількох хвилинах вернувся, помітив, що його жінка заплакана.

В Івановій душі порушилось на короткий момент недобре почуття. Хотів різко підійти і різко запитати, що нарешті з нею і чого вона хоче, але в ту саму мить переміг себе. Посміхнувся. — Ну? — сказав з посмішкою — і це „ну", і ця посмішка зробили все. Мар'яна кинулась до нього, обняла за шию, міцно пригорнулась і цілувала його міцно-міцно.

Саме в цей час до дверей застукано, і почувся голос Андрія: — Чи йдеш, Мар'яно? — Йде, йде! — відповів за неї Іван. — То скорше! — Зараз, зараз, — відповів Іван, і Андрій пішов до себе. — Мар'яно! — казав Іван. — Нема часу. Одягайся. Зайдете до батьків, підете до церкви, а завтра пришлю по вас коні. Я не можу. Повір мені, що не можу. От і сьогодні Матвій з Дикого хутора оповів, що до його тестя вдерлася банда і до нитки все обчистила.

— То хай би зостався Андрій. Він і так втомлений, — казала Мар'яна.

Іван знову посміхнувся. — Молодість утоми не знає, а там Ольга. А я — господар і мушу за все відповідати.

Мар'яна не сказала нічого, сіла знов і згорнула свої крила. Мовчанка її єства знов піднялася догори туманною завісою і обгорнула ясність її думання. Уста зашептали, — можливо, це була молитва, можливо, прокляття, але в кожнім разі було видно, що її внутрішній огонь горить і не може згоріти.

Вона все таки йде. З убиранням трохи спізнилась. Андрій все наглить... Коли вийшли на двір, перед ними уже стояв віз, запряжений сивими кобилами, а на в'язці соломи сидів усміхнений, весь у весняних лишаях, у настовбурченому кашкеті Дмитро. Величезна копиця збитого й засміченого волосся вилазила йому з лівого боку з-під кашкета. Це звалось чубом, і Дмитро з цього вдоволений.

Андрій з Мар'яною сіли на віз і рушили. Мар'яна була бліда, не зважаючи на загару. Під очима більші круги, волосся не зовсім добре причесане. Андрій натомість, після своєї грязюки, оголений і вимитий, мав вигляд свіжости, нестримної молодости й чистоти. Дмитро підвіз їх аж до мосту. Над лугом стояв туман весняного вечора, у верболозах уже висвистували свої незграбні пісні деркачі, знизу тягнуло запахом намулу. Смеркало.

Через міст Андрій і Мар'яна пішли пішки. Ще під час їзди Андрій робив спроби підняти настрій Мар'яни. Оповідав їй про Черкаси, про свою школу, про останні прочитані книжки. І йому багато вдалося зробити. Поволі Мар'яна приходила до се-

бе, почала сама оповідати. Перейшли на спогади. Андрій оповів одну пригоду з часів юнацтва, коли то він ще вчився в Каневі і був одним з найбільших шибайголів. — Ці дні, казав він, створюють особливий настрій. У мене завжди було почуття, що я є учасником великої містерії, а разом, хоч як це дивно, завжди манило до гріха, до збитків, а потім було страшно. Я не раз боявся приступати до сповіді, бо, уяви, я знав, що не скажу правди, а разом знав, що таку правду мушу сказати. А яка в цей час природа! Густа чорнота, завжди тепло, завжди свіжо. Одного випадку не можу забути: я з Ігорем Чорним цілий час крутимось довкола собору — нашим завданням було заглядати у вічі дівчатам. Бувало багато сміху, жартів. Нам уже давно впали в око дві дочки генерала на пенсії Аркадіна. Вара і Клавдія — ти їх, напевно, знаєш. Звичайно, ми слідкували за ними, але здалека. На цей раз набралися стільки нахабства, що рішили ризикнути провести їх додому — розуміється, не знайомлячись, йдучи кілька кроків ззаду. Мешкали вони на Дворянській — мали гарний дім, сад. Тепер, здається, вони виїхали на Кавказ. І коли ми так дійшли до їх брами і гадали, що місія наша успішно закінчена, уяви собі, наші дами серця раптом зупиняються, і старша з них каже: ви, панове, хочете з нами познайомитись? Так? Ми готові провалитись в землю, слова не виходять, я, мабуть, почервонів до вух, і добре, що наші свічки не досить нас освітлювали, а та продовжує: прошу! Ми звемось Вара і Клавдія Аркадіни. А ви? Ми Андрій і Ігор — викоктав я з себе. — Гаразд. Просимо, заходьте, — кажуть наші дами і при тому посміхаються, а ми... Боже! Треба було нас бачити! Де поділася наша славетна бравура! Ми

стояли, як два слупи, і не знали, чи маємо право бодай дихати. А ще як сказали нам заходити і показали нам на вхідну фіртку, у нас просто виникла потреба підняти ноги — і хода! Але відступу не було. В руках у нас свічки, віск від тепла розтоплюється, біля нас панночки, ми зовсім не знаємо, що нам робити, але йдемо по сходах у сад і доходимо, уяви, перед широку, ясно освітлену, скляну веранду, а там повно людей, і все тобі у фраках та в мундирах, і все блищить. Ми тут, розуміється, і засмикались, а наші дами — Як? Що? Ви не йдете? — і обоє лукаво сміються. Я знайшов якось мову. Ми, кажу, мадемуазель, досить покарані за наше зухвальство. Даруйте! Не знаю, як там ми попращались, але треба було бачити, як ми бігли звідтіль, як тільки опинились у темноті. Навіть свічки свої десь погубили.

Мар'яна реготала. — І на цьому скінчилось? — запитала через сміх.

— О! Уяви собі, що по Великодні я дістав через няньку Варі листа. Романтично, — як Ромео від Юлії. І навіть у французькій мові. Я ще мусів шукати перекладача. Писала, що вона нічого не має проти продовження нашого знайомства. Пропоную вам, месьє, зустріч... Біля собору в такій і такій годині.

— І ти ходив?

— На жаль, ні. Побоявся. Все ж таки в ті часи генерали, навіть на пенсії, видавались мені божищами, і коли я бачив, як старий панисько зі своїми бакенбардами, у своєму блискучому мундирі їхав своєю лякерованою кареткою нашим скромним Каневом, мені хотілось завжди зірвати з голови свою шапку. Така з нього валила сила і певність себе.

Мар'яна стиснула руку свого друга. І коли вони перейшли міст та опинились на Полтавській вулиці, що вела до центру міста, Мар'яна по короткій надумі, зовсім тихо запитала: — А чи думав ти, Андрію, хоч трошки про свою черницю Мар'яну? — Це було сказане так зворушливо тепло, що Андрій на хвилину втратив присутність духа. — Думав, Мар'яно, — відповів він зрадницьки тихим голосом, ніби так було треба. — І було тобі хоч трошки скучно? — Так, — капнуло скупе слово. — І ти не скаржишся на таку... ну... ситуацію? — Не знаю. Інколи мені все таки ніяково, — сказав він непевно. Мар'яна хвилинку думає і зважує слова. — Це і є, Андрію, якраз те, і коли б я його не мала, я б, можливо, скорше погодилася б з раціоналізмом мого становища. Я така розколота. У мені дві душі, двоє сердець, двоє тіл. Одне я знаю, друге я відчуваю. Знаєш, як це сталося? Я розгубилась. Я любила і люблю Івана, і ти добре це знаєш.

Найдивовижніше в тому, що я роблю не так, як робити я хочу і робити збираюся. Ти, мабуть, сам помітив: людина основні свої ідеї ніколи не проводить в життя так, як цього вимагає її теорія.

А знаєш, чому так сталося, що я зовсім забулася? Що все сталося проти моєї волі? А це тому сталося: я, Андрію, люблю силу. Отже можеш не вірити, але це так. Я любила в уяві сильних мужів, лицарів твердих і неугинних. З романів я найбільше любила ті, де пульсувала жива, спокійна, монументальна сила. Ненавиджу гістерику і метушню. Ненавиджу дрібноту і блискітки. Мій ідеал мужчини мав бути, як велетень, як викут... Ти розумієш? Як пам'ятник з ґраніту, тільки він

мав ходити, говорити і діяти. В його жилах мала текти гаряча, але рівна, як крок часу, кров.

І коли я, Андрію, в уяві перебирала всіх знаних мені мужчин... тут, у Києві, в Петрограді — де я тільки не була, я тобі признаюсь, моя думка завжди чомусь зупинялась на Іванові Морозові. Я знала його давно, дівчинкою. Не могла навіть мріяти, що буде так, як є. Це було тоді абсолютно неможливо. Він, бувало, приїжджав з війська. Молодий, плечистий... Які у нього були рівні і тверді риси обличчя! Як на все певно дивився! І я його покохала. Я його обожнювала. Страшно навіть признатися: я мала тоді, може... Я знаю... п'ятнадцят--шістнадцять років. І мені здавалось: ах, коли б так сталося, щоб він і я... ну, десь на самотньому острові, знаєш... щоб я стала його... щоб мала від нього сина... Таку міцну, міцну дитину, таку живу. Я смакувала його тіло, його доторки. Не знаю, чи ти мене розумієш...

Але прийшла війна, довгі роки, моє уявлення про нього приглухло. Я далі милувалась у красі сили. Я завжди любила рослих людей. Любила плоть. Я страшно хотіла бути коханкою такого мужчини. Навіть не жінкою, а коханкою. Мені хотілося родити. Я не раз розмовляла на цю тему з батьком, і він дивувався, чому мене цікавлять діти, пологи, фізіологія. Але потім... Уяви... Ти, зрештою, знаєш... Ось є. Сталося! Це, правда, мале чудо, але це так. Я вийшла заміж за недосяжний, давно вимріяний ідеал. Так. Я стала жінкою справжнього мужа. І коли я, Андрію, вичула, що Іван буде моїм, я постановила собі бути для нього такою ж ідеальною жінкою, як він для мене є ідеальним мужем.

Але в цей саме час, Андрію, я спізнала не тільки Івана, але і всіх вас... Морозів. Сопрона,

Петра, тебе, Таню. Почула ваші розмови, вичула ваш дух, ваші наміри. Я зміряла темперамент і душу вашого роду. Знаєш, що сталося? Я лякалася спочатку цієї думки. Ні, ні! Не треба цього. Демоне! Відійди! Я не хочу. Але все таки Андрію, я чомусь у цьому крутежі збагнула, що ви всі... Що ви є... разом всі... Всі Морози. Що ви для мене — одно ціле. Ви нерозривні. Коли я дивилась на вашого велетня-батька. Коли кожний його крок — це чин. Коли в усьому ви залізно тверді. І нарешті — ви думаєте. Я просто не вірила, що тут у нас є люди, що можуть думати. І от я на власні очі і вуха переконалася: так! Тут є такі люди! Це ті люди, в середовище яких я входжу. Що маю їм принести, щоб бути гідною їх? Я мушу цій родині дати щось гідне і їх, і мене. Зрештою я почала думати, що ви є початок великого, незбагнутого ще чину... Тут родяться люди, що не лишаться на хуторі, а підуть в усі кінці світу і скрізь понесуть з собою свою велику душу. Я мушу бути матір'ю тих людей. Розумієш, Андрію? Я мушу бути одною з тих, що з себе вилонять майбутніх Морозів. Такі у нас прекрасні простори. Таке високе небо. Така сильна і духмана під ногами земля. Як не хотіти, щоб на ній ходили так само великі люди і щоб я не була їх матір'ю?

В тому всьому я пізнала ближче тебе, — Мар'яна знизила голос. — І ти мені сказав усе: я зрозуміла, що моя плоть мусить бути поєднаною з святим духом. Я покохала... Я вперше, Андрію, покохала. Я люблю... І ще скажу: я хотіла б, щоб мої Морози були... щоб вони були... не тільки тілом... І тілом також, але і духом... Ти мене розумієш?

Після цього між них увійшла мовчанка. Андрій чув гарячу руку братової, чув, здається, бит-

тя її пульсу. Видавалось, що вона має підвищену температуру. Велика і сильна ніжність пройняла наскрізь Андрія, і він міцно, міцно притиснув її руку до свого боку. Але Мар'яна скоро визволила свою руку. Вони входили у місто. Перед ними, впоперек вулиці лопотіло біле, освітлене полотнище, на якому було написано: „Релігія — опіюм народу!". Справа - крута доріжка вгору до собору, йдуть темні тіні, вікна собору світяться вгорі через мереживо безлистого каштана.

Мар'яна намагалася заспокоїтись, Андрій все ще чув звучання її настороженних, тривожних і гарячих слів. Розлучені і поважні, вони подзвонили в темноті ґанку до Лоханських. Відчинила Ганна. Чи ще всі дома? Дома. Входять в освітлений, з червоним стояком на парасолі, коридор, і назустріч їм, мов білий гураґан, уже розгінно летить Ольга. Вона кинулася спочатку до сестри, потім до Андрія, без єдиного слова схопила його за руку і швидко, похапцем, ніби боялася, що його віднімуть, потягла його до себе. На щастя, в коридор вийшов Микола Степанович і забрав до себе зніяковілу, розгублену Мар'яну.

Ольга швидко говорила, бігла туди, бігла сюди, була неймовірно жвавою. — Ти тільки глянь, Андрійчику, що я тут понаробляла, — і показала йому чудово зроблений кіот з червоною лямпадкою. — Це я зробила, — гордо казала вона. — Це... Ти дивись: це образок Матері Божої з Почаєва. Я перед нею молилась, щоб ти вернувся живий і здоровий, щоб це сталось скоро. У нас тут, знаєш, стріляли, через нашу хату летіли стрільна. А тут ось — на! Це твоє! — і вона витягнула з шуфляди купу списаного паперу. При цьому вся багряно червоніє, не знає, що їй діяти, і щоб затерти ніяковість, хапає Андрія за руку, кри-

чить: — Біжім! — і швидко, швидко потягнула його до кабінету батька.

— Ааа! Здорові, здорові! — басить Микола Степанович, що помітно змарнів і помітно запустився, буйне його волосся розкошлане, і навіть здається, що він не голений. — Дуже добре, що прибули, Андрюша! Коли свідоцтво зрілости? — виривається у нього, як і звичайно, з самої душі, на що дістає скромну відповідь: — Буде!

— А тут у нас... Ах! краще мовчати! Вчора забрали нашу сусідку Куніцину і сьогодні рано розстріляли. Вже відомо.

Ця вістка всіх вдаряє. Всі знають Куніцину. Сильна, расова жінка. Бариня. Нікому не хочеться вірити, що її могли розстріляти. І ніхто не знає, що на це сказати, бо ще нема таких слів, щоб ними можна висловити певні чуття; поняття. Першою зриває мовчанку Марія Олександрівна. — Може хоть нап'ємось чаю, — каже вона, — бо нічого путнього тепер на базарі не дістанеш. Все якось зникло. От було, а тепер чомусь нема...

Всі заговорили в один голос, що ніякого чаю не треба, що треба спішити до церкви, бо вже й так пізно. Ольга наглить. Мар'яна, що сиділа мовчки, зосереджена в собі — встає і каже: — Ну... Треба йти до церкви. — В її голосі вичувався докір.

Всі вийшли. Після світла темнота обернулась в чорну гущу, що невідомо — чи десь високо, чи десь низько — густо обсипана золотим зерном. Дзвонять дзвони. Поодиноко під гору пливуть у темноті чорні постаті. Трохи далі з чорного вилонюються і горять вікна собору.

У церкві тісно й душно, перед кожним обличчям палає свічка, все заріє, очі дивляться тепло і надхненно. Здалека чути старечий голос отця

Методія, що повільно й однотонно читає страсті. Здалека долітають слова про зраду, про зречення, про віру, і он якась, певно, мама — скорбне, округле, залите сльозами лице — слухає ті слова і не може втриматись. Кого та людина вмиває своїми гарячими і чистими сльозами? Що саме так діткливо торкає найглибші глибини її матірного єства, що вона нестримно ронить ті прозорі краплини з добрих, повних, як повна криниця, очей, де живе велика, всеобіймаюча і всепрощаюча любов? Мамо! Свята, чиста, криштально прозора!

Андрій стоїть побіч з Ольгою. Їх плечі щільно торкаються. Він чує тепло тієї дівчини, і одночасно в незбагнуте його розуму й душі входять різні думи і різні почуття. Одно заступає друге, а всі вони про любов, про світ, про вічність, про людину. І про те, що казала недавно Мар'яна, і про надхнену матір, що стоїть отам далі, і про події в його рідному місті, і про правду страстей, і про тепло, що від плеча дівчини. Велика сило, що створила всесвіт, що відділила добро від зла, що дала можливість чути і бачити світло — ти ж, напевно, бачиш, якої страшно великої сили душі треба, щоб у такі дні малій все таки людині пройти через проби і зберегти в собі вогонь тієї мудрости, що в основному різнить її від всього іншого в цілому всесвіті! Як легко згасити в людині людське і як трудно засвітити його наново!

Коло одинадцятої Лоханські знову дома. На одвірку їдальні Микола Степанович сажею своєї свічі накопчує чорний хрест з обтяглими раменами. У дівочій, ніби охороняючи недоторканість, горить багряним, м'яким теплом лямпадка з чорними обводами, і тонке дихання її сяєва торкається срібла ризи на образку матері Божої, що

виблискує древнім полеском. Теплий, тонкий настрій. На білі обруси столів, на затонулі в тінність картини стін кладеться ніжність.

Може, направду, це останні дні, і десь на хресті вмирає Бог, і все так насторожено замовкло? Може, розверзнуться і заспівають небеса, як це написано? Так усе напружене великим, страшним чеканням, так тужно хочеться впасти перед незнаною силою святости і пристрасно, поривом усієї душі молитися доброму і справедливому!

Сиділи всі в різних місцях довго, хоча не було на це потреби. Андрій і Ольга сидять у півтемній дівочій, Ольга в білому, сидить у верандовому плетеному стільці, тонкі довгі ноги витягнуті, тяжке, злегка хвилясте волосся спадає трома спадами на нагі плечі. Вона виразно, щиро й безпосередньо схвильована. З неї виливаються потоки нерівної мови про недавні переживання. Очі її довірливо віддають усе, що можуть дати, і ті погляди в'яжуть їх одним міцним вузлом.

Мар'яна у вітальні з батьками. Кволо світиться мала лямпа на підставці біля піяніна. Мар'яна виразно чимсь перейнята, чимсь не тим, що бачать у цю мить її очі. Марія Олександрівна душею матері чує настрій дочки і, мов сторож-птах, кружляє над нею. Питає багато про хутір, про город, про Івана, згадує минуле, плянує майбутнє. Марія Олександрівна вже давно не була такою говіркою. Зате не має чого казати Микола Степанович. Головна його тема згасла. Він зовсім розбитий і збентежений. Все, що діється на його очах, — пряме заперечення його сподівань.

Коло першої ночі лягли. Довкола була велика, згущена тиша.Мар'яна, лежачи на канапі в дівочій, довго не могла переслухати захоплення сестри. Це її хвилювало. — Ольго, сестро! Пере-

стань! Я тебе прошу! — казала Мар'яна. Ольга насторожено, з піднятою головою дивилася в те місце, де спить Мар'яна. — Тобі щось недобре? — питала вона. — Ні, я тільки хочу спати. — Але це було не так, і Ольга це виразно вучувала. Мар'яна довго ще не могла заснути, бо зводила сама з собою велику, вперту боротьбу. І найгірше, що не могла знайти остаточного рішення.

Андрій положився на канапі в кабінеті Миколи Степановича, і коли погасло світло та влилась у всі місця темнота, до нього почали підступати видива всього, що він в останній час переживав. У цьому знаходив він навіть своєрідну приємність, бо йому здавалось, що ці дні приносять з собою на землю початки такого нового, що дасть змогу людям рішити нарешті нерішене з тисячоліть минулого. Подвоєне єство людини, що само себе зборювало, нарешті розколеться і роздвоїться. Кожна половина піде своєю дорогою.

А рано-раненько Мар'яна прокидається, почуває той самий неспокій, одразу рішає тікати на хутір, одразу встає, одразу біжить під двері кабінету і тарабанить. — Андрію! Вставай! Йдемо додому! — Андрій прокидається і спросоння хрипко кричить: — Тож іще сьома! — Але Мар'яна вже його не чує, бо швидко-швидко вмивається на кухні, і робить це з таким поспіхом, ніби боїться, що щось перешкодить виконати її намір.

У мешканні зчинився шум. Ольга прокинулась, побачила, що ліжко Мар'яни порожнє, одразу зірвалась і, як була — в піжамі, кинулась у коридор. Їй здавалось, що вже пізно, що вона заспала і що її покинули. В коридорі наткнулась просто на Мар'яну. — Мар'яно! Ще ж не снідали! — викрикнула вона тривожно. — Зараз снідаємо! — відповіла Мар'яна і пішла до їдальні.

На кухні у чепчику метушиться добряча Марія Олександрівна. Вона не розуміє, що діється з її „дитиною", однак уже шумить самовар, дзвенить скло і скоренько намазуються маслом окрайці білого хліба. Андрій, що чує метушню, піддається загальному настроєві, зривається і починає швидко одягатись. Ольга затупцяла перед дзеркалом. Вона рішила провести Мар'яну й Андрія бодай до мосту, а тут її не слухає волосся. В розпалі метушні у неї виринає думка йти не до мосту, а на хутір. Вичуває, що будуть поважні перешкоди, але вона рішає їх прорвати і добитися свого.

Один Микола Степанович не піддався настроєві цілої родини. Його, правда, розбудив шум у коридорі, однак він спокійно поглянув на годинник, упевнився, що нема ще причин для поспіху і блаженно заспокоївся. Прийняття починається о дев'ятій, а сьогодні з огляду на велику п'ятницю, можливо, зовсім не буде пацієнтів.

Мар'яна наглить. Заповідається, як і вчора, гарний день. Свіжий, аж п'янючий ранок просякає через стіни будинку і наливає всіх бадьорістю і завзяттям. Всі вже готові. Появився навіть розпатланий Микола Степанович. — Чого це вас так позривало? Не маєте часу? — Але хто його слухає! Сніданок уже з'їли. Всі готові йти. Ольга також. — Я, мамо, йду з Мар'яною! — каже вона до Марії Олександрівни, бо Микола Степанович тут не має чого казати. — Куди йдеш? — насторожено, з притиском виривається в матері. — Мамо! — швидко починає лепетати Ольга. — Я мушу на хвилинку звідсіль вирватись. Що тут? Самі розстріли! А там така весна! — Ольга кинулась до вікна і розхилила його навстежень. — Глянь! — каже Ольга, гостро вказуючи рукою на двір. Через вікно величезним струмом лилося гостре,

яскраве сонце і таке саме повітря. Пташий гамір несеться з усіх садів.

Але спротив матері триває. Вона і слухати не хоче. Ольга їй потрібна дома. Втручається Микола Степанович, і Ольга виграє. — Мамо! — ось тато погоджується. — Ах, що він, той твій тато, розуміється! — Але Ольга вже нічого такого не слухає і стрибає, мов кошеня. Андрій і Мар'яна поблажливо посміхаються. — Йдемо! — каже Мар'яна.

Всі троє вийшли. Марія Олександрівна провела їх на ґанок. За Дніпром, десь там за Ліплявою, де Германа та Лубенці, над замазаною опалевим туманом рівниною зводиться згущене сонце. Плесо Дніпра відзеркалює барви туману, неба, хмарин і сонця. Місцями туманна каша повільними вайлуватими порухами пересувається з місця на місце, і це нагадує череду сірих велетнів, що прийшли до великої ріки напитися, а тепер, повні і тяжкі, повільно зводяться, щоб відійти в оті кущі верби, вільхи та іви, що манячать на золотому тлі обрію.

Молоді люди бадьоро ступають в напрямку Дніпра. Їм весело. Кілька селянських гарб повільно котяться мостом. Вода барви сталі гнівливими зморщками нарізується на острівці. На полтавському боці стоїть гурт людей. З Канева в сумній покорі завив великий, древній дзвін, і його повільні звуки — здається, видимо для ока — розлого стеляться над рікою. Селяни, що сперечалися, замовкли, поздіймали голов'яне прикриття і хрестилися до сходу сонця.

Розсміяні молоді люди вийшли на широку, покриту дерев'яними брусами дорогу, що веде до Ліпляви. Юна, бадьора і щаслива Ольга не знає, куди їй з її радістю, вона не чує ніякого дзвону,

а регоче з кожної найменшої дрібниці. Молоді люди повертаються через кладку на стежку, що веде до хутора. Кладка перекинута через струмок прозоро чистої води з білим піском та дрібненькими білими мушлями на дні. Зліва, скільки бачить око — луг, кущі, широкі жовті плями болотняних квітів. Молоді люди хочуть співати, але їм перечить дзвін, і пісня сама собою тахне в грудях.

Підвода ще не прибула, бо ніхто на хуторі не сподівався, що ті зірвуться так рано. Не шкодить. Стежка м'яка, і ноги самі роблять кроки. Кущі іви вкрились уже пухнатими котиками, і Андрій трощить цілі оберемки галузок, бо цього вимагає Ольга.

Перед хутором на зустріч їм женеться Кудлай. Скільки буревійної радости! За Кудлаєм через новий паркан сторч летить рожевощокий Василько у весняному одязі і репетує: Красуля привела теля! Ольга від цього в захопленні. З воріт виїжджає Дмитро, але це даремно. Назад. — То ви вже тут? — дивується він.

Хутір загруз у працю. На городі копають. Іван замащений безліччю нечистот. Ольга його цілує. Мар'яна відразу зброїться до кухні. Смелянчиха топить велику піч — палає огонь, кипить, шкварчить, у великих нецьках сходить тісто. Ольга з місця дістає зайняття. Вона з Васильком має фарбувати крашанки. О, як це чудово!

— Андрію, — дискретно каже Іван і закликає брата до себе кивком голови. Заходять до Іванової кімнати. Андрій зацікавлений. Іван виймає з-за рамок портрету невеличкий аркуш і подає братові. — Читай! — каже він. Андрій мовчки читає: „Кохані! Чекайте нас у святу ніч. Цілую всіх. Ґава." — Таня? — швидко підносить голову

Андрій, очі його грають, Іван ще щось там каже, але Андрій весь втілене захоплення, що нарешті побачать свою Таню в новому вигляді.

А по-моєму, про це тим часом найкраще мовчати, каже Іван, і Андрій погоджується. Але від цього радість його не меншає. От буде несподіванка! А покищо — ша! Не треба рушити батька. Він у ці дні для людей неприсутній. Він тільки з Богом. Велика мовчанка сковує йому уста, і ходить він так, щоб не порушити ні одного тону святости.

Свято нагально вривається в кожну щілину життя. Воно вже починається від вербниці. Іншими роками бувало, що в ці дні ще сніг, ще з полів межами блискотливо біжать струмки, а на лугу лежать олов'яної барви плями; інколи бувало, як і тепер — сонце й перша зелень, але завжди в цілій природі той самий настрій: настороженість і хвилююче чекання великого щастя, що поволі і невидимо наближається з усіх боків землі та неба.

На хуторі ці дні мають свій смак, запах і барву. Це дні великого чекання і самозречення. Відходить день за днем, і їх таких сорок два — тиша, душевний спокій. На столі — чорний хліб, сіра картопля, бурштинова, з соняшника, олія. Від першого дня свідомого дитинства всі пам'ятають присмак глибокої туги, що постає через конечність зречення земних благ. Особливо ті останні дні посту, коли починає діяти весна, коли величезна піч кухні вже викидає пахучі, барви каштанів, паски, коли висуваються широкі деки свіжих скрутів ковбас з гострим запахом часнику й гірчиці, коли на всіх столах — гори хрустких бубликів, солодких мазурків, барвистих коржиків. Дитяча рука сама простягається, а слина котиться,

а чічки барвіють — і гріх, і страх, і „буде бити бозя", невинне, чисте очко зиркає на ту бозю і не хоче вірити, що вона така грізна. „Ось дитинко, прийде Великдень і все посвятить". Ах, коли вже він прийде! Такі ті довгі дні — і признайся, Андрійчику: чи не довелось тобі часом, коли відвернеться мама, заплющивши на бозю очі, відщипнути кінчик, отой, що з ниточкою, ковбаски. Зовсім, зовсім маленький шматочок, щоб було менше гріха, при тому сором'язно зиркнути на зокоптілого Ісуса, затремтіти від жаху, бо він усе бачить, та втекти на двір, де нема зайвого ока, і там, під нашепти злої сили, все те швидко-швидко з'їсти? „Дивися, дитино. Нечиста сила на кожному кроці чатує на тебе, щоб увести тебе в гріх. Стережися її, дитинко", — чути тихі слова матері, але тут стільки спокус! Так їх багато!

Вже здавна, рік-у-рік хутір непомітно міняється. Найбільше спричинився до цього отой Петро, тоді ще зі своєю гнідуватою борідкою, а потім ті школи. Коли він приїздив з Києва, то неодмінно привозив з собою когось зі своїх товаришів. Приїжджав Сопрон з Настусею, що служив тоді ще в Саратові. Молоденька Татяна появлялась у своїй гімназіяльній суконці з широким, брунатної барви фартушком, а з нею її „подруги". І все то молодь, і хутір наповнявся, мов дзбан, шумливим питвом.

Тоді непомітно минали останні дні посту, — під лоскотливий сміх дівчаток, під невинні спроби залицянок, під жарти й розмови, а Великдень вривався, мов буря. Все тоді співало. Все було сміхом. По саду і по всіх місцях дзвеніли та барвіли дерева й люди.

Тепер ні Петра з борідкою, ні Сопрона з Настусею, ані навіть Тані з її невпинними жарта-

ми, біганням та роботою. Зате появилась Мар'яна з позакачуваними рукавами, в білому фартушку — Іванова жінка, Андрійова братова — недавно пишна панна з бронзовим волоссям, спокуса всіх льовелясів... А потім Ольга... Ця увігналася сюди гураґаном, зовсім непрошена, як доля, і ось по цілому будинку сиплеться її переливний сміх. Ось вона фарбує з Васильком крашанки, і при тому обоє заводяться, мов двоє півників; біжать через сіни на подвір'я, Ольга кричить криком, ніби її б'ють, і женеться цибатими кроками двором та ховається якраз у дровнику, де Василько, напевно, її впіймає та порядно намне. — Я тобі, каже, дам!

Потім, примирені й засапані, особливо Ольга, появляються знов у кухні, але по короткому часі вони вже знов чомусь гримотять стільцями в їдальні, і при тому щось з грюкотом падає, на них хтось кричить, а Ольга скаржиться: То скажіть йому, щоб він мене не займав.

— Не займав! — кривиться Василько. — Хто то кого займає! — А всі регочуть. — О! Василько — сила! — падає зауваження. Василько надувається: — Я можу повалити її одною рукою, — заявляє він гордо, і нема таких, щоб йому перечили.

—Ви но робіть своє, — свариться Мар'яна. — Поналивали скрізь фарби... Які твої, Ольго, руки! Май на увазі, що це тобі не відразу відмиється.

Ольга дивиться на свої трикольорові, з розчепіриними пальцями руки і химерно копилить уста. — Ет! Відмиється! — кидає легковажно. — А ходи но ти, блідий лицарю! — кличе Василька. — Сама ти бліда, — огризається той. — Білий, блідий, бідний біс пострибав, цок-цок, у ліс, — лепече Ольга і — мазь Василька пальцем під ніс, лишаючи йому там червону пляму. — Ах, ти,

стерво! — вибухає наново Василько і накидається на Ольгу. Ольга тікає і кричить: — Тож це поранила тебе шальна куля! — Василько не зважає, двері лишаються навстежень, Омелянчиха лякається: — Господоньку святий! І де воно в повітри лихої бере тієї сили! — А під повіткою Василько вже частує Ольгу, що кричить ґвалт, стусанами.

Який розпач, що Ольга в суботу мусить вертатися додому. Відтягала, скільки могла, але далі нема куди відтягати. Сонце погрожує впасти за гори. Андрій її проводить. Вийшли. Місцями стежка ще залита водою. Доходять до першої річки, що впадає до Дніпрового рукава, і тут зупиняються. Кущі верболозів творять парк, крізь віття пронизується ще сонце, виграють рої мушок, з Канева чути удари дзвону. Далеко в Ліпляві і ще далі, в Решітках, валують собаки.

Андрій і Ольга, що тримаються за руки, зупиняються, зір, що спадав додолу, підноситься — око в око, зникає ясність, все загортається чадом — п'яно, солодко, і зовсім немає слів. Спинити б час, щоб ця п'янючість тривала, щоб далі не було слів, а тільки чуття, але довшають тіні, поміж галуззям зникає сонце, і Ольга мусить не йти, а бігти. — Андрію! Мушу! Прощай! До завтра! — Зривається і тікає, ніби її хтось ловить за обидві руки.

А Андрій стоїть на кладці — рівний і певний, а його думка ловить ту сполохану пташку, що ось вирвалася з його рук і мінливо ховається за кущами.

VI

На хуторі вже готові прийняти свято. На дворі, у льохах, на кухні, в кімнатах все і всі на сво-

їх місцях. Згусток сонця над заходом торкається верхів Дніпрових гір. Дівчата, що працювали на городі, відразу по обіді знялися і з гамором подалися лугами до своїх Решіток. На подвір'ї влягається передсвяточний спокій.

В їдальні тьмяно. Мар'яна приносить білий, широкий, уважно випрасуваний настільник, Омелянчиха святочно несе миси, тарелі, чарки. Входить величний, шорсткий Іван і каже, що і як має стояти. Мар'яна ще не знає їх порядків. Посередині столу ставиться великий, білий лозовий кіш, вистелений старосвіцьким доморобним обрусом. До коша вкладається висока паска з написом „Христос Воскрес", довкола неї ставиться ковбаса, печеня, сир, масло, і сіль. До всього втикається велику жовту воскову свічу.

По часі в їдальні з'являється мовчазна тінь Григора. Його поява свідчить, що вже все на дворі й в хаті на своєму місці. Лишається перевірити ще цей святочний кіш. Так, він також на місці, повний, як і бувало. Під повіткою чекають вимощені вози. Коли виб'є одинадцята, всі від'їдуть до Ліпляви на всюношну і вернуться над ранок зі свяченим. У Костя Кандора так само все приготоване і так само все чекає.

Старий поволі, крок за кроком, відходить мовчазно до своєї комірки. Там він опускається в своє тверде, вичовгане крісло, лапає пальцями по столі, що стоїть побіч, намацує свої старі поламані окуляри і насаджує їх на ніс. Далі, не встаючи, бере з полички над столом велику книгу у витертих шкіряних палітурках, повільно її розгортає, знаходить „діяння святих апостолів" і починає півголосом читати: „Першу книгу я був написав, о Феофіле, про все те, що Ісус на початку чинив та навчав". Старий поволі чіпляється за слова

книги, ніби це щаблі драбини, по яких він здіймається знизу вгору. Це те, що протягом багатьох років у певний час відривало його від землі, яку він любив найбільше, і підносило його до незнаного й чужого неба.

Цього року він має право з легким серцем залишити дочасне і згадати вічне, бо цей рік вперше на його житті сказав йому, що на укоханій землі може бути невесело, навіть коли людина вірить у правду Божу і, як написано, „в поті лиця свого їсть хліб свій".

А кілька кроків далі, у вузькому, обложеному книгами просторі, в осередку світла, що виходить з-під зеленого абажура невеликої лямпи, при столі з порваним блідо-зеленим сукном — сидить наймолодший Мороз. Він недавно увійшов з двору. Переживає Ольгу, її дотики, ніжну стрункість її душі і тіла, її променюючий силою юности зір. Андрій вірить у свою любов і ставить її на перше місце. Механічно простягає руку до книг, і попадає йому збірничок Мандельшмата. Розгортає наздогад і читає вголос:

— Когда бы не Елена,
Что Троя вам, одна, ахейские мужи?
И море и Гомер — все движется любовью.
Кого же слушать мне? И вот, Гомер молчит,
И море черное, витийствуя, шумит
И с тяжким грохотом подходит к изголовью.

Досить. Не треба багато. Книга лежить, світло лямпи падає на її дрібні літери, але перед зором відкривається завіса, за якою і море, і Гомер... І палаюча точка, мов зоря вечірня на синьо-зеленому небосхилі, що світить просто в серце і наповняє жагучим щастям. Отут воно. Ні, отут! Воно в мені і біля мене — я в ньому і над ним. Госпо-

ди! Тож направду є таке, чого не висловиш ніяким людським словом.

І хто дасть приблизну відповідь на все? Думка на хвилинку зупиняється, ніби чекає, але все мовчить. Нема відповіді... А розшаліла уява вже відкриває нові видива: страшний хресний похід з піснями і прапорами, безмежний, в просторі плянети; великі і малі люди — всі йдуть та йдуть дорогою серед степу, серед полів, укритих половими житами, що хвилюють, як море.

Я слышу Августа й на краю земли
Державным яблоком катящиеся годы.

Плянета оповита хмаринками, вона грузне в туманах, вона виривається з білих, як вата, згущень і летить з гуготом назустріч страшній силі, що з розкритими обіймами та розбитою вітром бородою сидить на білих підзолочених небесах. Бог. Це він. Інакше не можу його уявити. Сила всіх сил, початок всіх початків — вічність! В його розкриті обійми летимо всі з усіми зорями, сонцями, плянетами. І не буде цьому кінця.

Десь трохи далі, в цьому малому просторі — Мар'яна. Вона сьогодні втомлена. У неї болять рамена, болять м'язи ніг, болять крижі. Ось вона побувала у Василька. Він уже чистий, рум'яний... Розстелила йому білу постіль. — Маєш, Васильку, спати! — каже вона спокійно. — Ми тебе розбудимо — не бійся! — Ніііі! Я не хооочу! — марудить Василько, його очі зовсім сонні, бо скільки він за цей день зробив кроків!... А Мар'яна його не слухає, відчиняє вікно, впускає свіже повітря, хвилину дивиться в півтьму саду, чує там десь гавкіт Кудлая, зачиняє вікно знову. — Спи, спи! — каже Мар'яна і виходить.

В себе Мар'яна застає святу ніч. Ось вона йде їй назустріч та заповняє всі місця довкруги. Є

це сильне і п'янюче вино. Тисячоліттями вистоювалось воно в найглибших сховищах людських душ. Добро, святість, гріх і кара — драма, в якій Бог і Антихрист грають головні і вічно ті самі ролі. І ось наближається момент, коли Бог, якого ми розіп'яли, має воскреснути, бо як може бути, щоб перемогло зго? „Да воскреснет Бог і расточаться вразі його". З нутра, з душі, з крови і всього тіла з болем вириваються дияволи. Як багато зла сидить у кожній краплині чистої сльози! І навпаки. Як багато святости в кожному ударі живої крови!

Одинокий Іван не має з собою ніяких покищо суперечок. Він ось виконав, що від нього вимагалось, і лежить — довгий і випростаний, руки під потилицею, обличчя, мов цегла, з дірами замість очей, що вигоріли від надмірного сонця і вітрів. — Давно я вже не святкував цієї ночі дома, — каже він до Мар'яни, і здається, що він щось десь у просторі за собою шукає, але слова його самі говорять: — Алеж, кажу тобі, весна! От весна! На додаток уже сходить овес! — Іван поворушився, і під ним заскрипіла стара канапа, а Мар'яна додала: — Вже розцвітають черешні!

В цих словах спокійне, але глибоке здивовання. Зір Івана впирається в стелю, уста скривились в усмішку. — А знаєш, Мар'яно? Має прибути Таня... — каже він крадькома. Вирвалось. Нічого не вдієш. — Таня? — викликує Мар'яна, і очі її глянули на того твердого мужа. — Колиии? — Цієї ночі, — через усмішку падає кілька слів, але Мар'яна вже метушиться, вже кидається на кам'яні груди чоловіка, цілує шорсткі його уста, а йому від того робиться так добре, що хочеться хоч раз добре крикнути від захоплення.

І нагло, наче постріл серед тиші, з кухні викрик Омелянчихи: — Рятуууйте!

Викрик і тиша. Іван з місця зірвався — і до дверей. Мар'яна зблідла й заніміла. В ту саму мить вона почула з передпокою гостре: — Руки вверх! І коли вибігла за двері, побачила Івана з піднятими руками. В коридорі, в темноті — тупіт, викрики і зненацька — постріл. З кухні вдиралися озброєні люди, що швидко заповняли всі кімнати. Не можна зорієнтуватися, що саме діється. На Івана накинулось кілька, починається боротьба — і по часі він уже має зв'язані руки за спиною. Те саме сталось з Андрієм. Появилося світло, ввели старого Григора. З сіней хтось крикнув: — Сюди їх! — і по короткій метушні всіх Морозів з Васильком вивели до сіней, а потім до льоху.

В льоху душно і півтемно. На одному з засіків приліплено шматок воскової свічки, що лишилась від страсти. Старого відразу забрали до заднього переділу на яблука і почали питати: „гаварі, где деньгі." Старий мовчав. На нього найшла байдужість. Недогарок свічки, що коптить у лівій руці напасника освітлює бліде, заніміле, з запалими щоками і зсунутими бровами обличчя старого. Шорстке, з чорними вусами обличчя нахиляється до самих очей Григора, погляди на хвилинку зустрічаються, з перекривлених від злости уст грабіжника виривається охрипле: — Ууу! Проклятий! Буржуй! Кажи, де твоє золото? — Старий мовчить, очі його дивляться недорозуміло. — Де твої гроші? — викрикує напасник і зненацька б'є Григора кулаком в обличчя. Старий падає на поперечину засіка, напасник з люттю накидається на нього і товче його чоботом у бік. — А! — сопе

він через зуби. — Мовчиш? Дуко! Ми з тебе вичавим твоє золото!

— Перестань! — раптом озивається з другого переділу Іван. — Мене питай, чортова душе! — Іван зривається з місця, на нього накидається двоє, валять його з грюкотом на землю! — Рятуууйте! — викрикнула Омелянчиха. Іван лежав уже на долівці, і його обличчя тиснули до вогкої і холодної землі. Двоє гострих колін упиралося в його спину. — Кажи - де золото! — шипіло над його головою. Андрій робить намагу допомогти братові. Міцний удар у зуби валить його на долівку. Тупіт, викрики, входять і виходять якісь люди, стогони, на зацвілих стінах балухаті тіні.

Це триває. Час біжить швидко. Потім усіх Морозів і навіть Василька в'яжуть, затикають ганчір'ям роти, гасять світло і лишають їх самих. — Сматрі — єслі кто попробуєт вийті... — почули вони останні слова.

В льоху робиться тихо і темно. З подвір'я доноситься тупіт ніг і копит, притишений гамір, клапання коліс возів, окремі вигуки. Морози все це чують, думка шалено працює. Іван пробує угадати час, пам'ятає, що мала прибути Таня, і думає, що кожної хвилини вона може з'явитися. Щоб порушити тишу, він починає грюкати ногами об дошку засіка. Нарешті на дворі затихло, і гавкіт Кудлая вказує, куди ті подалися.

І раптом десь там, з боку саду падає постріл. Всі ув'язнені насторожені, а Іван та Андрій з усіх сил намагаються звільнити свої руки. Це Таня. Це, напевно, вона — мигцем пробігає думка. Недовго — і весь двір заповняється кінським тупотом. Чути — біжать люди. — Стой! Стой! — Бах! Хтось біжить до дверей, до кухні. — Татууу! Іванее! — Так. Це Таня. Всі пізнають її голос. Іван

і Андрій починають бити ногами об дошки засіків. І серед цієї грюкотні в льоху проривається голос: — Танюююю! Ми тут! — Був це голос Василька, якому першому вдалось усунути з уст пов'язку, і він, скільки стало духу, хрипко і перелякано закричав.

На дворі і в будинку — рух. В кімнаті загорілося світло. Далі світло появилось у комірці старого, в кімнаті Івана. Таня довго не чує криків з льоху. Їй страшно, вона не може думати. Біжить з кімнати в кімнату і щойно в сінях почула грюкіт, що виривався з льоху. І коли вбігла до темного простору, не знала, кого наперед звільняти. — Господи! — викрикнула і почала розв'язувати першого, хто їй попався під руку. Була це Омелянчиха.

Найгірше було зі старим. Його знайшли непритомним. На устах його проступала кров. Його занесли на руках до його комірки. Всі були сильно стривожені, але старий застогнав, і це було знаком, що він живе.

У мешканнях було мало світла, все розкидане. Під ногами валялось багато речей. Мар'яна нашвидку очищала простір. Увійшов Водяний, що довго барився на подвір'ї — От так так! — було його першим словом, і це внесло певне відпруження. — От чортяки! — казав далі Водяний. —всі живі? Що зі старим? — і він подався до комірки Григора.

Той уже був притомний, лежав спокійно, Таня й Мар'яна давали йому пити чай. — Дай, Боже, батьку! — сказав Водяний. — Зле? — На що старий поволі відповів: — Треба б на всюношну...

Всі мають багато роботи. Водяний заявив, що на городі лежать два трупи. Це видно вартовики, яких залишили вартувати, поки тамті не від'ї-

дуть. Коли вершники Водяного в'їжджали в двір, один вистрілив. Потім вони почали тікати, вершники погналися за ними, ті не послухали наказу стати — і сталося. Прибіг від Кандора Дмитро з Корнієм. Тих також стероризували. Водяний наглить. Вони йдуть по свіжих слідах, коні готові. Мить — і четверо вершників вирушило з двору. З ними на Таниному коні виїхав також Андрій.

Іван, Дмитро і Корній, озброївшись, пішли в обхід хутора. На грядках, дійсно лежав труп. Не два, як казав Водяний, а один. Лежав лицем до землі. Коли його повернули, за темнотою і брудом не могли впізнати, хто це такий. Був ще теплий. Кинули його та йшли далі через сад, до поля, на узгір'я. Темно, зоряно, з заходу повівав слабий вітер. Всі мовчали. Іван нервово наслухував. Зненацька, майже одночасно, в Каневі, Ліпляві та Селищі почали дзвонити дзвони. З трьох боків повільно, поважно, один за одним, ніби краплі води, падали протяжні, соковиті і свіжі звуки. Іванові здавалось, що він вперше на своєму житті чує їх так виразно, і коли по часі задзвонили „всі дзвони", Іван зрозумів остаточно, що „камінь від гроба відвалено", що правда воскресла. Йому стало легко на душі, ніби він сам воскрес з якогось чорного небуття.

І раптом з північного сходу, від Тростянкова почулися постріли. — Це наші! — почув Іван наглий вибух Дмитра, і це відразу повертає його назад до землі. Постріли падають. Через простір вони долітають лише глухим паканням. Дмитро і Корній не можуть спокійно стояти. Їм хочеться бігти туди, звідки прибігають ті звуки. — А, чорти прокляті! — каже Корній. — Попались! Він мені кричить „руки вверх". А я вам кажу: їй-

Богу, це були наші! А того чорного — я тобі присягну — я бачив не раз під нашими ворітьми. Він, клятий, лазив тут кілька тижнів...

Іван мовчки рушив, за ним пішли хлопці. Першим словом Івана, коли ввійшов до хати, було: — Як з батьком? — Та, Господоньку святий! — затеренділа Омелянчиха. — Хочуть іти на всюношну! — Іван ступив до комірки батька. — Лежіть! — каже він до старого. — Цього року я за вас іду... — Алеж я не влежу, — каже старий. — Як? Боже! Таж я ще на своєму житті не пропустив ні одної всюношної... — Та й коней нема, — каже Іван. — Чим поїдете... — Старий почув цю несподіванку, але, на диво, ті слова не дуже поранили його. Він замовк і, здавалось, спокійно дивився перед себе.

Іван вийшов до їдальні. Тут вешталась Таня. — А тепер, Таню, дозволь хоч до тебе доторкнутися, — казав він. — Як там у вас? — Краще, ніж тут у вас, — каже Таня. — Ніяк не сподівались бачити вас у ролі героїв ковбойських романів.

— От бачиш. Це зветься — дожилися. Нічого. Видряпаємось. — На правій щоці Івана темнів знак від удару. По різних місцях тіла відчував біль, але не було часу над цим зупинятись. Треба все таки піти і посвятити паску. — Мар'яно! Йдемо з тобою до церкви, — каже він до жінки.

— А може зачекаємо Миколи Івановича, — каже Мар'яна. Вона все ще бліда й неспокійна. — Ніяк не можу прийти до себе! — додає вона.

На Миколу Івановича не довелося довго ждати. На дворі задудніло від кінських копит. Всі вибігли з хати. Перед порогом сіней уже стояли дві морозівські підводи, навантажені морозівським майном. — Знайшли, — казав спокійно Водяний. — Свої сватки. З Макарівських хуторів. Ге, герої!

Злазьте но та покладіть усе на місце! — звернувся він до погоничів, що сиділи на возах. — Та не пробуйте мазати, бо не вийде.

У сінях зробили світло. Мар'яна з Танею керували рухом. Дмитро, зачепивши за плече рушничку і для певности уткнувши за пояс, як він казав, „бутилочку", виконує функції вартового. Впіймані „герої" у своїх шинелях виглядають сіро й задріпано. Репані, кирпаті дядьки, а одного з них Іван відразу пізнав. — Го — го! Здається, Волох? — дивується Іван.

Волох не відповів, а лишень швидше забігав. Зносили одежу, сало, муку, паски, ковбаси... Коли все було на місці, обидва впіймані вайлувато впхалися до дверей кухні. Зупинились біля порога. На них дивилось багато очей, і вони не знали, що мають робити. Один був понурий, обвітрений, з розпатланою, як солома, чуприною. Волох виявляв більше життя, ось він закотив поли задріпаної шинелі і поліз до кишені по махорку. Обидва закурили козячу лапку. Волох пустив прудко дим, сплюнув під ноги і дубовим, з перебоями, голосом заговорив: — От ви дивуєтесь... Воно й понятно! — і він знову сплюнов. — Був господар — і раптом бандит. Що? А от візьми і спитай мене: як ти, Карпе, дійшов до такого — їй-Богу, не дам отвєта. Ви, Іване Григоровичу... найліпше зробите... От виведіть обох нас отуди... ге... під Дніпрову кручу і пустіть з водою. Собаці собача смерть. Понімаю. — Волох затягся димом і знову сплюнув.

— Хто ж тебе на таке навів? — питає понуро Іван.

Волох уникає погляду. — Ет! Хто?... Ніхто!

— Не вірю! Така голова, як твоя, сама такого не додумається, — перечить Іван. Всі слідкують

за кожним порухом Волоха. Його товариш стоїть мовчки і понуро.

Волох затупцяв на місці. — Та воно... Як сказати по правді... Отой... Голобенко... Ничипорів зятьок... З Бучака...

— І ти його послухав? — презирливо питає Іван.

— То знаєте... Яке там послухав... Все, знаєте, слабода наробила. То був вам урядник, стражник, а тепер от, кажу вам, нічого. А в нього, каже, диви, скільки... А той усе носом крутить та легкого хліба шука. А я вас спрашую: де лежить легкий хліб? А Голобенко був п'ять годов у салдатах, а там йому красна власть до мозку вдарила. Всьо для нього ніпочом. Хазяйство не йде до голови, — а нащо, каже, Ленін і Троцький слабоду дав? І от він тобі в грабьож! Давольно, каже, навоювався за царя-кровопійця! Сукин, кажу вам, син! А до вас пішло все під п'яний лікоть... Я не хотів... Хтось там бляузнув, що у вас золото, — додав понуро Волох.

— А кого то ви там на варті лишили? — питає Іван.

— Як від'їхали, думаєте? — перепитує Волох.

— Еге ж.

— А кого це, Сергію? — звернувся Волох до свого мовчазного товариша. Той зрадів, що може звук подати. — Та того... Кузьменка.

— Якого це Кузьменка? — швидко запитав Іван.

— Ге! Не догадаєтесь. Ні, ні... Батько двадцять десятин має... Один синок... Ге!

— З Решіток? — дивується Іван.

— Еге ж! З Решіток! — каже поволі Волох.

— І як це сталося?

— Та кажу ж — під п'яний лікоть... Він же

був вам на фронті три годи. Для нього, каже, вбити людину й вошу — одна стоїмость.

Іван підступив на крок. — Так знаєш, що? Йдіть ви обидва до всіх чортів, щоб я вас тут не бачив. І скажіть старому Кузьменкові, що його син лежить у нас на городі. Напоровся, скажеш, на кулю.

— Диви! — тупо й байдуже каже Волох.

— І мусиш нам помогти цапнути того самого Голобенка. Поняв?

Волох чухався за потилицею. — Поняв то воно поняв, а от... Я... Не знаю, як сказати. Ні, Іване Григоровичу! Як не кажіть, а... що там довго думати! Воно нам тепер ніяково на світ дивитись, а начальства тепер ніякого, суду нема. Хто нас тепер осудить? Хіба Бог... Але хто тепер... Тепер... Тепер... Я проклятий! — виривається з Волоха глухий рев. — Ви мене вбийте! Як собаку!

— Йдіть собі до ста чортів! — буркнув Іван.

— Я проклятий! Я проклятий. Простіть мені — стогнав Волох. Іван підійшов до них, взяв обох за комір, вивів за поріг і жбурнув їх у темноту.

— Теж мені бандити! — проговорив він з серцем. — Дмитре! Викинь їх далі! — енерґійно сказав Іван. — А ми з Мар'яною їдемо до церкви.

Всі заметушилися. Надворі помітно дніло. На сході небо замазалось подихом заграви. Водяний, Таня і їх товариші збираються від'їхати. Мар'яна в розпачі. — Невже це мусить бути?

— Мабуть, мусить, — каже Водяний.

Прощання швидке й тяжке. До старого навіть не заходили. Таня й Мар'яна не втримались від сліз. Василько вчепився до Тані і не випускає її. Коні готові. І ось на тлі світанку — чотири зариси вершників. Андрій біжить побіч Таниного коня аж на луг. — Прощай! — каже Таня, торкає

здухвини коня закаблуками і пускається вчвал навздогін за своїми.

Андрій деякий час стоїть на місці, погляд його летить у світання, серце повне, думи клубами обертаються в голові. Як навкруги порожньо! Вертаючись, у воротях зустрів Івана й Мар'яну, що виїхали чвалом на возі в напрямку Ліпляви. Андрій поволі ступає в напрямку ґанку, і йому здається, що в цій ночі він чує сильну музику, щось із Ваґнера. Сильні, урочисті, що, здається, виходять із нутра землі, звуки. Він зупиняється біля фіртки, права рука тримається за стовпчик огорожі, ліва підноситься до чола і натрапляє на болюче місце на лівій щоці. Це приводить його до свідомости. Це нерви, думає він. Це нерви. Я втомлений. Ми всі втомлені. Свято. Революція. Плянета висить криваво. Все падає в безодню... В саду починали обережно свистати пташки, з лугу тягнуло свіжістю.

Потім Андрій пішов до батька. Старому значно покращало, він намагається встати. — Боже, — каже він, — який гріх! Він був змушений у таку ніч лишитися в постелі. Який гріх, який гріх! Андрій заспокоює батька. — Нема, тату, в цьому гріха. — Кажеш — нема? — перепитує старий. — Є! Все, що діється з нами, послане нам від Бога. А тут... Щось ми завинили. Ми цього, сину, не знаємо, ми не можемо знати. Але щось ми робили не так.

Андрій дивився на батька, не перечив йому, посидів біля нього, перечитав йому кілька глав з „діяній" і вийшов.

А як сходило сонце, Іван з Мар'яною входили до свого дому з кошами свяченого. — Христос воскрес, Христос воскрес, Христос воскрес! — христосувалися з батьком, з Омелянчихою, з Ва-

сильком, з Андрієм, з усіма хлопцями, з Горпиною, що саме прийшла, щоб допомогти робити порядки. У кімнатах уже все на місці. Поволі зводився зі свого ложа старий. На столі палали свічі. Сонце зійшло, прорвалось через мереживо дерев і обливало сяйвом лутку вікна їдальні. Всі урочисто, повільно, як велить звичай, сідали за стіл. Старий розкраяв свячене яйце на частинки. Кожний простягнув руку за своєю частиною і всі розговлялися. Христос воскрес — чулося звідусіль. Їли паску, їли, що було, Андрій налив по чарці. Випили за відсутніх, за вершників минулої ночі. Велика втома позначує кожне обличчя, і все таки ніхто не відважиться першим розірвати коло і відійти.

Довго сиділи в упоєнні й півдрімоті, насолоджуючись спокоєм. Сонце прямим промінем уже заливало простір перед широким вікном їдальні. Помітно відлітали враження минулої ночі. Життя знов, мов завмерла на хвилину жила, заповнялося соками добра. Все навкруги пульсувало. Іван з Андрієм забрались у філософію, чи краще, в метафізику. Старий деякий час слухає їх мову, нічого не розуміє, встає і повільно відходить до своєї комірки. Іван збирається зробити те саме, але Андрій саме в ударі. Його уява горить. — Як, — казав він — могло, скажімо, постати життя без втручання вищої сили? Я ось недавно натрапив на кілька цікавих обчислень. На око, розуміється, життя складається з матерії. Але як постала сама матерія? Візьмімо білок. Молекула його складається з трьох тисяч атомів вуголю, водню, кисню, азоту, заліза, сірки й міді. Кажуть, що її постання відбулося шляхом тасування атомів, але один фізик спробував вирахувати, скільки на це потрібно часу... Уяви, він дійшов до таких вислідів: якби

простір всесвіту збільшити в секстильйон секстильйонів разів, то „щасливого збігу обставин" для підтасування однієї молекули білка треба було б чекати десять з двісті сорок трьома нулями довше від гаданого віку нашої земної кулі... Це молекула. А що скажемо про клітину? Про її функції творення життя? І матеріялістові найлегше сказати, що, мовляв, нема ніякої вищої сили. Припустімо. Можливо. На землі діється безліч вчинків, що ніяк не підходять під поняття дозволеного волею розумного, однак...

— Я зовсім тобі не перечу, — перебиває його Іван. — Це ясно. Що мені твої секстильйони! Я тільки іноді, грішна людина, думаю, чи направду наша вища сила хоч трошки цікавиться такого роду подробицями, як скажімо... ну... наші щоденні турботи, включно, скажімо... з тим, що ми видумали собі навіть певний ритуал апеляції до тієї вищої сили. Вживаємо певних слів — так, ніби вони, ті слова, можуть нам помогти. Потім робимо підлоти, потім каємося, потім божимося, що ми хочемо добра... А вкінці, заплутавшись, самі вже собі брешемо, що ті наші підлоти робляться в ім'я добра. І це якраз захитує нашу віру в добро. Адже ти не зеперечиш: всі ті підлоти, що ми бачимо на землі, робляться ким? Людьми, що хочуть робити добре. Тоді на чорта всі ті чесноти, коли нема виходу з мізерії. Таж Ленін, вбиваючи мільйони людей, переконаний, що він діє правильно, бо тим переслідує вищу мету.

— Бо він переконаний, що вбиває поганих людей. Ворогів, — каже Андрій.

— Мільйони нещасть тепер, щоб досягнути мільйонів щасть колись. Бідна, трагічно глупа людинка. Паршива комашка. Мікроб. Що ми, дурні,

знаємо про те, чого бажатиме собі людина за півстоліття після нас?

— Ідіотство, мій милий, також вкладається в синтезу життя, — каже на це Андрій.

— Але прикро, що люди такі до... до трагічного обмежені... Особливо ті, що думають. Найбільша мудрість ще лежить у самій природі, бо там бодай нема того комічного, що змушує нас страждати від власної глупоти.

— Так, видно, треба, — каже Андрій.

— Тоді нема чого нарікати. Треба? Добре! Тоді терпи! Мовчи! Не мекай! Тішся з того, що собі створиш. Мене найбільше сердить у всіх тих ідіотських революціонерах, що вони ніколи ніде не створили нічого кращого за шибеницю або кулю в лоб. Для блага людства... Ха-ха-ха!... А мільйони дурнів вірять... замість...

— Гордіїв вузол, брате... Виходить, немає замість...

— О, є! Є! Вже Христос про це казав: не мудрствуй лукаво! При добрій волі, брате, можна рішити всі питання, що виникають у голові людини. Єдиного, чого ми не маємо досить, це доброї волі...

До розмови нарешті вмішалася Мар'яна: — Чи ви, мої панове, не думаєте сьогодні відпочити?

— Так, думаємо! Мар'яночко! Йдемо! — весело сказав Іван і швидко встав. — А ти, філософе, також іди. До нас ось-ось прибудуть із Канева.

Андрій ліниво звівся, потягнувся і позіхнув. — Так-так! — вирвалось у нього. Похитуючись, він поплівся до себе.

Іван та Мар'яна також відійшли. Вони були останніми, що залишили їдальню. Коли вони зостались самі, Мар'яна підійшла до Івана, мовчки обняла його, тепло поцілувала його в уста і проговорила: — Христос воскрес, Іване — Іван диву-

ється. — Воістину воскрес, — каже він і дивиться на дружину здивованими очима. — Але я, Іване, така недобра, така дуже недобра. Мені за себе соромно, — тихим голосом проговорила вона. Іван посміхнувся. — Всі, Мар'яно, того... Нема перед ким сповідатися.

Мар'яні в цей момент видавалось, що „він усе знає", як це вже не раз їй здавалося. Він мовчить. Він терпить. Він добрий. Він сильний. На очах Мар'яни появилися сльози. Іван повернувся, підійшов до своєї улюбленої канапи і блаженно розтягнувся навзнак.

В цей час на дворі загавкав Кудлай. О! Хто там? Мар'яна швидко стерла сльозу. Може з Канева? До дверей постукали. — Хто? — питає Іван. — Приїхав, чуєте, отой... Хоче вас бачити, — чути з-за дверей голос Омелянчихи.

— Ааа, — невдоволено бурчить Іван. Напевно Кузьменко, подумав він. Це саме подумала і Мар'яна.

— О! Вийди до нього, Іване...

Іван незадоволено встав. На кухні біля порога, з батогом у кулаці, похнюпившись, з червоними очима стояв старий Кузьменко. Волося його сиве аж біле, стрижене під гребінку, одягнутий він у свитку сивого, доморобного сукна. Побачивши Івана, він здригнувся, несміло зробив назустріч два кроки і зупинився. — Христос воскрес! Христос воскрес! Христос воскрес! — проговорив старий. Голос його тремтить. Іван підступив до нього і тричі з ним поцілувався. Старий ледве додибав до столу, впав на лавицю, обперся ліктями об стіл, і з його грудей вихопилось тяжке ридання. — О, Боже! О, Боже! — виривалось у нього через плач. — Простіть мені... простіть мені... Як можете — простіть мені, — благав він, ридаючи.

З передпокою вийшли Андрій з Мар'яною, але Іван дав знак, щоб вони вийшли. Сам деякий час постояв над старим і, коли той дещо заспокоївся, звичайним, спокійним голосом сказав: — Не маємо вам, дядьку Матвію, чого прощати. Простіть ви нам...

— Бачите, як Бог милосерний скарав мене за якісь гріхи на старості літ, — казав старий крізь сльози. — І за що? І за що? — і він плакав далі, а потім, ніби на виправдання, казав: — Я вже, знаєте, слабий. Як не кажіть, а восьмий десяток живу. І от тобі дожився. Скажіть вашому татові... Не маю відваги до них тепер підійти... хоч були товаришами... Скажіть їм, що я... що я... що я їх прошу — хай дарують вони моєму бідному синові... Як не заради мене, то заради Христа... Що за нас усіх пішов на муки... Бідна моя дитина! Бідна моя дитина! Простіть йому! Він уже досить покараний. А все, кажу, моя вина, бо я... бо я... — старий не міг далі говорити, уста його тремтіли, сльози сипались по його білій бороді.

— Бог простить, дядьку Матвію! — казав Іван. — А ми вже йому простили. Зайдіть ось до нас на хвилину.

— О! Де там!... Не можу, голубе! Не маю на таке сили. І тата вашого не смію бачити. Мушу їхати... Там моя стара... Як подумаю... — і старий знов зайшовся плачем. Він повернувся до дверей, рухи його були слабі й повільні, ішов похитуючись. Іван взяв старого під руку, вивів його на подвір'я, де стояла підвода. На возі сидів молодий парубок. Іван тільки вказав, де лежить труп, і вернувся до хати.

VII

Хутір залитий міцним, гострим сонцем. Тепломір показує плюс вісімнадцять. Навкруги, скільки бачить око, велика, зелено-синя, пронизана святом, тиша. Величезними жовтими плямами горить луг. Чорногузи вийшли на свої лови, а двоє з них і цього року владно зайняли своє місце на задній клуні. З усіх чотирьох боків світу долітають звуки дзвонів.

Старий Кудлай нарешті позбувся всіх тих численних непрошених гостей. Він ще довго вагався, чи має право йти на відпочинок до своєї буди під повіткою, але все таки рішився. Повільно дійшов до місця відпочинку, ще кілька разів гавкнув і поклався. Сонце впирається в буду, перші мухи вже розпочали свою роботу, але Кудлай не зважає. Він смертельно втомлений...

Минула ніч для Кудлая була винятково турботною. Вже з вечора він почував себе негаразд. Кілька днів перед тим його вже мучили погані передчуття. Він не раз помічав здалека на лугу або на узгір'ї поля, особливо коли темніло, чужі постаті. Це неприємно вражало Кудлая, але коли він надто настирливо брехав, виходила зі своїм славетним деркачем Омелянчиха і сварилась: — А щоб тобі вже коли заціпило!

Кудлай на деякий час замовкав, бо вичував настрій Омелянчихи і бачив в її руках знайомий деркач, але як тільки Омелянчиха зникла у дверях сіней, він негайно розпочинав своє далі. Він бігав, гавкав поза клунями, за пасікою, на полі, на лугу. Не було, здається, на хуторі місця, щоб він там по десять разів на день не побував.

А коли через гору від Гісена найшло в сад і двір повно чужих неприємних людей, Кудлай на-

кинувся на них з усією, йому властивою щирістю, проте був змушений дуже швидко тікати. Ті люди мали з собою киї, яких Кудлай значно більше боявся, ніж деркача Омелянчихи. Йому було соромно тікати, але іншого виходу не було. Здалека він не залишав тих гостей у спокої. Він сердився, скільки міг, і все це голосно висловлював.

Але тим часом він пережив також шматок великого і несподіваного щастя. По часі звідкілясь появилась його улюблена Таня, якої він так давно не бачив і за якою стільки тужив. Почувши уже здалека знайомий запах, він, як стій, кинувся назустріч, викинув з серця все зло і, забувши про свій поважний вік, мов мале щення, заметушився від напливу щастя. Це ж він був той перший, що зсадив Таню з коня, що з таким поривом кинувся їй на шию і так шалено та ображено скаржився перед нею.

Було мало часу. Таня і всі, що прибули з нею, кудись квапились. Там за кутом вештались ще чужі люди, розітнувся неприємний звук, було стільки хвилювання. Кудлай вичував, що діється щось погане...

Але тепер усе, здається, минулося, добрий Кудлай відчув полегшу і, коли б не ті прокляті мухи, він би, можливо, хоч трохи задрімав, на що за ніч хвилювання та праці напевно заслужив.

Години женуть години. Тінь з-перед будинку перенеслася на клюмби перед вікнами Таниної кімнати. Василько вже виспався, одягнувся і напхав кишені червоними, синіми та зеленими крашанками. Він має намір чкурнути до Канева, де на нього, напевно, чекають товариші. Саме в цей час на подвір'я в'їхала стара, брудна бричка діда Микити і зупинилася перед колодязем. — Пррр! — голосно зупинив Микита свої „нові" коні — оте

„чортове шпарґалля", якого він не міг терпіти. Але ліпшого тепер не варто держати, — казав Микита сусідам.

Микита статечно, як велить старий звичай, одягнутий в чорну чемеру, підперезаний шерстяним червоним поясом. І шапка у нього, як слід, смушкова і міцні чоботи щедро, як на ці часи, намазані добрим дьогтем. З ним, як звичайно, приїхала Наталка — метка, весела й червонолиця, в корсеті і плахті, „бой-дівка", як каже Микита. Вона ледве двигає перед собою коша, і чого там нема, бо Микита, почувши про нещастя, звелів одразу запрягати і їхати, щоб там, борони Боже, чого не сталося, а при тому, либонь, не треба за свято забувати. І як тільки в'їхали, Микита відразу вдався до Григора. Христос воскрес! — Воістину воскрес! — цілувалися вони тричі. — А що я, куме, чую? Як то воно було? Зустрів ото біля церкви Івана, питаю, де батько, а він мені, диви, торочить, що щось ка' застудились і постогнують, а в селі тільки й розмов, що про вашу напасть. Як то воно було?

— Е! — махнув рукою Григор. — Не варто й згадувати.

— А що ж торочать — двадцять чоловіка, вас ніби пов'язали — большевики, чи яка інша лиха година, тепер того, прости Господи, паскудства розвелося, що й не ступиш без нього. А чи то правда, що старий Кузьменко втратив сина?

— Кузьменко? Сина? Вперше чую.

— А там говорять, а там тобі мелють... сказано — язик без костей.

— Воно трохи було, — каже поволі Григор. — Ото, як тільки почало смеркати, ми всі візьми тай зберися в їдальні галай-балай розводити. На дворі навіть не було ще дуже темно; ми звикли

трохи пильнуватися, але в такий час кому могло прийти до голови, що якась нечиста сила вже на тебе наміряється... І прийшло щось їх там — не тямлю вже, скільки їх там було — ми трохи боронилися, ну, і вони втікли. А з Кузьменком... Ні. Нічого про це не чув. Хіба мої хлопці чогось мені не сказали.

— Отаке, — з полегшею казав Микита. — Я вже почав тривожитись. Що, думаю, в такий час чоловікові може не трапитись. Таже світ гниє на очах.

Микита вийшов від Григора спокійнішим, з усіма бурхливо христосувався і нараз вийняв і поставив на столі в їдальні пляшку горілки. Наталка відразу знайшла Мар'яну, міцно обцілувалась з усіма. — Андрію! Що там твої зуби? Ще на місці? — питала Андрія, а очі її сміються.

— Та ось бачиш, — сміявся також Андрій.

— Нічого, братику, До сватьби заживе.

— Коли буде твоя сватьба?

— Мій жених ще на припічку кашу їсть та попід столом пішки ходить.

— Но,но,но! Кокетуєш. Як там вечерниці?

— Та не пускають батько, а кортить страшенно! А от ти б, Андрію, попустив би зо свого панства та коли прийшов до нас. Положили б з дівкою, що спекла б. Ничипорову Христину знаєш? А все згадує тебе, каже, десь там разом телята пасли. Морозівського, кажу, кортить? А що б ти, каже, думала. Поб'ємось? — і Наталка вийняла крашанку. — Христос воскрес! Бий!

Андрій вийняв свою крашанку. — Воістину воскрес! — і цокнув Наталчину.

— Моя, — каже вдоволено Наталка і бере битку.

— Ну от, ну от! І все в порядку, — гомонів

в їдальні Микита. — Ну, й дурні ж ми, знаєте... Таке вже, чуєте, безтолкове, що хоч сядь та й плач. А тепер, поки приїдуть ваші високі гості — махнемо по-нашому, по-давньому! Іване! Куме! Гаклич те всіх.

— Та йду вже, йду, — каже Григор, що входить боком до їдальні.

— Діти! — гукав Микита. — Андрію! Наталко!

Андрій з Наталкою появились. Мар'яна несла свою пляшку наливки, стіл заставлений по-великодньому. — Так дай нам, Боже, — сказав Микита. — Христос воскрес! — і підняв повну чарку.

— Воїстину воскрес! — підтримали всі Микиту і випили.

— Ну от, і пішло, як кажуть, — гомонів Микита, бо дістав відразу настрій. — Ще поки, куме, наш рід тримається, — чарка й закуска не втече з наших столів. Але як запанує оте чортове падлюччя, прости Господи, — буде біда. А тепер його розвелося, як гаддя, а все вам сичить, а все злюче, а все рвало б та розносило б. От як то воно все на даровизну падке, а ти но візьми та своїми руками... Нєєє! Воно тобі хоче даром. Все, кажу вам, заздрість!

— Але вже не те. Кажу вам: уже не те. Запробували, як та даровизна смакує. То все домагалися, а тепер бачать, що воно не тим пахне — і назад. Ті, що взяли, тепер бачать, що воно не буде їм даром, а давай з десятинки. То було: я бідний! Я не маю з чого дати. Беріть он у того, що має двадцять десятин. А тепер того один з другим не скаже, бо десятини дістав, але самі десятини ще не роблять людину людиною. А нашого Калиниченка то просто, кажу вам, шкода. То було все вилігувався та чекав, поки то йому Морози да-

дуть, а тепер дістав десять десятин, дістав з району коні і — ори! Ха-ха-ха! Ори! Ори! Знай, як то хліб добувають, а тоді вже і кричи. А вся та голота тепер заянчала; але чекай, ще ті червоні підуть до ста чортів, тоді ми їм покажемо „комбєдноту" та „продрозвьорстки". Тоді ми їм земельки наріжемо — та плуг, та в борону, та до коси. Так, так... Ми їм уже не дамо бомки стріляти та пащекувати. Ми отого Мишку навчимо, як то соціялізм росте, так навчимо, що йому не захочеться більше Леніна... Дай нам , Боже, Мар'яно Миколаївно! Е! Та я бачу — ви прошені. Хоч ти, Наталко, докажи, що з якого коліна. Андрію — лепський сину! Гей! А все заміж проситься, — кивнув Микита головою на дочку. — А тут тобі ніяк робітника не знайдеш, а вона ж у мене і орач, і сіяч, і косар. Не хвалюся, але кажу: диво — дівка. — Микита міцно, щиро, з притиском випив і запхав рота сухою, холодною ковбасою.

— А знаєш батьку, — підхопила відразу Наталка. — Орач то орач, а я свого не попущу. Не піде по-доброму — прителющу внука, і як хочете.

— Путо, дівко, намочу і обкладу як слід, — жартує Микита. — Що? Скажете не Микитова дочка? — звертається до Григора.

— З вашої кости і плоти.

— А що? Наталко!

— Ну, так пиймо! — голосно й рішуче сказала Мар'яна і гостро глянула на Андрія.

— Е, що й казати. Бачу, що в цій фабриці кожна людська подоба набирає крови, — каже Микита.

— Пиймо! — басом каже Іван, а Микита на це затягнув:

Христос воскресе із мертвих.

Всі підтримали:

Смертію смерть поправ . . .
І сущим во гробах живот дарував.

Проспівали три рази, випили по чарці, а потім Наталка своїм чистим соковитим альтом почала: „Ой, чарочко, чарочко медовая, з ким я тебе пить буду, молодая.” Її негайно підтримали, і коли пісня була в розгарі, до їдальні нежданно ввалилися нові гості. Це були Лоханські, Левицькі, а з ними Демідов. Ааа! Ооо! Гураґан цілунків: Христос воскрес! — Графе! Чи вас бачу? — розставив широко обійми зовсім веселий Іван. — Як вас Бог милує? — Милує! Покищо милує, — гудів, мов з бочки, граф. — А мені кажуть — вони там лежать, як капуста.

— Істотна різниця понять, графе, — каже Афоген Васильович.

— А! Я розумію, — каже граф. — Ми тепер схильні до гіперболь.

Треба було бачити, як, Ольга христосувалась. Особливо з Андрієм, аж Наталка не втрималась. — Панно! Та не робіть оскоми!

— А чому не заглянеш, Наталко, — казала на це Ольга.

— Чесній дівці все ніколи. Ось бачите, які граблі ношу, — і показала свої руки.

Ввійшла Марія Олександрівна з Мар'яною, що відразу зробила оглядини доччиного господарювання; мати була вдоволонена. — Здається, дочко, з тебе вийде справжня Морозиха, — було її заключним словом.

Микола Степанович, як і слід, засів одразу до розмови з Григором — і все з приводу останніх подій. — Та вони довго, кажу вам, не продержаться. Ось нехай тільки літо прийде. На Поділлі скупчує сили Петлюра, а там на Дону Денікін,

а повстанців тьма-темрява. Он, кажуть, Григоріїв викинув французів просто в Чорне море.

— Е, — махнув скептично старий. — Одно знаю: розбазарять государство і тільки. Ні тобі поїзди не ходять, ні тобі моста путнього не лишилося. Всі димарі погасли, вікна видряпали, маєтки пішли з димом, книги в багно. От як воно з нами, Миколо Степановичу. Я вам усе мовчав, бо діло моє невелике, але коли хочете знати мою думку — не вірю я в ту вашу Росію більше. Темний народ. Знизу до верху. Тьма! Чи потрібна нам була ота революція? От спитайте тепер себе самого!

Революція, знаєте... — почав був Микола Степанович, але його відразу перебив Григор з виразом на обличчі, що мовляв, все і так знаю, що ти скажеш... — Грамоти нас, кажу вам, не вчили як слід. Грамоти і тільки грамоти. А тепер роблять темне! — твердо проговорив старий і відвернувся.

Афоген Васильович, граф та Іван творять свою групу. До них приєднався також Микита. Говорить граф: — Найгірше, що наш народ, коли зірветься зі своїх моральних чи поліційних припон, то вже не знає, де йому зупинитись. От розгромили поміщиків. Тепер іде масовий поруб лісів, але думаєте, що на цьому зупиняться? Совєтська влада будує на цьому всю свою філософію. Мовляв, все до ґрунту зруйнувати, очистити місце для нового. Побачимо. Думалося — з'явиться якийсь Наполеон, що візьме бика за роги, але тепер, як видно, нема надії. Весь народ, кажу вам, буде викинутий зі своєї хати, і тоді ми щойно спізнаємо глибину революції. Революція лізе в самий мозок.

— Як мотилиця, — вставив своє Микита, — до

овечої голови. — Всі засміялися, згадали, що не для цього вони зібралися тут, і змінили тему.

Ольга, Андрій і Наталка негайно опинилися в саду. Було привабливо сухо під ногами і вогко-тепло в повітрі. Ольга — в легкім убранні, Андрій — у гімназіяльній блюзі, Наталка — в корсетці. Ішли шумливо вгору головною стежкою, дійшли до пасіки і всілись на лавиці під горіхом. Андрій вийняв крашанку.

— Ну, в кого міцніша? — сказав він.

— Давай! озвалася Наталка

— Держи!

— Ні. Держи ти

— Бий.

Наталка цокнула, і її крашанка „пустила". — А! — гукає Андрій, — Обертай! Тепер я б'ю.

— Ну, бий, — каже Наталка і наставила пуху.

Андрій цокнув, і пуха сіла. — Давай, давай! — і забрав битку, але Наталка не здавалась: — Давай ще, — і вийняла нову крашанку.

— А тепер б'ю я, — каже Андрій.

— Товчи. Все одно.

Андрій цокнув, і Наталчина крашанка знову сіла. — І що за лихо! Може то з гіпсу, — кричить Наталка. — Покажи!

— Ні, бий далі, — перечить Андрій, весь сяє, зуби біліють. Наталка б'є ще раз і ще раз без успіху. — Це, Андрію, не може бути. Покажи!

— На, як не віриш. — Наталка бере крашанку на зуб. — Здається, справжня.

— А тепер б'ю я, — каже Ольга. — Держи.

— Бий! — Андрій міцно тримає крашанку в кулаці. Ольга сильно вдарила і її крашанка розлилась майже до половини. Всі засміялись. — Е, — каже Наталка. — Як він держить! Давай ще

раз зо мною, але тримай як слід, отакоо, — і Наталка показала, як він має тримати.

— Бий отакоо, — погоджується Андрій, Наталка б'є, програє знов битку, кидається на Андрія, Андрій з реготом тікає. — Ольго! Держи його. Обман! Це обман! — Андрій регоче, Ольга просить, щоб він дав її ту крашанку, за що він дістане дві. Добре. Андрій годиться. Дає Ользі свою, бере дві її, пробує кожну на зуб і одну з них наставляє: — Бий! — каже до Ольги.

Ольга б'є вже обережно, і — о диво! Виміняна крашанка „пускає" — Андрію! І що ж це таке? — кричить Ольга.

— Давай, давай, — каже Андрій. — Обертай! — і дістає битку.

— Ти щось напевно робиш, — каже з притиском Наталка.

— Чари, — регоче Андрій. — А тепер пропоную перегони з ловами. Цвіт! — торкнув він Наталку і пустився тікати.

— Ні, ні, ні! Наперед скажи, що ти робиш! Ольго. Не біжи! Хай наперед скаже, — завзято перечить Наталка.

— Це таємниця. Патент. Не можна сказати, а як скажу — гріх учиню. Це закляття! Хочеш, Наталко, стягти на себе гнів прокляття?

— Хочу! — визивно кидає Наталка.

— Ні — крикнула Ольга.

Андрій засміявся, Ольга й Наталка кинулись на „обманщика". — Держи його! Лови! — Всі біжать у сад поміж деревами, на це навинувся Кудлай, що охоче прилучився до гучного товариства, твориться справжня погоня за Андрієм, що закінчується перемогою дівчат. Андрій пійманий, його в'яжуть хустиною Наталки, дівчата на цілий

сад сміються, Кудлай стрибає довкруги. — Що це тобі нагадує? — питає Ольга зв'язаного Андрія.

— Притчу про бідного, що його побили розбійники, — але без милосерного самарянина.

— А не нагадує, як то ти лежав отам у льоху? Другим разом, Андрію, скажи, щоб тобі підстелили бодай сінничка.

— Другим разом я пішлю їх до тебе, а ти зробиш, як захочеш.

— Всі лежать... Ха-ха-ха! Як баранчики! — регоче Наталка.

— А, по-моєму, це зовсім не смішно, — каже Ольга.

— Для мене, Ольго, все це смішне! Все! Я, Ольго, на все дивлюся отак, — і вона зробила рух рукою згори наниз.

Вийшла з хати Омелянчиха, і по саду розніс-ся її старечий голос: — А де це ви — геее! До вечері!

Дівчата розв'язали Андрія, взяли його обаріч під руки, і всі підскоком побігли до перелазу. Їм назустріч б'є сонце з-над заходу. Побіч біжить Кудлай. Перед перелазом Андрій виривається від дівчат і з розгону стрибає через перелаз. — Ану, хто з вас таке втне? — гукає він, але не встиг він оглянутись, як дівчата вже летять за ним. Розчервонілі, задихані, всі вони вриваються до їдальні.

Тут уже всі за столом. Молодих зустріли вигуками, зауваженнями, сміхом. Найпаче, здавалось, буяв Микита, що, видно, ввійшов у моду, бо сидів на почесних місцях — поруч графа і старого Григора. Видно було, що багато говорилось і не менше випилось, бо тон голосів, рухи, колір облич пророчисто про це свідчили. — Наталко! А підійди лиш! — гукає Микита. — Це моя найстарша! — каже він до графа. — Вона у мене все. І косач,

і орач! А як же, а як же... Все! А, знаєте... В нашому мужицькому ремеслі людина всім мусить бути...

Граф був вдоволений знайомством, Наталка також, але все таки на цей раз у неї не знайшлося належного слова, а щоки її густо почервоніли. Були тут усі — за винятком Василька. Його даремно шукали на подвір'ї. — О! Він ще в полудень подався лугом до Канева, — казала Омелянчиха.

До глибокої, глухої півночі в будинку Морозів ясно горіли вікна, було чути спів, сміх і музику. Не можна було вірити, що тільки двадцять чотири години минуло, відколи по цьому самому місці ступала смерть.

VIII

Свято минуло непомітно. Три дні з усіх сторін світу злітались до хутора звуки великодніх дзвонів. У Морозів було людно, гамірно і весело.

Гірше допало з погодою. На другий день свята сонце звелося, мов живий огонь. Воно палахкотіло барвисто і пристрасно. До полудня рослини погнали перші листочки. Береза, іва, каштан і бузок укрились легким, пінно-зеленавим відтінком. Місцями не витримали й черешні, і окремі їх галузки облипли ясним цвітом. На пасіці з усіх пнів густо й метушливо сипались бронзові створінячка, що з бренькотом зривались і негайно зникали в пахучих просторах. Кожна окрема квітка діставала гостя, що нечемно топтався по ніжних пелюстках барвистого віночка.

І це тривало до обіду. По обіді з заходу дуже повільно й спокійно висунулась і почала розгорта-

тись по синьому велика, густа, аж чорна стіна. По часі вона засунула і стлумила сонце, зробилось насуплено, повіяло свіжим... На пасіці зароїлось від поспіху поворотців з далеких мандрів.

А потім здалека почули всі неспокійне, попередливе, перше цього року, вурчання... Чорне небо протинали зиґзаки вогню.

Здавалось, буде буря, але такої не було. Хмара сунула, поволі розсувалася, вурчало й мигало, але, дійшовши до середини неба, хмара перетворилася в густу та сіру поволоку, з якої почав сіяти дрібний, пронизливо-впертий дощ.

Цим і закінчився другий день. Вкрадливо, ніби вона боса, під молитовний шепіт дощу, вступила ніч, а ранок приніс нечувану несподіванку: ніхто не хотів навіть вірити, аж поки не помацав, що все те біле на землі було білим снігом. І коли він пухкими ватяними купками лежав на розквітлих галузках черешень, здавалося, що він подвійно холодний, і тоді хотілось нагнутися і похукати теплом на збентежений квіт.

Це тривало всього пів дня. Снігу не стало, але в повітрі висіла гостра прохолода, що входила в ніздрі при диханні, а все довкруги покрилося блідою сіризною. Дзвони і ціле свято від цього несподівано зникли, вернувся будень, і його можна було відчути пучками пальців на кожному місці.

Іван та Андрій надягнули буденне вбрання, волосся їх лежить недбало, комірі незавжди застебнуті. Вони рішають. Іван не був нервовим, але тепер нерви випинаються назверх, мов коріння дерева, що має під собою замало ґрунту. Йому, наприклад, хочеться все сказати одним словом, але такого слова нема й не було. Все довкруги падає, але він, правда, твердить, що хутора на поталу не віддасть. „Трупом ляжу на цьому батьківському

порозі!" — виривається в нього гостре, вперте й остаточне.

Так. Андрій обережно, як менший, нагадує, що трупом треба лягти десь там на границі, і це виводить Івана з рівноваги остаточно. — Що ти, бідний, розумієш на границях? Що ти тут розумієш? Наївна дитино, що ти белькочеш?

Андрій подивився на брата, і сльози виступили з його глибоких очей, сукуваті слова застрягли йому в сухому горлі. В мозку згустіками тиснуться страшні, невисловлені думки, і він зовсім пошепки прошептав: — Мій рідний брате! Я тільки хочу тобі нагадати, що саме в цей час у череві Росії постала Україна. Нещасна мати намагається вбити свій плід в утробі, але вже пізно. Народження статися мусить. Чому ти в це не віриш?

— Сумасшедшій! Сумасшедшій! — виривається в Івана. Андрій не каже нічого, він тільки ковтає слину. Йому так тяжко було вимовити ці слова, вони так трагічно неймовірні, це може вбити його брата.

— Так? — каже несподівано Іван. — Ти думаєш? Ти віриш? Ах! — і раптом вибухає: — А коли і так, то хочу бачити тебе в лябораторії, а не з наганом у дитячій руці. Ви! — в цьому останньому слові повно презирства, аж уста його перекривились. — Як ти собі це народження уявляєш? Ленін, Троцький, Денікін, Пілсудський... Ех, ти! Двісті мільйонів буде проти твоєї України. І розшарпають її на отакіські кусники. Як тічка, як собаки... Ти знаєш це?

Андрій опустив голову. — А все таки це, брате, буде, — проговорив він сором'язно, мов дівчина. Іван люто подивився на цю вівцю. — Залиши ті свої арґументи знаєш для кого? Для тих, для яких Січ Запорізька — одинокий арґумент історії. Для мене діють інші закони. Як довго не за-

лишать вашої козачої голови козачі комплекси, доти ніхто не дасть вам незалежности в кредит без покриття. Порядку треба! Права! Тривких вартостей! Храми, кораблі, лябораторії... П'ять віків вимахуємо шаблею в порожньому повітрі... І все на місці.

Очі братів зустрілися, погляди схрестилися. Андрій опустив зір першим. — Ми ж мали храми... Чого ти брате, сердишся?

— Бо ти чомусь не хочеш того розуміти, що храми ті вилізли у нас з чужого мозку, — вже лагідніше промовив брат Іван. — Ти віриш в Україну?

— Вірю! — тихо промовив Андрій. — Як у Бога, — додав він по хвилинці.

— Хм... — бентежиться Іван. — Без француза не потрапимо вагона власного вуголю дістати. Ти думаєш — літак нам зробить пан отаман з оселедцем за вухом? Тисячі отаманів — і ні одного конструктора!

— А що он роблять ті... Вони твоїх конструкторів — ти знаєш що? — вистрілюють, мов зайців.

Іван уважає, що це нахабство, він дивиться на брата поглядом презирства. — Большевики — виривається з Івана, — йдуть, щоб нас з тобою обернути в ганчір'я. Вони для тебе не приклад. За це вони заплатять солоно.

— Але не ми, а вони перемагають.

— Якраз ми перемагаємо! Якраз ми! Це ми так думаємо! Ми так діємо! Бо вони — ми, а ми — вони, ти, я і всі ми, що белькочемо про спасіння світу, а носа втерти не потрапимо... Самі свого носа. Маси! Трупи! Горять маєтки, архіви! Темна рука розвінчує машину, щоб наробити самогону. А я тобі ще раз, і то востаннє, кажу: вертайся мені до

Черкас і без свідоцтва зрілости не приходь! Чи ти мене нарешті розумієш?

Ці слова вирвались з Івана хрипко. Він перестудився і кашляє. Андрій не перечить. Перед ним виразно стоїть залізна воля братова, і нема, видно, про що більше казати. Це, зрештою, сам Андрій, це один з Морозів. Нетяжко збагнути, де початок такого наставлення, бо це ж душа хутора говорить, сорок-п'ятдесять років намагливої роботи, батько, брати, професори, Київ, Сибір. Андрій виразно бачить з металу литу людину — тверду й невгинну, що крок за кроком здобуває простір і право на нього, що вступає в сам центр буття, що живе мозком, що цінить кров свою, бо вона дає йому силу свіжости.

Ну, добре!... Ну, а коли б усі так думали? Коли б... Коли б ... Краще такого питання не ставити. Тоді була б ціла історія інакша, тоді не було б, можливо, революції. Ех, люди, люди! Дикі люди!

Андрій відходив кудись, приходив знов, страшно тужив за... Україною. Господи! Ну, як це все уложити так, щоб з цього вийшло дійство, а з дійства вийшла правда, а з правди... Хіба тут помогли б сто чи двісті тисяч озброєних людей з гарматами, фронтами, таборами полонених? Коли б тільки вони помогли нам! Коли б тільки... Двісті тисяч. Мільйон. П'ять мільйонів...

Всі цього мовчки чекали, бо знали, що воно конче прийде. І воно прийшло. В п'ятницю по Великодні принесли з району „повестку". Іван має явитись до Чека на десяту годину, Канів, Пролетарська (бувша Дворянська), дім нумер дванадцять. Мар'яна відразу зблідла, їй зробилось холодно і млосно. Взагалі вона чується не зовсім добре, але вагається щось казати Іванові; їй здається, що вона носить у собі початок нового життя.

Іван прийняв це на диво спокійно. Його загоріле до шорсткости обличчя відразу задеревіло; він тільки подумав, що як добре, що не треба їхати до Переяслава, а всього до Канева. І чи варто на це реаґувати взагалі, бо, як казав старий Григор, „вони там не будуть розбиратися, а ворона вороні очей не виклює".

Андрій саме відходить до Черкас, Мар'яна цим зайнята, але нараз вона лишає все і каже: — Я, Іване, йду з тобою. — Цікаво, чого ти маєш іти зо мною? — каже спокійно Іван. Але Мар'яна все таки йде. Йде та й годі. Перечекає у батьків, але йде.

Навкруги пильна, запопадлива, українська весна. Земля парує, ніби вона вариться в кітлі, з неї сходить зелена піна, скрізь, куди не впаде зір, щось ніжне вилазить з нутра і пнеться догори. Григор післав на поля пару плугів, ті крають мастку поверхню ґрунту. Старий вийшов на середину поля, крутиться, ніби він заблудився, топче широкими ступнями суху груду та позирає на луг, куди пішли син з невісткою. Тепер не скажеш уже про мир в душі і спокій в серці, коли в голові, мов пси сердиті, ворочаються думи.

Ніколи перед тим не доводилось Іванові бувати у знаному міському будинку графа Демідова. Невеликий, сірий, бароковий палацик з просторою верандою, з двома ґранітовими левами на її краях, з широкими і довгими ґранітовими сходами аж до вулиці, з невеликим парком із лип та акацій і з розлогим, здається, безмежним виглядом на Дніпро, що, оповитий жовто-білими та зеленими рамами, блискучим клином врізується в цей шмат гори.

Вхід до палацика — знизу, сходами, від Дворянської, в'їзд — згори з парку. Іван йде знизу. Йде сам. Мар'яні казав лишитися. Підіймається

сходина за сходиною, і йому спадає на думку кілька спогадів з минулого. Коли ще він молодою людиною проходив побіля цих сходів, вони вражали його таємничою неприступністю. Йому інколи здавалося, що в тому сірому будинку ніхто не живе, що там витають хіба музи чи боги, яких не сміють бачити живі очі людей.

Тепер його кличуть сюди, і він йде. Зустрічає обідраних і нечистих людей з загорілими незграбними обличчями, що несуть зброю, зустрічає жінок, що чогось плачуть, сам зупиняється на першій площині сходів, кидає мигцем погляд на Дніпро, заспокоює цим себе та йде далі.

На верхній площинці, чи краще, на широкій веранді, біля тих левів перед входом, біля двох ліхтарів на бронзових підставках стояв китаєць з широкою, ніби з жовтої шкіри, головою, в якій стирчав сплющений носик та двоє вугляно-чорних очей у вузьких прорізах. Він мав на пасі вичовгану рушницю і надзвичайно стоптані, широкі й нечищені чоботи з низькими халявами.

Іван показав йому свою „повестку". Китаєць пропустив. Іван увійшов до дверей з тяжкими бронзовими клямками, за якими стояв дежурний у шкіряній кепці. Тут вештаються різні люди, деякі з них сидять на приставлених стільцях, чути запах цвілих речей.

Івана пропускають далі. В малих кімнатах — тяжкі, дубові меблі, стіни оббиті полинялим, малинової барви шовком; картина у масивних рамах, старі ґоблени і великі вази доповнюють оздоблення. Іван все сприймає мигцем, ніби у сні. Бачить ці речі реальним зором, але в околишнім є багато і нереального, і, коли б не ці, все таки живі люди, він би можливо не повірив, що це тут на землі і в самому його Каневі. Ось вивели людину, в якої зв'язані ззаду дротом руки. Двоє китайців

з рушницями провадять ту людину. На обличчі її нічого крім жагущої люті. Що це за така людина і чого від неї тут, у цьому палаці добиваються?

Івана скоро покликали. Це недалеко, до сусідньої вузької кімнати з широким письмовим столом з різьбленого дуба. За столом сидів расовий брюнет з чіткими, гострими рисами обличчя. Ніс великий, горбатий, уста широкі і соковиті, очі чорні і гострі. — Здраствуйтє! — сказав відразу брюнет. — Ваша фамілія? — мова його виразна, чітка, з акцентом. Іван не має часу на надуму.

— Мороз, — каже він сухо і коротко.

— Ах, да... Ето ви! Садітєсь. Куріте! — сказав брюнет, у нього — зіпсуті, шоколядової барви зуби. Перед ним — розгорнутий зшиток, на пальці — золотий перстень, в руці — перо.

— Ваше імя? — бистро питає брюнет.

— Іван.

— Атєц?

— Грігорій.

— Год рожденія?

— 1879.

— Месяц?

— Іюль. Семнадцатово чісла.

— Ґдє?

— Хутор Морозовка.

— На вас сделан нальот? Расскажітє. Садітєсь і куріте.

Іван повільно сів до м'якого, глибокого фотеля, протягнув руку за цигаркою і почав говорити. Говорив просто, коротко і байдуже.

— І ето всьо? — муркнув брюнет.

— Кажеться, всьо, — каже спокійно Іван.

— Мда... мда... Для нас ето очень мало. Ми далжни знать ґараздо больше. Ви, ґражданін Мороз, нічево нам нє сказалі. Ви умалчіваєтє важ-

ниє факти. У вас, напрімер, била земельная камісія?

— Била.

— І что же?

— Пака нічево.

— Нічево. Пака, ґаваріте, нічево. Да. Ну, вот... А скажіте, пажалуйста — ізвєстно лі вам, что нікто із нєваєнних нє імєєт права дєржать у сєбя аружіє?

— Нєт. Нєізвєстно, — каже байдуже Іван. Брюнет хвилинку міряє його поглядом, потім раптово, без переходу, міняє тему

— А яка велика ваша родина?

— Досить велика.

— Скільки душ?

— Всіх — чи тих, що дома?

— Всіх.

— Шістнадцять душ.

— Всі вони дома?

— Ні. Я вже сказав.

— Скільки маєте братів?

— Трьох.

— Сестер?

— Одна.

— Де ваші брати? Найстарший?

— Найстарший у Сибірі.

— Як називається?

— Сопрон.

— Чим займається?

— Машиніст.

— Адреса?

— В даний момент не пам'ятаю.

— Другий брат? Називається? Адрес?

— Петро. В Києві. Бібіковський бульвар, 21.

— Професія?

— Художник. Професор художнього інституту.

— Третій брат?

— Це я.
— Чим займаєтесь?
— Хліборобством.
— Самі працюєте?
— Сам.
— Користаєтесь найманою працею?
— Користаюсь.
— Четвертий брат?
— Андрій. Учень гімназії.
— Сестра?
— Сестра живе в Києві. Татяна. У брата.

Маленька перерва. Брюнет постукав об край стола. На чолі появилась, але відразу зникла невелика зморшка.

— Ви були в армії? — спитав він, змінивши тон так, ніби це все для нього не дуже важливе і питає він лише між іншим.

— Так, — каже Іван, хоча видається, що він думає про щось інше.

— Офіцер?

— Капітан артилерії.

— В якій частині перебували останнім часом?

— Останнім... не можна так сказати, я перебував у німецькім полоні.

— Мгу... Да.. — Брюнет стукає далі ручкою, уста його стискаються, він кидає погляд на Івана. — Мене цікавить... Розуміється, ви не зобов'язані казати правду... Ваші політичні переконання?

Іван посміхнувся. — Політикою ніколи не цікавився. Я душею й професією хлібороб.

— Так! Зрозуміло. Але ви за новий чи за старий лад? — підкресленим тоном сказав брюнет і гостро глянув на Івана. — Маю на увазі державний лад... і соціяльний, — додав він по хвилині.

Іван вичув настирливість у тоні, жагучу пристрасть у душі тієї людини. — Це для мене несподіване питання, — сказав Іван спокійно, —

і я вагаюсь сказати правду. Для вас моя правда буде неприйнятною, бо вона не має ніяких зовнішньо разючих форм. Старий наш державний лад вдовольняв мене настільки, наскільки я ним по суті не цікавився. Я жив і діяв у своєму просторі, був зайнятий своїми намірами, мав свої ідеали. До мене державний лад не втручався, і я був йому за це вдячний. Нового ладу я зовсім ще не знаю. Вперше на своєму житті розмовляю ось з представником цього ладу... І що можу вам сказати? Хочете від мене щирости? Вона вам по-суті непотрібна, бо, вичуваю, — ви не знаєте з нею компромісів. Чи скажу вам правду, чи неправду, суть справи лишається та сама. Але щоб між нами не було непорозуміння на майбутнє, скажу: я особисто вважаю кожний державний лад законним для себе, навіть коли б я не поділяв його ідейно. Я не революціонер. Я громадянин.

— Зрозуміло! — коротко й рішуче проговорив брюнет, і в очах його мигнув огник ясности. — Що ж торкається вашої справи — поведемо слідство. На кого маєте підозріння?

— Не маю повних доказів і хотів би втриматись від відповіді.

— У нас неможливо втриматись від відповіді.

— В такому разі питайте інших.

— Ми питаємо вас, — залізним тоном сказав брюнет, наголошуючи останнє слово. В Івана заграли під шкурою щелепи. — Це були свої, — м'яко сказав він і прикусив нижню губу.

— Їх прізвища і звідки вони?

— Наскільки можу пам'ятати, очолював банду Голобенко. Імени його не пам'ятаю. Походить він з Бучака.

Починається боротьба. Борються люди двох різних рас, вдачі і заложень. Брюнет лишається

при своєму агресивному, залізному тоні, Іван тримається своєї м'якости. Брюнет наглить, не дає часу для надуми, влазить у всі і то найменші щілини, Іван затримує спокій, не квапиться і говорить загально. І, нарешті, несподіваний запит:

— Мені цікаво: ваша сестра в той час була дома?

— Ні! — без надуми, несподівано рішуче промовив Іван і навіть випростався.

— Помилка! треба було сказати — була. Ну, вже пропало, — різко сказав брюнет і кинув на Івана кілька бистрих поглядів.

Іван замовк, але сидів далі непорушно. Сутінок кабінету приховував його ледве помітну блідість. Він курив, і це йому також помагало.

— Ну, нічого, — по короткій перерві сказав брюнет, здається обнизивши тон. — Ви ще у нас не були? — і при тому постукав ручкою об край стола.

Іван зрозумів питання. — Вже був.

— Коли? Ах, так... З першого дня. То ще були не ми. З нами буде трудніше.

Іван мовчав.

— Так, так... З нами буде трудно, — сказав він повільно, розтягаючи слова. — Тому трудно, бо ми вас знаємо. Бачу — ви людина інтеліґентна, і даремно ви ховаєтесь за ваше невинне хліборобство. І в теорії, і в практиці ми вас бачимо і знаємо.

— Для мене ваші слова незрозумілі, — тим самим тоном казав Іван.

— Зрозумієте. Ви, як сказано, голова мудра.

— Тільки не в цей ось момент. Я, наприклад, зовсім не знаю, чому я, по чотирьох роках відсутности в домі, зовсім для мене несподівано, з порядного громадянина попадаю в ролю якогось підсудного злочинця, не почуваючи за собою ніякої фактичної вини.

— Ви, очевидно, вірите в Бога. Зверніться з цим запитом до нього.

— Перш за все звертаюсь до свого власного сумління. Хочу вичути свій злочин. Хочу його бачити і знати.

— Будете знати його, — сухо сказав брюнет. — Революція вам підкаже.

— Я не створений розуміти її мову. Так, як скажімо, риба не створена їздити верхи.

— Ваша хиба. Попадете під її ноги, а вона не знає милосердя.

Подумавши, Іван, ніби між іншим, сам до себе сказав: — Ніколи ні в кого не просив милосердя. Піду своєю дорогою і далі. Історія велика і довга. Хто знає з ким що і коли може статися.

— Це правда, — іронічно проговорив брюнет, — але з одним мусите погодитись: хуторець ваш пропав... І то назавжди.

Іван твердо мовчав. Брюнет деякий час пронизував його гострим, впертим, іронічним поглядом. Іван дивився в одну точку і щось там, напевно, бачив, бо мав вираз спокійного і рішеного.

— Мовчите? — сказав брюнет.

— Мовчу.

— Ви, здається, мені не вірите?

Іван окинув поглядом поміст, стіни, стелю. — Чому. Вірю, — сказав з намагою бути спокійним. Брюнет пильно стежить за ним і нотує в своєму нотатнику.

— А може ви надієтесь на Денікіна? — тим самим тоном питає брюнет.

— О, ні, — байдуже каже Іван, дивлячись у завішене вікно.

— То може на Петлюру?

— Також ні.

— Правильно робите, — каже брюнет, перестає нотувати, кидає ще один енергійний по-

гляд на Івана. — Правильно робите. І ще одно вам раджу: залишіть ваш хутір і їдьте кудись по можливості далі від цього місця. Маєте в Сибірі брата. У вас тут заплутано, а ми не любимо неясностей.

На це Іван: — Мій батько півстоліття будував цей хутір. Було б зле, коли б син покинув його діло протягом одного дня. Волію традицію капітанів потопаючих кораблів, ніж звичку щурів.

— Цікаво, — поблажливо сказав брюнет і посміхнувся. — У моїй практиці вперше таке чую. —За весь час розмови він вперше посміхнувся.

— Можливо, що чуєте вперше, але бачите, напевно, щодня, — казав Іван.

— Враховуємо і це, — сказав брюнет і встав. — Іване Григоровичу, — проговорив він майже звичайним тоном. — Ви ще пробудете у нас кілька годин і будете вільні. До побачення!

Брюнет енергійним кроком вийшов. Вступив монгольського вигляду вояк і гробовим голосом промовив: — Вас просют сюда, — вказав він на сусідні двері. Іван перейшов „сюда". Це була, видно, кімната самого Демідова. Стіни, фотель, під ногами ведмежа шкіра і велика дубова шафа з книгами за склом. На шафі — бронзовий бюст Данте. Вікно завішене тяжкою, бронзової барви, завісою. Монгол указав на фотель і понуро вийшов. Іван розглянувся і зайняв місце, але не перед великим столом, а збоку, перед малим круглим, з мідяним обрамленням, столиком, на якому лежав товстий том у зелених шкіряних палітурках. Корл Маркс: „Капітал" — витиснено золотими літерами. Іван розкрив книгу. Печатка бібліотеки з гербом графа Ф. Ф. Демідова.

Іван вперше на своєму життю бачить цю книгу, багато про неї чув і тому зі спокійною цікавістю людини, яку нелегко зірвати на швидкий

відрух, починає перегортати її дещо пожовклі сторінки. Видно, що її майже н го не читав, бо багато сторінок зліплено. Іван обережно, товстими пальцями, пробує їх розривати, за звичкою уважно вдивляється в текст. Перша сторінка, кілька сторінок усередині, остання. Всіх понад шістсот, і зазначено, що це тільки перший том. Цікаво, скільки їх, тих томів, узагалі? Іван намагається вчитатися в сторінки, але всі його намагання розбиваються об суцільну, тверду незрозумілість написаного. Речення сухі, довгі, дуже мудрі, пересипані знаками з математики. Іван бореться з кожним словом, йому робиться тяжко в голові і на душі — нарешті він закриває книгу і лишає її на свойому місці.

Що це за книга? — питає себе Іван. Пробує сам для себе відповісти на питання. Це наука про гроші. Капітал, — каже собі Іван. Наука про закони виробництва матеріяльних речей, як черевики, як щіточки до зубів, як консерви. Це історія зростання банків, трестів, біржі. Це розвиток і занепад капіталізму. Це слова, які приблизно звучать: „В найзагальнішій формі процес розвитку капіталізму в цьому відношенні можна висловити так: вихідний період: все виробництво дорівнює 100. Велике дорівнює А. Дрібне дорівнює 100 мінус А. Наступний період: все виробництво дорівнює 200. Велике дорівнює 2А плюс Б. Дрібне дорівнює 200 мінус 2А мінус Б.” Це ось такі вирази: Капіталізм. Пролетаріят. Буржуазія. Виробництво. Кляса. Експлуатація. Робітник. Безробіття. Інтернаціоналізм. Боротьба. Пожежа. Звільнення. Смерть. Капіталістичне відношення виробництва все сильніше і сильніше давить на робітничу класу — в міру того, як технічний проґрес, збільшаючи виробництво праці, не лише дає капіталістам матеріяльну можливість „підвищу-

вати рівень експлуатації робітників, але і обертає ту можливість у дійсність, спричинюючи відносне зменшення попиту на робочу силу одночасно з відносним і абсолютним ростом її запропонування".

Розкриваються щораз ширше очі, зір дивиться кудись у глибину і бачить там велике, темне місце, запхане непотрібними словами. І коли в них вдивлятися нормальним поглядом, їх можна зовсім не бачити, але коли погляд легко затуманити пристрастю, вони поволі появляються на темному, як появляється неясний образ астрального єства на фоторгафічній плівці.

Іванові від таких видів робиться тісно, йому хочеться встати і вийти звідсіль на чисте повітря, але він згадує, що прийшов сюди зовсім недобровільно, що він знаходиться не в палаці муз і що вийти з цього місця він не має ніякого права. Сила цих слів навалилась на його ясність, і він почуває себе під тягарем звалищ, ніби під руїнами великого храму, розбитого вогнем артилерії.

А що роблять тут ті люди? І чого вони сюди прийшли... ті люди? Це ж графський кабінет, ось шафа з книгами, ось образ Данте, ось добрі, дорогі речі, ось вікно, а за вікном — світло дня. Очевидно, думає сам з собою Іван, вони прийшли сюди, щоб тут, у цьому кабінеті, видумувати кари смерти. Кожному буде, як вони присудять, а вони не вибагливі, бо їх душа порівнююче проста. Ніяких особливих ускладнень, бо сама істина, якій вони служать, порівнююче вбога. Вона вимагає від них тільки одного: віри. А вони, ті люди, мають у собі віру. Вони вірять.

Все, очевидно, буде, як бути має, і все, очевидно, буде колись гарно, хоч тепер негарно, і все теперішнє треба змести, щоб його не було. Яке все просте, до перечулення просте! А щоб

не перешкоджали простоті, людей приводять кожного дня сюди і тут їм виносять присуди. Звичайно, це дуже суворі присуди.

Іван виразно помітив, що той брюнет за дверима, що цей графський кабінет, що ця книга і всі слова в ній на нього ніяк не діють. Іван зовсім нічого не боїться, і йому від цього самопочуття легко, добре і спокійно. Він сидить, відігнав усі думки і чекає.

За пару годин перед вечором його випустили. Восьма година. Гарний, лагідний, спокійний передвечір. Сонце засунолось за сади і парки узгір'я. Дніпро освітлений частинно, одною великою смугою, і то вже не сонцем, а його відблиском від хмарин. Вода двох, трьох і більше барв — фіолетова, як боз, червонава, як кров, і сіра, як сталь.

Іван виліз з-під руїн. Як легко. Повільно вийшов з широких дверей, байдуже кинув кілька слів, пройшов верандою з ледави, повільно сходив униз сходами. Така урочиста, спокійна, маєстатна хода. Любувався кожним своїм кроком; хоча це крок униз, але разом з тим — крок величі і необмеження. За ним тягнулась, як облуда, недавно бачена книга, але тепер перед ним — жива земля, живе небо, живий і соковитий вечір з росою, що в цей час торкається кожної травини.

Йому, наприклад, хочеться зупинитись і помацати повітря. Хочеться тупнути ногою, щоб упевнитися, що він існує на плянеті. Але до повної свідомости приводить його Мар'яна, що стоїть унизу перед сходами, махає до нього рукою, бачить його вільним, задуманим, байдужим і кидається йому на зустріч: — Іване!

— Нічого страшного нема, — казав Іван, коли вони йшли цегляним хідником униз. — Кабінети, фотелі, чемні люди. Ніяких чека я там не бачив.

Я просто не вірю, що там можуть когось розстрілювати.

Вони йшли легко, широким кроком, як переможці. — Голубе, — казав Іванові пізніше Микола Степанович. — Ти заглянь до тюрми. Мене ось викликали до хорих. Як черви! Як черви, кажу тобі. І стріляють вони в тому самому палацику, в льоху, а закопують з боку алеї, під липами. Все обведене колючим дротом. Кожний день. Кожну ніч.

Іван дивиться на тестя мертво. Може я, думає він, якась інша людина. Я не вірю і не можу вірити, щоб там когось стріляли і щоб когось закопували в парку. В парку? Ви збожеволіли? Попід тими столітніми, могутніми липами, де такий чудовий вигляд на Дніпро, де стоять альтанки і клюмби чайних рож? Цього ніяк не може бути!

А потім Іван намацально збагнув, чому це так. Він дивиться на ці речі з таким презирством, від якого з його очей виступають сльози, змішані з кров'ю.

Аж дома Іван збагнув, чому його безпричинно протримали в тому маленькому кабінеті стільки годин без їжі. На хуторі в той час було переведено ревізію, і чекали її вислідів. Коли б там було знайдено хоч одно, потрібне їм, Іван відчув би, що дорога від презирства до пізнання правди зовсім недалека; але сталося так, що трус скінчився гаразд, а Іван цілком виразно подобався тому брюнетові, хоча не можна було сказати, що брюнет подобався Іванові. Ні. Іван, ідучи вниз сходами, позираючи на Дніпро, на лівий беріг, на все довкруги, з жовчним докором думав ще про те, яким-таким правом його, Івана Мороза, з діда й прадіда власника цих просторів, кров і кості якого в далеких поколіннях лежать у цій землі, за яку він зрештою сам ніс життя своє в багна

Мазурії і чотири роки там простраждав, мов останній з останніх, — його тепер викликає якийсь син чужої матері, який ніколи і ніде не почував себе скількинебудь пов'язаним з цим краєм і який, напевно, не відважиться за добро цієї землі пожертвувати одного волоса зі своєї голови! О! Іван такі речі хоч нікому і не каже, але пам'ятає добре і носить їх завжди з собою. Можливо, одного разу він з цим ще виступить перед суд.

А на хуторі була переведена ревізія. Наїхало їх повний двір. Шукали навіть у пасіці. Забрали деякі речі, деякі книги, старі Андрійові зшитки з шкільними завданнями, багато старих, ще з перед війни листів, а між ними листи покійної Марусі, старі фотографії, багато картин і дві рушниці.

Мар'яна оглядала свої шафи. Бракує полотна, одної шуби і одної пари чобіт. Не знайшли також браслета і золотого Іванового годинника, що вже, правда, не йшов і лежав у прискриньку одної з шаф. З того приводу Мар'яна має непривабливий вигляд, а Іван нічого. Він ночами передумує ці справи і сам з собою їх перетравляє, бо говорити нема з ким. Андрія нема, а до батька дорога далека. Він, той дід, живе життям працьовитого мураха і, коли йому щось виривають із рук, він понуро замикається в собі, відходить глибоко, в таємне місце, і там десь гомонить свої молитви, підносить шорстку скаргу до Бога, якого він бачить живими очима, і дивується, що той мовчить.

Іван роздумує — що ж далі? З усього пророчисто видно, що з ним твориться одна з тих комедій, яким назва мільйон. Івана пустили, але це тільки для ока, бо дуже, бачте, ті люди мудрі. Їм, бачте, треба не тільки вбити когось своєю рукою, — їм треба, щоб те тіло, та голова сама себе на-

перед убила, щоб та душа, ще поки вона в тілі і може відчувати, сама себе відцуралася, сама себе зганьбила і сама себе заперечила. Так. Дуже є мудрі ті люди, що борються за правду. Саме тому й пустили вони Івана. — Він ще сам прийде. Прийде!

На всякий випадок Іван рішає не ночувати більше в хаті на своєму звичному ложі, а робить собі діру в задній клуні, в ожереді старих кулів. Добре, що не знайшли всіх рушниць і що має ще пару тих ґранат. Невеликий це захист, але в крайньому разі завжди можна, замість убити себе, післати в очі тим людям шматок такого заліза.

І коли, натрудившись за довгий день весни, Іван, мов ведмідь, влазить у своє лігво, коли йому за комір сиплються остюки і чути млосний запах мишей, йому знов і знов тиснуться до мозку згірдливі думки про цей світ, а найбільше про цих людей. З лугу доноситься жаб'ячий спів, що нагадує йому ранню молодість, навіть дитинство, і йому не хочеться вірити, що це той саме гамір, який він чув у ті часи. Адже це було тоді таке приємне, якась була тоді злагіднююча гармонія і прохолоджуюча свіжість, а тепер він у цьому почуває себе ніяк некраще, ніж хрущ у стиску долоні.

Інколи трапляються холодні ночі, днями дме вітер зі сходу, поля висихають, а пісок на кучугурах біліє, мов сніг. На полях мляво і байдуже волочаться борони. Стало сутужно з кіньми, бо надто розвелось тієї кінноти, а плуги, а борони самі не хочуть тягнутись.

Однієї такої темної і свіжої ночі, перед Юрієм, у двір бадьорим кроком в'їхало кілька вершників. Мар'яна збудила Івана. — Чуєш? Приїхав Микола Іванович... — Іван виряхався зі свого лігва, звівся на ноги, обтрусив порожнє колосся і повільно,

хитаючись, мов матрос, вийшов у двір під повітку. — Го, го! Ти, бачу, генерал, — каже Іван. — Що там доброго?

Вийшли в сад і зайшли у вишник. — Все добре, Іване! Всі твої гості, голубчики милі, прийшли і покаялись. Тільки Голобенко щез. Кажуть, у красну армію подався. Майся на увазі.

— Чорт їх усіх бери, — каже, байдуже позіхаючи, Іван. — І так вони все знають. Принаймні мене вже питали про Таню, — і Іван розповів про свою зустріч з брюнетом.

Після цього довго і переконливо говорить Водяний. — Нічого! Нічого, брате! Не дайся лише вибитися з сідла. Українська армія готується повною парою. Чуємо, що приходять галичани. Дін також рушить. Ось тільки настане літо — побачиш! Горе з тими політиками... Той старий дурень Денікін. Затявся і ані руш. Йому, бач, це слово не пройде через горло. А без нас вони ніколи не зломлять Троцького. Без України, кажу тобі, не можна тепер уявити політики в цьому просторі. Це неясно хіба сліпим. Тупість тих монархістів феноменальна. Ленін бодай знайшов того деґенерата Коцюбинського. Все таки якась умовність перспективи.

Водяний говорить довго , Іван слухає. Він, видно, багато знає про ці справи. Десь по другій ночі розпращався, махнув з товаришами на сідло і від'їхав.

На хуторі — насторожений спокій і велика, тягла, без перерви праця. Сад цвів і відцвів, заспівали на всі лади солов'ї. Очерети розгорнули густу шелестючу зелень. По болоті настерливо і сердито дерчали деркачі та розгулювали на своїх рожевих патиках переборщено елеґантні чорногузи.

А Дніпро прочистив масив свого тілища і лив-

ся, янтарно-прозорий, у соняшну далечінь. Все тут пахло — небо, земля, вода і рослинність.

IX

На хутір, ніби м'яка вата, ліг спокій. Шуміли Ольга, Андрій і дівчата. Тепер з ними кінець, роботи не стало, Андрія забрала школа, Ользі сказали бути дома. „Навідувався" Микита, вривалась Наталка. У них там повні голови клопоту, місто під самим боком, і комісії, мов вітер, вимітають засіки. Хліб „пішов" на Москву.

Невідомо тільки, чи доходив. І зумрудно зелені і лунко глибокі гаї запихалися сторожно дядьками, випинались назверх обрізани, виростали зненацька, як стій герої. Засідали здовж насипу, яким котились „ешалони", і пускалось все „под откос". Паротяг, звичайно, мов п'яний дядько, котився додолу і там поволі згасав. — Піймався голуб! — Кропи! — чути солодкий шепіт, і серія з „Максіма" поливала вагони. А там уже, як доведеться — котили назад і самотужки...

А вечорами „братський пролетаріат Украйни" обертався з героїв у дядьків-гречкосіїв; все сиділо кругом на лавах, міцно курило і хтось там, отак між іншим, казав: — А чули? У Линівцях знову спустили...

— Інтересно — чиї?

— Та мабуть, недалеко ходить. Тільки не дуже з того вийшли. Прийшов карательний, і половина села пішла до Бога.

— І так задаремно? — дивується котрийсь спокійно.

— Ну, щоб так задаремно... На Козубівці карательний перейняли, так половина втекла, а решту все таки зняли... А командира на аркані

до самої Марусі приставили, — казав безперечний знавець.

— Мусіло бути смішно.

— І було, братця! Співав, кажуть, „ципльонок жарений, ципльонок тоже хоче жить". Я, каже, „ваш"!

— Ха-ха-ха! і, кажеш, повірила?

— Повірила. Підеш, каже, до Бога, і там тебе за той український хліб приймуть.

Нап'яття швидко росло, вздовж і впоперек гасали без ладу чутки. Петлюра не сходить з уст; все таки, кажуть, посунув і валить. Денікін також з півдня пре.

Земля. Це була українська, сіра, бура, пражена сонцем земля. Горіли широкі шляхи, крились згаром попілу степи, бронзові лиця оліїлись густим потом, гарматні гирла надривно гикали. Схід!

На початку травня хутір знов розтривожено. Приходили раз і другий, питали все Івана і все „не застали". „Діло плохо", як казав Дмитро, якого теж тягнули і теж питали про батька діда та прадіда і навіть дві доби тримали. А востаннє приїхали верхи, а один, надто щирий і кирпатий, з рязанським акцентом, казав у ніс: „Нічаво! Атищім! Ми, брат, зоркіє! Сам явітся! І Таньку вашу паймаєм!" І все таки поїхали.

Після цього на хуторі звинність. В саду копають ями; зерно, картини, білизна — все криється дерном, ховається під землю, у глибінь. Машини з клунь — на двір, коні — в Гісен, корови — на забару. Охляп на рудому коні угналась на подвір'я Наталка, не злазить з коня і на ціле горло кричить: — Гей! Мають спалити хутір. Той наш придуркуватий комбіднота сказав батькові, що хочуть спалити хутір. Робіть щось!

— Чого ти, Наталко, кричиш? — казав поволі Григор.

— Господи! Як чого кричиш? А де той ваш Іванисько?

— А навіщо він тобі? — через вікно питає Мар'яна.

— Діло маю! А ви не бійтесь! Перемелеться і буде борошно!

— Іван у Гісені.

Наталка жене рудого, стрибає через перелаз, мчить крізь сад під гору, чвалає полями, а вітер жбурляє хвилею збіжжя. Жене просто на ліс.

Табір Іванів у тому самому місці, де на Різдво клали багаття. Ширінь і вигляд кругом на луг, і очерети туди, де прудка річка в'ється грузькими багнами і зникає в рукав Дніпра, що відділив від лугу великий Канівський острів.

Тепло, тінно, затишно й безпечно. Дорожиною йдуть решітківці на свої сіножаті, ззаду за лісом поля без дороги — лише пшениці й перепілки, та десь далеко дзвінко б'є зозуля. Трава ще зовсім свіжа, мох оксамитний угризся в ґрунт і манить пахом духовитим лягти та лежати горілиць, щоб чути було, як дзвенять сосни, як вистукують по їх клейких стовбурах жваві, барвисті ятли або мінливо гудуть спокійні джмелі, прив'язані на одній струні невидимого інструмента.

В такому чаду барв, запахів, звуків Іван, що лежить раз черевом, раз спиною, що має витягнуті і притиснуті до землі всі свої сильні члени, повільно наповняється дивними соками — від самої землі, що дає ту п'янку живицю сосні і каже череватому джмелеві бреніти над кожним віночком лілового дзвінка чи пухкої, жовтої бабки. Іван напинається, йому тріщать кості і тягнуться повні крови жили. Здається, Іван — це звір, в якого жилах тече пекуча, дика, пересадно червона кров. Які тільки марева не тиснуться в мозок, коли п'янить той мох, а під боком на досяг руки, під ку-

щиком зеленого глоду, лежить набита рушниця і дві поржавілі ґранати.

Іван приплюснув до моху, руки, хрестом склавши, підсунув під потилицю п'яні, але чисті, очі втупив насторч у щілину між соснами: там у чистій ясності, в дикому захопленні, бринить над лугом блакитний чорногуз. Як він хвойно крає і крає навскіс повітря! І, мабуть, дзвенить, коли тонкими крилами ламле гострий спротив простору.

А трохи далі від Івана, в залізних путах, пасуться коні, Дмитро на узліссі вартує, як сказано, щоб завчасно звук подати.

І раптом ззаду, згори Іван чує: — Го-го! Пугу-пугу!

Іван зірвався, послухав рештки звуку, сприйняв його, як свій, напружився і свиснув... Як колись свистали всі, що по лісах бували.

З кущів проскурини показалась Наталка — червона, трохи засапана, з веселим, мов спіла вишня, оком. Постояла хвилину і засміялась. — Знайшла! — сказала і розтягнулася на мосі. Її голі, міцні литки і загорілі босі ноги загрузли в мох. — Знаєш, Іване? Сьогодні матимеш гості, — казала, лежачи навзнак, але відразу перекотилася на правий бік.

— Де?

— Та тут! У тебе!

— А хто казав? — питає Іван і бачить пишні, дужі перса, ніби в коня, що дихають хвилююче.

— Та я кажу.

— Які?

— Не наше діло. Гості, братику, і досить. Ну, й ти, кажу тобі, цікав, як наша Манька. А бородище! Господи! І як тебе та й цілувать? — тут Наталка хихикнула.

— Знаєш, немає врем'я. Таж робим революцію, не знаєш? — казав Іван і також сміявся.

— На любов повинно завжди врем'я бути, — ніби вона не розуміє, та соковита дівка. І при цьому підсунулась до Івана, обняла твердим відліктям і притиснула свіжу свою щоку до його рудуватої щетини. — Ну ж і колючий — як суха стерня. Ну, чому ж не цілуєш?

— Не вводь, Наталко, в гріх, — ніби спокійно каже Іван.

— Якого там! Бери! З Богом порахунки колись зведемо, — сказала дівка.

Іванові заграли очі, міцно обняв дівчину за сильну повну талію і повалив на мох...

А по часі Наталка казала: — Бачиш, яке гаряче наше плем'я. А я давно збиралась до тебе в ці місця. Колись згадаєш, братику, Наталку. Прекрасна, скажеш, дівка. А в тебе, скажу тобі, також рука... Такого б мені чоловіка.

— А що ж Семен?

— Слабкий, — сказала байдуже і сумно.

— Ну, ну, Наталко, — сказав Іван. — Ти краще смійся. В тебе коштовні зуби.

Нічого не сказала, взяла ґвинтівку і через глід прицілилась на лу

— Лиши. Таж набита.

— А що як бацну?

Іван простяг руку і відняв рушницю. — Наробиш шуму. — Ну, так піду. — Встала і обтрясала широкі фалди спідниці. — Прощай, — сказала, майнула фалдами і зникла за кущами.

Ой, цвіти, розцвітай, сад зелений!
Вийди, мила, вийди, любко, у гай! Гей!

— чути було з-за кущів сильний, чистий альт. Іван слухав пісню, жадібним ухом ловив той голос, і було йому винятково догідно. Над самою кручею стоїть сосна, міцно збита громами і щиро облита довгими пасмугами загуслої живиці. Вона пахне, мов кадило.

Іван знову повернувся навзнак, підложив так само руки під потилицю і міцно випростався. Чувся звірем, первинною силою, був соковито вдоволений і ще менше почав думати, що там, за тими житами, твориться. Дякував зеленому своєму Гісенові, що він шумить, що ростуть ті сосни і сосонки, що барвіє широкий луг та літають борзькі чорногузи. А над усе дякував тій міцній людині, що прийшла, закрила пристрастю дійсність і пішла з піснею. Відчув, що Наталка потягнула його за собою, як звичайного собаку.

Не було куди йти і що робити. Та й не можна було... До самого вечора лежав на кручі, злившись разом з пнями, що, вгрузлі в землю, заливаються поволі мохом. Їсти принесли, сказали — „все в порядку", запитав про батька. Дмитро забрав коні, повів до броду, облив їх водою і привів назад.

Між дерева напхалась темнота, і стало чорно. Прийшов Дмитро і, граючись, розложив багаття. Іван обгорнувся кожухом, підложив під голову купу моху з дерезою, надихався мішаниною земних запахів і задрімав. Йому ввижалося, що він на фронті, що тут десь тягнуться окопи, на горі — застава і зараз відкриють гармати вогонь. Чорне підземелля, вогкість — і на тому прокинувся.

Нічого нема. Все в порядку. Далі продовжував свій півсон — про те, як в таборі полонених сказали, що кінець, що вони йдуть додому. Як то легко збиралось і летілось хорими крилами на той вимріяний схід... Як спалось на запльованих помостах станцій, між тифозними, чекалось поїздів! І як то пилось „кіпяток" без цукру — і жилось, і страшно жилось, і жити хотілось. І нарешті — на! Україна... Київ... Дніпро... Хутір. І от на цьому лугу недавно бігали, і того дня він був, здається, у фраку, — тисячу років тому, перед цією підлою

ерою... А тепер тільки врослий в землю звір-звірюка, якому нічого навіть не шкода.

І знов задрімнув Іван, і вогник Дмитрів погас, і стало вогко. І раптом гукають: — Іване! — Він зривається, згріб у праву рушницю, в ліву — бомбу, встав і наслухує, мов лебідь, загрожений ворогом. — Іване! — чує згори виразно голос Наталки.

— Це ти? — кинув від себе Іван.

— Та я, — стишено й ласкаво.

— То ходи, — кидає далі в темноту перед себе.

— Ні. Ти ходи! — відзивається темнота.

Іван обережно, весь схвильований, ступає, під ступнями тріщить хруст. Зупиняється, ніби не вірить, і наслухує. — Сміло вперед! — кличе Наталка.

Іван виходить і бачить, що ті кущі ховають не одну Наталку. Біля неї — кілька тіней. — Руки вгору! — тріпнуло Іваном, але це була тільки одна секунда. До свідомости дійшов голос Водяного.

— Здоров, Іване Григоровичу!

— А! Здоров! Здоров!

— А яж тобі казала, що гості будуть. Не вірив, — говорить Наталка.

— Герой, герой! — поплескав Іван по плечі Наталку. — І що там сталося?

— Нічого не сталося, все стоїть на місці. Хочемо забрати тебе з собою, — каже півжартом Водяний.

— Що це за химерія така? Мене, скромного гречкосія, і втягувати в героїчні справи.

— Нічого. Не будеш, брате, каятись. Наталочці вдячні, що привела. Але — відразу в путь! Пішли, пішли, — сказав Водяний.

— А це таки направду треба? — питає ще Іван.

— Ну ж ти і боягуз, Іване!

— Зайці, Миколо, також потрібна вигадка. Не всім же бути тиграми. Хоча б сказав, куди й пощо, а то, чого доброго, хочеш здивувати старого вояку. А маєш хоч порядного коня?

— Пішли, — сказав Водяний.

— У мене тут, Миколо, хазяйство.

— Не бійся. Я залишаюсь, — каже Наталка.

— А пукавку брати чи ні? — питає Іван.

— Краще брати, — вже на ходу каже Водяний.

І всі пішли під гору, поміж клейкими стовбурами, потріскуючи сухим хмизом. На узліссі стояло четверо коней, і один з них для Івана. — Ану, чи лишилось у мене хоч на нюх табаки від козака. Господи поможи, а ти, Наталко, не дивися, бо все таки кришка сорому лицарського у мене зосталася, — говорив Іван і тяжко звівся на сідло.

— Баттарея! За мной! — скомандував згори.

— Я мав намір взяти для тебе корову, та не було під рукою, — казав Водяний.

— Мені здається, що скоро і ви на коровах поїдете. Цікаво, де це ті коні беруться, — розважає Іван.

Поїхали ступою, узліссям, гусаком. Позаду Іван. Лишилась Наталка, сама-одна на узліссі, в тіні кучерявої сосни. Ніч духманна, темно-прозора, полтавська. Справа — поле з хлібами, зліва — сосни та дуби. Тихо і свіжо, назустріч тягне болотом. Коні йдуть, спотикаючись, інколи травою узлісся, порою полем убрід, по черево, пшеницею. То тут, то там випурхують сполохані сонні куріпки, смертельно кричать і стрімголов вгрузають у порожню, темну безвість.

Десь тут, справа, на узгір'ї має бути хутір Свининці, зліва за лісом — болота, ген аж туди, до Роздолу. Просто — хутір Пильний зі знаним своїм тартаком.

— Моє царство, — казав Водяний, показуючи перед себе нагаєм у темноту. — Аж до Переяслава большевика і на рецепт не дістанеш.

— Це здорово, — казав Іван. — А я на своєму віку навіть офіцером бував, а от козакую вперше.

— Не зашкодить і це, відповідає йому здалека Водяний.

— Екскурсії в історію бувають також приємні. Наприклад роблять розкопи, — говорив Іван, а кінь під ним спотикається. Обидва хлопці їхали мовчки.

Водяний їхав рівно, весело, звично. Здавалось — не кінь з верхівцем, а кентавр, що легко, ніби по хвилях, гойдається верхом своєї голови.

— Ваше високоблагородіє! А чи скоро будемо на місці? У мене починає паритись зад, — невгавав Іван.

— Коли б ти був попав у руки того брюнета, він би тобі ще не так спарив, — казав між ішним Водяний, бо думав саме не про те.

— А тиж його відки знаєш?

— Був з ним кумом.

Виїхали на пільну дорогу, і Водяний мовчки рушив у чвал. За ним потягнулись обидва вершники, а на певній віддалі рушив і кінь Іванів. Іван пригадує собі свої часи на коні, було, здається, зовсім отак, тільки за ним звичайно гриміли колеса гармат і рипіли сідла. Раз-два, раз-два, раз-два!

Дорога м'яка, коні бігли граючись, запахло кінським потом. Ліс скінчився, і наліво забілів туман над болотом Роздолу. Скоро звернули ліворуч, і Іван пізнав роздольський тартак.

В'їхали на широке, обведене сторчовим парканом, подвір'я, перед подібним до морозівського будинку. О, Іван знає ці місця і за молодости бував тут залюбки, бо була тут знана свого часу панна Ганна, яка не одного брала у свій полон, а між ними також Івана. Тепер, здається, її нема. Вийшла заміж десь до Хоцьок і також, здається, зосталась „московкою".

Одно з вікон будинку світилося, вершники мовчки зійшли з коней, Водяний та Іван передали свої коні хлопцям, а самі пішли до хати. У сінях висів закоптілий, круглий ліхтар, а на скрині з висівками сиділо двоє з ґвинтівками між ногами і бомбами за поясом. При вході Водяного обидва встали. — Здорові були! — кинув Водяний. — Дай Боже, пане сотнику, — відповіли ті з посмішкою. Водяний з Іваном увійшли до більшої кухні і, поки Іван озирнувся, Таня вже висіла в нього на шиї. — Іване!

— Здорова, сестро! То й ти тут? — казав Іван.

— Тут і ніде, — казала швидко Таня.

— Сидить? — спитав Водяний. Таня йому кивнула. Водяний підтягнувсь, осмикнув блюзу, пригладив волосся. — Прошу! Заходь, — сказав до Івана і показав двері навпрост. Незграбний, з розбитим волоссям, Іван повільно вступив у двері.

Простора, слабо освітлена, з завішеним вікном кімната. Справа під вікном, на зеленій плюшовій канапі півлежав знайомий Іванові брюнет з будинку Демідова. Тьмяно горіла нафтова лямпа, повільно цокав великий стінний годинник. Посередині — застелений білим настільником стіл, біля нього стільці, на ньому пляшки, чарки і закуска.

Іван зупинився. На обличчі в нього „не може

бути". Дивиться вперто, бачить виразно, очі виходять з орбіт — і, хоч убий, не повірить.

— Підходь, він тепер не кусає, — сказав Водяний, підійшов до столу і відразу налив три чарки. — Сідай, — кинув до Івана. Іван сів. — Так вип'єм, таваріщ, — звернувся Водяний до брюнета. Той підвівся, простягнув мовчки руку і спокійно взяв чарку. — Здається, знайомі, — кинув Водяний по черзі головою до обох своїх гостей.

Іван не відповів, мовчки випив, а брюнет також випив і сказав: — Да. Знакоми.

— А знаєш, хто це такий? — звернувся знов Водяний до Івана. Іван понуро мовчав, а Водяний продовжував: — Товаріщ Шнейдер, також Граль, а також Петров. Зараз він Петров. Головний уповноважений верховного ревкому РССФР для боротьби з бандитизмом на нашу область, член Р. К. П. Б., особистий секретар товариша Лаціса і секретний співробітник главкому Льва Бронштейна-Троцького. Чи правильно, товаришу Петров?

— Совершенно правільно, пане отамане Водяной, — повільно проговорив названий Петров. Тримався певно, спокійно, незалежно.

— Так, — казав Водяний, наливаючи собі й іншим другу чарку, — наші рибалки потрудились, поки його впіймали. Акула. Ти тільки поглянь на нього. А знаєш, як це сталося? Він, як звичайно, ставив ставку на латишів і китайців. І, звичайно, програв. Ході, як відомо, менше вірять у бороду Маркса, а більше в червоний метал, і ми їм, розуміється, стали до послуг. За один імперіял ми знали про кожний порух цієї риби в її глибоких водах. І ще він в одному помилився, цей самий мудрий Петров. Гадав, що ми тут валом підперезані і, прибувши нас убивати, міркував, що дасться це йому дуже легко і просто.

Петров посміхався. Мав зовсім приємний вигляд культурної людини. — А знаєш, що він, братику, плянував? — Водяний раптово встав, підійшов до буфету і виняв велику папку паперів. — Тільки поглянь, — казав Водяний і важив папери на руці. — Це тільки одно твоє „дєло". А таких ми знайшли в нього цілу гору.

— Нічого. За пильність хвалю, — казав спокійно Іван і байдуже розглядав сторінки „дєла". — Нічого, нічого, — мурчав Іван. — Докладно. Знають справу. Потрудились. — А вкінці резолюція: „Ввіду асобих предпосилок сємья Мороз Ґеорґія далжна бить падвєржєна стражайшему наблюденію. Нєкоторие єйо члєни далжни бить ліквідіровани. Пєтров." Іван прочитав ці рядки вголос і замовк. Папку паперів відложив і, здається нею не цікавився.

— Це тот каторий, — казав Водяний, — а що ми маємо його в кишені, це заслуга деяких цікавих людей.

Петров усе посміхався, іронічно дивився на обох, іноді його широка, чорна брова здригалась.

— Ви, капітан Водяной, остроумний чєловєк, — сказав він нарешті.

— Радий старатись, товаришу Граль, відповів Водяний і глянув гостро на нього.

— Жаль тільки, що ваші блискучі дотепи не будуть знані історикам.

— Надіємося, що коли згадають ваше сліпуче прізвище, то побічно згадають і нас, — сказав Водяний і знов налив чарку.

— За помилки, розуміється, платять, і свій борг внесу з відсотками, — казав Петров, — але будьте певні, що ваше підприємство стане вам недешево.

— Дешева рибка — погана юшка. Хочете сказати, що все таки ми програємо. Припустимо. Нам,

товаришу Граль, ішлося і йдеться: вам і всім вашим Лацісам зайвий раз доказати, що голими руками нас не взяти. Ви прийшли, щоб нас тут убити. Але такого сорту люди, як ми, даються нелегко. Наша земля любить піт і труд і вона нас знає, як домашній кіт свій припічок. Ви ж, ґаспада, приходите, щоб убивати. Знаємо. Чуємо вас по запаху. Тонкі знавці психології. Вивертаєте людські мозки. В кишки з чобітьми влазите. Розчищаєте місце, щоб потім на спинах дурнів дістатись до банків Сіті в Нью-Йорку. Кажіть: ми програємо, але програєте і ви, пане відпоручнику Троцького. Програєте! У вас це лежить знаком на вашому носі. Бачу! Куріть, — сказав Водяний і протяг Петрову сигаретницю. Всі закурили. Водяний ходив по кімнаті. Так йому легше говорилось. Петров спокійно півлежав і далі водив за Водяним поглядом. Іван спокійно, зовсім байдуже сидів і, здавалось, навіть не слухав. Дивився вниз, міркував, хитав головою, ворушив устами і віддмухувавсь, ніби на нього сідали настирливі мухи.

— А ви здорово заросли, — звернувся зненацька Петров до Івана. Цей, здавалось, більше його цікавить, ніж сам Водяний.

— Що? — підніс голову Іван.

— Кажу — не голитесь, — повторює своє Петров і з певною ноткою в тоні голосу, яку Іван вичуває і розуміє.

— Робимо великі діла, товаришу, — сказав спокійно Іван. — Немає часу голитися. — І після цього знов упер свій погляд собі під ноги.

— А ви, капітане, даремне хвилюєтесь, — сказав Петров до Водяного.

— Маєте рацію. Колись я хвилювався, ще бувши юнкером, — як дістати двісті карбованців, щоб побувати в Єгипті на розкопах. Тепер інтереси змінились.

— Археологію, кажете, заміняли на психологію, — каже іронічно Петров.

— Хочете сказати — на психопатію, — докинув Водяний. — Погоджуюсь.

— І я також, — тим самим тоном сказав Петров.

— Мільйони здорових, дорослих людей, замість...

— Психопати хіба здорові, — перебив його Петров. — Тримайтеся строго логіки.

— Так, — круто повернувся Водяний до Петрова. — З одного боку ви належите до жовтого дому, але здоров'ю вашому позаздрить кожний бик. На те, щоб невинних, чесних людей стріляти в потилицю, вас ще стане.

— А куди, по-вашому, ціляти, щоб було і тихо, і гуманно? — казав Петров, а очі його вигравали кпином. Водяний не звернув на це уваги, але Іван підняв голову. Дивився на Петрова, ніби щось пригадував.

— Дурак! — твердо і рішуче сказав Іван і сплюнув на Петрова.

Маленька, гостра перерва. Петров не стирає зі штанів сплювака, зривається з місця і кричить: — Пардон! Фраза нескінчена. Який-такий мудрець сказав, що ми стріляємо в потилицю! — гостро й поважно кричав Петров.

— Ті черепи, яких мільйони залишаться на нашій землі, як спомин про вас, — сказав Водяний, прорвавши хвилинне здивовання. — Я вже сказав, що дещо цікавивсь археологією, і ще скажу вам: і за десять тисяч років прийдучі будуть знати, як ви стріляли. І навіть за що. І кого.

— І поставлять нам пам'ятник, — знов тим самим тоном казав Петров.

— І на ньому, пане, напишуть: Людино! Це ті, що стріляли тебе в потилицю.

— Прекрасно, — сказав Петров і навіть трохи підвівся. — Ви, капітане, рішуче розминулися з покликанням. Ви роджені на місіонера християнства, а стали капітаном ґвардії.

— Мав би ту саму честь, — відповів Водяний. — Тепер ви розстріляли б мене в потилицю за ґвардію, а тоді — за „опіюм народу".

— В такім разі попросіть, щоб вас ростріляли не в потилицю, а лоб, — сказав Петров.

— Дурна ви, дурна людина, — відповів на це глухо Іван. — Чий ви син? — звернувся Іван сторч до Петрова. Той раптом згорнувся і замовк. — Ну, чий же ви син? Кажіть?

— Я скажу, — сказала Таня, що зненацька ввійшла і чула останній запит. — Мільйонерки з Бердичева, що почала свій гандель зі щетини і своїх робітників сліпила недоживленням.

— Тому саме я і пішов за простий народ, — зірвався ніби опечений, Петров.

Ніхто йому на це не відповів, а Таня тільки сказала: — Досить вам цього. Ходім.

Іван устав, і всі троє вийшли. Петров знов лишився сам. Що з ним далі сталося, Іван не цікавився, як і не цікавився тим, як він сюди попав, хоча пізніше Таня йому про це оповіла.

Таня засипала Івана питаннями. Як тато, Мар'яна, що Андрій, де Василько, чи добре росте город, питала про худобу і навіть про старого Кудлая. Іван лише казав: — Добре! Були, пограбували, батько хорі, Андрій у школі, Мар'яна шумить господарськи, Василько в Каневі. — А я не раз побувала у ваших місцях, — казала Таня. А Водяний додав: — Це фактично вона виволокла отого брюнета з його діри.

Перейшли на другу половину будинку, і тут нова несподіванка. Іван уперше на власні очі бачить і знайомиться з повстанкою Марусею. Си-

діла за столом над картою, стрижена, добре збудована, карі, бистрі очі. Коли Іван, трохи зігнувшись, увійшов — встала і звернулась до Тані:
— То це той твій брат-кулак?

— Це він і є, — відповів за Таню Іван. — Але вже не кулак, а козак. Мене частують пригодами, а я все кажу, що я на них застарий. Але те, що я тут бачив — варте уваги. Шматок комічного життя. — Іван помітно тратить свою понурість, і життя вливається в його жили.

— Ну, от, — говорила жваво Маруся, пустивши поза увагою останні Іванові слова. — А нам кажуть, що ми тільки перешкаджаємо чесним людям орати. Тепер можете спокійно йти до вашого хутора і поголитися. Гніздо Лаціса на цей район вийнято з коренем. А поки прийдуть нові — повітря зміниться, — і вона бистро глянула Іванові сторч у вічі.

Іван тим часом зважує свою співрозмовницю. Дивиться згори вниз. — Шкода тільки, що ви обтяли вашу косу. Напевно, була гарна, — сказав він несподівано.

Маруся усміхнулася. — Мене і так люблять. За цю голову і без коси дають п'ятсот тисяч. Кажуть, сам Ленін зацікавився.

— Бідний той ваш Ленін, — спокійно каже Іван. — Коли б він мав вашу голову... Гадає, що його папери також вартість.

— Це ваша думка. Знаю її давно, — ухильно сказала Маруся, і її бистрі очі загорілись ясністю. — Пане Іване! (Він вперше чує, щоб його так звали). Хочу вам сказати. Ви, бачу, дивуєтеся, що є так глупо. Зжираємо самі себе і не знаємо — навіщо. Чи так кажу?

Іван дивиться здивовано. — Так! Так, — пристрасно заговорив він, бо йому видавалося, що та жінка, дійсно, тонко чує і бачить його наскрізь.

— Ви хочете, — казала ця дика жінка, — щоб люди стали добрими. А я вам скажу: хай будуть, які є. Треба вірити в дійсність, а тоді прийде ідеальне. На земній кулі нема нічого зайвого.

— Наприклад, блохи, — каже спокійно Іван.

— Ми і тут нічого не знаємо, — швидко каже Маруся.

— Мені вони виразно зайві.

— Вам. Є функції, недосяжні нашому розумінню. Від функції блохи може залежати рівновага світу. І ми цього не знаємо, — казала тим самим тоном Маруся. Іван дивився просто, і на лиці його виринало виразне, ясне здивовання.

— Невже вам неясно, — казала далі Маруся, — що ми, як люди і як народ, виконуємо певну функцію і мусимо бути жертвою свого приречення. Ми причеплені до Росії. Росія була і буде Росія. Кажуть навіть, що і ми її творили. В кожному разі вона, Росія, хоче бути постійно розп'ятою, щоб з неї стікала кров, щоб тіло її терзали. Колись вони накладали на себе „веріґі", щоб світ спасти, а тепер вважають, що мало самим носити „веріґі". Вони накладають на цілий світ. А ми з вами, пане Іване, повинні тягнутись у хвості на Голгофу, щоб бути розіп'ятими разом з великим російським народом, хоча ні ви, ні я і ніхто з нас ні колись, ні тепер не мали найменшого наміру, пане Іване, бути такими великими мучениками. Але я чула, що ви не хочете жити без Росії. Що вам потрібні великі простори. — Маруся казала ці слова уривно і при цьому поглядала на свого співрозмовника.

Іван мовчав. Здавалося, що в ньому родиться якась думка, яку він мусить висловити. А Маруся ловила момент і била далі в те саме місце: — Коли хочемо волі, мусимо битись. Від Росії мусимо геть. Распутін чи Ленін — все одно. Не жа-

літи ніякої крови. За удар — два. За насильство — подвійне насильство. З ними треба бути подвійно жорстоким, бо іншої мови вони не хочуть і не можуть навіть чути... Пане Іване!... — казала Маруся, і зуби її при цьому ціпились.

Іван ніяк не чекав такого. Таке почуття, ніби та жінка тримає молот і гатить ним безпардонно його по черепі. Водяний і Татяна сидять при тому і пильно, напружено стежать. Таня переводить погляд — раз на Марусю, раз на брата. Іван сидить зі своїми патлами, як гора, в ньому чути силу. Під ударами того молота він тільки кліпає очима. „Який він прекрасний", — думає при цьому Маруся. Те саме, але з іншого боку, думає Таня. Що він скаже? — стоїть на обличчі Водяного

— Хм... — сказав по часі надуми Іван. Пальці правої його руки, що лежачи на коліні, поворушились. Витискав повільно з себе окремі слова. — Хм... Кажете добре. Подобаються мені ваші слова і навіть ваші діла. Чув про вас, а тепер бачу. Гаразд! Може навіть, ви піймали справжню рацію, і нам, малоросам чи українцям, дійсно, як кажете, було б краще — геть. Стягти тугіше границі і замкнути замки. Але я питаю: як? За удар два? Гаразд. Коли почнемо рахувати, програємо.

Я, — казав поволі, по короткій перерві, Іван, — ще бувши в Німеччині і спостерігаючи там життя, прийшов, собі на горе, до такого виразного висновку: одного разу всіх переможе і всіх задушить не меч, а розум. І не маса, а одиниці. І не геройство, а творчість. Час меча, панно Марусю, — вибачте, що так вас назву, — вже минув. Надходить час машини. Воювати будуть далі, але тереном бою буде не земля, а небо. Отуди, в стратосферу підуть змагатись. Тут, на землі немає

місця. І виграють завжди ті, що матимуть більше машин. А є такі, що їх будуть мати.

— То ви проти нашої боротьби? — бистро спитала Маруся.

— Чого така нетерпеливість? — спокійно сказав Іван. — Я вам думку викладаю. Я служив в артилерії і добре знаю математику.

— Страшно цікаво, — сказала Маруся. — І я заскочена. Невже Жюль Верн? Але тепер? Зараз? Треба ж нам... Як вам сказати? Не можна чекати машини... Тепер ще б'ються шаблями.

— О! Спитайте краще того Петрова, що сидить за стіною. Той вам інше скаже. В них там повно глупої хитрости. Чека! Але машина і їх розчавить.

— Ну, знаєш, Татяно. Маєш, кажу тобі, братика... Я!... Аж стало душно...

Татяна спокійно посміхалась, а Іван замовк. Видно, хотів тікати.

— Ну, ну, ну! Гаразд! — сказала знов Маруся. — Я ніщо інше, як звичайна попівна, і за гітарою та поповичами не мала часу набратись великої мудрости.

— Маленька мудрість — найкраща мудрість, — понуро сказав Іван. — Ви своє робите мудро.

— Але що тут байки! — раптом змінила тон Маруся. — Таню! Треба наших гостей... Чи краще — нашого гостя чимсь почастувати.

— О! Я вдоволений, — сказав Іван. — Я зрозумів, що ми себе розуміємо. Квит! — проговорив він ще і встав. Було вже над ранок. Водяний і Таня провели Івана на двір. Там чекав на нього осідланий кінь і провідник.

X

На світанку, поганяючи залізним путом, тяжкі морозівські кобили, на хутір з розгону ввігналась верхи Наталка, а за нею Дмитро. Напхані травою коні мали великі здухвини і тяжко відсапували. Біля колодязя дали їм пити і відразу завели до порожньої стайні, що кілька днів зяяла пусткою.

На хуторі був на ногах один Григор. — Дядьку! — гукала через двір Наталка. — Маєте коні! А Іван прийде пізніше! Канів забрали повстанці!

— А звідки ти знаєш? — питає їй назустріч старий, який щойно скінчив свою ранню, на схід молитву.

— Знаю, — кинула Наталка, побігла до кухні і вдерлася, мов буря, до кімнати Мар'яни — та ще спала.

— А! Це ти? Що сталось, Наталко? — зірвалась Мар'яна. — А де Іван?

— Нічого не сталось. Жив і здоров. Прийшла до нього, а він лежма лежить. І так мені стало його жалко. Така, думаю, сила жива валяється. Скоро прийде, — закінчила своє Наталка і намірилась іти.

— А де ж він тепер? — швидко питає Мар'яна і збирається встати.

— Десь там з Водяним подався.

— А куди?

— Це вже я не питала. Хай собі їдуть, здорові. А Іванові, як прийде, скажіть, що його вітаю і, як буде треба, прийду. Бувайте здорові! — і вийшла.

Зводився міцний ранок з росою, куванням зозулі, що доносилося з самого Гісену, з клекотом чорногузів на другій клуні. Над лугами ще стоя-

ли молочні розводи туманів, дикі качки з напругою летіли в напрямку Дніпра.

Кудлай уже кілька разів оббігав знані свої місця. На паркані, що ділить город від двору, в'ється зелене свіже гарбузиння і хрипко горлає огненної барви півень. Ластівки любовно гомонять і в'юнко шмигають попід стріхи. А пасіку вдарило ранкове сонце, і вона, мов кобза, многострунно і дзвінко бринить. Старий Кандор уже натягнув свою сітку на лису голову і совгається поміж вуликами, а трохи нижче Омелянчиха і Горпина, з високо підтиканими спідницями, обкопують молоді гарбузи.

З головного будинку високо вгору здіймається дим і там, у синяві, непомітно зникає.

Хутір ожив і живе, і гуде, і лунає, і кожна жилка пульсує живою кров'ю. Він був тільки поранений. Одне тільки слово — і все довкруги пішло в життєві перегони.

Коло десятої, сонний, закоптілий і трохи понурий, приходить Іван. Мар'яна зустрічає його на кухні у хвартушку, обіймає його заліпленими тістом руками і міцно цілує в колючу бороду. В плиті горить огонь, шкварчить сковорода, збоку шумить самовар. Іван тут же, на кухні снідає, а Мар'яна про все вряд питає.

Іван розповідає. Мар'яна дивується. Про Таню, про Водяного, про повстанку Марусю і про Петрова. — Правильно роблять, — каже урочисто Іван. І Мар'яна дивується, бо ще недавно був він іншої думки.

— А між іншим... Знаєш, Іване... Давно вже хотіла сказати... — каже несміло Мар'яна і ціла заливається вогнем.

— Ну? — насторожився Іван.

— Я, Іване, вагітна, — і Мар'яна подивилась кудись у вікно.

— О! — вирвалось раптом у нього, мов вибух. Зірвався, підбіг до Мар'яни, взяв за обидва плеча, сильно дивився просто їй у вічі і засміявся. — Прекрасно! — вирвалось із зарослого рота, а після того він міцно і колюче її цілував. Не сказав, що він уже давно догадувався.

Іван вичуває, що ця вістка глибоко вникає в його істоту і паралізує там утому. Мар'яна каже, щоб ішов заснути, що він же цілу ніч не спав, але Іван на ці слова не реаґує. — Я спав цілий день, Мар'яно! Я йду! — І він, дійсно, пішов на двір до колодязя, витягнув відро води, вилив його собі на голову, на плечі, міцно натерся рушником, причесав довге волосся і широкими кроками подався на поле, де Дмитро з Корнієм готувались обгортати ралом картоплю.

Несподівано прибула Ольга. Вона свіжа, щоки рожеві, очі сміються. — В нас знов Україна! — захоплено казала Мар'яні. — Минулої ночі раптом тра-та-та! Бух-бух! Ми зірвалися! Розбили багато шиб. Комісари втекли, пошкоджено будинок Демідова, у школі нема занять, і Василько страх босякує. Він з тим своїм „білим кликом" цілими ночами зникає на Дніпрі. Мама зробила йому нагану і сказала: як що ти ще раз підеш кудись уночі, не пущу до хати. — То що? Я буду жити в курені на острові, як Гек Фін. — Подумайте!

Ольга знає, чого вона прибула. Має вернутись Андрій. Він їй написав такий лист: „Вашій милості, зацній панні і добродійці, доношу покірно, що ваш вірний раб і безнадійно ранений ласкою Амора, після незчисленних років незмірних трудів та пролиття цілих океанів кривавого поту, для наук офірованих, прибуде знов у рідні краї та землі, щоб віддатись опіці Вашої милості. При

цій також прилежитості уподіблено цілую Ваші кришталеві пальчики!

Амікус Андреас."

Думала цілими ночами, а цілими днями співала, а далі не витримала і ось без перерви звивається біля Мар'яни, а з уст її не сходить слово Андрій. А коли ввійшов Іван, накинулась на нього, як буря, і цілувала в руду бороду, потім сміялась, як навіжена; а Мар'яна згодом у кімнаті, коли була вже сама з Іваном, заговорила: — Боюся, що Ольга зовсім помотана Андрієм. — А Іван на це: — Буде цікава пара. — А хіба так можна? — питає Мар'яна, і очі її розширяються. — Коли вони захочуть, — відповів Іван, — можна.

Ольга йде на город. Коротка яснозелена її спідничка має на вітрі. Бере в Омелянчихи копаницю і швидко грабає суху землю. — О! Панночко! Ви так виполете всі гарбузи, — каже Омелянчиха. Ольга лишає копаницю, йде далі, наспівує „Гуси-лебеді", ховається в молодих соняшниках, щоб по хвилині виринути ген там далі, між яскраво зеленими житом та пшеницею. Маки, волошки, кукіль, кашка, жайворонки, сонце і вітер — рве і ловить, нанизує вінками, в думці ловить перепілок, шугає з чорногузами у висотах, розпливається білою хмариною в синьому казані неба.

Потім темні маси сосон та дубів заступають її і хто зна, що там з нею роблять. Вона біжить від стовбура до стовбура, цілує шорстку зелень моху, кричить знизу до ятла, що бавиться життям хробачків. Їй мариться далека путь, океан далечі, ціле небо щастя. І коли бачить жовтого мотиля чи бронзового хруща, чи в'юнку білку з язиком огню, вона виривається сама з себе, і душа її там — в повітрі, на краєчку дубового листа, на галузі сосни, що висить над кручею.

Сміються її, подібні до свіжого ранку, уста, а очі її залиті вщерть силою дужого щастя. З кручі зривається і, розмахуючи руками, як крилами, вона навмисне падає сторч униз, не долетівши до землі, бо, мабуть, вітер, трави і власне серце втримали її на ногах. Під нею вправо і вліво дорожина, спереду — луг з очеретом. Це той самий, по якому вона бігла зимою на ковзанах. Тепер це джунґлі — птахи клекочуть, шумить очерет, гойдаються пірначі шувару. Ольга підняла і широко розкинула руки, випнула перса, і сонце ллється на неї з висот коронатої сосни, яку легко торкнути малим пальцем, піднятим на рівень ока.

Як це дивно, що час не хоче зупинитися, що сонце біжить небом, мов боса дівчина через луг, що стає воно над осокорами Дніпра і що треба вертатися! Ольга простує низом, понад лугом, дорожиною, що гнеться луком довкола морозівського острова. Там, де мала криничина з кадубцем, повна прозорої рідини, з лапатими водяними павуками, Ольга зупиняється, відкидає спідничку, сідає на цебрині кадубця, черкає долонею кришталь води і п'є. Фу! Хитає головою. Насторожено дивиться, бачить чорного птаха, що висить на стеблині, і їй смішно. — Киш! — махає рукою Ольга, птах пурхає і, лаючись, тікає в щілину між шуваром та небом.

Ольга виходить на закрут дороги, звідки видно далекий луг. Сонце вперлось у Дніпро і далі не може. Вода здалека свіжить, осокори облиті сріблом, що скапує на купи червоно-янтарної лози та на калюжі білого піску. „Чекаю тут, до заходу сонця" — думає Ольга. Стає, прикриває долонею сонце, вітер ззаду ворушить волосся, затискає між ноги спідницю. Ольга дивиться туди, де три кущі вербини закривають стежку на Канів. Нічого там не бачить, але вперто, довго ди-

виться, виривається вибухом серце і летить, душа нап'ята, мов вітрило. А час як стій біжить, а сонце погрожує падом, а гори Дніпра підступають, ніби готові підняти цілу землю.

І раптом... І раптом Ольга здригнулась! Тонкі руки й ноги затремтіли. Здається, щось чорніє. Ольга вже потягнулася вперед. Ще нічого не видно, ще нічого не можна сказати. Стежкою ходять різні люди. — Андрій! — виривається в Ольги дико і різко, і вже, мов стріла, летить через трави, осоку, болото, стрибає й падає — зривається і далі біжить. І ось під ногами стежка, перешкоди подолано, руки розставлені, і ось вони, ті обійми, безмірні, як цілий, цілий світ: — Андрійчику! Моє ти ясне сонце! Чекаю цілий день! Андрію! Милий! Рідний! Щастя! — і швидко, швидко говорила, щоб висловити разом усе.

А він несе на плечах тяжкий наплечник. Заходив до Канева, тому й спізнився. — До Канева? До мене? — і знов рвуться викрики зворушеного щастя, якого не можна втримати в межах. А потім ідуть поруч і сперечаються за наплечник. Обличчя Андрія червоне і залите потом. — Дай! Андрійчику, дай! — вона хоче, бачте, звалити той тягар на себе. Андрій сміється, здіймає наплечник, перекладає на плечі Ольги. — Не впади! — каже Андрій, але Ольга вже присідає. Андрій регоче, а Ольга дивується: — Невже це таке тяжке? Що там маєш? — і мацає наплечник, і сама відповідає: — Книжки.

— Дарвін, — кидає Андрій. — А ще Брем! Тепер я взявся за природу — каже Андрій і підкидає наплечник.

Йдуть поруч — рука в руку, нога в ногу, стежка вузька, і ступають травою. Як звичайно, ніби чорна хмарка, з воріт виривається старий Кудлай, язик йому зовсім випадає з рота; він зав-

жди однаково вдоволений, коли може привітати когось зі своїх. Ольга біжить йому назустріч, хапає за товсту, м'яку шию, але він рветься, виривається, легко здіймається на задніх лапах і цілим тягарем валиться з розгону Андрієві на груди. За любов — любов. Андрій міцно стискає старого приятеля. Далі йдуть троє. Брама відкриває свої крила, вікна бризкають сонцем, ялини здивовано шепочуть і стелять тінню путь, вал бозу горить і не може згоріти, між глицями паркана визирають келехи жовтих лілей, з вікна Іванової кімнати дивиться заросле, руде обличчя, а Ольга кричить: — Андрій! Андрій! — і вимахує правою рукою.

Іван, Мар'яна, Омелянчиха, чужі дівки. Андрій звалює наплечник, мокрий і червоний попадає в обійми, всі з гамором втискаються в вузькі двері передпокою. Андрій вивертає нутро наплечника, між стосами книг знаходить те, що приніс. — На, Іване! Добився! Вдоволений? — і подає Іванові папір. — О! Це треба відсвяткувати! — каже Іван значущо. — Мар'яно! Дивись! Ґратулюю! — і брати міцно тиснуть руки, а Іванова тверда, як дошка. Ольга в безмежних висотах, Мар'яна м'яко тисне Андрієву руку.

Приходить повільно й похило старий, ноги сірі від землі, син цілує брудну руку, Іван подає папір. — Ага! Свідетельство! — каже старий, хоча не бачить. — Подякуй Господу Богу!

А ввечері ціла родина знов у знаній, своїй, старій їдальні, довколо просторого білого столу. Вікна навстежень у сад, мотилі і хрущі, і різні запахи, і легкі шерехи. Лапата, мов павук, нафтова, з бронзи, лямпа, горить над столом і виливає рештки світла за широке вікно на кущі аґрусу та порічок. А разом зі світлом виривається-

ся і летить у темінь вечора багато сміху, що цього разу звучить, мов гімн перемоги.

В повітрі цієї весни і літа з їх зливами, блискавками й озоном вичувався також чад і гар боротьби розбурханих пристрастей. Громи на землі і на небі. Часом „раннім ранком, на зорі", отам під туманами, в напрямку Золотоноші. Іншим разом гриміло з-під Переяслава. В усіх кінцях світу гуло й гриміло, а земля, здається, мовчала, ніби приречена, тільки іноді брязчали вікна відгомоном великого гніву.

По шляхах і дорогах завжди якісь вояки, а за ними завжди стара, оббита „шостидюймовка". Засмажений сонцем і підбитий вітрами Ванька лоскоче гармонію і співає: „Ех, яблочко, куда котішся? Попадьош Махну в рукі — не воротішся", а на грудях його брудного убрання, як знак його темноти, якась ганчірка, і ця мудрість жене його якраз по цьому шляху, щоб упасти „в рукі Махну" або самому його піймати. А обидва звуться Івани.

На хуторі, з раннього ранку і знов до раннього ранку — праця й обережність. Тяжке і ненависне місце, бо тут росте пшениця і стоять спокійно корови. Це — злочинне місце, і воно мусить бути покаране. Люди з хутора добре знають свою вину і сплять обережно. Коли вертаються з косінки, один із них бере на плече зброю, стає десь за кущем розцвілого жасмину і наслухує мову ночі.

Старий Кандор, дуже вже старий, але міцно живучий, закоптілий всередині бакуном, назовні сонцем — ціле своє життя має діло з дрібними бджолами. Вечорами він звичайно сідає на призьбі, завжди на самоті смокче цибух своєї, подібної на глечик, люльки, похитує головою, ніби на лисину його сідають мухи, і спокійно бурчить: —

Дожилися! — І після цього виймає повільно з зарослих уст цибух, міцно спльовує, а потім довго витирає мокре місце на колінах полатаних штанів.

Інколи бувають зливи, б'ють громи. Літо духманно-тепле, з молочно-білими туманами по темнозелених лугах. В очеретах зграї качок, схожих на шматки крилатого вапняку, крейдяно білих чайок, цибатих чорногузів. Газет тепер не читають, а вісті йдуть від вух до вух, а інколи просто летять з вітрами. Знають, що „комунії прийшла остання година", що десь там „Петлюра петлює", а звідти, як Дін „пре Денікін". — Господи, Господи! Чекали ми того добра — чекали! — чується повна докору мова, — а тепер не відмиєш ніяким милом, — як чума, хай нам Бог простить. — А я б, люди добрі, сказав, щоб їх усіх забрав нечистий, і це було б те найлучче, — каже котрийсь, наймудріший.

А одного разу, після кількох місяців надуми, використавши нагоду, що біля нього саме була його хора дочка Маланка, яка майже нікуди не виходить і яка майже ні з ким не говорить, старий Кандор сказав: — А знаєш, за що вони, оті Леніни, воюють? — Маланка навіть не подивилась на Кандора, але він такою увагою не розчарувався. — За хліб Божий, — відповів собі Кандор, а по часі додав: — Але хліб, дитино, росте тільки в душі доброї людини. В порожній душі ніяке зерно не зійде.

Кандор, на жаль, дуже рідко зустрічається з Іваном, а ще рідше з Андрієм. А вже зовсім не зустрічається з доктором Лоханським, а ті навчили б його багато дечого. Старий мусить затикати вуха ватою зі свого старого піджака, бо йому стає бридко, коли з усіх боків стільки говорять про смерть.

Іван ці місяці живе вісткою, яку дістав від Мар'яни. Йому здається, що час розпочати наступ. Цікавиться кожною діркою в плоті, хвилюється кожною коровою, що телиться, шукає по хуторах коней, цілі тижні проводить з ковалями в кузні, де куються нові плуги. А Мар'яна росте й наливається, ходить поважно, зріє, мов колос, виймає старі намітки, обрізки перкалю, а коли приходить увечері Іван і бачить ті клаптики білої матерії, йому здається, що це підготова виграти найбільший бій.

А Андрій хай собі не думає, що шматок паперу, який він дістав недавно, це є кінець. Ні, він так не думає. На осінь їде до Харкова і вступає в університет. Чому саме до Харкова? А тому, брате, що Київ надто робить революцію. А нам треба, брате, вчитись, бо час не чекає, а життя коротке. А тим часом Андрій сидить над природою. Днями на лугу з косою, вечорами в кімнаті з Бремом, ночами в саду з рушницею. Йому інколи здається, що все таки на цій землі і саме в ці дні, з цього великого хаосу родиться не менш велика епоха. Йому також здавалось, що ті молоді душі тому так легко згоряють, що занадто рано вибирають глибоке плавання. Погляньте, думав він, на рибок, що тримаються мілкого берега, щоб знайти собі поживу і захист, бо там, у глибоких водах на них чигає смерть. Милі рибки! Їм треба вирости.

Григор усе носиться з „колькою в ребрах". Все ті кляті Головенки отоді-о, у святу ніч наробили. Втручався доктор Лоханський і знайшов, що там щось звихнене, а старий, як сказати по щирості, не любив і не любить ніяких таких лікувань, коли треба гаяти час. Десь там щось болить — хіба варто тратити слова? Живе тіло.

У Каневі не було ніякого порядку. Прорива-

лись то одні, то другі, пролітали навиліт містом Мостом через Дніпро тягнулись довгі обози — раз туди, раз сюди, над Ліплявою часто стояла хмара куряви й диму, а господарі спішно, на охляп тікали в напрямку хутора, де менше битих доріг і більше лісу.

Наталка завжди готова. Її не бере ніяка зморе — той самий сіяч і косач — слава і гордість Микити. Не було вже більше Водяного, ніяких чуток від Тані. Казали, вони подались отуди на правий беріг, але правий беріг широкий і довгий.

Прийшли своєю чергою жнива. На полях, як це не дивно, скрізь пшениця з грубим, жовтим колосом. Сито й жадібно живе земля — зерно приносить двадцять зерен, жовтих і пахучих, як віск, і цінних, як золото. Міріяди їх є, тих зерен, у півкопах по тридцять снопів. Жовті стернисьа нагадують вилущений соняшник — в очах Василька, що саме пасе „на росу" своїх вісім корів.

Сонце вже давно знялося; над горами правого берега, над ствердлою сухою землею, над білими пісками і збронзовілими кущами верболозів висить півтуман, що місцями мішається з димом барви опалю — від огнів, що кладуть пастушки над берегом Дніпрової затоки.

На хуторі майже порожньо, бо Іван і Андрій, і обидва Кандори, і гурт дівок з Решіток, а між ними також Пріська, поснідавши шумно, пішли „кінчати" пшеницю на клину під самим Гісеном.

На кухні зосталась Омелянчиха, що місить у діжі тісто на хліб, і Мар'яна, що поволі варить обід. У великій печі розкидано палають поліна, і довгі смуги полум'я, вигинаючись, облизують засмаглі челюсти.

На подвір'ї сам старий Григор — струже стругом на козлищі бирюки з ясенини, бо вчора дівчата сварилися, що немає чим в'язати снопів, а

там наспіває ячмінь і овес, багато косінки, повні руки діла. У старого думка біжить по полях, по межах, за жниваркою, за кіньми — котрого з котрим спрягти, бо знов таки вчора хлопці казали, що сірий не зовсім добре везе.

І раптом з'явився Василько, босий, штанці короткі, литки пошарпані стерею, очі великі. — Діду! Там якісь люди — чи не большевики! — швидко й засапано, бо стрибав навпрост через капусту, говорить Василько, а старий не підносить голови і питає: — Де?

— Там над річкою, в кущах, мають зброю. Сидять і когось чекають, здається, радяться.

Старий відриває зір від струга, дивиться хвилинку на Василька. — Біжи но ти назад до корів, а я погляну сам...

Василько побіг назад, а старий зайшов на кухню, сказав жінкам, що якісь там озброєні люди — краще бути насторожі, а сам пішов до комірки, виніс свою рушницю і заніс на передній ґанок та поставив за луткою — і не видно, і під рукою. Потім пішов до самої брами, але нічого не бачить, вернувся назад на подвір'я. Проте назустріч знов біжить Василько і кричить перелякано: — Діду! вони йдуть отудою, поза клунями.

— Поза клунями? — повторив старий, і йому відразу вже стає не зовсім гаразд. Швидше пішов знов до кухні, навинулась якраз, завжди задріпана, в росі, Горпина з цебриком січеної, для веприків натини. — Біжи, Горпино, і кажи нашим, щоб швидко вертались, бо якась там нечиста сила... Та хай беруть з собою рушниці. Біжи як стій... А в кухні сказав обом жінкам, щоб краще вийшли в сад, Омелянчисі додав, щоб пішла до стайні і вивела отуди, за соняшники коні.

— Господи Боже! — каже Мар'яна. — Що там знов?

— Біжи, Мар'яно в сад і там побудь... — повторяє старий. Мар'яна й Омелянчиха вийшли, а Григор зачинив віконниці передніх вікон, замкнув усі двері, взяв свою рушницю і поліз на горище. Звідсіль, з переднього причілка найкраще видно ціле подвір'я і щілину між передньою клунею та повіткою — і гень туди, на задній город і луг. Чому вони не йдуть ворітьми, а городами? Старий побачив кількох людей, пізнав большевиків, вигляд нічого доброго не обіцяв, — свої рушниці несли напоготові. Вони ось уже біля клуні, перескакують через жердини огорожі, йдуть через двір до будинку, розходяться довкола, стукіт до дверей. — Атваряй! — чути знизу голос, але все мовчить, а старий насуплено дивиться крізь визірку, хоч з неї вже нічого більше не видно.

В цей момент хлистко пакнув постріл. — Атваряй! — той самий голос і — міцна матірна лайка. Старий почув брязкіт битого скла, — били до задніх віконниць. Старий перейшов на другий бік горища, нічого не бачить, але чує, що б'ють до вікон, сиплеться скло, лунає матірщина... По хвилині чути, як ті вже перелізли до середини, гримають десь по кімнатах, падають речі.

І раптом від саду — постріл. Ще раз і ще. Старий причаївся за димарем. В кімнатах зчиняється більший рух і лунають постріли. Старий підходить до краю сходів і відчиняє дверцята. Внизу нічого не видно. Постріли падають і падають. Старий причаївся при дверях, рушницю тримає напоготові, брязкіт дверей — і в сінях з'являється постать. Бах! — стріляє Григор, постать смикнулась назад і гидко вилаялась. Старий стріляє ще кілька разів, просто в кухонні двері, знадвору почулись крики і кілька ґранатних вибухів.

Через вікна тікають, хтось заянчав, по короткому часі знизу чути голос Івана: — Батьку! Де ви?

— Я тут! — крикнув старий з горища і відразу поліз по сходах униз. В кухні вже був Іван. За хатою далі бігли, кричали ура, розлягалися постріли. — Ви цілі? — кричав Іван, він весь червоний, піт заливає йому обличчя, волосся дико розпатлане. — Цілий, Іване? А ви? Де Мар'яна? Біжи до неї! Вона пішла в сад! — каже швидко старий. Іван з місця вибігає у сад. Старий іде по кімнатах — розвалені шафи, розтягнуті Андрійові одяги, книги купами під ногами, розсипані папери. Здається, сюди вдерлася частина того смерчу, що шалено летить над оглухлою землею. — Мар'яно! — чути з саду голос Івана. — Мар'янооо!

Старий біжить на ґанок, його чоботи ступають по золочених рамах картин. Не дивиться зовсім під ноги, його очі жадібно ловлять простір, куди побігли з криком хлопці. Там чути постріли, і хто знає, що там саме діється. Рушниця його напоготові, і він шукає тільки підхожої мети, але такої нема.

Старий повільно, насуплено, забувши на мить, що тут робиться, кладе на серце ліву руку, випростує спину, потім кладе на бік рушницю, спокійно повертається та йде по розкиданих речах назад. Якась страшна сила ввійшла в його істоту і, здавалось, він пережив дивну купіль, що підняла його і освіжила. І коли ввійшла Омелянчиха і переляканим голосом сказала, що перед вікнами кухні в кущах аґрусу лежать два трупи і що один з них ще ворушиться, старий суворо поглянув на неї і сказав: — Чого, дурна, кричиш! — а сам поступав, обтираючи рукавом сорочки, мокре чоло.

Через вивалене вікно кухні старий, дійсно, бачить трупи. Він виходить на двір, ступає через перелаз, через кущі кропиви. Перший труп з розгону напоровся на кущ аґрусу, розставив обидві руки, рушниця його відлетіла набік і стирчала цівкою вниз у другому кущі. Трохи далі, під волоським горіхом, обличчям у землю лежить другий. Він нагадує викинуту лаху, яку ворушить вітер. Старий повільно підступає до нього, деякий час дивиться і каже: — Впав? Голос його став хрипким.

— Води! — вирвалося знизу тяжке, зім'яте, майже підземне слово.

— Омелянчихо! — крикнув старий в напрямку вікна, ноги розставлені, очі залиті гнівом. У вікні з'явилась Омелянчиха. — Води! — заревів старий, а сам стояв на місці, ніби боявся, що від нього втече ця бідна, скорчена людська подоба. Він не знав, що з ним робити. Розтоптати його — чи впасти й обняти, як сина, кричати над ним на цілий світ. — У! — казав безрадно старий. — Коли б я міг віддати тебе твоїй матері! — Старий зробив зусилля, міцно взяв за плечі людину на землі і трохи її підняв. По стоптаній, поруділій жижавці, по рештках листя конвалій та барвінку лежали червоні згустки, а з пірваної блюзи, що нагадувала барвою землю, біля лівого плеча далі лилася червона, аж темна, кров.

Григор повернув людину навзнак. Через перелаз, високо піднявши спідницю, бігла Омелянчиха. Старий вирвав з її рук глечик, — тебе не дочекаєшся! — і злив з нього трохи води на кров, а потім упав на коліна і приложив краї посудини до блідих, уже тісно закритих уст людини. Вода полилась обома кутами рота і потекла до вух. Кров на лівому плечі, що спливала патьоками під пахви, перестає текти. Очі щільно закрились. І

повіки швидко бліднуть. Земляна, спітніла блюза насякає мастким клеєм.

— Омелянчихо давай там намітку! Спливе кров'ю — крикнув ще раз дід. Омелянчиха знов побігла через кропиву до перелазу, а старий все лив на сині губи воду, потім нагло встав: — Ех! Нічого не вийде! — і з серцем брянув глеком об землю. Мав розчавлений, страшний вигляд, чогось довкруги шукав, наступив на череп'я глека і раптом зупинився. Відсунув ногу набік, внизив погляд у землю, нагнувся, підняв кілька черепків, затиснув міцно їх у кулаці і злобно поглянув на мертвого. Старий, здавалось, дивився з безмежних висот на маразм землі, він ріс, мов гора, здіймався під хмари і звідти вниз, на цілий світ зі стогоном кричав: — що я зробив! Боже, що я зробив!

Від перелазу, з чистою, білою наміткою, переступаючи незграбно кущі, бігла Омеляниха, а Григор кинувся, мов несамовитий і несвоїм, густим і захриплим, голосом кричав: — Дурна! Не могла подати іншої посудини? Дивись! — і сердито ткнув до неї правицю з черепками.

Мав вигляд величний і разом з тим смертельно пораненого, що з останніх зусиль, хитаючись і хватаючись за повітря, тримається на ногах. Сині його очі посіріли і налились таким гнівом, що здавалося — з них вибухне полум'я. Шарпком зірвався з місця і, широко переступаючи через кущі, швидко пішов до перелазу.

Омелянчиха не може прийти до себе. Вона не знає, що саме сталося. Збоку залита червоною гущею, зім'ята і брудна, з розкиданими, ніби вони поламані, руками, нежива людська істота. Погляд старої проховзнув над трупом і зненацька зупинився на полив'яних черепках. — Господи!

— вирвалось у неї з зойком. — Та це ж той самий!

Це був „той самий", що його сорок чотири роки тому Григор купив на базарі в Каневі і подарував своїй Катерині на знак першого знайомства.

І коли, спотикаючись, ніби підстрелена, повернулась Омелянчиха на подвір'я, з города через гарбузи і частокіл гнався Іван — весь червоний, очі великі. — Омелянчихо! Біжіть! Мар'яна!... — кинув він кілька слів і погнався під повітку, вихопив одною рукою за дишель малий віз, увігнався до стайні, схопив за гриву сиву кобилу, накинув на неї шлею, прип'яв до орчика, сів і з місця пустився вчвал. По дорозі кричав: — Як прийдуть хлопці, хай внесуть її до хати! — але на подвір'ї не було нікого, крик ударився об стіни і заглух, а Омелянчиха з Григором уже бігли десь туди на город, де під кущами вишняку, біля кукурудзи, на оберемку отави лежала в тяжких корчах Мар'яна. — Матінко Божа! Таже це їй ще не пора! — стрибаючи через голівки капусти, лячно сама до себе казала Омелянчиха.

Незабаром повернулись засапані, спітнілі хлопці. Двір пусткою, всі двері навстіж, всі вікна вибиті, всі речі під ногами. З полів вернулися засмаглі дівки, Іван привіз акушерку, пригнався як стій Микита, і все заповнилось людьми, гамором, викриками. До Ліпляви на станцію ввігнався денікінський роз'їзд, від Прохорівки йде наступ, б'ють гармати, Дмитро, спльовуючи і пересипаючи мову поганою лайкою, спішно оповідає, як було. Гнали. Як зайців. Усіх вистріляли — сам бачив. Голобенко отам, на Сидоровій межі — тьху! — бий тебе сила Божа!

Але в цей час ніхто вже не думає про Голо-

бенка. Отам далі, за кущами, куди по черзі бігали таємниче стурбовані жінки і куди скісно, з-над задньої клуні світило сонце, рожала Мар'яна. Трохи збоку, в кукурудзі, смішний, розтріпаний і безрадний, ніби вкопаний, стоїть і не дихає великий, твердий Іван. Піт спливає з його засмаглого чола, засихають потріскані уста, залізно стискаються його величезні і шорсткі п'ястуки.

Для нього зараз нема ні неба, ні землі, ні гамору юрби. Он з-за куща, ніби повільні краплини води, зриваються й падають стогони, і кожний з них вибирає найдошкульніше місце в нап'ятій душі цієї людини.

А день тягнеться довго і вперто. Над клунями, городами і садом, з радісними спалахами викриків, вертко шугають ластівки. Над Каневом б'ють гармати. За кожним ударом земля шарпко здригається.

Кінець першого тому

Том другий: „ТЕМНОТА"

Том третій: „OST"